

Fond za humanitarno pravo

Fondi për të Drejtën Humanitare

Humanitarian Law Center

Regionalna škola
tranzicione pravde

- ZBORNIK

Shkolla Rajonale e
Drejtësisë Tranzicionale

- BULLETIN

Regional School
for transitional justice

- JOURNAL

1

Fond za humanitarno pravo
Fondi për të Drejtën Humanitare
Humanitarian Law Center

Regionalna škola tranzicione pravde - Zbornik

Shkolla Rajonale e Drejtësisë Tranzicionale - Bulletin

Regional School for transitional justice - Journal

**British Embassy
Belgrade**

Ova publikacija je izdata uz finansijsku podršku Britanske ambasade u Beogradu. Mišljenja i stavovi autora tekstova su isključivo njihovi lični stavovi i ne odražavaju stavove partnera na projektu ili donatora.

Ky publikim u mundësua me mbështetjen financiare të ambasadës britanike në Beograd. Opinionet dhe pikëpamjet e autorëve në artikuj janë vetëm mendimet e tyre personale dhe nuk reflektojnë qëndrimet e partnerëve dhe donatorëve të projektit.

This publication was sponsored by the British Embassy in Belgrade. Opinions and stances of the authors of the articles constitute only their personal stances and do not reflect those of the partners on the project or donors.

**Regionalna škola
tranzicione pravde
- Zbornik**

Sadržaj

Autori	7
Uvod	9
Kolika je cijena pravde u Bosni i Hercegovini?	11
<i>Suzana Božić</i>	
Memorijali u Bosni i Hercegovini - simbolička reparacija ili politička manipulacija.....	18
<i>Seid Burić</i>	
Komparativna analiza udžbenika istorije/historije/povijesti.....	26
<i>Sanjin Hamidičević i Nenad Mišković</i>	
Sve srpske tranzicione pravde	34
<i>Miroslav Kevezdi</i>	
Suočavanje sa prošlošću na Kosovu i REKOM.....	45
<i>Besart Lumi</i>	
Komisije za istinu u Srbiji	49
<i>Branka Milinčić</i>	
Slučaj Haradinaj i ostali	55
<i>Genc Nimoni</i>	
Tranziciona pravda u Srbiji - Komisije za utvrđivanje istine	60
<i>Danijela Ranković</i>	
Uloga medija u procesu utvrđivanja odgovornosti	68
<i>Aida Džanović i Norbert Šinković</i>	
Slučaj Klečka	75
<i>Florent Spahija</i>	

Autori

Aida Džanović (BiH) – Masterirala na odseku Međunarodnih odnosa i Diplomatije, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu.

Besart Lumi (Kosovo) – diplomirani politikolog i koordinator Programa za mlade, Inicijative mladih za ljudska prava

Branka Milinčić (Srbija) - Masterirala na smeru Međunarodne studije, modul Studije mira, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.

Danijela Ranković (Srbija) – Masterirala na smeru teorije kulture i studije roda, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Florent Spahija (Kosovo) – Masterirao građansko pravo, pravni savetnik, BIRN Kosovo

Genc Nimoni (Kosovo) – Masterirao građansko pravo, koordinator projekta za praćenje suđenja, BIRN Kosovo.

Miroslav Keveždi (Srbija) - Profesor filozofije i religiologije i stručni saradnik za koordinaciju nevladinih organizacija Zavoda za kulturu Vojvodine, Novi Sad, Srbija.

Nenad Mišković (Srbija) - Diplomirani pedagog, Filozofski fakultet u Novom Sadu.

Norbert Šinković (Srbija) - Saradnik u nastavi Odseka za medijske studije, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.

Sanjin Hamidičević (BiH), Mlađi istraživač, Institut za društvena istraživanja, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Seid Burić (BiH) – Diplomirani pravnik, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Suzana Božić (BiH) – Diplomirana ekonomistkinja i koordinatorica projekta 'Izaberimo mir zajedno', Caritas, BiH

Regionalna škola za tranzicionu pravdu, koju organizuju Fond za humanitarno pravo, Udruženje Pravnik iz Sarajeva i Fond za humanitarno pravo Kosovo, je program neformalnog obrazovanja o činjenicama o počinjenim zločinima, strategijama tranzicione pravde i suočavanja sa prošlošću. Učesnici programa slušaju predavanja o utvrđenim činjenicama na sudskim procesima pred Haškim tribunalom; vansudskim mehanizmima za utvrđivanje činjenica o zločinima iz prošlosti; pravu žrtava kršenja ljudskih prava na reparacije; doprinosu i ulozi medija u utvrđivanju istine i odgovornosti; kulturi i sukobu sećanja i procesu pomirenja u post-konfliktnim društvima. Studenti takođe imaju priliku da posete mesta stradanja u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Kosovu, gde sa preživelima zločina i članovima njihovih porodica razgovaraju o kulturi sećanja na žrtve. Prvu Regionalnu školu za tranzicionu pravdu, organizovanu u januaru 2013. godine, pohadalo je 25 mladih ljudi iz Bosne i Hercegovine, Kosova i Srbije. Među njima bilo je studentkinja i studenata završnih godina i post-diplomskih studija univerziteta, članica i članova političkih partija, aktivistkinja i aktivista organizacija za ludska prava, i mladih profesionalaca zaposlenih u javnom i civilnom sektoru.

U cilju podsticanja budućih donosioca odluka na intenzivnije bavljenje suočavanjem sa prošlošću u njihovim društvima, ali i započinjanja javne debate o uvođenju tema tranzicione pravde u sistem formalnog obrazovanja, te osnaživanje glasa mladih u procesima pomirenja, Fond za humanitarno pravo je odlučio da objavi kolekciju 10 završnih eseja studenata Regionalne škole za tranzicionu pravdu u obliku Zbornika studentskih radova.

Cilj organizovanja Regionalne škole leži u prepoznatoj potrebi za aktivnijim učešćem novih generacija u procesima utvrđivanja odgovornosti i pomirenja u zemljama nastalim na teritoriji bivše Jugoslavije, nakon ratova u kojima je živote izgubilo više od 130,000 ljudi. Već više od decenije, region opterećuju nerazjašnjenja pitanja iz bliske prošlosti – kako se pravično odnositi prema odgovornima za ratne zločine, kako se boriti protiv raširenog poricanja činjenica o zločinima koji su počinjeni, koje su adekvatne i pravedne mere za ispravljanje nepravde nanete žrtvama i njihovim porodicama, kako postići institucionalnu odgovornost za zločine i priznati istinu o nasilju koje smo preživeli? Istovremeno, programi formalnog obrazovanja u post-jugoslovenskim državama mladima ne nude tačnu i objektivnu sliku događaja iz devedesetih, već se činjenice o zločinima uglavnom predstavljaju selektivno i pristrasno, ili potpuno zanemaruju. Zemlje nastale na teritorije bivše Jugoslavije nisu jedine koje se suočavaju sa sličnim izazovima – u trenutku kada ovaj Zbornik izlazi – Južna Afrika ponovno preispituje svoj proces pomirenja, nakon smrti bivšeg predsednika Nelsona Mandele. Žrtve u Gvatemali i dalje iščekuju suđenje bivšem šefu države, osuđenom za genocid i zločine protiv čovečnosti, nakon što je Ustavni sud ponistiо osuđujuću presudu i slučaj vratio na ponovno suđenje. Širom mnogih zemalja Severne Afrike koje su ušle u tranziciju u protekle dve godine, intenzivno se razmišlja i razgovara o strategijama za suočavanje sa prošlošću.

Mnoge zemlje širom sveta postavljaju sledeće pitanje: koje su to uspešne strategije koje treba primeniti da bi se suočili sa nasleđem nasilne prošlosti, a istovremeno izgraditi demokratska društva utemeljena na poštovanju vladavine prava i odgovornim institucijama, i time garantovati neponavljanje zločina. Mogući odgovori na ove i druge izazove sa kojima se suočavaju post-konfliktna društva, tema su eseja objavljenih u Zborniku studentskih radova.

Eseji studenata Regionalne škole predstavljaju značajan doprinos diskusiji o strategijama tranzicione pravde i procesa pomirenja u regionu: od uže definisanih tema koje se bave jednim od problema unutar jedne države, do komparativnih analiza određenog problema u dve zemlje. Neki od autora su se fokusirali na sudske slučajeve i krivična procesuiranja osumnjičenih za ratne zločine, dok su neki analizirali dosadašnje pokušaje za utvrđivanje činjenica o zločinima iz prošlosti u regionu. U svojim esejima, studenti su pokušali da pronađu odgovore na pitanja da li su dosadašnji napor u memorijalizaciji i reparacijama u regionu, adekvatni smirivanju etničkih tenzija i u skladu sa potrebama žrtava. Neki su ponudili nove i kreativne odgovore na izazove tranzicione pravde, kako bi ovaj proces postao inkluzivniji, odgovorniji i stoga, efektniji.

Nekoliko zaključaka može da se izvuče iz ovog Zbornika. Razumevanje da je tranziciona pravda dug i sveobuhvatan proces, a ne jednokratno primenjena strategija radi ispunjenja kratkoročnog cilja je jedinstveno prihvaćen stav među autorima eseja – strategije tranzicione pravde nisu i ne treba da predstavljaju međusobno suprotstavljene izvore. Pored toga, kao zaključak se nameće i shvatanje da primena samo jednog od mehanizama tranzicione pravde, poput mehanizama za uspostavljanje odgovornosti, nikako ne garantuje uspeh procesa, naprotiv, uspeh tranzicione pravde može biti uspostavljen samo na razumevanju komplamentarne prirode njenih mehanizama. Konačno, izdvaja se i zaključak da se oko primene svih mehanizama ne može praviti kompromis – kompromis je dozvoljeno praviti samo oko pitanja vremenskog trenutka primene određenih strategija tranzicione pravde.

Pored važnih zaključaka, pažljivih analiza, samostalnih razmišljanja i grupnih diskusija autorki i autora eseja objavljenih u Zborniku i svih studenata Regionalne škole, najveća dragocenost su upravo oni sami. Iako su svi došli iz zemalja teško pogodenih ratovima i iz međusobno suprotstavljenih zajednica, pokazali su izraženu empatiju prema patnji 'drugoga'. Istovremeno, do tada ostvareni akademski rezultati ih nisu sputali u izražavanju ogromne želje za usvajanjem novih znanja. Njihova posvećenost temama iz oblasti tranzicione pravde je nešto što posebno valja istaći i pozdraviti.

U regionu, u kome nerešena pitanja iz prošlosti i dalje uspešno sprečavaju uspostavljanje stabilnog i trajnog mira u budućnosti, generacije koje dolaze, spremne da uče o nasilnoj prošlosti svojih zajednica i da otvoreno razgovaraju o odgovornosti svojih prethodnika, ulivaju svež optimizam onima koji aktivno i posvećeno rade na izgradnji pomirenja.

Marijana Toma

Kolika je cijena pravde u Bosni i Hercegovini?

Suzana Božić

Uvod

Rat u Bosni i Hercegovini trajao je od aprila 1992. godine do decembra 1995. godine i završen je potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma.

- 95.940 osoba je poginulo tokom rata u BiH;¹
- 9.000 osoba se još uvijek vodi kao nestalo;²
- 657 koncentracionih logora - mjesta zatočenja je trenutan broj logora prepoznatih kroz presude Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju;³
- oko 200.000 osoba je prošlo kroz različite oblike zatočenja;⁴
- pretpostavlja se da oko 400.000 osoba živi sa posttraumatiskim stresnim poremećajem (PTSP-om).⁵

Šesnaest godina nakon rata, Bosna i Hercegovina se suočava sa nizom društvenih problema; siromaštvo, kriminal i korupcija samo su neki od izazova za građane ove zemlje.

Nakon ratnih godina, genocida i stradanja, ostale su duboke rane i podjele među ljudima. Demokratski izabrana vlast na svim nivoima dodatno stvara atmosferu straha i netolerancije.

U takvom okruženju, izgradnja mira, suživota i tolerancije

među ljudima predstavlja veliki izazov za sve one organizacije i pojedince koji u svojoj životnoj misiji stvaraju pravednije, poštenije, tolerantnije i senzibilnije bosanskohercegovačko društvo.

Od okončanja rata u BiH, inicirano je više međunarodnih, državnih i lokalnih inicijativa iz oblasti tranzicijske pravde. Pokrenuta su krivična procesuiranja odgovornih za kršenja ljudskih prava i ratne zločine, institucije različitih nivoa vlasti, kao i neke organizacije civilnog društva, provodile su i još uvijek provode aktivnosti u oblasti utvrđivanja činjenica i kazivanja istine, usvojeno je relevantno zakonodavstvo koje u određenoj mjeri regulira oblast reparacija, provedene su i provode se aktivnosti u pravcu provjere profesionalnih kapaciteta i moralnog integriteta zaposlenih u javnoj administraciji, te su osnovane nove institucije, ukinute neke stare i usvojeni određeni reformski zakoni. Međutim, ove inicijative nisu rezultirale postizanjem konsenzusa unutar bosansko-hercegovačkog društva o načinima prevazilaženja trauma nastalih kao posljedica ratnih dešavanja.⁶

Program reparacija - san ili java?

Reparacije, def: cilj mehanizma je materijalno i nematerijalno zadovoljenje žrtava kršenja ljudskih prava zbog nanošenja

1 Bosanska knjiga mrtvih, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo (IDC), 2013.

2 Međunarodna komisija za nestale osobe, ICMP, 2013.

3 Bosanski atlas ratnih zločina, IDC.

4 Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Hrvatska udruga logoraša domovinskog rata BiH, Savez logoraša Republike Srpske.

5 Udruge civilnog društva u Bosni i Hercegovini.

6 Strategija tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini, 2010-2013.

materijalne/nematerijalne štete te njihova resocijalizacija, a što bi trebalo biti ostvareno putem državnih programa.

Provodenjem programa reparacija direktno se utječe na pre-vazilaženje posljedica zločina i na vraćanje dostojanstva žrtvama, koje im je oduzeto nanošenjem povreda. Bilo zbog pravne ili zbog moralne obaveze, država je obavezna ustaviti, financirati i provoditi programe reparacija kako bi ostvarila taj cilj, jer je napravila propust u ispunjavanju svoje primarne obaveze: nije zaštitila prava svih svojih građana.

Osnovna dilema je na koji način se pravo na reparacije može učiniti smislenim i efektivnim da bi se postigli spomenuti ciljevi. Najefikasnije bi bilo ustanoviti jedan sveobuhvatni program reparacija koji će uključivati svih pet osnovnih oblika koje definira Rezolucija Generalne skupštine UN.

U rezoluciji Generalne skupštine UN-a, usvojenoj 16. decembra 2005. godine pod nazivom *Osnovni principi i smjernice o pravu na pravni lijek i reparacije za žrtve teških kršenja međunarodnih ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava* definirano je pet osnovnih oblika reparacija koji su se u različitom obimu sretali u društвima opterećenim naslijедem teškog kršenja ljudskih prava i ratnih zločina. To su: **kompenzacije** koje predstavljaju materijalno zadovoljenje žrtava putem obezbjeđivanja jednokratnih, mjesečnih ili drugih naknada na osnovi zakona i podzakonskih akata, kao i putem pokretanja krivičnih ili parničnih postupaka zbog materijalne odnosno nematerijalne štete koja je počinjena u periodu kršenja ljudskih prava; **restitucija** koja predstavlja povratak žrtava u situaciju koja je postojala prije početka kršenja ljudskih prava: puštanje na slobodu, osiguravanje građanskih prava i sloboda, povratak imovine, povratak u mjesto iz kojih su raseljene i drugo; **rehabilitacija** koja predstavlja pružanje psihološke i druge podrške (medicinske) zbog preživljenih ratnih trauma ili fizičkih povreda; **različiti oblici zadovoljenja**, odnosno simbolične metode putem kojih će biti umanjene posljedice štete: rješavanje sudbine nestalih i razni oblici simboličnih reparacija poput izvinjenja, podizanja memorijala, utvrđivanje činjenica o zločinima i slično; i **garancije neponavljanja**, tj. postupci osiguranja kojima će se garantovati da se u budućnosti neće ponoviti kršenja prava: demobilizacija, raspушtanje paravojnih formacija, uništavanje oružja, civilna kontrola nad službama bezbjednosti, reforma službi bezbjednosti, reforma pravosuđa itd.

Važno je naglasiti da se u svim društвima kao dominantan oblik reparacija javlja kompenzacija. Do sada su se pokazali kao najdjelotvorniji oni programi reparacija koji obuhvataju sve povrede i sve kategorije stanovništva i koji ocjenjuju potrebe svakog potencijalnog korisnika individualno. Ali, na primjeru najbrojnije skupine stradalnika rata u Bosni i Hercegovini, logoraša, pokazuje se koliko je teško administrirati individualni pristup procjenjivanja potrebe svake određene žrtve. Odredena osoba koja je preživjela torturu ima unutrašnje kapacitete da se izbori sa traumom. Sa druge strane, neko ko je proživio isti oblik mučenja, ili manji, ili nije uopšte mučen, već je izvor traume sama činjenica da je bio protivpravno zatvoren i u konstantnom strahu od mučenja ili smrti, nema unutrašnjih kapaciteta da izade na kraj sa traumom. I jedna i druga osoba mogu se smatrati žrtvama, međutim, njihovo psihološko stanje se u dobroj mjeri razlikuje.

Tu se postavlja pitanje na koji način država treba pristupiti ovim osobama: da li, principijelno gledajući, država treba i za jednu i za drugu osobu obezbijediti istu vrstu reparacija, ili u program reparacija treba da uđe samo ona osoba koja trpi posljedice zatvaranja, ako suštinski nad njom nije provedena tortura?

Ako uzmemu u obzir da su sredstva kojima raspolažu države u tranziciji vrlo limitirana i da su, također, potrebna za pokretanje aktivnosti i reformi u drugim oblastima značajnim za funkcioniranje države, problem se dodatno usložnjava. Najveći broj zemalja u tranziciji problemu reparacija prilazi primjenjujući kolektivni pristup, a koji je zasnovan na različitim kriterijima.⁷

Iskustvo pokazuje da države zauzimaju pristup davanja prava na reparacije prvenstveno onima koji imaju najveću potrebu za njima, odnosno onim kategorijama stanovništva koje su politički najosjetljivije. Na primjer, u Čileu se inicijalni program reparacija odnosio samo na porodice ubijenih i nestalih, a što je bilo direktno u vezi sa mandatom čileanske Komisije za istinu i pomirenje (ispitati sudbinu ubijenih i nestalih). Sa druge strane, desetine hiljada osoba u Čileu bile su žrtve torture i drugih oblika nehumanog ili ponižavajućeg postupanja, te su bile nezakonito kažnjavane i zatvarane u logorima, ali one nisu bile pokrivene prvobitnim programom reparacija.⁸

7 Vodič kroz tranzicijsku pravdu BiH, www.undp.ba

8 Priručnik o reparacijama, priredio Pablo de Greiff, Beograd, 2011, stranica 51.

Na primjer, u slučaju BiH kriterij za primanje mjesecnih primanja i dalje ostaje tjelesno oštećenje, osim za žrtve silovanja (mada kompenzacije, po različitim osnovama, mogu dobijati i druge kategorije stanovništva, kao što su porodice ubijenih i nestalih civila i ratnih vojnih invalida, te druge kategorije stanovništva).⁹

Važno je naglasiti da države, prvenstveno one koje su izašle iz konflikta kao što je BiH, naročito žele zadovoljiti prava boračke populacije, tačnije ratnih vojnih invalida, upravo zato da bi njihova uloga dobila društveno priznanje, jer su se borili za državni interes, a pritom stradali. U pokušaju da se riješe svi spomenuti problemi, odnosno da nijedna kategorija stanovništva ne bude diskriminirana i zapostavljena, u teoriji tranzicijske pravde postavljen je i treći pristup. Njegova suština je u tome da se odredi izvjesna kompenzacija za sve pogodene kategorije stanovništva, a da se, kako se država bude ekonomski razvijala, ostvari individualni pristup svakoj osobi i izvrši procjena potrebe. Međutim, ovaj model još uvijek je u domenu teorije.¹⁰

Naposljetku, dolazimo do realizacije programa reparacija, odnosno do pitanja kako će se on financirati? Teorijski postoje tri izvora financiranja: počinilac zločina, država i međunarodna zajednica.

Žrtva u toku krivičnog postupka protiv osumnjičenog, za kojeg postoji osnovana sumnja da joj je načinio materijalnu ili nematerijalnu štetu, ili nakon donošenja pravosnažne presude protiv njega, ima mogućnost da pokrene tužbu za naknadu štete. U stvarnosti se to nije pokazalo kao realna opcija, jer su u većini slučajeva počiniovi nedovoljno ekonomski moći da bi mogli isplatiti kompenzaciju po odštetnom zahtjevu. Drugi izvor je država, koja je svakako obavezna da obezbijedi sredstva pošto je propustila da zaštititi prava svojih građana. Što se tiče trećeg izvora, do sada nije zabilježeno da su značajna sredstva za programe reparacija dobijana iz fondova drugih država ili međunarodnih fondacija. To ima svoje opravdanje jer je **država u obavezi da planira, finansira i provodi programe reparacije - zbog propusta koji je učinila.**

Obeštećenja

Polazeći od Rezolucije Generalne skupštine UN-a *Osnovna načela i smjernice za ostvarivanje prava na pravni lik i reparacije žrtava teških kršenja međunarodnog prava ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava*, kao i IV ženevske konvencije o zaštiti civila za vrijeme rata i III ženevske konvencije o postupanju sa ratnim zarobljenicima¹¹, BiH ima obavezu da definira pravo na obeštećenje po osnovu statusa žrtve rata, odnosno civilne žrtve rata i vojne žrtve rata. U skladu sa pomenu tom Rezolucijom, obeštećenja predstavljaju naknadu štete "za svaku ekonomski procjenjivu štetu, srazmerno težini povrede i okolnostima svakog slučaja proisteklog iz teških povreda međunarodnog prava, ljudskih prava i ozbiljnog kršenja međunarodnog humanitarnog prava, kao što su:

- a) povreda tjelesnog integriteta i duševni bolovi;
- b) izgubljena prilika za zaposlenje, obrazovanje i socijalne povlastice;
- c) materijalna šteta i gubitak zarade, uključujući gubitak radne sposobnosti;
- d) moralna šteta;
- e) troškovi pravnog zastupanja, liječenja, psihološkog savjetovanja i socijalnih službi".¹²

9 Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, Službene novine FBiH, broj 36/99 od 6. septembra 1999. godine, sa izmjenama i dopunama objavljenim u Službenim novinama FBiH, broj 54/04 i 39/06.

10 Vodič kroz tranzicijsku pravdu u Bosni i Hercegovini, www.undp.ba

11 III Ženevska konvencija o postupanju sa ratnim zarobljenicima od 12.08.1949.

12 Osnovna načela i smjernice... (A/RES/60/147, 21. mart 2006), para. 20.

pojedine grupe žrtava, poput žrtava torture, koje nisu pretrpele tjelesno oštećenje u izvjesnom procentu.

Tijekom konsultativnog procesa sa predstvincima udrugama žrtava i organizacija civilnog društva koje se bave ovim pitanjima, pri izradi *Strategije tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini* naročito su istaknuti sljedeći problemi:

- Neefikasnost i neodrživost obeštećenja putem sudskih odluka;
- Nedosljednost u postupanju prema žrtvama na osnovu obeštećenja putem administrativnih odluka: različito postupanje prema civilnim žrtvama rata u dva entiteta i različito postupanje prema RVI i civilnim žrtvama rata unutar entiteta;
- Neodrživost postojećeg sistema isplate naknada;
- Obeštećenje za žrtve koje su pretrpjele torturu u mjestima zatvaranja nije u dovoljnoj mjeri osigurano.

Što se tiče zakonodavstva vezanog za reparacije, jedini je takav zakon na državnoj razini Zakon o nestalim osobama¹³, koji regulira pravo civilnih žrtava rata na naknadu. Entitetsko zakonodavstvo regulira naknade boraca i civilnih žrtava rata. U Federaciji BiH, ti zakoni su Zakon o načelima socijalne zaštite, zaštite svih civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom¹⁴, Zakon o pravima boraca i članova njihovih obitelji i Zakon o pravima demobiliziranih boraca i članova njihovih obitelji.¹⁵ U Republici Srpskoj, tu su Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata Republike Srpske¹⁶ i Zakon o pravima boraca i ratnih vojnih invalida i obitelji vojnika Republike Srpske.¹⁷ Republika Srpska usvojila je i Zakon o pravu na naknadu za materijalne i nematerijalne štete, uzrokovanе ratnim zbijanjima u razdoblju od 20. maja 1992. do 19. juna 1996,¹⁸ ali ovaj se zakon rijetko koristi u praksi za sve kategorije žrtava osim boraca.

Kompenzacije

Postoje četiri skupine plaćanja naknada u oba entiteta: 1) naknade invalidima - ratnim veteranima (pojedinačne vojne naknade), 2) isplate obiteljima poginulih ili nestalih vojnika (obiteljske vojne naknade), 3) naknade za civilne žrtve rata (pojedinačne civilne naknade) i 4) isplate za obitelji čiji su članovi (civilni) ubijeni ili nestali tijekom rata (obiteljske civilne naknade). Za razliku od civilnih žrtava, koje trebaju dokazati tjelesno oštećenje od najmanje 60%, borci moraju dokazati samo 20% tjelesnog oštećenja kako bi ostvarili pravo na naknadu, što vrijedi u oba entiteta.

Prema detaljnem istraživanju Linde Popić i Belme Panjetе koje se bavi pitanjima vezanim za rat, 2009. u Federaciji BiH bilo je 98,249 primatelja naknada veterana (osobne i obiteljske naknade u kombinaciji), za razliku od samo 10.950 primatelja civilnih naknada (osobne i obiteljske naknade u kombinaciji).¹⁹ Od tih gotovo 11.000 primatelja civilnih plaćanja, njih samo 621 su bili žrtve seksualnog nasilja. Stvar je dodatno pogoršana činjenicom da se ova kategorija može naći, kako je gore navedeno, samo u Federaciji BiH (od 2006. godine). U Republici Srpskoj, 2009. godine bilo je samo 3.843 primatelja civilnih naknada, individua i obitelji (neki od njih su, naravno, ratne žrtve silovanja, ali o tome nema podataka) za razliku od 69,451 osoba koje primaju pojedinačne i obiteljske vojne isplate.

Ali, nisu samo podaci zabrinjavajući. Kako Popić i Panjeta s pravom ističu, potrebno je razlikovati između tri vrste naknada: kompenzacije, vojne mirovine kao i naknade za socijalnu skrb. Dok Popić i Panjeta argumentiraju da vojne mirovine ne pripadaju ni kategoriji kompenzacija ni socijalne skrbi, jer im svrha nije povećati prihode niti dati zadovoljštinu, nego platiti službu veterana, ratne kompenzacije se zapravo uveliko razlikuju od socijalne pomoći.

U slučaju socijalne pomoći, pravo ovisi o visini dohotka, naknade se isplaćuju višekratno, moguće je izgubiti pravo

13 Službeni glasnik BiH, 50/04.

14 Službeni glasnik FBiH, 36/99, 54/04, 39/06, i 14/09.

15 Ibid, 61/06, 27/08 i 2/08.

16 Službene novine RS, 25/93, 32/94, 37/07, 60/07, 111/09, 118/09 i 24/10.

17 Ibid, 46/04 i 53/04.

18 Ibid, 49/05 i 1/09.

19 Popić, L. i Panjeta, B. (2010): "Compensation, transitional justice and conditional international credit in Bosnia and Herzegovina: Attempts to reform government payments to victims and veterans of the 1992-1995 war." Independent research publication supported by Royal Norwegian Embassy in Bosnia and Herzegovina and Embassy of Switzerland in Bosnia and Herzegovina. August 2009, Sarajevo.

na njih ukoliko se ostvari zadovoljavajući prihod, a njihova opća svrha je pomoć siromašnima.

Ratne kompenzacije su vrste reparacija, pravo na njih se stječe ukoliko su pojedincu povrijeđena ljudska prava, naknade se isplaćuju jednokratno ili u dvije-tri rate, svrha je popravljanje počinjene nepravde i nije moguće izgubiti uplatu, jer gubitak prava je sam po sebi nepovratan. Dakle, znajući točno razliku između tih kategorija, evidentno je da je BiH kategorizacija naknada u najmanju ruku neodređena. Ona tretira ratne kompenzacije za žrtve kao oblik socijalne skrbi.

I pojedinačne i obiteljske veteranske naknade isplaćuju se na mjesecnoj osnovi i, u slučajevima obiteljskih civilnih i veteranskih naknada, one su (barem djelomično) ovisne o prihodima i pravo na njih temelji se na obiteljskom dohotku (pored ostalih faktora). To, jasno, kategorizira ovu vrstu isplata kao naknade za socijalnu pomoć - gdje se zapravo ne bi trebale nalaziti, s obzirom da njihova svrha nije rješavanje problema siromaštva, nego naknada za kršenja ljudskih prava. Također, u svim kategorijama, moguće je izgubiti pravo na temelju razine invalidnosti što u pravilu nije slučaj s ratnim kompenzacijama, jer se pretpostavlja da povreda prava nikada ne može biti poništena.

Dakle, BiH reparacijski sistem ne poznaje naknade koje bi u potpunosti odgovarale međunarodno utvrđenoj kategoriji ratnih naknada. Približno najblže su upravo naknade za civilne žrtve seksualnog nasilja u Federaciji: te naknade ne ovise o primanjima, njihova svrha je odgovor na kršenja ljudskih prava, a ne ublažavanje siromaštva, a žrtve nikada ne mogu izgubiti pravo na naknade (dakle, neovisne su o dohotku). U Republici Srpskoj to nije slučaj – tamo je presudni kriterij tjelesna invalidnost i žrtve seksualnog nasilja tretiraju se bez razlike u odnosu na sve druge civilne žrtve rata.

Ukratko, ratne naknade u BiH ne mogu se smatrati naknadama prema međunarodnom pravu, "jer se prihvatljivost ne temelji na pravu koje biva narušeno. Umjesto toga, pravo na primanje se temelji na stupnju invalidnosti, što može ili ne može odgovoriti iskustvu žrtve teškog kršenja ljudskih prava i ozbiljnog kršenja međunarodnog humanitarnog prava."²⁰

Na koji oblik naknade štete stoga treba staviti naglasak? Treba li inzistirati na društvenom prioritetu priznanja žrtava? Ili prvo treba biti ponuđena rehabilitacija, odgovarajuća medicinska i psihološka pomoć i podrška? Ili je možda prvo što se treba učiniti finansijsko osnaživanje žrtava i osiguravanje njihovog povlaštenog položaja u obrazovanju i zapošljavanju? U većini zemalja svijeta, upitani o željenom obliku odštete, žrtve ratnog seksualnog nasilja odgovorile su da su im draže usluge koje odgovaraju njihovim osnovnim potrebama i potrebama njihovih obitelji, nego povrat izgubljene imovine ili novčane naknade.²¹

U Bosni i Hercegovini, problem je, naime, mnogo dublji. Žrtve nisu prepoznate u postojećim zakonima (logoraši), njihov status bitno se razlikuje u entitetima (ratne žrtve seksualnog nasilja), ili nikada nije ostvareno ono na što imaju pravo po postojećem zakonu (obitelji nestalih osoba). Bivši logoraši, prema podacima njih oko 200.000 koji su bili zatočeni u jednom od najmanje 657 koncentracijskih logora - mjesta zatočenja u Bosni i Hercegovini, zakonski se ne smatraju kategorijom žrtava. Dakle, ova entiteta reguliraju status boraca i civilnih žrtava rata, ali ne obuhvaćaju kategoriju onih koji su bili zatočeni i mučeni u koncentracijskim logorima, ukoliko ne ispunjavaju kriterij tjelesnog oštećenja. Preciznije, ako osoba nije bila ni u jednoj od BiH vojski, i ako ne može dokazati invaliditet od 60%, ali je bila zatočena u logoru i mučena, pretučena, ili podvrgнутa najstrašnjim oblicima torture, ona ne ostvaruje pravo ni na jedan tip naknade u skladu s entitetskim zakonima. Budući da na državnoj razini jednako tako ne postoji to pravo, bivši logoraši se i danas suočavaju s ozbiljnim kršenjima ljudskih prava zbog ovih manjkavosti u zakonu.²²

Svako dobro, Bosno i Hercegovino!

"Civilizacija se vrednuje po tome kako postupa prema najranjivijim grupama."

Ako govorimo o skupini logoraša, situacija je više nego kompleksna. Naime, postoji veliki broj udruga koje su okupljene u tri saveza.

Savez logoraša Bosne i Hercegovine smješten je u Sarajevu

20 Ibid, gornja bilješka 9.

21 Rubio Marín, Ruth (2009): *The Gender of Reparations. Unsettling Sexual Hierarchies while Redressing Human Rights Violations*, Cambridge University Press

22 *War victims and gender – sensitive truth, justice, reparations and non-recurrence in Bosnia and Herzegovina*, Maja Šoštarić, Perspective series: research report, Impunity Watch, 2012.

i predstavlja 55.000 bivših logoraša, muškaraca i žena. Brojka se odnosi na sve raspoložive podatke u Savezu, razne spiskove po općinama, mjestima zatočenja i raznim drugim kriterijima, te elektronsku bazu podataka logoraša koja je, slobodno možemo reći, vjerovatno najvjerođostojniji izvor informacija. U elektronsku bazu podataka logoraša unesen je oko 30% od ukupnog broja logoraša kojim se raspolaže u Savezu. Izdata su im validna uvjerenja o statusu logoraša, dok svi ostali podlježu reviziji koju provode nekoliko godina unatrag, s ciljem spriječavanja broja potencijalnih zloupotreba. Procjenjuje se da je, od ukupnog broja logoraša, tužbe podnijelo oko 20.000 lica. Od toga je najveći broj lica koja su dio elektronske baze podataka Saveza, te jedan dio lica koja još uvijek nisu registrirana u elektronskoj bazi podataka, a za koje unos u bazu, u slučaju da lice ispunjava uvjete, obrađuju sukcesivno, odnosno kako predmeti dolaze na procesuiranje.²³

Što se tiče broja pravosnažnih presuda po tužbama logoraša za naknadu nematerijalne štete, podaci su nepotpuni, a situacija na terenu se mijenja svakodnevno.

Do sada je doneseno oko 2.500 prvostepenih presuda po tužbama logoraša za naknadu nematerijalne štete, od čega je oko 99% pozitivnih. Presude su donesene na većem broju sudova u FBiH i RS. Malo izraženiji trend odbijanja tužbenih zahtjeva bio je na samom početku rada na ovim predmetima, kada su neki sudovi/sudije zauzimali ovakav stav. Ali nakon što je Vrhovni sud FBiH zauzeo stav da logoraši imaju pravo na ovakav vid naknade štete, slučajeva odbijanja tužbenih zahtjeva skoro da nema (osim sporadičnih na nekim sudovima u RS).

Pravosnažnih presuda ima negdje između 300 i 350, a izvršenih tek dvije: **Zijahudin Smailagić, Banja Luka i Samir Pojskić, Travnik**. Tijekom 2013. godine očekuje se veliki broj pravosnažnih presuda i isto tako pokretanja mnogih postupaka izvršenja. Ipak, dužina trajanja postupka je ono što dodatno zabrinjava - postupak može trajati izuzetno dugo (npr. gore navedeno izvršenje u Banja Luci trajalo je skoro 6 godina).

Hrvatska Udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, podružnica Hercegovačko-neretvanske županije broji 2.860 logoraša, od toga je 1.277 branitelja i 1.583 civila. Ukupno je podnijeto 1.112 tužbi od kojih do sada niti jedna nije pravosnažna.²⁴

Savez logoraša Republike Srpske ima sjedište u Banja Luci. Prema dostupnim podacima, pojedinačne tužbe po logorima podnijete su za 57 logora. 17 je predmeta okončanih u prvostepenom postupku (žalbe su u tijeku na Ustavnom Sudu BiH), 4 su negativne presude (žalbe su u tijeku), 9 odbijenih a za 4 pozitivne presude naplaćenih materijalnih šteta nema. 27 je predmeta trenutno u tijeku.²⁵

Generalno, rezultati svih tužbi za materijalnu odštetu su vrlo problematični. Procesi su skupi a konačne isplate, čak i nakon naloga sudova, su jako nesigurne. Sve odluke o plaćanju iznosa potpuno podlježu nahođenju sudaca, a time se otvara put jasnoj političkoj manipulaciji.

FBiH i RS su proglašile naknade za bivše logoraše javnim dugom, pri čemu je u RS-u rok za isplatu 25 godina, a u Federaciji 50 godina. Da bi mogli platiti dug, entiteti će vjerojatno morati privatizirati nešto od imovine iz državnog vlasništva ili izdavati koncesije. Treba napomenuti da hrvatski logoraši, u slučaju da mogu priložiti dovoljne dokaze, imaju pravo primati i BiH invalidske mirovine (civilne žrtve rata/ratni veterani), kao i hrvatske ratne invalidske mirovine sukladno međudržavnom sporazumu između Hrvatske i BiH. Hrvatske mirovine, u odnosu na BiH standarde, izrazito su visoke.²⁶

Na državnoj razini, Zakon o pravima žrtava torture i civilnim žrtvama rata koji bi trebao regulirati status zatočenika u logoru i izjednačiti prava na naknadu, u izradi je već dugi niz godina. 2005. godine, sve tri skupine BiH logoraša podnijele su svoj prvi izvještaj Odboru protiv nasilja Ujedinjenih naroda (CAT). Postojala su i dva pokušaja (2006. i 2010.) da se sastavi načrt zakona, ali nisu uspjela. Unatoč tome, pri podnošenju izvješća Odboru protiv nasilja Ujedinjenih naroda (CAT), vlasti BiH su spomenule skoro usvajanje nacionalnog zakona o pravima žrtava torture i civilnim žrtvama rata,

23 Savez logoraša Bosne i Hercegovine, mart 2013.

24 Hrvatska udruga logoraša domovinskog rata u BiH, mart 2013.

25 Savez logoraša Republike Srpske, mart 2013.

26 *War victims and gender – sensitive truth, justice, reparations and non-recurrence in Bosnia and Herzegovina*, Maja Šoštarić, Perspective series: research report, Impunity Watch, 2012.

kao i uspostavu Nacionalnog fonda za naknadu štete žrtvama. Ništa od ovoga se nije ostvarilo. Novi nacrt zakona se trenutno nalazi u Ministarstvu za ljudska prava i izbjeglice, koje je, zajedno sa udrugama logoraša bošnjačke i hrvatske komponente vođenih iskusnom organizacijom „Vive žene“ iz Tuzle koja se bavi terapijom i oporavkom žrtava rata, koordiniralo ovaj proces.

Zakon sadržava oblik rješenja po pitanju uskladivanja dnevnih naknada za logoraše. Savez logoraša RS je odbio sudjelovati u izradi prijedloga zakona, iako su neke od pojedinačnih udruga sudjelovale u konsultacijama.

Žrtve ratnog silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja još su jedna problematična kategorija koja pokazuje kako je nejednaka provedba zakona u BiH. Dok se u RS-u žrtve ratnog seksualnog nasilja smatraju samo civilnim žrtvama rata i moraju proći standardnu proceduru kojom se dokazuje 60% tjelesne oštećenosti, u FBiH, od 2006, takve žrtve su prepoznate kao zasebna kategorija.²⁷

Obitelji nestalih također se suočavaju sa problemima i teško koriste svoje pravo na odštetu. Na državnoj razini Zakon o nestalim osobama ima za ciljnu skupinu obitelji nestalih civila i vojnika.²⁸

Kako bi se mogla osigurati isplata naknada, Zakon o nestalim osobama predviđa uspostavu Fonda za nestale osobe, što se do sada nije ostvarilo. Obitelji imaju pravo na retroaktivnu isplatu od dana usvajanja zakona, a nakon što Fond bude osnovan, korisnici će se morati odreći svih ostalih naknada koje primaju kako bi stekli pravo naznačeno Zakonom. Nažalost, s obzirom na odsutnost Fonda, obitelji još uvijek nisu započele s uživanjem spomenutih prava i to je jedan od razloga zbog kojih su svoje prigovore iznijeli pred relevantnim nacionalnim i međunarodnim tijelima. Obitelji nestalih nalaze se u svojevrsnom začaranom krugu: unatoč postojanju zakona koji im jamči financijsku naknadu, financijski mehanizam za osiguranje ove vrste isplata trenutno ne postoji, ostavljući ih bez ičega. Konačno, odluke Ustavnog suda

BiH u vezi s pitanjem nestalih osoba i dalje se ne provode.²⁹

Zaključak

Kako stoji i u izvještaju Popić-Panjeta, obzirom da govorimo o Bosni i Hercegovini koja je tek prije 18 godina izašla iz strahovitih ratnih stradanja i u kojoj nije uspostavljena konkretna i sveobuhvatna shema odštete, postaje jasno zbog čega različite interesne skupine, uključujući i žrtve i branitelje, drže različite stavove o potrebama postojećih primanja vezanih za rat, a time imaju i različite poglede o zakonitosti promjena i reformi.

U skladu sa međunarodnim pravom i praksom, samo primanja žrtava seksualnog nasilja i silovanja u Bosni i Hercegovini imaju dovoljno sličnosti sa karakteristikama kompenzacije ili reparativnim primanjima. Sva ostala primanja predstavljaju isključivo zanimljivi spoj osobina izvučenih bilo iz modela socijalnih pomoći, bilo iz modela reparacije ili kompenzacijskih mjera.

Nažalost, većina žrtava koje i primaju neku vrstu primanja vezanog za rat zapravo, primaju potpuno pogrešnu kategoriju naknade - onu koja ima za cilj ublažavanje siromaštva, a ne onu na koju stvarno imaju pravo bez obzira na invalidnost ili dohodak, već samo na temelju onoga što su proživjeli.

Pitanje nadoknada obeštećenja za žrtve rata u Bosni i Hercegovini u vidu finansijskog tereta predstavlja izvor ozbiljne zabrinutosti. Koja je cijena pravde u Bosni i Hercegovini i da li će je mnoge od žrtava uopće dočekati?

Pravne i moralne obaveze države Bosne i Hercegovine prema svim žrtvama iz proteklog rata neće nestati reformom sistema zdravstvene i socijalne zaštite. Trajnost zahtjeva za kompenzacijom možemo vidjeti u primjerima iz cijelog svijeta, kao što su i konkretni primjeri zahtjeva vezanih za II svjetski rat, čak i nakon 60 godina od završetka rata.

Jer za pravdu nikada nije kasno, zar ne?

²⁷ Isto.

²⁸ Službeni glasnik BiH, 50/04.

²⁹ War victims and gender – sensitive truth, justice, reparations and non-recurrence in Bosnia and Herzegovina, Maja Šoštarić, Perspective series: research report, Impunity Watch, 2012.

Memorijali u Bosni i Hercegovini – simbolička reparacija ili politička manipulacija

Seid Burić

Uvod

Bosna i Hercegovina je postkonfliktno društvo koje bi svoju budućnost trebalo graditi na konačnom suočavanju sa prošlošću i konstantnom radu na prevazilaženju različitih interpretacija historije, koje doprinose održavanju trenutnog stanja i daljem nepovjerenju među građanima različitih etničkih pripadnosti. Tranzicionalna pravda kao metoda koja se primjenjuje u društвima opterećenim masovnim i teškim kršenjima ljudskih prava i međunarodnog humanitarnog prava, posjeduje mehanizme kojima se iz postkonfliktnog stanja može preći u stanje vladavine prava, mira i demokratije uz sprječavanje ponavljanja počinjenih zločina i ublažavanje nastalih posljedica. Među mehanizmima tranzicione pravde posebno mjesto zauzimaju reparacije, kojima je cilj materijalno i nematerijalno zadovoljenje žrtava.³⁰ Generalna skupština Organizacije Ujedinjenih nacija 16. decembra 2005. godine usvojila je **Osnovne principe i smjernice o pravu na pravni lijek i reparacije za žrtve teških kršenja međunarodnih ljudskih prava i ozbiljnih povre-**

da međunarodnog humanitarnog prava, čime je definisano pet osnovnih oblika reparacija koji se u različitom obimu evidentiraju u društвima opterećenim naslijedem teškog kršenja ljudskih prava i ratnim zločinima.

Osnovni oblici reparacija, prema stavu Generalne skupštine Organizacije Ujedinjenih nacija, jesu:

1. kompenzacije,

2. restitucija,

3. rehabilitacija,

4. različiti oblici zadovoljenja koji predstavljaju simbolične metode putem kojih će biti umanjene posljedice štete: rješavanje sudbine nestalih i razni oblici simboličnih reparacija poput izvinjenja, podizanja memorijala, utvrđivanja činjenica o zločinima i slično.

5. garancija neponavljanja.

30 Na osnovu presude Meduameričkog suda za ljudska prava u slučaju **Velásquez-Rodríguez protiv Honduras** (1988. godina) koja izdvaja pet osnovnih obaveza države (1. država je u obavezi da preduzme sve neophodne mjere kako bi sprječila kršenja ljudskih prava; 2. ukoliko se učini propust u zaštiti ljudskih prava, država je u obavezi da efikasno istraži sve navode o zločinima; 3. država je u obavezi da imenuje ko su žrtve, a ko su počiniovi; 4. država je u obavezi da procesuira sve one za koje postoji osnovana sumnja da su naredili ili lično počinili zločine, te da organizuje efikasan i fer sudski postupak; 5. država je u obavezi da izradi programe reparacija za žrtave zbog patnji kroz koje su prošle, kako bi se umanjile posljedice zločina i ostvario potpun osjećaj pravde) definirana su četiri mehanizma tranzicione pravde koji predstavljaju osnovu, ali ne i konačnu listu mehanizama: **1. krivična pravda, 2. kazivanje istine, 3. reparacije, 4. institucionalne reforme**, s tim da društveni kontekst diktira na koji će se način primijeniti koncept tranzicione pravde. Potrebno je naglasiti da se niti jednim mehanizmom izdvojenim od ostalih ne mogu postići ciljevi tranzicione pravde koji zahtjevaju političku volju, aktivnu ulogu civilnog društva i široke konsultacije na relaciji civilno-društvo-vlast.

BiH još uvijek nema strategiju koja bi se na sistematski i sveobuhvatan način bavila reparacijama, uključujući i memorijale u smislu posebnih kategorija simboličkih reparacija. Nepostojanje strategije na nivou BiH, do sada je rezultiralo haotičnim stanjem u oblasti podizanja spomenika i memorijala, u većini slučajeva posvećenih pripadnicima jedne etničke grupe, dok je broj „multietničkih“ memorijalizacija zanemariv.³¹ Memorijali su svrstani u grupu reparacija, mada njih treba posmatrati kao nešto više od priznanja patnje žrtava - oni treba da budu vidljivi i javni, te da potaknu društvene razgovore o prošlosti.

Stanje memorijala u Bosni i Hercegovini

U BiH su evidentne tri ili četiri zvanične historije koje su inkorporirane direktno u obrazovni sistem i razvijanje kulture sjećanja preko čega kreiraju nove konflikte, umjesto da djelovanje usmjere na konačno suočavanje sa prošlošću i pomirenje. Osnovni problem odnosa u politici memorijalizacije na prostoru BiH je nepostojanje koordinacije na državnom nivou, pa je evidentna praksa podizanja spomenika kojim se obilježavaju dogadaji bez sudski utvrđenih činjenica za zločine počinjene u vrijeme oružanog sukoba: spomenici su posvećeni „lokalnim herojima“ koji su za pripadnike jedne etničke grupe heroji, dok ih druga etnička grupa vidi kao zločince i počinioce krivičnih djela.³² Memorijali ovakve vrste, pored toga što dovode do kreiranja novih, najčešće verbalnih i političkih sukoba kako na lokalnom tako i na ostalim nivoima, otežavaju i potpunu provedbu **Aneksa VII** Dejtonskog mirovnog sporazuma u smislu da se kod povratnika stvara osjećaj nesigurnosti i nemogućnosti zajedničkog života.³³ Trenutno stanje memorijala u BiH potrebno je detaljno analizirati kako bi se omogućilo usklađivanje sa eventualnim zakonsko-programskim doku-

mentima. Stavovi o ulozi memorijala u teoriji tranzicione pravde su različiti. S jedne strane se smatra da je memorijale potrebno podizati na mjestima gdje mogu izazvati određene reakcije te doprinijeti izvlačenju pouke iz vlastite prošlosti i garancije neponavljanja, dok s druge strane postoje mišljenja da javno sjećanje, pa time i podizanje memorijala, izaziva negativne posljedice koje mogu dovesti do sukoba među pripadnicima različitih etničkih grupa, posebno ako se radi o sjećanju vezanom za suprotstavljene verzije nedavne historije, što lokalnoj zajednici koja je u tranziciji može nekada prouzrokovati više štetnog, nego pozitivnog utjecaja. Lokalna samouprava je generalno nadležna za izdavanje urbanističke saglasnosti za izgradnju jednog spomenika, s tim da inicijativa može doći od institucija vlasti, nevladinih organizacija, vjerskih zajednica i političkih elita. Izvori finansiranja za podizanje jednog spomenika ili memorijala su općinski budžeti, ali i različiti fondovi u okviru kantonalnih i federalnih ministarstava koja su vezana za boračku-invalidsku zaštitu i civilne žrtve rata. U ovoj oblasti se često pojavljuju situacije gdje se podizanje spomenika pripadnicima vojnih jedinica finansira iz budžeta, dok se spomenici civilnim žrtvama podižu u manjem broju i njihovu izgradnju finansiraju isključivo porodice. Česta praksa pri gradnji spomen obilježja je zajednička memorijalizacija za vojниke i civilne žrtve rata, čime se želi ukazati na jedinstvo dvije potpuno različite kategorije. Pravnu osnovu za podizanje spomenika u BiH predstavljaju entitetski, kantonalni, te zakoni Distrikta Brčko BiH o prostornom planiranju i korištenju zemljišta, koji ne utvrđuju standarde i kriterije za podizanje memorijala u skladu sa mehanizmima tranzicione pravde. Pored pomenutih zakona, na državnom nivou postoje određeni zakonski i programski dokumenti, kao i institucije koje za svoj predmet interesovanja imaju memorijalizaciju, ali političke elite još nisu napravile ni prijedlog

-
- 31 Odnos između memorijala i spomenika shvaćen je u skladu sa objašnjenjem koje zastupa historičar James Young: „**Spomenici se odnose na podskup memorijala: materijalne objekte, skulpture i instalacije što služe za sjećanje na osobu ili stvar. [...] Memorijal može biti dan, konferencija ili prostor, ali ne mora biti spomenik. Spomenik je, s druge strane, uvek neka vrsta memorijala.**“ (James Young; „Tekstura sjećanja“, u: Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, „Kultura pamćenja i historija“, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, str. 201)
- 32 Sudjenja za ratne zločine koji su se dogodili tokom oružanog sukoba u BiH odvijaju se pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ); 16 sudova u BiH (Odjelom za ratne zločine Suda BiH, 10 kantonalnih i 5 okružnih sudova i Osnovnim sudom Brčko distrikta); Vijećem za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu (Srbija); kao i u sudovima trećih zemalja u skladu sa principom univerzalne jurisdikcije.
- 33 **Aneks VII Dejtonskog mirovnog sporazuma** predviđa povrat i rekonstrukciju imovine, tj. pravednu naknadu štete zbog uništene imovine i povratak (fizički i održivi povratak), te obavezuje sve institucije vlasti da stvore sve neophodne preduslove za ispunjenje pomenutih odredbi. Predviđa mogućnost slobodnog kretanja i sigurnost, rješavanje pitanja nestalih, ukidanje diskriminacionog zakonodavstva koje je bilo na snazi u ratnom periodu, zabranu govora mržnje u medijima, pokretanje postupaka protiv onih koji su kršili odredbe međunarodnog humanitarnog prava, te onih koji onemogućavaju povratak.

zakona koji bi regulisao izgradnju spomenika.³⁴ Smatra se da za usvajanje u Parlamentarnoj skupštini BiH nije moguće osigurati potrebnu većinu, obzirom da u istoj instituciji participiraju političke stranke čiji članovi negiraju činjenice da su određeni zločini uopće počinjeni, pa i to da se u Srebrenici desio genocid.³⁵ Političke stranke koje su na vlasti i njihovi istaknuti kadrovi su najčešće donosioci odluka po ovom pitanju, te na taj način prenose jasnu poruku (često stav jedne političke opcije koja sebe smatra predstavnikom cijelog naroda) o tome ko je žrtva, a ko počinilac zločina. Pored evidentnih vrijedanja žrtava ove vrste, u nekim područjima postavljanje spomenika, pa i izgradnja vjerskih objekata je ispolitizirana do te mjere da se namjerno gradi na prostoru koji je vezan za stradanja druge etničke skupine, što im nakon svega preživljenog dodatno oduzima dostojanstvo.³⁶ U BiH su školski objekti i prostori fabrika,

hotela, sportskih centara, stadiona, prodavnica, restorana često bili mjesto egzekucije i zlostavljanja kako pojedinaca tako i velikog broja pripadnika jedne etničke grupe. Na tim mjestima kontinuirano se podižu spomenici još od početka oružanog sukoba, koji u većini slučajeva imaju religijsku obilježja većinskog naroda i prezentiraju verziju historije koju taj narod prihvata, ne uzimajući u obzir povratnike čija se etnička grupa na spomenicima kvalificuje kao zločinačka ili agresorska. Ne treba zaboraviti ni to da i spomenici podignuti od strane povratnika često mogu da sadrže iste ili slične kvalifikacije kao što su predhodno navedene.³⁷ I pored velikog broja podignutih spomenika i njihove kontinuirane izgradnje, još uvijek ima lokacija koje do danas nisu obilježene kao mjesto zločina jer lokalna vlast to ne dopušta, ili su objekti privatizirani uz vraćanje funkcije koju su imali prije oružanog sukoba.³⁸ Ovakvim načinom izgrad-

³⁴ **Zakon o nestalim osobama** - Odredba člana 20. Zakona o nestalim osobama koji predviđa pravo porodica nestalih da zatraže "da se mjesa ukopa i iskopavanja (pojedinačna ili zajednička mjesa) obilježe, bez obzira na broj žrtava, odnosno nestalih osoba", a uz prethodno odobrenje Instituta za nestale osobe i pristanak lokalnih vlasti; Aneks VIII Dejtonskog mirovnog sporazuma (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika) i Kriteriji za školske nazive i simbole. [Analiza provedbe kriterija za školske nazive i obilježja iz 2008. godine potvrđila je da se ovaj zakon ne poštuje, te da 556 škola u BiH (27%) imaju sporne simbole koji se uglavnom odnose na spomenike poginulim borcima iz posljednjeg rata.]

³⁵ „**Ja ovdje tvrdim da nije počinjen genocid! Nije bilo genocida!** Postojaо je plan po kojem su određeni stranci i bošnjački političari htjeli da nam nametnu krivicu i odgovornost za nešto što nismo učinili. Cilj je bio jasan, kako će opstati Republika Srpska ako je nastala na genocidu...“ Milorad Dodik, predsjednik Saveza nezavisnih socijaldemokrata - SNSD i predsjednik Republike Srpske; obraćanje na centralnom predizbornom skupu SNSD-a u Srebrenici 2012. godine. (*Dnevni avaz*, 24.09.2012. godine).

³⁶ **Srebrenica** - slučaj izgradnje pravoslavne crkve odmah do masovne grobnice „Budak 2“ iz koje su ekshumirana tijela 137 žrtava genocida, neposredno iznad Memorijalnog centra u Potočarima. Prema informacijama Inicijativnog odbora protiv lokacije za izgradnju crkve u Budaku, ispod objekta u izgradnji nalazi se još posmrtnih ostataka žrtava genocida čime se želi dodatno prikriti zločin. **Sarajevo** - slučaj inicijative za podizanje spomen krsta i crkve na Zlatištu (Trebević) iznad Sarajeva koji bi bili posvećeni poginulim Srbima. Na tom mjestu nalazilo se jedno od uporišta bivše Vojske Republike Srpske sa koga je vršeno granatiranje i neselektivna snajperska vatra za vrijeme opsade grada Sarajeva, što je za posljedicu imalo ubijanje hiljada građana. Presudom Medunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju utvrđena je odgovornost generala Vojske Republike Srpske, Stanislava Galića. Na širem području Zlatišta nije poginuo nijedan civil srpske nacionalnosti, te analitičari u BiH smatraju da ovakav spomenik po svojoj formi i lokaciji ne bi doprinosis istini i pomirenju, dok vlasti Republike Srpske smatraju da bi se na taj način odala počast stradalim Srbima u Sarajevu.

Prijedor - slučaj podizanja spomenika u Trnopolju srpskim vojnicima, pripadnicima jedinica koje su na tom istom mjestu mučile i zlostavljale prijedorske Bošnjake i Hrvate.

³⁷ **Kriterij za školske simbole** definira koji su to prihvatljivi školski simboli: "Ratne spomen-ploče koje sadrže imena poginulih, godinu rođenja i godinu stradanja, a ne sadrže interpretacije i kvalifikacije rata, kao i spomenici na kojima nema uvredljivih i neprihvatljivih pisanih poruka." Kriteriji za školske nazive i simbole, II Kriteriji za školske simbole, 1. Prihvatljivi školski simboli (C).

Rogatica - Spomenik podignut u mjestu Kukavice srpskim žrtvama iz 1992. godine sadrži natpis da je izgrađen u znak vječnog sjećanja na "srpske rodoljube mučki pobijene od strane muslimanskih zlikovaca", a slične natpise možemo evidentirati i u Federaciji BiH najčešće u formi: „žrtve četničkog masakra“, „stradali od granate ispaljene sa agresorskih položaja“ itd.

³⁸ **Višegrad** - Hotel „Vilina vlas“ tokom oružanog sukoba bio je logor za silovanje žena, a danas na tom mjestu ništa ne podsjeća na stravične zločine koji su se desili. Predsjednica Udruženja Žena-žrtva rata Bakira Hasečić smatra da bi se pomenuti hotel trebao zatvoriti i tu napraviti memorijalni centar, ali pošto je privatizovan barem postaviti spomen obilježje. Autor turističkih vodiča Tim Clancy je, zbog poštovanja prema žrtvama uklonio hotel „Vilina vlas“ iz bh. turističkog vodiča. Ovakva mjesta potrebno je promovisati kao „mjesta savjesti“ tako što bi se u ovom hotelu održavale konferencije o pravima žena i seksualnom nasilju uz predstavljanje činjenica šta se na tom mjestu desilo u prošlosti.

nje spomenika dolazi do još većeg podrivanja mogućnosti za pomirenje, procesa suočavanja sa prošlošću i zloupotrebljavanja žrtava, od čega koristi imaju jedino lokalni političari. Pored ovakvih negativnih primjera, evidentirani su spomenici koji na nedvosmislen način ispunjavaju svoju ulogu obilježavanja mjesta stradanja i zločina, ali ne sadrže nikakve nacionalne niti religijske simbole i tekstove koji na određeni način vrijedaju druge. Inicijative za podizanje spomenika zbog obilježavanja zločina nad pripadnicima drugih etničkih grupa su rijetke, ali imamo i takvih primjera među kojima se ističe slučaj obilježavanja stradanja nebošnjačkog stanovništva na Kazanima iznad Sarajeva.³⁹ Spomen obilježja bez vjerskih simbola karakteriše to da su navedena samo imena žrtava, datum njihove pogibije, te da li se radi o civilnoj žrtvi rata ili o pripadniku odredene vojne jedinice. Analiziramo li broj ovih spomenika na teritoriji jednog ili drugog entiteta, sa sigurnošću se može tvrditi da ovakve memorijale možemo još uvijek uočiti samo na prostoru Federacije BiH, dok u Republici Srpskoj religijski i nacionalni simboli uvijek dominiraju na spomenicima. Na osnovu trenutne situacije u cijeloj BiH jasno je da oblast memorijalizacije treba pravno regulisati i to zakonom na državnom nivou, kako bi se spriječile manipulacije brojem i osjećanjima žrtava. Zakon u ovoj oblasti bi prije svega trebao da normira standarde i kriterije koji se moraju poštovati kada je u pitanju izgradnja spomen obilježja, ali i organizovanje svih komemorativnih aktivnosti vezanih za takve memorijale. Provedena anketa od strane Razvojnog programa Ujedinjenih nacija u BiH (UNDP) pokazala je da rješavanje ovog pitanja u smislu donošenja zakona i standardizacije podizanja memorijala ima podršku većine građana BiH, te njih 75,1% smatra da bi na nivou BiH trebalo usvojiti zakon koji bi regulirao gradnju spomenika i memo-

rijala.⁴⁰ U okviru izrade Strategije tranzicione pravde u BiH predviđen je i konsultativni proces sa uposlenicima institucija države, stručnjacima i građanima kako bi se definisali standardi vezani za memorijalizaciju, izvršila potrebna edukacija i postigao konsenzus vezan za dane zajedničkog sjećanja i izgradnje zajedničkog memorijalnog kompleksa za sve žrtve rata u BiH.⁴¹ Razlike se pojavljuju u odnosu prema podizanju jednog glavnog spomenika svim žrtvama rata u BiH. Ideju izgradnje jednog novog memorijala ukupno podržava oko 64% ispitanika u BiH (84% Bošnjaka, 58% Hrvata i tek 39% Srba), oko 75% iz Federacije BiH i oko 43% iz RS, dok ispitanici iz Brčko distrikta ovu ideju podržavaju u veoma visokom procentu (preko 90%).

Odnos građana prema dosada izgrađenim spomenicima daje jednu poprilično ujednačenu i pozitivnu sliku. Tako većina građana (72%) smatra da su do sada izgrađeni spomenici i memorijali korisni za procese suočavanja sa prošlošću. Što se tiče pristupa po entitetima, ogromna većina ispitanika iz Federacije BiH (80%) smatra da su do sada izgrađeni memorijali korisni za proces suočavanja sa prošlošću, taj procenat je u Republici Srpskoj oko 67%, dok u Brčko distriktu 63% ispitanika ističe da ovakvi spomenici nisu korisni.⁴² Ako analiziramo podatke do kojih je došao UNDP, jasno je uočljiv pozitivan odnos prema do sada podignutim spomenicima čiji uzrok treba tražiti u tome da većina podignutih spomenika izražava jednostran pogled na prošlost i događaje koji se njima obilježavaju, što nikako ne doprinosi suočavanju sa zajedničkom prošlošću i konačnom pomirenju.

Strategija tranzicione pravde u BiH i memorijali

Kako je suočavanje sa prošlošću bitno za stabilnu budućnost

39 Sarajevo - Slučaj obilježavanja zločina nad nebošnjačkim stanovništvom na području Kazana iznad Sarajeva, koji su počinjeni u toku 1993. godine od strane 10. brdske brigade Armije Republike BiH, kojom je komandovao Mušan Topalović Caco. Izjame na Kazanima nakon rata izvađeni su ostaci 29 osoba, a identificirano je tek desetak žrtava. Inicijativa za podizanje spomenika na Kazanima pokrenuta je od strane dopredsjednika Federacije BiH, Svetozara Pudarića uz podršku gradonačelnika Grada Sarajeva, prof. dr. Alije Behmene. Od 1994. godine do danas za zločine na Kazanima na kazne od 10 mjeseci do šest godina zatvora osuđeno je 14 vojnika Armije Republike BiH. Za ovaj ratni zločin protiv nebošnjačkog stanovništva počinjen u opsjetnutom Sarajevu smatra se odgovornim komandant 10. brdske brigade Mušan Topalović Caco, osumnjičen za ubistva civila, ali i svojih saboraca. Caco je ubijen 1993. godine u obračunu vojnog vrha Armije Republike Bosne i Hercegovine sa, kako je tada navedeno, "kriminalom u vlastitim redovima".

40 Prema etničkoj pripadnosti ispitanika, ovakav stav zastupa 84,1% ispitanika bošnjačke; 70,8% srpske; 52,6% hrvatske nacionalnosti i 85,6% ispitanika iz reda ostalih. *Suočavanje s prošlošću i pristup pravdi iz perspektive javnosti*, UNDP, 2010, str. 28 (www.undp.ba).

41 Na sarajevskom groblju Vlakovo 2011. godine otkriven je **Spomenik mira**, spomenik podignut svim žrtvama poginulim u BiH u proteklim ratovima, kao i poginulim pripadnicima mirovnih misija u BiH.

42 *Suočavanje s prošlošću i pristup pravdi iz perspektive javnosti - Specijalni izvještaj Razvojnog programa Ujedinjenih nacija u BiH (UNDP BiH)* iz 2010. godine, str. 27.

BiH, zbog različitih interpretacija nedavne prošlosti cjelokupnom problemu treba pristupiti na sistematski i sveobuhvatan način koji će dati određene rezultate. Vijeće ministara BiH je pokrenulo aktivnosti na izradi Strategije tranzicione pravde u BiH koje se zasnivaju na preporuci *Izveštaja o provedenim konsultacijama*, koji je Vijeće ministara BiH usvojilo u maju 2009. godine. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Ministarstvo pravde BiH i Razvojni program Ujedinjenih nacija (UNDP), održali su konsultacije, tokom kojih su predstavnici vlasti, organizacija civilnog društva i udruženja žrtava iznijeli svoje stavove, što je definisalo potrebu rješavanja pitanja prošlosti izradom *Strategije* na državnom nivou. UNDP je 2010. godine istražio i stav javnog mnijenja, kada se oko 90% ispitanika izjasnilo da bi vlasti u BiH trebalo da osmisle konkretni plan o pitanjima suočavanja sa prošlošću. Strategija tranzicione pravde ima jasno definirane ciljeve koje treba postići u određenom periodu, od kojih je osnovni da se isprave nepravde kao rezultat oružanog sukoba od 1992. do 1995. godine. Potrebno je napomenuti i to da je strategija politički dogovor koji je u skladu sa ustavnim i pravnim poretkom BiH, te međunarodnim standardima koji se bave zaštitom osnovnih ljudskih prava. Strategija tranzicione pravde bavi se relevantnim pitanjima iz oblasti tranzicione pravde, posebno onima o kojima do sada nije bilo adekvatnog razmatranja od strane institucija vlasti, gdje posebno mjesto pripada memorijalima.

2|2

U skladu sa rezolucijom Generalne skupštine Organizacije Ujedinjenih nacija, zadovoljenje žrtava predstavlja jedan od oblika reparacija, pa se u skladu s tim u *Strategiji tranzicione pravde* pitanje memorijalizacije svrstava u oblast reparacija, iako je složenije u odnosu na same reparacije i djeluje izvan te oblasti na polju utvrđivanja činjenica, ljudskih prava, izgradnje povjerenja u institucije vlasti, kazivanja istine i pomirenja.⁴³ Kao što je već navedeno, pitanje memorijalizacije u BiH predstavlja oblast koja je trenutno potpuno neuređena uz stalan porast nezadovoljstava i brojnih kon-

troverzi. Pri izradi *Strategije tranzicione pravde* prepoznati su ovi problemi i naglašeno je da je:

1. proces memorijalizacije politiziran i izražava jednostran pogled na događaje iz prošlosti;
2. primjetna legislativno-institucionalna neusklađenost i nekoordiniranost u pravcuiniciranja, davanja saglasnosti i finansiranja izgradnje memorijala.

Trenutno stanje najbolje oslikavaju činjenice da još uvijek ima uznemiravanja porodica žrtava koje žele da organizuju komemoracije na mjestima počinjenih zločina. Neke općine u BiH su odbile izdati urbanističku saglasnost za podizanje spomenika, iako su porodice žrtava bile spremne finansirati izgradnju, pa je određeni broj mjesta masovnih zločina još uvijek neobilježen. Postavljeni spomenici su meta uništavanja, osporavanja, uklanjanja i stalnih oštećenja uz kontinuirano vrijedanje i omalovažavanje žrtve i negiranje njenog statusa.⁴⁴ Memorijali koji su izgrađeni u BiH uglavnom su statične fizičke prezentacije određenog historijskog događaja sa vidno naglašenim sakralno-vjerskim karakteristikama, i uz to se često grade u užem prostoru sakralnih objekata svih konfesija. Osnovna funkcija memorijala bila bi izazivanje emotivne reakcije kako porodica žrtava tako i cjelokupne etničke zajednice kojoj su žrtve pripadale, s tim da je uz ovu povezana i njihova pedagoška funkcija koja se još uvijek ne ostvaruje jer nema dijaloga o tome što memorijali predstavljaju kao ni o savremenim društvenim temama koje su u vezi sa pitanjem memorijala.

Memorijali i religija u BiH

Politiku можemo označiti kao oblast koja je u BiH do sada pokazala najviše uticaja na memorijalizaciju, međutim nikada ne treba zaboraviti veliki udio religije i religijskih zajednica u formiranju izgleda spomenika, te samog odnosa prema žrtvama i sjećanju jednog kolektiviteta. Religijske

⁴³ Generalna skupština Organizacije Ujedinjenih nacija 16. decembra 2005. godine usvojila je *Osnovne principe i smjernice o pravu na pravni lijek i reparacije za žrtve teških kršenja medunarodnih ljudskih prava i ozbiljnih povreda medunarodnog humanitarnog prava*.

⁴⁴ Postoji nekoliko spomenika koji su izazvali veliki broj reakcija u bosanskohercegovačkoj javnosti, kao što je slučaj postavljanja spomenika na bošnjačkom groblju Stražište u Višegradi za koji je općinska urbanističko-gradevinska inspektorica donijela rješenje za uklanjanje, jer je podignut bez urbanističke dozvole na zemljištu čiji je vlasnik Islamska zajednica Bosne i Hercegovine. Negovanje u Republici Srpskoj izazvao je natpis koji kaže da je spomenik posvećen „svim ubijenim i nestalim Bošnjacima, djeci, ženama i muškarcima, žrtvama genocida u Višegradi“. U slučaju logora Omarska (Prijedor) ne postoji nikakvo obilježje na mjestu stradanja i mučenja. Porodice žrtava traže da se na mjestu logora, gdje se danas nalaze pogoni Arcelor Mittal-a, podigne spomenik kako bi se obilježilo stradanje u proteklom ratu. Međutim, ni Arcelor Mittal, niti prijedorske vlasti ne dozvoljavaju gradnju spomenika. Okupljanje na ovom mjestu stradanja dopušteno je samo jedan dan u godini, 6. augusta. Društvo za ugrožene narode zatražilo je od evropskih vlasta da izvrše pritisak na Arcelor Mittal kako bi dopustio gradnju spomenika.

ustanove postale su zajednice sjećanja jednog naroda u njegovoj nacionalnoj i religijskoj reafirmaciji. Posebnu ulogu u bosanskohercegovačkom društvu vijekovima su imale zajednice sve tri monoteističke religije, pravoslavna i katolička crkva, te islamska zajednica, koje su od samog početka redovno koristile u svijetu univerzalne vjerske simbole kao što je križ/krst, polumjesec, citati iz Biblije i Kur'ana, ali i one koji su već bili nacionalizovani. Krenemo li od osnovnih stavova religija, vidjet ćemo da se njihova učenja formiraju također na događajima i spomenicima, a uz to ratovi su uvijek obavijeni mitološkom predstavom koja se odnosi na junake, žrtve, spomenike i pobjede. Posebnu ulogu za vrijeme oružanog sukoba imali su vjerski sužbenici koji su često obavljali obrede i edukacije iz oblasti religije među vojnicima uz slike tadašnjih vođa (u većini slučajeva, današnjih ratnih zločinaca) pomješane sa vjerskim simbolima i relikvijama.⁴⁵ Formiranje nacionalnog identiteta vezano je za pojmove kojim se postiže razgraničavanje od drugih, ukazivanje na razlike, koje su u stvarnosti minimalne i zločine koje je jedna etnička zajednica učinila prema drugoj u bliskoj i dalekoj prošlosti. Oružani sukob u BiH vođen je u jednom multikonfesionalnom društvu u kome tek sada sa određene vremenske distance, koja možda nije ni dovoljna, možemo sagledati instrumentalizaciju religije u ratu. Nakon svih događaja, evidentno je da religijski simboli preovladavaju na spomenicima, propraćeni riječima o stradanjima, egzodusima, genocidima, a sve to čine i za sve su to krivi ekstremisti iz drugog naroda.⁴⁶ Uzrok „jednonacionalnih spomenika“ možemo tražiti u tome da ratovi u multikonfesionalnim društvima dovode do homogenizacije u svakom pogledu, pa i u oblasti memorijalizacije, uz konstantno širenje ideje o jednoj sredini kao posljednjoj utvrdi pravoslavnog, katoličkog i muslimanskog svijeta. Interesantno je vjerovanje rasprostranjeno u BiH i na Balkanu

o tome da predmeti koji simbolizuju religijsku pripadnost mogu pomoći u izbjegavanju tragične sudbine i postizanju određenog stepena svetosti jednog mesta, pa se zbog toga dešava direktna inkorporacija vjerskih simbola u spomenik (krst/križ, polumjesec i zvijezda, tekstovi iz svetih knjiga), što se nekada protivi osnovnim učenjima konkretne religije. Ovoliku količinu religijskih simbola u procesu memorijalizacije treba dovesti u uzročno-posljetičnu vezu sa principom koji je za vrijeme oružanog sukoba u BiH bio na sceni, a to je značilo da konačni obračun s neprijateljem dolazi tek kada se obraćuna sa njegovim simbolima i objektima, te time označi teritorij pobjedničke vojske i naroda.⁴⁷ Vjerski objekti su nakon toga bili prvi na listi obnove, a uz njih su u pravilu postavljeni spomenici vezani za žrtve te etničke grupe na određenom području. Religijske simbole ne treba cijeniti kao nešto što je *a priori* usmjeren protiv drugog i drugačijeg, niti kao elemente miroljubivosti - njima trenutne interpretacije daju osnovno značenje.

Novi pristup memorijalizaciji u BiH

Danas u BiH postoji i određen broj primjera koji su svoju simboličku vrijednost postigli kroz čisti umjetnički izražaj, bez nepotrebнog uključivanja religije u cjelokupnu priču.⁴⁸

Na Dan Evrope i Dan pobjede nad fašizmom 9. maja 2009. godine u Sarajevu je otkriven spomenik posvećen ubijenoj djeci opkoljenog Sarajeva bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Spomenik je izgrađen prema idejnou rješenju jednog sarajevskog skulptora, koji je zajedno sa ostalim umjetnicima na spomeniku radio više od godinu dana, te pokušao kroz svoj rad poslati simboličnu poruku o djeci koja su ginula u ratu, u igri, na sankanju, u školi, na spavanju. Ovaj primjer jasno pokazuje kako se kroz jedno umjetničko

45 Vojne operacije i ubijanja drugih često su predstavljane kao rat u ime Boga, dokaz vjerovanja, sveti rat, samoodbrana, rat u ime svetog križa, a poginuli u tim operacijama smatrani su herojima žrtvovanim za vjeru i narod. Većina njihovih spomenika postali su religijska svetilišta sa velikim brojem religijskih simbola i poruka.

46 Po Juergensmeyeru, jedan od krucijalnih koraka u razvoju ideoološkog religijskog nacionalizma je identificiranje neprijatelja (posmatrajući politiku na religijski način, korijeni društvenih i političkih problema portretiraju se religijskom terminologijom; neprijatelji su ili pripadnici druge religije, ili su nereligiozni ili djeluju antireligiozni, npr. sekularisti).

47 Prema određenim procjenama, za vrijeme oružanog sukoba u BiH srušeno je između 1000 i 1100 džamija, 340 pravoslavnih i 450 katoličkih crkvi i samostana.

48 U Sarajevu je 2012. godine otvorena prva memorijalna galerija u BiH, "11/07/95" u kojoj je izložena stalna postavka eksponata u znak sjećanja na genocid počinjen u Srebrenici 1995. godine. Projekat ove galerije razvijan je nekoliko godina od strane fotografa Tarika Samarahe, što je rezultiralo savremenim prostorom uredenim po najvišim standardima. Najveći dio galerijskog prostora namijenjen je stalnoj izložbenoj postavci, dok je drugi dio galerije predviđen za privremene izložbe. Autorske fotografije Tarika Samarahe, video dokumenti - *Mapiranje genocida* i izjave preživjelih svjedoka, portreti stradalih i mape lokacija do sada pronadjenih masovnih grobnica, izložene u Galeriji "11/07/95" imaju funkciju sačuvati sjećanje na stradanja Srebreničana.

djelo može prenijeti snažna poruka, a da se ne koriste ni vjerski simboli, ni riječi koje bi na neki način mogle uvrijediti drugoga. U Sarajevu je 2012. godine zabilježen i primjer obilježavanja događaja iz vremena oružanog sukoba koji nije nužno podrazumijevaо postavljanje spomenika kao fizičkog objekta, nego su korišteni umjetnički performansi. „**Sarajevska crvena linija**“, manifestacija osmišljena od strane grupe umjetnika, održana je na dvadesetogodišnjicu od početka opsade grada od strane Jugoslovenske narodne armije i pripadnika Vojske Republike Srpske. U centru grada postavljena je 11.541 crvena stolica i time je na simbolički način predstavljen svaki ubijeni građanin Sarajeva za vrijeme opsade. Hiljade gradana i veliki broj zvaničnika iz zemlje i svijeta izašli su na ulice i odali počast žrtvama. Održan je koncert ispred Vječne vatre, uz nastupe brojnih horova i solista. U izlozima s obje strane ulice građani su mogli vidjeti izložbu plakata iz vremena opsade, koji govore o tome kako se odvijao život u tim uslovima, gdje su uprkos 300 granata dnevno u prosjeku koje su padale na Sarajevo, organizovane pozorišne predstave i koncerti, izdavane dnevne novine, održavani festivali. Ovaj događaj imao je snažan odjek u javnosti širom svijeta koji ne bi mogao imati ni jedan postavljeni spomenik, što je praktično predočilo jedan novi način memorijalizacije za naš region. Najznačajniji projekat iz ove oblasti u poslijeratnom periodu svakako je trajno obilježavanje genocida počinjenog nad Bošnjacima u Srebrenici. Odlukom visokog predstavnika Wolfganga Petricha 2000. godine trajno je obezbijedeno zemljишte u Potočarima (Srebrenica) za spomen obilježje i sahranjivanje svih žrtava genocida. Preko puta memorijalnog prostora nalazi se „Fabrika akumulatora“ – zgrada iz predratnog doba koju je koristio holandski bataljon kao svoje sjedište 1994.-1995. godine (baza Charlie). Uredbom visokog predstavnika Padnya Ashdowna 2003. godine utvrđeno je da ova lokacija pripada „Memorijalnom centru Srebrenica-Potočari, spomen obilježje i mezarje“. Memorijalni prostor u Potočarima može se u kontekstu cjelokupne priče o memorijalima navesti kao primjer vidljivog balansa između religijskog/sakralnog i memorijalnog koji se medusobno nadopunjaju. U memorijalnom centru 2010. godine sahranjen je i jedan katolik, čime je postalo jasno kako se obredi različitih religija mogu

obavljati na istom mjestu u svrhu trajnog obilježavanja i odavanja počasti žrtvama genocida uz potpuno poštovanje njihovog vjerskog i nacionalnog identiteta, a bez nepotrebnih tenzija i manipulacija.⁴⁹ Pored ovih primjera izgradnje spomen obilježja, u mnogim gradovima koji su konstantno granatirani ostali su vidljivi znakovi eksplozija granata na pločnicima, asfaltu i gradskim ulicama koji su kasnije ispunjeni crvenom bojom i predstavljaju poseban vid memorijalizacije. U Sarajevu se ovakvi ostaci nazivaju „**sarajevske ruže**“ koje su do danas ostale očuvane u gotovo svim dijelovima grada i predstavljaju jedinstven spomenik koji je zlo izgradilo sebi kao opomenu budućim generacijama.⁵⁰

Na osnovu svega iznesenog možemo zaključiti da se dosadašnja praksa po pitanju podizanja spomenika u BiH ne podudara sa principima koji su vezani za pojmove tranzicione pravde u postkonfliktnim društvima. Trenutno stanje doprinosi kontinuiranom produbljivanju nepovjerenja i porastu etničkih tenzija uz smanjenje prostora za konstruktivni dijalog među etničkim grupama. Donošenje zakona na državnom nivou ne bi u potpunosti riješilo sva pitanja vezana za memorijalizaciju, ali bi došlo do poboljšanja općeg stanja. Potrebno je isključiti mogućnost svakog nasilnog premještanja ili rušenja već postavljenih spomenika, kako bi bile sprječene nove konfliktne situacije. Evidentno se proces memorijalizacije u posljednje vrijeme iz prostora gradskih parkova, trgova, logora i drugih mjesta stradanja premješta u knjige i vidove „*elektronske memorijalizacije*“ koji postaju sve značajniji u procesu suočavanja sa prošlošću i postizanju ciljeva tranzicione pravde. U okviru ovog procesa posebno mjesto zauzima „**Bosanska knjiga mrtvih**“ za koju bosanski franjevac i profesor na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu, fra Ivan Šarčević kaže: „*Pred nama su četiri teške knjige, teške kao naša prošlost. Ali to je naša istina, teška i oslobođajuća istina. To je prvi zajednički spomenik svih u Bosni i Hercegovini, spomenik-knjiga bosanskohercegovačkih imena - spomenik kao sjećanje (njem. Denkmal) na sve ratne žrtve, spomenik kao opomena (njem. Mahnmal) za budućnost.*⁵¹“ Ovaj popis od 95.940 imena na svoj orginalan način doprinosi sprječavanju manipulacija uz direktno vraćanje identiteta i dostojanstva svakoj

49 U prostoru memorijalnog centra Srebrenica-Potočari sahranjen je i Rudolf Hren, žrtva genocida u Srebrenici koji je posljednji put viđen 10. jula 1995. godine. Petnaest godina kasnije, 2010. godine, Rudolfovo tijelo je identificirano u jednoj od masovnih grobnica u okolini Srebrenice.

50 Opsada Sarajeva trajala je 44 mjeseca i smatra se jednom od najdužih u savremenoj historiji. Procjenjuje se da je tokom opsade na grad u prosjeku padalo preko 300 granata dnevno. Svaka granata koja je eksplodirala na ulici, betoniranoj stazi ili nekoj čvrstoj podlozi ostavila je kratere u obliku cvijeta.

51 Šarčević Ivan; *Kultura sjećanja: „Bosanska knjiga mrtvih“*; Elektoronske novine. Dostupno na: <http://www.e-novine.com/drustvo/78460-Bosanska-knjiga-mrtvih.html>.

pobrojanoj žrtvi. Na primjeru Jasenovca i drugih lokacija zločina u toku II svjetskog rata možemo uvidjeti značaj utvrđivanja broja i identiteta žrtava kako ne bi bilo manipulacija u budućnosti.⁵² „Bosanska knjiga mrtvih“ predstavlja novu kulturu sjećanja u BiH koja nije usmjerena na izjednačavanje krivice i uz to predstavlja jedan transnacionalni i transreligijski spomenik svim žrtvama oružanog sukoba. Pored ovakvog vida memorijalizacije, pojavile su se i elektronske verzije obilježavanja stradanja i počinjenih zločina gdje se na jednom mjestu savremenom čovjeku omogućava direktni uvid u događanja, izjave svjedoka, dokumente i virtualne posjete mjestima stradanja. U ovoj oblasti na prostoru BiH posebno se ističe Virtuelni muzej opsade Sarajeva - FAMA kolekcija koja predstavlja banku znanja za masovnu upotrebu dostupnu svima koji se bave antropologijom, sociologijom, međunarodnim odnosima, ljudskim pravima, historijom, psihologijom, umjetnošću, filozofijom i medijima. FAMA kolekcija bi u budućnosti trebala dobiti vlastiti prostor - Muzej opsade Sarajeva za što je Općina Centar već obezbijedila zemljište, a grad Barcelona izrazio želju da pomogne izgradnju muzejskog prostora.⁵³ Kolekcija takođe nudi mogućnost konačnog uspostavljanja regionalnog edukacijskog modela za tumačenje perioda raspada bivše Jugoslavije u periodu od 1991. do 1999. godine. Inicijativa mladih za ljudska prava BiH također je dala svoj doprinos tako što je uradila mapiranje genocida u Srebrenici namijenjeno edukaciji mladih putem dokumentarne animacije kao jednog novog modela lako dostupnog putem interneta.⁵⁴ Projekat je složen po fazama zasnovanim na činjenicama iz dokumentata institucija koje su se bavile genocidom u Srebrenici, te je svaka mapa predstavljena ključnim tačkama u kojima se nalaze dokazi (tekst fajlovi, crteži, fotografije, video).

Umjesto zaključka

Na kraju se može zaključiti da problem u oblasti memorijalizacije na prostoru BiH predstavlja nepostojanje rješenja za sveobuhvatan pristup ovom pitanju kako u entitetima, tako i u Brčko distriktu. Strategijom tranzicione pravde u BiH utvrđuju se rješenja putem kojih će biti postignuta vizija memorijala kao simboličkih reparacija.⁵⁵ Dosadašnja praksa u podizanju spomenika pokazala je potpuno nepoznavanje koncepta tranzicione pravde uz stalno produživanje etničkih tenzija i odsutnosti dijaloga između građana. Donošenjem zakonske regulative na državnom nivou i uspostavljanjem kriterija poboljšalo bi se stanje posebno u oblasti spomenika koji su podignuti bez prethodnog utvrđivanja činjenica od strane suda, a pored toga bi odlučivanje sa lokalnog bilo preneseno na viši nivo. Treba jasno istaknuti da bilo kakva strategija ili zakonsko rješenje neće zadovoljiti sve etničke skupine u BiH, jer će različiti pogledi na dešavanja devedesetih godina i dalje proizvoditi nesuglasice u oblasti memorijalizacije, međutim obaveza je svake države da ovu oblast reguliše kao jedno od garantovanih prava žrtava na osnovu štete koju su pretrpjele. Nadati se da će u skorijoj budućnosti biti moguće usvajanje zakonskog rješenja koje će uređivati ako ne cijelokupnu oblast memorijalizacije, a onda barem podizanje spomenika na mjestima masovnih grobnica, za što se primjeri mogu naći u pravnim sistemima susjednih država.⁵⁶ Promjene u društvenim i političkim kontekstima u našem regionu, pa time i u BiH, trebale bi dovesti do promjene odnosa prema memorijalima i prošlosti uz stalnu edukaciju i informisanje posebno mladih generacija o događajima iz perioda oružanih sukoba, kako se ništa slično ne bi ponovilo u budućnosti.

52 „Više neće biti igre s brojevima, uvodimo standarde prema kojima oni koji žele govoriti o brojevima, moraju govoriti imena. Drugo, mi ovim čuvamo sjećanje na naše sugradane i pokušavamo oslobođiti dnevni narativ te mitske priče ideologija, političkih i nacionalnih interesa, nego hoćemo da stvari nazovemo pravim imenom – a to su ime i prezime žrtve.“ (Mirsad Tokača, <http://www.video.radiosarajevo.ba/novost/100710/bosanska-knjiga-mrtvih-95940-zrtava-bh-drzavljana>).

53 <http://www.famacollection.org/bhs/#>.

54 <http://www.srebrenica-mappinggenocide.com/bh-m/>.

55 *Vizija mehanizma:* Osigurano pravo na reparacije i očuvano kolektivno sjećanje na događaje iz perioda 1992-1995, kako bi se prevazišle posljedice kršenja međunarodnog humanitarnog prava i međunarodnog prava ljudskih prava, te vratio dostojanstvo svim žrtvama rata i obezbjedila njihova resocijalizacija – *Strategija tranzicione pravde u Bosni i Hercegovini*, 2012-2016. godine.

56 Republika Hrvatska je još 1996. godine usvojila **Zakon o obilježavanju mesta masovnih grobnica žrtava iz Domovinskog rata** (NN 100/96) zbog trajnog čuvanja uspomene na žrtve. Zakonom su uređena sva pitanja značajna za utvrđivanje mesta masovnih grobnica i njihovog obilježavanja postavljanjem jedinsvenog spomen-obilježja koje je rad akademskog kipara Slavomira Drinkovića i identičnim tekstom koji glasi da se spomenik podiže u spomen hrvatskih branitelja i civila pogubljenih u velikosrpskoj agresiji na Republiku Hrvatsku, a u potpisu stoji „hrvatski narod“. Međutim, u Hrvatskoj su otkrivene i masovne grobnice u kojima su osobe ne samo hrvatske nego i drugih nacionalnosti, kao što su na primjer masovna grobница Golubnjača u kojoj su ekshumirani i identificirani Srbi, ili masovna grobница Vasić bare i Cetingrad, u kojoj su ekshumirani i identificirani Bošnjaci. Ove grobnice su u procesu obilježavanja, ali se nameće pitanje da li je prikladno postaviti isto spomen obilježje. (Narodne Novine br. 100/96).

Komparativna analiza udžbenika istorije/historije/povijesti

Sanjin Hamidičević i Nenad Mišković

Uvod

Ovo istraživanje se bavi utvrđivanjem odnosa između nastavnog sadržaja datog u udžbenicima za istoriju i procesa suočavanja sa prošlošću. Odnosno, u ovom istraživanju postavlja se pitanje da li sadržaj nastavnih sredstava (udžbenika) doprinosi prihvatanju činjenica o događajima iz prošlosti na teritoriji bivše Jugoslavije ili ne, te da li nastavni sadržaji, onako kako prikazuju događaje iz prošlosti naroda koji žive u BiH i Srbiji u udžbenicima istorije, doprinose pomirenju u postkonfliktnim društвима na području bivše SFRJ?

Smatrajući da nastavni sadržaji dati u udžbenicima istorije koji se koriste u obrazovnim sistemima u Srbiji i BiH ne prikazuju događaje na isti ili sličan način, nastojimo pokazati da je potrebna revizija udžbenika na regionalnom nivou, kako bi se doprinelo pomirenju u postkonfliktnim društвимa na području bivše SFRJ.

Analizirano je ukupno 17 udžbenika istorije (tri iz Srbije, četrnaest iz BiH – od toga devet na bosanskom jeziku, četiri koja se koriste u školama u kojima se nastava izvodi na hrvatskom jeziku i jedan udžbenik iz Republike Srpske) što za osnovnu, što za srednju školu.

Iako na prvi pogled, na osnovu neujednačenog broja udžbenika iz Srbije, udžbenika na bosanskom i na hrvatskom jeziku možemo zaključiti da uzorak nije valjano određen, to ipak nije tako. Specifičnost obrazovnog sistema Bosne i Hercegovine koji uzrokuje veliki broj različitih obrazovnih programa, pa time i udžbenika, zahteva da se analizira veći broj udžbenika istorije. S druge strane, obrazovni sistem u Srbiji je u odnosu na BiH jednostavniji i samim tim izbor udžbenika koji se koriste u nastavi je znatno manji.

Iako uzorak nije reprezentativan, uzimajući sve faktore koji utiču na ponudu i rasprostranjenost udžbenika, možemo smatrati podatke korištene u ovoj analizi metodološki ispravnim.

U ovom istraživanju analizirali smo delove udžbenika koji obrađuju određene istorijske događaje tokom kojih su se direktno ili indirektno sukobili narodi sa teritorije bivše SFRJ ili one koji predstavljaju predmet javne rasprave u zemljama nastalim u nekada zajedničkoj državi, da bi zatim komparirali sadržaje tih udžbenika u odabranim istorijskim dešavanjima: Boj na Kosovu, Prvi svetski rat (povod za njegovo izbijanje), Raspad Jugoslavije (oružani sukobi na području Bosne i Hercegovine i Hrvatske), Kriza na Kosovu i Metohiji i Bombardovanje Jugoslavije.

Područje korišćenja	broj	jezik	broj
Bosna i Hercegovina	14	bosanski	9
Federacija Bosne i Hercegovine	13	hrvatski	4
Republika Srpska	1	srpski	4
Srbija	3		

Bitka na Kosovu 1389.

U udžbenicima koji se koriste na prostoru Bosne i Hercegovine, bitka na Kosovu iz 1389. godine se spominje u kontekstu prodora osmanlijske vojske u jugoistočnu Evropu, te joj je stoga u prosjeku posvećeno svega pedesetak riječi. Sam događaj je u udžbenicima prikazan u skladu sa istorijskim činjenicama, bez davanja značaja nevažnim aspektima događaja.

Generalno se napominje da je osmanska vojska pobijedila snage srpskih i drugih balkanskih feudalaca, što je dovelo do pada Srbije u vazalni položaj prema osmanlijskom sultanu. Najviše podataka daje se u udžbeniku za 6. razred osnovne škole izdavača Bosanska riječ gdje se spominje saradnja knjaza Lazara i bosanskog kralja Tvrtka, kao i Vuka Brankovića, posebno u kontekstu da oblasti Vuka Brankovića postaju vojna baza za akcije prema Ugarskoj, Bosni i Zeti. U udžbeniku za 1. razred srednjih stručnih škola izdavača Zavod za udžbenike i nastavna sredstva iz Istočnog Sarajeva, u glavnini teksta o bici na Kosovu se govori o „srpskim velikašima“ koji su se „okupili [...] u namjeri da se odupru Turcima“⁵⁷, a ispod opisnog teksta za ilustraciju portreta Lazara Hrebeljanovića se spominju i srpski velikaš Vuk Branković, te bosanski velikaš Vlatko Vuković.

Zanimljiv prikaz događaja je u udžbeniku za 2. razred gimnazije izdavača Sarajevo publishing iz 2003. godine, gdje se povezuje pad Makedonije sa bitkom na Kosovu polju. Također je zanimljiva konstatacija da je o „mitskom boju puno toga napisano [...] ali ono što predstavlja neoborivu istinu jeste činjenica da su Osmanlije, i pored smrti sultana Murata, u ovom boju slavile pobjedu“⁵⁸.

U šest analiziranih udžbenika u kojima se spominje Bitka na Kosovom polju, najmanje (jedna rečenica) je napisano u udžbeniku za drugi razred gimnazije mostarskog izdavača Školska naklada („Porazi srpske vojske kraj Črnomena i na Kosovu pokazali su europskim vladarima da im s Istoka prijeti velika pogibelj od Osmanlija.“⁵⁹)

Analizirana je korištena terminologija za osvajače, te se u četiri udžbenika namjenjena za nastavu na bosanskom jeziku koristi termin Osmanlije, u udžbeniku namjenjenom za

nastavu na hrvatskom jeziku koriste terimini Turci, Turci Osmanlije i Osmanlije, dok se u udžbeniku namjenjenom za nastavu na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska izričito koristi termin Turci.

Situacija je nešto drugačija kada su u pitanju udžbenici koji se koriste na području Republike Srbije. Ono što se uviđa prilikom analize udžbenika istorije jeste da se, iako se ne poriče da je turska vojska pobedila u ovoj bici, to se ne ističe eksplicitno, nego se junaštvo, pružanje ogromnog otpora višestruko jačoj turskoj vojsci, stradanje srpskog naroda stavlja u prvi plan.

Ono što takođe privlači pažnju jeste da se Bici na Kosovu pridaje znatno veći značaj nego što je ona objektivno imala za prodor Turske na ovo područje. Maričkoj bici, koja je prethodila bici na Kosovu, poklonjena je znatno manja pažnja i značaj, iako je po mišljenju mnogih autora upravo ona bila presudna za prodiranje turske vojske.

Prvi svetski rat (povod za njegovo izbijanje)

Ono što je posebno zanimljivo kada se analiziraju istorijski prikazi Prvog svetskog rata u udžbenicima koji se koriste u Srbiji jeste način gledanja na neposredan povod za njegovo izbijanje, odnosno atentat na austro-ugarskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda i njegovu suprugu, 28. juna 1914. godine, koji su izvršili pripadnici organizacije „Mlada Bosna“ na čelu sa Gavrilom Principom. U sva tri udžbenika objašnjavanje povoda jednako je zastupljeno (od 109 do 145 reči). Ono u čemu se razlikuje sadržaj ovih udžbenika, a tiče se povoda za izbijanje Prvog svetskog rata, jeste nastojanje autora udžbenika *Istorija za osmi razred osnovne škole* u izdanju Zavoda za izdavanje udžbenika da atentatora Gavrila Princa predstave kao austrougarskog državljanina koji nije imao nikakvu saradnju niti veze sa Srbijom.

Kao povod za izbijanje Prvog svetskog rata poslužio je Sarajevski atentat 28. juna 1914. godine, u kome je mladi Srbin iz Bosne Gavrilo Princip ubio austrougarskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Ratoborni krugovi u Beču su za atentat optužili Srbiju (iako je Gavrilo Princip bio državljanin Austro-Ugarske)...⁶⁰

57 Mira Šobot et al, *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*, (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010), 87.

58 Elma Hašimbegović et al, *Historija Istorija Povijest za 2. razred gimnazije*, (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2003), 169.

59 Franko Mirošević et al, *Povijest 2*, (Mostar: Školska naklada. Zagreb: Školska knjiga, 2001), 126.

60 Đorđe Đurić, Momčilo Pavlović, *Istorija za osmi razred osnovne škole*, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2011), 54.

Analizom udžbenika koji se koriste na području BiH, možemo zaključiti da je generalni tok događaja 28. juna 1914. godine u svakom analiziranom udžbeniku (uze ili šire) naznačen. U nekima se spominje i pokušaj atentata Nedeljka Čabrinovića na Franca Ferdinanda, dok u drugima ne. Zastupljenost u udžbenicima je raznolika (od oko stotinu do oko pet stotina riječi), gdje se jedino u dva udžbenika pojavljuje dodatni historijski tekst.

Način na koji je Gavrilo Princip okarakteriziran je posebno zanimljiv. U udžbeniku za 4. razred gimnazije izdavača Sarajevo publishing iz 2004. godine, spominje se da je Gavrilo Princip srpski nacionalista koji je smatrao „Franca Ferdinanda najvećom pogibelji za ideju ujedinjenja Srba i uopće Južnih Slovena pod srpskim vođstvom“⁶¹, dok je u izdanju udžbenika iz 2007. godine takva karakterizacija izostavljena, no nadopunjena je odlomkom pod nazivom „Završna riječ Nedeljka Čabrinovića na sudenju atentatorima“ koji govori o okruženju u kojem su atentatori došli na ideju ubijanja Franca Ferdinanda. U udžbeniku za 8. razred osnovne škole izdavača Bosanska riječ iz 2007. godine, u posebnom isječku transkripta sa sudenja Gavriliu Principu, on se karakteriše kao jugoslavenski nacionalist koji želi ujedinjenje svih Jugoslovena. Također u udžbeniku iz bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska u opisnom tekstu ilustracije Gavrila Principa piše da je „izvršio atentat ponesen južnoslovenskom idejom“⁶². U udžbeniku za sedmi razred osnovne škole mostarskog izdavača Alfa iz 2009. godine, svi atentatori su srpske nacionalnosti, što ne odgovara istorijskim činjenicama.

Također postoji diskrepancija prilikom kategorisanja organizacije „Mlada Bosna“, čiji su članovi bili atentatori: *tajna organizacija, tajna teroristička organizacija, revolucionarna organizacija, revolucionarna teroristička organizacija*, te „organizacija (koja se o.a.) terorističkim metodama borila protiv austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini“⁶³.

Povezanost Mlade Bosne sa Kraljevinom Srbijom se spominje u tri udžbenika. U udžbeniku za 8. razred osnovne škole izdavača Bosanska riječ, navodi se da su atentatori bili podržani od „nekih tajnih organizacija iz Srbije“, dok u udžbeniku za 4. razred gimnazije izdavača Školska knjiga piše da je motiv atentata bio sukob interesa između Austrou-

garske, koju je Franc Ferdinand htio preustrojiti, i Kraljevine Srbije, koja je imala za cilj proširenje na teritorij Bosne i Hercegovine, te da je iza organizacije stajala srpska revolucionarna tajna organizacija „Ujedinjenje ili smrt“, poznatija pod imenom Crna ruka. Povezanost je na indirektan način prikazana u udžbeniku za 7. razred osnovne škole izdavača Školska naklada, gdje se ona ne spominje u glavnom tekstu o atentatu, nego pored slike Gavrila Principa piše „...još od 1912. godine živio je u Srbiji. Ondje se povezao sa tajnom organizacijom koja je zastupala slične stavove kao i 'Mlada Bosna“⁶⁴ (rušenje Austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini).

Gledajući pitanje direktnе umješanosti vlasti u Kraljevini Srbiji i Sarajevski atentat, u jednom udžbeniku se navodi da je postojala sumnja učešća određenih vojnih krugova Kraljevine Srbije u organizaciji atentata, u drugom piše da nikada nije razjašnjeno da li je srpska vlada bila umješana, dok u trećem stoji da je Austrougarska posumnjala u uplenost, te da je zbog toga zahtjevala istragu u kojoj će i ona učestovati.

Poznato je da je Austrougarska nakon ubistva Franca Ferdinanda poslala ultimatum u kojem je među ostalim stajalo da želi provesti istragu o atentatu na teritoriji Srbije i da Kraljevina Srbija isti nije prihvatile, čime je pokrenut domino efekat ulaska u Prvi svjetski rat ostalih zemalja u Evropi. Zanimljiv je način na koji je ultimatum prikazan, te šta se navodi kao pozadina istome. Dok se u većini udžbenika samo napominje da se radilo o neprihvatljivom ultimatumu za Srbiju, u pojedinim se povezuje uplenost Kraljevine Srbije u organizaciju atentata i ultimatum, dok jedino u udžbenicima izdavača Sarajevo publishing se posebno obraća pažnja na događaje između atentata i zahtjeva u ultimativnoj formi, odnosno prikazuje se da je Austrougarska s namjerom uputila zahtjev koji unaprijed prepostavlja odbijanje, otvarajući „put za radikalno rješenje“⁶⁵. Zanimljivo je da se u jedinom analiziranom udžbeniku iz RS ne spominje ultimatum Austrougarske, nego se samo navodi da je atentat bio povod za početak Prvog svjetskog rata.

Posmatrajući način na koji je Sarajevski atentat prikazan u osam analiziranih udžbenika, možemo zaključiti da je prikaz površan, te da se neke činjenice izbacuju radi prilagođavanja dnevno-političkim potrebama. Zanimljivo je da ne postoji

⁶¹ Zijad Šehić et al, *Historija Istorija Povijest za 4. razred gimnazije*, (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2004), 55.

⁶² Mira Šobot et al, *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*, (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010), 156.

⁶³ Stjepan Bekavac et al, *Povijest 7*, (Mostar: Alfa, 2009), 154.

⁶⁴ Ivan Dukić et al, *Povijest 7*, (Mostar: Školska knjiga, 2003), 131.

⁶⁵ Zijad Šehić et al, *Historija, istorija, povijest udžbenik sa čitankom za četvrti razred gimnazije*, (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007), 64.

usaglašenost o karakteru organizacije Mlade Bosne, kao i da je samo u udžbenicima izdavača Sarajevo publishing prikazana stvarna namjera Austrougarske prilikom upućivanja zahtjeva Kraljevini Srbiji. No u isto vrijeme potrebno je napomenuti da je u udžbeniku istog izdavača 2004. godine Gavrilo Princip okarakteriziran srpskim nacionalistom, koji je želio ujedinjenje svih Južnih Slovena pod srpskim vođstvom, dok je u izdanju iz 2007. godine takva karakterizacija izbačena. Također je posebno zanimljivo da se u udžbenicima koji su namjenjeni školama na kojima se nastava izvodi na hrvatskom jeziku povezuje rad Mlade Bosne sa organizacijama iz Kraljevine Srbije.

Raspad Jugoslavije (oružani sukobi na području Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Kosova)

Ono što je istovetno u sva tri udžbenika sa područja Srbije jeste da se na raspad Jugoslavije gleda kao na proces koji ima dublje korene u životu SFRJ, kao i da se smatra kako se on uspeo samo odložiti. Autori sva tri udžbenika se slažu da je tokom postojanja Jugoslavije nacionalno i versko pitanje bilo suzbijano i da je preovladavao strah od pojave nacionalizma.

U "Udžbeniku za osmi razred osnovne škole" autora Predraga Vajagića i Nenada Stošića, kada se objašnjavaju uslovi koji su vodili ka raspadu Jugoslavije, navode se partie u republikama koje su zagovarale samostalnost svojih republika i imale nacionalističku ideologiju i predznak (Hrvatska demokratska zajednica u Hrvatskoj sa Franjom Tuđmanom na čelu i Stranka demokratske akcije u Bosni i Hercegovini koju je predvodio Alija Izetbegović).⁶⁶ Ono što je ovde zanimljivo jeste da se u udžbeniku uopšte ne spominje stranka u Srbiji (Socijalistička partija Srbije) koja na čelu sa svojim liderom Slobodanom Miloševićem nije zagovarala samostalnost Srbije, ali koja je svakako širenjem srpskog nacionalizma u regionu uticala na izbijanje oružanog sukoba.

Takođe, ono što skreće pažnju jeste deo nastavne jedinice koja obrađuje posledice rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Posledice ovih ratova bile su katastrofalne za sve stanovnike, bez obzira na nacionalnu i versku pripadnost. U sukobima je stradao veliki broj civila, uništavana je imovina i vršeno nasilno iseljavanje stanovništva (etničko čišćenje). Učinjen je veliki broj zločina na svim zaraćenim stranama. Ukupan

broj nastradalih u Bosni i Hercegovini procenjuje se na oko 100.000, a u Hrvatskoj na oko 20.000. Čitava sela su spaljena i civili masakrirani. U sukobima u Podrinju postradalo je oko 3.500 vojnika i civila Srba, najviše u Bratuncu i okolini. Masakr u Srebrenici je ratni zločin i zločin protiv čovečnosti koji je počinila vojska Republike Srpske uz pomoć paravojnih formacija, nad vojnicima i civilima Bošnjacima. Sporni su podaci o ukupnom broju žrtava. Prema jednima, ubijeno je oko 8.000 ljudi, a prema drugima ti brojevi se ocenjuju kao preterivanje. Glavnokomandujući Vojske Republike Srpske Ratko Mladić, koji je vodio operaciju zauzimanja Srebrenice, i drugi srpski oficiri su u međuvremenu optuženi za ratne zločine uključujući i genocid pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju. Međunarodni sud pravde u Hagu je 26. februara 2007. u presudi po tužbi BiH protiv SRJ, ovaj zločin okvalifikovan kao genocid, ali Srbiju nije povezao sa ovim dogadjajem. Nekoliko oficira i vojnika Republike Srpske osuđeno je za ovaj zločin u Hagu...⁶⁷

U tekstu pre spominjanja zločina u Srebrenici navodi se kolike su žrtve srpskog naroda u neposrednoj blizini Srebrenice, što su rezultati istraživanja Milivoja Ivaniševića, direktora Instituta za istraživanje srpskih stradanja i jednog od članova tima za odbranu Radovana Karadžića, kome se trenutno sudi prema optužbama za zločine u Bosni i Hercegovini pred Haškim tribunalom. Time, čini se, želeo se na neki način opravdati zločin u Srebrenici i predstaviti ga kao manje neprihvatljiv. Ono što je takođe nedopustivo jeste da se u udžbeniku dopušta licitiranje brojem žrtava u Srebrenici, iako je u mnogobrojnim presudama pred Haškim tribunalom utvrđen broj žrtava na više od 7.000, dok je Komisija Vlade Republike Srpske procenila broj žrtava iz Srebrenice između 7.000 i 8.000.⁶⁸ Licitiranjem broja žrtava se u određenoj meri umanjuje strahota zločina. Detalj koji svakako skreće pažnju jeste da su reči "Masakr u Srebrenici" boldirane. Iako se u nastavku teksta navodi da je Međunarodni sud pravde u Hagu ovaj zločin okvalifikovan kao genocid, postoji sumnja da se boldiranim tekstom želeta ta kvalifikacija osporiti. Takođe, problem je što je u udžbeniku navedena netačna tvrdnja da Međunarodni sud pravde nije povezao Srbiju sa genocidom u Srebrenici, jer je presudom iz 2007. godine, Srbija oglašena odgovornom za nesprečavanje genocida i nekažnjavanje odgovornih, te je samim tim proglašena odgovornom za kršenje Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.⁶⁹

66 Predrag Vajagić, Nenad Stošić, *Udžbenik za osmi razred osnovne škole*, (Beograd: Izdavačka kuća „Klett“, 2011), 194-195.

67 Đorđe Đurić, Momčilo Pavlović, *Istorija za osmi razred osnovne škole*, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2011), 185-186.

68 Dodatak Izvještaju od 11. juna 2004. o događajima u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995.

69 Dostupno na: <http://www.icj-cij.org/docket/files/91/13685.pdf>.

Što se tiče udžbenika koji se koriste u Bosni i Hercegovini, oni uglavnom ističu da su, prethodeći raspadu SFRJ, na scenu stupile ekonomska kriza, proces demokratizacije, te nacionalizam. Za primjer naročito izraženog nacionalizma se uzimaju odnos Srba i Albanaca na Kosovu. U udžbeniku za 4. razred gimnazije izdavača Sarajevo publishing iz 2004. godine smatra se da se „centar nacionalističkih nemira koji su srušili Jugoslaviju nalazio u njenom vodećem centru, u Srbiji“⁷⁰, a isto se ne pojavljuje u izdanju udžbenika iz 2007. godine. Istiće se da su podršku razvoju nacionalizma u Srbiji dali i akademici SANU Memorandumom iz 1986. godine u kojem se „naglašava težak položaj Srbije i srpskog naroda, te se pobija ocjena o hegemoniji Srbije u prvoj Jugoslaviji. Istiće se privredno zaostajanje Srbije, [...] ugroženost Srba, uz tvrdnju da postoje organizirane anti-srpske snage“⁷¹. Ovdje je potrebno navesti jednu zanimljivost, a to je da se u udžbeniku za 4 razred gimnazije autora Matkovića nalazi i historijski izvor, odnosno odlomci iz Memoranduma SANU prevedeni na hrvatski jezik.

Pojava Slobodana Miloševića se vezuje za nacionalističke mitinge koje je organizovao pripremajući atmosferu za ukipanje autonomije Kosova i Vojvodini. U pojedinim udžbenicima se navodi nezadovoljstvo srbijanskog političkog vrha, koji je smatrao da je Srbija izgubila suverenitet nad svojom teritorijom Ustavom iz 1974. godine.

U analiziranim udžbenicima autori navode da je na XIV Kongresu Centralnog Komiteta Saveza Komunista Jugoslavije došlo do nesuglasica između republičkih predstavnika, dok Matković navodi da su „delegati Srbije i Crne Gore iskazali veliku agresivnost, grubo napadajući delegate iz Hrvatske i Slovenije“⁷².

Nacionalističko ponašanje stranaka se povećava uvodom višepartijskog sistema, gdje se pojavljuje težnja za otcpljenjem pojedinih republika. U udžbeniku autora Valente za 8. razred se navodi da je „platforma Izetbegović-Gligorov predviđala korjenitu unutrašnju reorganizaciju, koja se bazirala na konfederativnim odnosima među re-

publikama“⁷³, dok autor Matković smatra da su „republike Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina i Makedonija inzistirale na tome da se državna kriza riješi dogовором на темељу поштovanja posebnosti svake republike. Slobodan Milošević je pak nastojao to onemogućiti, odnosno tražio je uključivanje republika u centralistički uređenu jugoslavensku zajednicu...“⁷⁴

U udžbenicima koji se koriste u nastavi na bosanskom jeziku daljnji razvoj događaja se veže za proglašavanje nezavisnosti u Sloveniji i Hrvatskoj, referendum u Bosni i Hercegovini, međunarodno priznavanje u aprilu 1992. godine, te prijem u OUN u maju 1992. godine. Dodatna dešavanja su opisana u udžbeniku za 8. razred izdavača Bosanska knjiga, gdje se navodi da je nakon usvajanja Memoranduma o nezavisnosti Skupštine Bosne i Hercegovine 15. oktobra 1991. godine, „tadašnji predsjednik SDS Radovan Karadžić, danas optuženi za ratne zločine od strane Medunarodnog suda u Hagu, otvoreno prijetio, prije svega, muslimanskom političkom vrhu i narodu da će u slučaju osamostaljivanja Bosne i Hercegovine izbiti rat i da će muslimanski narod nestati sa ovih prostora“⁷⁵. Također se navodi da su poslanici SDS napustili Skupštinu BiH nakon proglašenja nezavisnosti i formirali „posebnu skupštinu na kojoj su usvojili Ustav ‘srpskog naroda u Bosni i Hercegovini’ i proglašili ‘srpski narodni entitet’ kao federalnu jedinicu ostatka Jugoslavije“⁷⁶.

Zanimljivo je da je u udžbeniku za 4. razred gimnazije izdavača Bosanska knjiga dodat i odlomak iz knjige autora Noel Malcolm, *Povijest Bosne*, iz 1995. godine, te da je isti duži nego cijelokupni opis događaja o raspadu SFRJ i proglašavanju nezavisnosti Bosne i Hercegovine u udžbeniku. U odlomku se među ostalim navodi da je „Milošević bio otvoreno povezan sa pansrpskim planovima Dobrice Čosića i Srpske akademije, a Tuđman je izjavio da je većina bosanskih muslimana ‘neprijeporno hrvatskog podrijetla’ i da Bosna i Hercegovina tvori s Hrvatskom ‘nedjeljivu zemljopisnu i gospodarsku cjelinu’“, da je „jasno da Milošević ide na prekrapanje granica“⁷⁷, govori se o „propagandi iz Beograda o ‘ugroženosti’ Srba u Bosni i Hercego-

70 Zijad Šehić et al, *Historija Istorija Povijest za 4. razred gimnazije*, (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2004), 162.

71 Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža, i Ivica Šarac, *Povijest 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 264.

72 Ibid, 267.

73 Leonard Valenta, *Historija-Povijest za 8. razred osnovne škole*, (Sarajevo: Bosanska riječ, 2007), 187.

74 Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža, i Ivica Šarac, *Povijest 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 268

75 Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić, i Vahidin Mehicić, *Historija Istorija Povijest udžbenik za osmi razred osnovne škole*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2008), 141.

76 Ibid, 141.

77 Ibid, 174.

vini⁷⁸, zatim da je „Karadžićeva SDS zabranila Srbsima da sudjeluju u referendumu pa je postavila i zapreke na cestama kako glasačke kutije ne bi mogle biti dostavljene na područja pod njihovom vlašću“⁷⁹, te da su nakon rezultata referendumu „pripadnici srpskih paravojnih jedinica podigli barikade na ulicama i zauzeli snajperske položaje nedaleko od skupštinske zgrade u Sarajevu“⁸⁰.

U udžbeniku Matkovića *Povijest 4* za 4. razred gimnazije prožima se potpuna krivnja Srbije (odnosno Srba), posebno za rat, navodeći kako je „potpisano nekoliko primirja, ali ih je srpski agresor sve kršio“⁸¹, te da je „agresor učinio nečuvene zločine: uz razaranje cijelih naselja, crkava, spomenika kulture, rušenje prometnica, granatiranje bolnica, srpska je vojska zajedno s četnicima masovno masakrirala i ubijala zarobljene branitelje i civile“⁸². Naglašavamo da se u ovom udžbeniku obrađuju poglavlja „Domovinski rat“ i „Rat u Bosni i Hercegovini“. Sukob HVO i Armije Republike Bosne i Hercegovine se spominje, ali kao „sukob u kojem je svaka strana nastojala osigurati prevlast“⁸³ na prostoru srednje Bosne. Navodi se da su „u srpnju osvojili (Karadžić i krug oko njega) od UN-a zaštićene zone Žepu i Srebrenicu, gdje su pobili nekoliko tisuća Muslimana“⁸⁴, te da su nakon prijetnji NATO-a „Srbi uhvatili 370 vojnika UN-a i kao taoce ih vezali uz stabla ili stupove blizu svojih vojnih objekata“⁸⁵. Poglavlje završava sa: „Rat koji je Slobodan Milošević započeo i vodio na prostorima bivše Jugoslavije završio je porazom velikosrpske koncepcije.“⁸⁶

Drugi ekstrem opisa događaja raspada Jugoslavije nalazi se u udžbeniku iz bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska, gdje se događaji oko raspada SFRJ vežu za Ustav iz 1974. u kontekstu davanja statusa autonomne pokrajine Kosovu i Vojvodini, što je predstavljeno kao da su „Vojvodina i Kosovo odvojeni od Srbije“⁸⁷. Srbjansko rukovodstvo je 1987. godine „počelo da ispravlja nepravde nanesene Ustavom iz 1974. godine“⁸⁸. Amandmani na Ustav Srbije 1989. godine povezani su sa „agresivnim djelovanjem albanskih terorista i protjerivanjem Srba sa Kosova i Metohije“⁸⁹, te je eventualne sukobe albanskog i srpskog stanovništva sprečila JNA. Raspad SFRJ je predočen kao logičan slijed pada komunizma, gdje je „slom jednopartijskog sistema u Jugoslaviji označio i slom ideje o zajedničkom životu“⁹⁰. Proglašavanje nezavisnosti Slovenije, a zatim Hrvatske, „uplašilo je Srbe u Hrvatskoj“⁹¹, te je novi hrvatski Ustav „oduzeo Srbima status konstitutivnog naroda“⁹². Za oružane sukobe na području bivše Jugoslavije se napominje da je rat, koji je okarakterizovan kao nacionalni i vjerski, u Hrvatskoj počeo 1991. godine, a u Bosni i Hercegovini naredne godine.

U dva od tri srpska udžbenika (1. Pavlović, Z., Bosnić Korica, J: *Mozaik prošlosti*, BIGZ školstvo, Beograd; 2. Đurić, Đ., Pavlović, M: *Istorija za osmi razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike, Beograd) spominju se i objašnjavaju sukobi na Kosovu i Metohiji krajem devedesetih godina prošlog veka. Autori spominju da su zapadne sile pružile otvorenu podršku Albancima, međutim ne spominje se iz kog razloga. Ni u jednom udžbeniku se ne spominju civilne žrtve

78 Ibid, 174.

79 Ibid, 174.

80 Ibid, 174.

81 Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža, i Ivica Šarac, *Povijest 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 275.

82 Ibid, 275.

83 Ibid, 281.

84 Ibid, 282.

85 Ibid, 282.

86 Ibid, 283.

87 Mira Šobot et al, *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*, (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010), 217.

88 Ibid, 217.

89 Ibid, 217

90 Ibid, 218.

91 Ibid, 218.

92 Ibid, 218.

albanske nacionalnosti tokom sukoba Oslobođilačke vojske Kosova sa bezbednosnim snagama.

Svakodnevne oružane akcije albanskih terorističkih grupa, pod nazivom Oslobođilačka vojska Kosova, razbojništva i sukobi sa snagama reda, u kojima je stradalo sve više civila, izuzetno su zaoštrili stanje na Kosovu. Konačno su se i zapadne države, posebno SAD, umešale, dajući otvorenu podršku Albancima. Posle neuspelih pregovora u Rambujeu i Parizu i odbijanja srpske strane da potpiše ultimativne zahteve o povlačenju vojske i policije sa Kosova februara 1999. usledila je agresija NATO-a koja je trajala od 24. marta do 10. juna 1999. godine...⁹³

Ono što u jednom od udžbenika naročito skreće pažnju jeste posebno zaokružen deo lekcije koji sugerira da se veća pažnja posveti zločinima izvršenim nad Srbima:

*Raspitaj se da li je neko iz tvoje porodice ili okoline deve desetih godina izbegao na teritoriju Srbije. Porazgovaraj o ratu sa nekim ko je u njemu učestvovao.*⁹⁴

Zaključna razmatranja

U gotovo svim analiziranim udžbenicima, primećuje se ono što Dubravka Stojanović naziva „prvi nivo površinske konstrukcije istorije“, koga se može nazvati i faktografskim. Na ovom nivou autori „prilagođavaju istorijske činjenice dnevno-političkim potrebama“. Kako to precizira Dubravka Stojanović u svojoj analizi srpskih udžbenika sa početka 1990-tih: „Najčešće su primenjivana tri metoda: neke činjenice se iz istorije izbacuju, na nekim drugima se insistira više nego što bi to odgovaralo istorijskoj realnosti, a neke se izobličuju do istorijske neistine.“⁹⁵

Metode površinske konstrukcije istorije su primenjivane bez razlike u gotovo svim udžbenicima i gotovo svim nastavnim jedinicama koje smo analizirali.

Na osnovu analiziranog sadržaja, Bitka na Kosovu i dalje se u srpskim udžbenicima i u Republici Srpskoj predstavlja kroz ideju „nacije-žrtve“, umesto objektivnog posmatranja ovog istorijskog dogadjaja. Također ostaju otvorena pitanja vezana za Sarajevski atentat, odnosno kako se predstavlja

i ko je zapravo bio Gavrilo Princip, karakter organizacije „Mlada Bosna“, te kakva je uloga Srbije i Austro-Ugarske u izbijanju Prvog svetskog rata. Ovo je posebno značajno jer se neproučavanjem činjenica, može doći do stava da se *terorizam* koristi kao uvod u stvaranje „srpske Jugoslavije“.

Kada je reč o nastavnim sadržajima koji govore o raspadu Jugoslavije, odnosno o oružanim sukobima na području bivše SFRJ, može se zaključiti da stanje u njima takođe nije zadovoljavajuće. Kao što se navodi u izveštaju „Tranziciona pravda u postjugoslovenskim zemljama – Izveštaj za 2009. godinu“ u Srbiji i u BiH u osnovnim i srednjim školama uči se o periodu u kom su vođeni nedavni oružani sukobi. Kako se navodi u izveštaju, iako su svi udžbenici lišeni vulgarnog nacionalističkog diskursa, gotovo svi su sadržavali veću ili manju dozu etničke pristrasnosti:

*Ovo ih je činilo nepodesnim za obrazovanje dece koje bi bilo zasnovano na poštovanju činjenica te stručnoj, politički nepristranoj interpretaciji. U udžbenicima se na više načina ogledala pristrasnost u pristupu temama vezanim za raspad SFR Jugoslavije i oružane sukobe. Odgovornost za nasilni raspad Jugoslavije je isključivo ili neproporcionalno pripisivana „drugoj“ strani. Iako većina udžbenika ne osporava da su i pripadnici većinske etničke grupe bili odgovorni za činjenje ratnih zločina, ti zločini su opisani šturo, bez navodenja konkretnih podataka, nasuprot detaljnem opisu zločina za koje je odgovorna suprotna strana. Udžbenici neretko pripisuju drugoj strani odgovornost za „etničko čišćenje“ i druge vrste zločina, a prečutkuju da je i sopstvena strana činila takve zločine.*⁹⁶

U Bosni i Hercegovini, udžbenici su na preporuku Savjeta Evrope revidirani sa ciljem izbacivanja lekcija koje se bave ovom problematikom. Revizija udžbenika se vidi na primjeru udžbenika za 4. razred gimnazije izdavača Sarajevo Publishing iz 2004. i 2007, gdje su sadržaji koji su mogli uticati na buđenje odbrambenog nacionalizma izmijenjeni ili u potpunosti izbačeni.

Dodatac problem u udžbenicima predstavlja i vaspitanje novih generacija na ideji nacije-žrtve. U jednom od udžbenika u Srbiji, postavlja se zadatak pred učenike: *Raspi-*

93 Đorđe Đurić, Momčilo Pavlović, *Istorija za osmi razred osnovne škole*, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2011), 186.

94 Zoran Pavlović, Jovo Bosnić Korica, *Mozaik prošlosti*, (Beograd: BIGZ školstvo, 2011), 146.

95 Stojanović, Dubravka, *Konstrukcija prošlosti – slučaj srpskih udžbenika istorije*. Pristupljeno: 26.03.2013. Dostupno na: <http://cpi.hr/download/links/hr/7008.pdf>.

96 *Tranziciona pravda u postjugoslovenskim zemljama – Izveštaj za 2009. godinu*. Pristupljeno: 26.03.2013. Dostupno na: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/04/Tranziciona_pravda_u_post-jugoslovenskim_zemljama-izvestaj_za_2009-_1_.pdf.

*taj se da li je neko iz tvoje porodice ili okoline devedesetih godina izbegao na teritoriju Srbije. Porazgovaraj o ratu sa nekim ko je u njemu učestvovao.*⁹⁷

Insistiranje na srpskim žrtvama ili srpskim izbeglicama iz okolnih zemalja u Srbiju, predstavlja odličan primer pokušaja nametanja ideje o naciji-žrtvi. Takve priče najčešće su subjektivne, ostrašnjene, sa mnogo emotivnog i negativnog naboja. One su najčešće praćene zastrašujućim opisima stradanja pripadnika srpskog naroda. Na taj način dobijene informacije, pored toga što nisu gotovo sigurno istorijski utemeljene, razvijaju strah, nepetost i anksioznost osoba koje te priče slušaju. Ovo ima potencijalno ozbiljne posledice po odnos novih generacija prema susednim narodima, ali i prema samom procesu pomirenja. Kako zaključuje Dubravka Stojanović u svojoj analizi *Konstrukcija prošlosti - slučaj srpskih udžbenika istorije*:

*Budući da su na slično brutalan način predstavljeni odnosi i sa drugim susednim narodima, može se reći da udžbenici istorije razvijaju jedan paranoidan model istorijske svesti koji može dati solidnu osnovu za mržnju i prezir prema susednim narodima, čime mogućnosti za dalje nesporazume, sukobe i revanše ostaju trajno otvorene. Konstruisanjem takvih dimenzija istorijske svesti obrazovanje dobija značajnu mobilizatorsku funkciju sa odloženim dejstvom, jer se kapital mržnje i model ponašanja nametnuti u najranijim godinama života prenose i na neko buduće vreme, čime se smanjuje mogućnost racionalnog suočavanja sa prošlošću i sadašnjošću.*⁹⁸

Jedinstveni, ne unitarni, obrazovni sistem, utemeljen na istim vrijednostima, koji je postojao na području Bosne i Hercegovine je 1992. godine postepeno mijenjan u tri odvojena obrazovna sistema „u početku samo po imenu, a kasnije i po brojnim drugim obilježjima, [...] srpski – uvezeni iz Srbije, hrvatski – uvezeni iz Hrvatske, i bosanski – ponešto izmjenjen raniji, predratni obrazovni sistem Republike BiH“⁹⁹.

Akademik Adila Pašalić-Kreso smatra da se podjela nije pojavila niti naglo proširila sa početkom rata u BiH, smatrajući da je ta podjela bila pripremana, kultivirana, te brižljivo čuvana i ubaćena onda kada je to bilo potrebno – „kao dodatno sredstvo za ostvarivanje ratnih ciljeva i zadataka, koji su u suštini težili podjeli BiH i pripajanju njenih teritorija istočnom i zapadnom susjedu“¹⁰⁰. Potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma, nadležnost u sferi obrazovanja je prepustena nižim nivoima vlasti, odnosno entitetima, gdje je u entitetu FBiH ta nadležnost dodijeljena i kantonima. Tako danas u Bosni i Hercegovini ne postoji ministarstvo obrazovanja na državnom nivou, nego 13 ministarstava koje svako ima pravo donijeti odluke o planu i programu, te udžbenicima koji se koriste. Ovo je omogućilo da se i u potratnom periodu nastavi sa afirmacijom „nacionalne grupe predmeta s ciljem jačanja nacionalne svijesti i identifikacije [...] obezvrijedivanjem onih drugih“, stvarajući „umjesto nacionalne afirmacije [...], nacionalnu netrpeljivost i raskol“.¹⁰¹

Ono što je svojstveno svim analiziranim udžbenicima u BiH i Srbiji jeste da se njima teže prikazati odnosi među susednim narodima tako da su oni predodređeni da budu konfliktni, da su se konstantno kroz istoriju odlikovali nepomirljivim razlikama, nesuglasicama i netrpeljivošću. Time se želi nametnuti kategoričnost i generalizacija u percipiranju i karakterisanju drugog naroda kako bi se opravdali oružani sukobi, što aktivno sprečava pomirenje.

Razlike u prikazu događaja koji su se desili prije više od šest decenija, a koji su imali nevjerojatan uticaj na raspad Jugoslavije, nastaloj na ideji koja je postojala u trenutku Sarajevskog atentata, pokazuju koliko je važno izučavati prošlost baziranu na činjenicama. Posebno je važno da se izučavaju činjenice o raspadu Jugoslavije i o oružanim sukobima na području bivše SFRJ, kako bi se spriječilo korištenje obrazovanja da bi se budila *mržnja prema drugome* među priпадnicima generacija koje dolaze, te da je potrebno da se udžbenici sa činjenicama pišu za istim stolom.

97 Zoran Pavlović, Jovo Bosnić Korica, *Mozaik prošlosti*, (Beograd: BIGZ školstvo, 2011), 146.

98 Stojanović, Dubravka. “cpi.hr.” Last modified 2013. Accessed March 26, 2013. <http://cpi.hr/download/links/hr/7008.pdf>.

99 Adila Pašalić-Kreso, „Višegodišnja mutacija i rezistentnost ratnog virusa podjele u bosanskohercegovačkom obrazovanju”, *Bosna i Hercegovina na putu ka modernoj državi? Perspektive i prepreke*, ur. Azra Džajić, Christophe Solioz i Tobias K. Vogel (Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo, 2004), 184-185.

100 Ibid, 184.

101 Ibid, 187.

Sve srpske tranzicione pravde

Miroslav Keveždi

Uvod

Cilj rada jeste ustanavljanje osnovnih crta tranzicione pravde u Srbiji. Pojam tranzicione pravde relativno je retko prisutan u javnom diskursu Srbije, a i tada kad je prisutan ili je neshvaćen, ili pogrešno tumačen, ili se preko njega prelazi kao preko nečeg nevažnog. S druge strane, ovaj pojam je možda ključan za razumevanje društveno-političke dinamike društva Srbije. Na osnovu odnosa prema tranzicionej pravdi moguće je procenjivati političke aktere i vršiti uslovna predviđanja budućih kretanja na društveno-političkoj sceni, ne samo Srbije već i regionala. U onoj meri u kojoj je tranziciona pravda važna u međunarodnim odnosima, važne su i društveno-političke podele i odnos snaga političkih aktera Srbije izvedenih na ovom principu.

Izostanak prihvatanja problematike tranzicione pravde u društvu Srbije ogleda se i u relativnom nedostatku informacija ili literature koja bi pomogla strukturisanju znanja i stavova javnosti prema ovom važnom pitanju. U ovom radu stavove čemo zasnovati na osnovu teoretskog okvira ustanovljenog od strane norveškog teoretičara Jona Elstera (Jon Elster) u njegovoj knjizi *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective* objavljenoj 2004. godine.¹⁰² Uvide o tranzicionej pravdi, osim u člancima, Elster iznosi i u knjizi *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy* iz 2006. godine.¹⁰³ Njegova teorija tranzicione pravde biće nam osnov za razmatranje problema tranzici-

cione pravde u Srbiji, uz ukazivanje na jedan njen aspekt koji smatramo posebno važnim: činjenica je da se u Srbiji o tranzicionej pravdi može govoriti u pluralu. U Srbiji ne postoji samo jedan proces tranzicione pravde, već ih ima više. Svaka tranziciona pravda se u svojoj praksi odnosi prema drugim tranzicionim pravdama, i ti odnosi određuju srpsku politiku - kako unutrašnju, tako i spoljašnju.

Zato će cilj ovog rada biti utvrđivanje toga šta jeste tranziciona pravda, koji su procesi tranzicione pravde prisutni u Srbiji i kako se odnose jedan prema drugom. U ovom radu ne pretendujemo na konačne zaključke, već pristupamo tako da prepoznate crte budu hipoteze čije će provere biti mogući ciljevi istraživanja u budućnosti.

Teorija tranzicione pravde Jona Elstera

Elster tranzicionej pravdi pristupa iz istorijske perspektive, prepoznajući slučajeve tranzicione pravde još u antičkoj Grčkoj tokom petog veka p.n.e. i Francuskoj posle revolucije 1789. (Elster, 2004), uz nabranje različitih slučajeva iz drugih perioda, pogotovo posle 1945. godine (Elster, 2004, 2006). On izdvaja slučajeve na osnovu kojih ustanovljava glavne elemente tranzicione pravde kao što su njena struktura, vinovnici, žrtve, ograničenja, emocije i politika. Pojedinačni slučajevi variraju neke od ovih elemenata za koje se drži da su sastavni deo svake tranzicione pravde. Slučaj Srbije svakako ima svoje specifičnosti, ali se može reći

102 Elster, Jon. (2005) *Svođenje računa – tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Časopis Beogradski krug.

103 Elster, Jon. (2006) *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*. New York: Cambridge University Press.

da su to takođe varijacije prepoznatih zajedničkih apstraktnih elemenata.

Po Elsteru, „tranziciona pravda sastoji se od procesa suđenja, čistki i reparacija koji se odvijaju nakon tranzicije od jednog političkog režima ka drugom“ (Elster, 2005:15). Iako razmatra i slučajeve iz antičkog perioda, Elster ukazuje da moderna istorija pravde nakon tranzicija u demokratiju u suštini započinje porazom Nemačke, Italije i Japana u Drugom svetskom ratu 1945. godine (Elster, 2005:91).

Razmatrajući probleme tranzicione pravde, Elster na prvom mestu postavlja pitanje kako nakon pada autokratskog režima dovesti do situacije u kojoj će režim odgovarati za zlo počinjeno u prošlosti i kako zaustaviti njegov uticaj u budućnosti. Drugo pitanje jeste kako izgraditi novi i bolji režim. Treće, kako postupati sa žrtvama režima. Ova pitanja okrenuta prošlosti su zapravo pitanja o tome kako društva odgovaraju na zlodela i patnju.

Ishod tranzicione pravde mora biti niz zakonodavnih, administrativnih i pravnih odluka. Kako bi se kreirale spomenute odluke, potrebno je odgovoriti na nekoliko osnovnih pitanja. Prvo pitanje od kojeg zavisi sve ostalo, po Elsteru, jeste da li se uopšte baviti zlodelima iz prošlosti (u nekoliko tranzicija je donesena odluka o uzdržavanju od otvaranja pitanja iz prošlosti).¹⁰⁴ Ako je odgovor ipak potvrđan, onda slede pitanja o zlodelima i vinovnicima, žrtvama, vremenском okviru, obimu suđenja i sličnom. Posle ratnih sukoba, države pobednice mogu zahtevati reparacije od poraženih država ili ih kazniti, pojedinačno ili grupno. Svrha reparacija mogu, u stvari, takođe biti i retribucija¹⁰⁵ ili odvraćanje, a ne prosta naknada štete.

Zlodela i vinovnici zlodela

Nakon odluke da se krene u suočavanje sa prošlošću, treba

odlučiti šta i ko će se računati kao zlodelo i vinovnik zlodela. Odgovor na ovo pitanje određuje zapravo šta su optužbe. Zlodela mogu da obuhvataju četiri kategorije pojedinaca, na osnovu njihovih aktivnosti: prvo, postoje oni koji su izdavali naređenja za vršenje kriminalnih zlodela; drugo, postoje oni koji su izvršavali naređenja; treće, odgovornost se može pripisati i posrednim karikama u lancu komandovanja između onih koji izdaju naređenja i onih koji ih izvršavaju; četvrti, pomagači – oni koji svesno olakšavaju zlodela, na primer – oni koji drže žrtvu dok je drugi muče (Elster, 2005:178-179).

Elster stvara tipologiju vinovnika zlodela na sledeći način:

„Oportunisti, gubitnici i zlonamerni su svi vođeni željom za dobitkom. Oportunisti traže materijalne dobitke, a gubitnici psihološku dobit što će izgledati važni u sopstvenim i tudim očima, dok zlonamerni traže zadovoljstvo da vide svoje neprijatelje ili rivale uniženim. Mada se kategorija gubitnika preklapa sa kategorijom zlonamernih, nijedna grupa ne može biti podvedena pod onu drugu.

Konformisti su motivisani strahom od materijalnog gubitka. To nije prost ekvivalent želje za materijalnom dobiti, jer za većinu ljudi žrtvovanje karijere je mnogo ozbiljnija stvar no prilika da se karijera izgradi.

Fanatici i principijelni su slični ovim grupama po tome što su njihovi postupci vođeni posledicama, ali se od ovih grupa razlikuju time što njihova najznačajnija motivacija ne potiče od posledica samih po sebi. Principijelni se razlikuju od fanatici svojom spremnošću da promene pravac kad jednom otkriju da je stvar bezvredna ili da odustanu od služenja istoj. Neki od vinovnika zlodela koji se preobraćaju u otporaše spadaju u ovu kategoriju. Nepromišljeni se razlikuj od svih ostalih grupa time što razlozi zbog kojih ih osuđujemo uopšte ne uključuju motive.“ (Elster, 2005:222-223)¹⁰⁶

104 U Španiji 1976-78, ili u Brazilu gde je uzdržavanje bilo posledica samoamnestije vojske, u Rodeziji je bilo nametnuto od strane britanske vlade itd. „U bivšem Sovjetskom Savezu, skoro potpuno odsustvo tranzicione pravde posle pada komunističkog režima nije bilo posledica svesne kolektivne odluke, već uzrokovano nedostatkom bilo kakvog organizovanog zahteva za pravdom.“ (Elster, 2005:176).

105 Pod retribucijom se podrazumeva kažnjavanje: „Koncept retribucije podrazumeva da zločinac zaslужuje svoju kaznu zato što je učinio neko moralno ili društveno zlo. Drugi aspekt retribucije podrazumeva da kazna treba da bude određena štetom koja je učinjena zločinom, pre nego moralnom krivicom zločinca. Utilitaristička škola, nasuprot, veruje da je svo kažnjavanje zlo, u tom pogledu da se protivi postizanju ljudske sreće. Ono može biti opravданo, otuda, ukoliko sprečava veću nesreću ili štetu. Ovo je osnova teorije odvraćanja, po kojoj je kažnjavanje usmereno na odvraćanje zločinca od ponavljanja njegovih napada ili odvraćanja drugih od činjenja sličnih dela.“ (Martin, 2003:397-398).

106 Elster ukazuje da različiti tipovi vinovnika zlodela izazivaju različite emocionalne reakcije. Konformisti i nepromišljeni izazivaju gnev ili indignaciju, fanatici i zlonamerni mržnju, oportunisti i gubitnici prezir. Dok konformisti i nepromišljeni izazivaju ove određene emocije zbog onoga što čine, akteri iz drugih kategorija izazivaju emocionalne reakcije zbog onoga što jesu. Medu ovim drugim, fanatici i zlonamerni nas navode na mržnju zato što su zli; oportunisti i gubitnici izazivaju prezir zato što su slabi (Elster, 2005:224).

U procesu tranzicione pravde postavlja se pitanje kako postupati sa ovako definisanim vinovnicima zlodela. Istorija uči da niz mogućih kazni obuhvata pogubljenje, progon, prisilan rad, zatvor, uslovne zatvorske kazne, gubitak građanskih i političkih prava, posmrtni gubitak „statusa žrtve“, konfiskaciju i novčane kazne. Isto tako, kad je u pitanju čistka (lustracija), onda kad treba da se sankcionisu javni službenici, treba odlučiti koje konkretnе mere treba primeniti.

Vinovnici zlodela koji shvataju da su činili zlo normalno osećaju krivicu. Normalna tendencija delovanja krivice jeste da se zlodelo okaje pokušajem da se otkloni nanesena šteta ili, ako je to nemoguće, da se uporediva šteta nanese samom sebi, kao alternativan način povraćaja „moralne ravnoteže univerzuma“ (Elster, 2005:367).

Žrtve

Kad su u pitanju žrtve, da bi bile kompenzovane, mora se prvo odlučiti koje vrste trpljenja daju status žrtve. Trpljenja mogu biti materijalna (gubitak svojine), lična (kršenje ljudskih prava) ili neopipljiva (gubitak mogućnosti). Zatim, treba doneti odluku o tome koga od rođaka i izdržavanih članova porodice „primarnih“ žrtava uključiti u „sekundarne“ žrtve (Elster, 2005:189-190).

Trpljenja u vidu materijalne štete ogledaju se kroz status svojine. Ona može biti nepokretna i lična. Ako je lična, može biti u vidu fizičkih objekata ili finansijskih sredstava. Jedan oblik materijalne štete je uništavanje svojine. Ova vrsta gubitka je uobičajeno „manje velikodušno kompenzirana no konfiskovana svojina“.¹⁰⁷ Osetljivo pitanje je i pitanje dvojne svojine. Princip kojim se uobičajeno upravlja je da svojina koja nije pravno dovedena u pitanje u okviru umerenog broja godina, treba da bude, kao što po zakonima svih naroda i jeste, punopravna svojina. U meri u kojoj zahtevi za restitucijom imaju emotivnu komponentu, kao što je to često slučaj, i u kojoj emocije slabe s vremenom, kao što je isto tako čest slučaj, imamo razlog da očekujemo da vremenom restitucija postaje ređa.¹⁰⁸ Restitucija oduzetih dobara je okrenuta prošlosti i zasnovana na pravima. Alternativno rešenje – kompenzacija – okrenuto je budućnosti i utilitarističko (Elster, 2005:264-271).

Lične patnje odnose se na godine provedene u zatvoru ili logoru, gde žrtve nisu samo lišene slobode već često i zlostavljanje.

Neopipljiva trpljenja čine nedostatak ili gubitak mogućnosti. U vreme autokratskih režima izvesne mogućnosti mogu biti uskraćene svim građanima, pojedinim grupama ili ograničene na povlašćenu elitu. Alokacija kompenzacije za lične patnje može zavisiti od trajanja i intenziteta prošlih patnji ili od veličine potrebe u sadašnjosti. Kako ukazuje Elster, to nekad nije dovoljno, već je potrebno i da postoji uzročna veza između prošlih šteta i sadašnje potrebe (Elster, 2005:286, 340).

Zlodela koja prouzrokuju patnje mogu izazvati dve reakcije kod žrtava (ili trećih lica). Prvo, može postojati želja da se odgovarajuće patnje nametnu vinovnicima zlodela pristupom *oko za oko*. Drugo, može postojati želja da se šteta poništi, bar u nekoj meri ili koliko god je moguće. U savremenim pravnim sistemima, kažnjavanje se ne opravdava potrebama žrtava. Odšteta žrtvama zlodela odvojena je od kažnjavanja vinovnika zlodela (Elster, 2005:262).

Elster ukazuje da je teško poništiti štetu koja je izazvana: „umesto toga se može pokušati da se ostvari stanje koji bi danas postojalo da se prvobitna šteta nije dogodila“.¹⁰⁹

Emocije

Emocije imaju važnu ulogu u određivanju snage zahteva za retribucijom. Elster tvrdi da emocije imaju „kratko vreme poluraspada“, ali navodi da postoje četiri mehanizma kojima se njihovo slabljenje može usporiti, pa čak i potpuno zaustaviti. To su komunikacija između žrtava zlodela, pravila časti koja uspomene drže živim sve dok žeđ za osvetom ne bude zadovoljena, vidljivi fizički ostaci zlodela, kao i dalje trajanje stanja stvari koje su zlodela prouzrokovala (Elster, 2005:348). Emocije utiču na motivaciju gde se prepoznaju tri: želja za osvetom, želja za supstancialnom retributivnom pravdom i želja da se slede proceduralno korektni principi u vršenju supstancialne pravde. U tranzicionoj pravdi dodatni razlog za poštovanje vladavine prava jeste to što nove vođe žele da se što više moguće razgraniče od bezako-

¹⁰⁷ Elster navodi primer Norveške gde je cilj zakona bio taj da se pomogne preživelima pri obnovi, a ne da se povrate predratna bogatstva.

¹⁰⁸ Sećanja blede s vremenom. U meri u kojoj sećanje pokreće emocije, i emocije će bledeti. Istovremeno, sećanja na emotivno nabijene događaje se gube sporije. Emocije usporavaju, ali ne eliminisu zaboravljanje (Elster, 2005:342).

¹⁰⁹ Po Elsteru, ovaj kriterijum krajnjeg stanja nije adekvatan, pošto ne uzima u obzir patnje koje su se dogodile u periodu između vremena kad se odigralo zlodelo i sadašnjosti (Elster, 2005:263).

nitih postupaka njihovih prethodnika.¹¹⁰ Međutim, društva po ovom osnovu često upadaju u dilemu da li da postupaju tako da se razgraniče od prethodnog režima ili da taj režim kazne oštro kako i zaslužuje. Nove demokratije mogu ovu dilemu da razreše na jedan od tri načina: 1. one mogu insistirati na poštovanju osnovnih pravnih načela, kao što je zabrana donošenja retroaktivnih zakona ili produžavanja trajanja zastarevanja, 2. novi režimi mogu iskreno i otvoreno da prihvate potrebu kršenja ovih načela u jednoj situaciji bez presedana, 3. nauobičajenje, mogu se „koristiti izvrđivanja da se ima oboje“ (Elster, 2005:361-363).

Elster navodi kategorizaciju činilaca koji zahtev za tranzicionom pravdom povećavaju ili umanjuju, preuzimajući je od Karlosa Nina. Zahtev uvećavaju: grozota počinjenih zločina, apsolutan i relativan broj zločina, poistovećivanje sa žrtvama zločina, predemokratski režim koji je nametnula strana sila, širenje znanja o zločinima, apsolutno i relativno blagostanje počinilaca posle tranzicije. Činioci koji umanjuju zahtev su vreme koje je proteklo od dela do suđenja, poistovećivanje društva sa počiniocima zločina, širina odgovornosti, zločini koje su počinili protivnici režima i predstavnici režima, i vreme koje je proteklo od tranzicije do početka suđenja (Elster, 2005:344).

Struktura, ograničenja i politika

Vreme

Osim odluke šta i ko će se računati kao zlodelo i vinovnik zlodela, potrebno je doneti i odluku o vremenskim granicama, tj. koliko daleko u prošlost će se ići? Isto tako, pitanje je kad početi?

S obzirom na vremensku dimenziju Elster vrši sledeću podelu tranzicionih pravdi:

1. *Neposredna tranziciona pravda* (procedura počinje odmah nakon tranzicije i završava se u roku od 5 godina)
2. *Prolongirana tranziciona pravda* (proces počinje bez odlaganja, da bi se onda protegao na dugi pe-

riod vremena sve dok se pitanja ne reše. Ovaj proces konstatuje se u Nemačkoj nakon 1945, kao i u većini postkomunističkih zemalja)

3. *Tranziciona pravda drugog talasa* (ima tri etape, na proces neposredne tranzicione pravde nadovezuje se period latencije, tokom kojeg se ništa ne preduzima, da bi, nekoliko decenija kasnije, nove mere bile inicirane)
4. *Odložena tranziciona pravda* (prve mere preduzimaju se deset ili više godina nakon tranzicije) (Elster, 2005:119).

Kada je nedemokratski režim kratkovek, manifestuje se tendencija da sećanja na nedela i patnje budu sveža, pa je samim tim hitniji zahtev za retribucijom, tako da na početak tranzicione pravde treba manje čekati (Elster, 2005:119-120). Najava stroge pravde pre nego što su vinovnici dospeli u pritvor, kakva je bila prisutna s obzirom na zločine na prostorima bivše Jugoslavije¹¹¹, može da odloži tranziciju jačajući volju za otporom kod diktatorskih voda (Elster, 2005:149).

Akteri tranzicione pravde

Za jednu tranziciju pravdu suštinske odluke s kojima novi režimi mogu da se suoče su: koga da izvedu pred sud, sankcionišu i kompenziraju, i kako da sude, sankcionišu i kompenziraju.

Tranziciona pravda može da obuhvata nekoliko ravnih: nadnacionalne institucije, nacionalne države, korporativna tela i pojedince. U nadnacionalne institucije spadaju Međunarodni vojni tribunal u Nurnbergu, Međunarodni vojni tribunal za Daleki Istok i Međunarodni krivični tribunali za zločine počinjene u Ruandi i na prostorima bivše Jugoslavije. U korporativne aktere spadaju organizacije (političke partije i crkve), ekonomski preduzeća, profesionalna udruženja ili crkve.

Zlodela koja je vršio prethodni režim stvaraju tri vrste aktera. Prvo, postoje već spomenuti vinovnici zlodela, oni koji su u ime autokratskog režima vršili zlodela. Drugo postoje

¹¹⁰ Ovde treba biti oprezan. Elster navodi izjavu iz vremena Vaclava Havela: „Uz poziv na vladu nacionalnog pomirenja, bio je skovan poklič 'Mi nismo kao oni' (Njesme jako oni). Skeptici su odgovorili rečima, 'Da, mi smo glupi'" (Elster, 2005:376).

¹¹¹ Tokom rata na Kosovu, maja 1999. godine, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju podigao je optužnicu protiv Miloševića za zločine protiv čovečnosti. Optužbe za kršenje običaja rata i Ženevske konvencije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i za genocid u Bosni i Hercegovini dodata su godinu i po dana kasnije. Vidi: <http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/bilten/Bilten11.pdf> (pogledano 21.03.2013).

žrtve koje su ta zlodela trpele. Treće, postoje oni koji su iz zlodela izvukli korist. Ovoj podeli možemo da dodamo kategoriju pomagača, koji su pokušavali da ublaže ili spreče zlodela dok su se ona dogadala, kao i one koji pružaju otpor, koji su se borili ili suprotstavljeni vinovnicima zlodela dok su ovi još bili na vlasti. Sledeća kategorija su neutralni, oni koji nisu ni vinovnici, ni žrtve zlodela, ni pomagači niti oni koji pružaju otpor. Posle tranzicije se javljaju organizatori i zastupnici tranzicione pravde, ili promoteri. U njih spadaju politički akteri koji donose odluku da započnu čišćenje, sudjenja i reparacije, i laički elementi (porotnici, komiteta oslobođenja i sl.) koji mogu biti uključeni u sprovođenje njihovih odluka. U širem smislu, promoteri su oni koji su najglasniji u zahtevanju pravde. Sudije i tužioci mogu spadati u ovu kategoriju ako su vođeni političkim motivima. Postoje i oni koji ometaju tranzicionu pravdu, tj. pojedinci koji pokušavaju da se suprotstave ovom procesu, da ga zaustave ili odlože. Elster ukazuje da pojedinač može da se pojavi u više kategorija (Elster, 2005:156).

Elita koja odlazi sa političke scene, a koja pripada vinovnicima zlodela, može da se osloni na svoju vojnu moć ili svoju ekonomsku neophodnost da bi postigla imunitet. Isto tako, može da uđe u skupštinsku politiku i da koristi zaštitu svojih glasača. Ova strategija je po Elsteru izvodiva ako je autokratski režim bio na vlasti dovoljno dugo da izgradi veliku klijentelu partijskih članova i drugih saradnika i ako im novi režim dopusti da se organizuju, bilo u vidu političkih partija bilo u vidu grupa za pritisak koje mogu da vrše uticaj na postojeće partije (Elster, 2005:390). Poslerežimske vlade nailaze na posebne izazove: „Adenauerova vlada je moralna, zapravo, da plati dvostruku cenu. Na domaćem frontu, ona je moralna da plati cenu neretribucije da bi postigla unutrašnji mir. Na međunarodnom frontu, cena za prijem u zapadnu zajednicu bila je plaćanje reparacija Izraelu“ (Elster, 2005:396). Po Elsteru, osnovni aspekt politike tranzicione pravde u Istočnoj Evropi posle tranzicija bilo je donošenje zakona o lustraciji. Ovaj proces je za Elsteru ipak upitan. On ukazuje da je posle Drugog svetskog rata u Nemačkoj pokrenut opsežan proces čistki (denacifikacije), ali je značajno sveden kada se ispostavilo da je neizvodiv.¹¹²

Koncepcija pravde

U svojoj analizi strukture tranzicione pravde, Elster insistira da se prvo utvrde koncepcije pravde i pravednosti koje usva-

jaju subjekti o kojima se radi. Kad se jednom ustanovi konceptacija, tada se može tragati za njenim uzrocima i za njenim posledicama, posebno za uticajem koji vrši na ponašanje. Na koncepcije pravde i postupke svakako imaju uticaja emocije i interesi (Elster, 2005:133-134).

Kad su u pitanju interesi, tada postoji interes vinovnika zlodela da izbegnu krivično gonjenje, žrtava da dobiju kompenzaciju i političkih partija da povećaju svoj ideo u biračkom telu. U mnogim slučajevima interesi se stapaju sa razumnim razlozima i strastima stvarajući političke ideologije (Elster, 2005:137).

Postoji i pitanje mere postupka prema državi koja je odgovorna za zlodela. Elster daje primer Nemačke gde kaže: „Ako bi se prema njoj postupalo popustljivo, Nemačka bi imala sredstva za vođenje novog agresivnog rata, a ako bi se postupalo nemilosrdno, imala bi snažan motiv da to čini“ (Elster, 2005:320).

Možemo razlikovati tri institucionalna vida pravde: legalnu pravdu, administrativnu pravdu i političku pravdu. Čista politička pravda zbiva se kad izvršna grana nove vlasti (ili neka okupaciona sila) jednostrano i bez mogućnosti žalbe označi vinovnike zlodela i odluci šta će se uraditi s njima (Elster, 2005:138). Na drugom kraju je čista legalna pravda koja se može okarakterisati preko četiri odlike: prvo, zakoni treba da budu jasni koliko je god to moguće, da bi se smanjila mogućnost da ih sudovi tumače; drugo, sudovi treba da budu odvojeni od drugih grana vlasti; treće, sudije i porotnici treba da budu nepristrasni kad tumače zakon; četvrto, legalna pravda mora da se drži principa zakonom propisanog sudskega postupka, posebno: sudjenje treba da bude javno, a u sudskego pretresa treba da ravno-pravno učestvuju optužba i odbrana, pravo na izbor svog advokata, pravo na žalbu, nikakvo retroaktivno zakonodavstvo ili retroaktivna primena zakona, poštovanje propisa o zastarevanju, određivanje pojedinačne krivice, pretpostavka nevinosti koja teret dokaza stavlja na optužbu, pravo na brzo sudjenje (odložena pravda je uskraćena pravda), pravo na potrebno premišljanje pre donošenja presude (brza pravda je takođe uskraćena pravda) (Elster, 2005:140-142). Ovi zahtevi se u tranzicionej pravdi, po Elsteru, rutinski krše, dok se tokom „normalnih vremena“ ovi kriterijumi retko krše. Kada se skupi mnogo kršenja ili kad dođe do kršenja suštinskih kriterijuma, nastupa tre-

¹¹² Ovaj proces prepričen je samim Nemcima, koji su pokazali malo interesa da se suoči sa svojom prošlošću: „Do februara 1947. nemački sudovi obradili su jedva nešto više od polovine od 11.674.152 popunjena upitnika (Fragebogen). Od ovih 6 miliona pojedinaca njih 168.696 izvedeno je pred sud. Od ovog broja svega 339 označeno je kao teški prestupnici, 3.612 kao prestupnici, i 13.708 kao lakši prestupnici. Ostatak je podveden pod kategoriju 'pasivni saučesnici' (Mitläufere), ili je oslobođen optužbe“ (Elster, 2005:92).

nutak kad legalna pravda biva zamenjena političkom pravdom. Kao operacioni pokazatelj možemo uzeti da do toga dolazi u onom trenutku kad posmatrač može da sa potpunom izvesnošću predviđi ishod svih suđenja. Legalna pravda zahteva da ishodi, u izvesnoj meri, budu obavijeni neizvesnošću (Elster, 2005:142).

Elster navodi da tranziciona pravda skoro uvek obuhvata i proceduralne odluke koje odstupaju od standarda „čiste legalne pravde“. U njih spadaju: nelegalne internacije, kolektivna krivica, prepostavka o krivici a ne o nevinosti, pris-trasan izbor porotnika i sudija, neravnopravnost optužbe i odbrane, nepostojanje mehanizma žalbe, proizvoljan broj optuženih, specijalni sudovi, nagodbe između tužilaštva i optuženog, retroaktivno zakonodavstvo, produženje ili ukidanje roka zastarevanja, skraćivanje roka zastarevanja, usporena pravda, ubrzana pravda (Elster, 2005:192-197).

Važno pitanje jeste i odmeravanje kazne. Analizirajući atinski tranzicionu pravdu, Elster uviđa da su Atinjani „zaključili da oštro postupanje ne ide u prilog svojoj svrsi, zato što ljuti žrtve umesto da ih zastrašuju“ (Elster, 2005:40). Elster navodi i slučajeve u kojima se pokazuje da „mada restitucija može da ispravi jedno istorijsko zlo ona može i da stvorи nove probleme i, ironično, nepravde“ (Elster, 2005:151).

Zlodela mogu biti opravdana i Elster razlikuje opravdanja, izvinjenja i olakšavajuće okolnosti. Kad je neko zlodelo opravdano, za njega je pokazano da uopšte i nije zlodelo. Kad je zlodelo izvinjeno, izvinjenje uklanja krivičnu odgovornost za postupak (Elster, 2005:224).

Slučaj Srbija

Uvodni stavovi koji se mogu izneti s obzirom na tranzicionu pravdu u Srbiji jesu sledeći: 1. pojam tranzicione pravde u Srbiji uglavnom je nepoznat u široj javnosti, 2. tranziciona pravda je predmet interesovanja uskog kruga organizacija i pojedinaca (uglavnom iz civilnog sektora), 3. tranziciona pravda je nužni predmet prakse Srbije kao države, 4. praksa

države Srbije s obzirom na tranzicionu pravdu je višestruko kontroverzna.

Ako bismo upitali običnog građanina Srbije na šta se odnosi pojam 'tranziciona pravda' najverovatnije bismo dobili odgovor da se njime opisuje situacija u kojoj građaninu tokom tranzicionog procesa nije zakinuto ništa od njegovih prava, tako da nije bio izložen nepoštenoj privatizaciji, otpuštanju ili nekom drugom vidu ukidanja socijalnih ili ekonomskih prava. Ovakvo viđenje tranzicione pravde nastaje kao posledica dugo forsiranog poimanja tranzicionog procesa kao onog u kojem društvo i većina njegovih institucija jednostavno prelaze iz socijalističkog sistema planske ekonomije u sistem baziran na tržišnoj ekonomiji i privatnom vlasništvu.¹¹³ Ovo shvatanje prenebregava kako već navedenu Elsterovu vrlo široku definiciju tranzicione pravde, tako i uže definicije tranzicione pravde poput one koju nam daje Medunarodni centar za tranzicionu pravdu (The International Center for Transitional Justice - ICTJ): „Tranziciona pravda upućuje na set sudskeh i ne-sudskeh mera koje su implementirane od strane različitih država u nastojanju da se ispravi nasleđe masovnog kršenja ljudskih prava. Ove mere uključuju krivično gonjenje, komisije za istinu, reparacione programe i razne vidove institucionalnih reformi“.¹¹⁴ Pod kršenjem ljudskih prava može se imati na umu „nasilje koje nad pojedincima sprovode države ili politički organizovane grupe“ (Kaldor, 2005:14).¹¹⁵ Stav ICTJ je da „tranziciona pravda nije 'posebna' vrsta pravde, već pristup za postizanje pravde u vremenu tranzicije iz konflikti i/ili državne represije. Pokušajima polaganja računa i obeštećenjem žrtava, tranziciona pravda pruža priznanje prava žrtvama, promoviše građansko poverenje i jača demokratsku vladavinu zakona“.¹¹⁶ Ovako shvaćenim pojmom, nasuprot većini građana, u Srbiji operišu malobrojne nevladine organizacije i pojedinci kojima je tranziciona pravda deo strateškog opredeljenja.

Dva različita viđenja tranzicionog procesa ogledaju se u paru pojmovev 'privatizacija' i 'obeštećenje' koji je u svesti građana suprotstavljen, iako realno (čak i uobičajeno) može biti

¹¹³ Na primer, u Studiji Svetske banke *TRANZICIJA Prvih deset godina - Analiza i pouke za Istočnu Evropu i bivši Sovjetski Savez* stoji: „Iskustvo tranzicije, tj. prelaska sa centralnog planiranja na tržišnu privredu predstavlja proces koji nije viđen u dosadašnjoj istoriji i koji ni iz daleka nije završen u mnogim zemljama Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza.“ Na: http://siteresources.worldbank.org/SERBIAEXTN/Resources/300903-1106760681824/TRANZICIJA_Prvih_10_Godina.pdf (pogledano 20.03.2013.)

¹¹⁴ <http://ictj.org/about/transitional-justice> (pogledano 17.03.2013.)

¹¹⁵ Meri Kaldor ukazuje da su nejasne razlike između kršenja ljudskih prava u odnosu na rat koji je često definisan kao političko nasilje između država ili organizovanih političkih grupa, ili u odnosu na organizovani zločin koji predstavlja nasilje koje iz ličnih razloga sprovođe tajno organizovane grupe, često zbog finansijske dobiti.

¹¹⁶ <http://ictj.org/about/transitional-justice> (pogledano 17.03.2013.)

poistovećen. Na primeru imovinskih odnosa, prepostavljamo da većina građana pod tranzicijom podrazumeva prodaju društvene imovine novim vlasnicima, prema čemu ima i relativno pomirljiv odnos, dok isto tako prepostavljamo da građani pod tranzicijom retko shvataju to da je potrebnou društvenu imovinu vratiti pređašnjim vlasnicima, gde imaju više negativan odnos.

Razlog tome jeste kontroverzni status prošlosti Srbije i određivanja kad je postojala državna represija ili konflikt koji bi zahtevao tranzicionu pravdu.¹¹⁷ S tim u vezi možemo tvrditi da u Srbiji postoji nekoliko procesa tranzicionih pravdi:

1. Pravda spram žrtava državnog poretka pre Drugog svetskog rata – Komunistička partija je na osnovu marksističke ideologije predstavljala proletarijat kao žrtvu kapitalističke eksploatacije (Marks, Engels, 1958). Otuda je smatrala da je pravedno ukinuti represiju buržoazije nad proletarijatom. Sticanjem političke moći tokom Drugog svetskog rata KP je dospela u položaj da nakon rata sproveđe mere nacionalizacije, sekvestracije, arondacije i drugih postupaka za oduzimanje imovine privatnim vlasnicima i pretvaranje te imovine u društvenu¹¹⁸, tako da je država do konca prešla u uređenje samoupravnog socijalizma (prepostavka je da i danas veliki broj građana Srbije misli da je to bilo pravedno). Ovi postupci mogu se posmatrati kao postupci svojevrsne revolucionarne tranzicione pravde.
2. Pravda spram žrtava za vreme Drugog svetskog rata – Komunistička partija postavila se na odlučnu antifašističku poziciju za vreme rata, nasuprot pozicije Jugoslovenske kraljevske vojske – četničkog pokreta ili fašističkog pokreta Dimitrija Ljotića i kolaboracioniste
3. Pravda spram žrtava komunističkog progona¹¹⁹ – Projekat poratne Jugoslavije imao je svoje protivnike koji su završavali na mestima kao što je Goli otok. Pitanje je koliko je to bilo pravedno. U toku raspada SFR Jugoslavije, koji se odvija uporedo sa padom Berlinskog zida i raspadom Istočnog bloka, otpočinje proces tranzicije u višepartijski sistem. U Srbiji kontinuitet KP preuzima Socijalistička partija Srbije sa Slobodanom Miloševićem na čelu. Za SPS se može reći da nije suštinski zainteresovan za tranzicionu pravdu, tj. žrtve komunističkog delovanja za vreme i posle Drugog svetskog rata se ne obeštećuju.¹²⁰ Opoziciona partija SPS je neko vreme bio monarhističko-četnički Srpski pokret obnove, zainteresovan za restauraciju monarhije, nastao saradjnjom Vuka Draškovića¹²¹ i Vojislava Šešelja 1990. godine. Odvajanjem Šešeljeve struje stvoren je Srpski četnički pokret, a kasnije i Srpska radikalna stranka. Na tragu Memoranduma može se reći da je Milošević svojom politikom nastojao da ispravi „nepravedni“ položaj Srba u Jugoslaviji. Ovakva politika učinila je SPS partijom koja je postala bliska četničkoj SRS. Za vreme vladavine Miloševića započet je ratni raspad SFRJ, gde na srpskoj strani značajnu ulogu imaju Vojska Jugoslavije, policija, paravojne formacije, između ostalih i dobrovoljačke jedinice SRS i teritorijalna odbrana.
4. Pravda spram žrtava ratnih konflikata u bivšoj Jugoslovenskoj Federativnoj Republici Srbija i Crna Gora – za vreme sukoba na Kosovu i NATO bombardovanja.

¹¹⁷ Ovde, ironično, moramo spomenuti da je moguće krenuti od pre više vekova, recimo od boja na Kosovu 1389. godine, koji ostaje kao deo mitske svesti i nacionalističke ideologije prisutan i danas u srpskom političkom i kulturnom životu. Nažalost, ma koliko to neverovatno zvučalo, videli smo da se neki ratni zločini opravdavaju i osvetom nad „Turcima“, koji su pet vekova vršili zulum nad Srbima.

¹¹⁸ Lista pravnih akata o oduzimanju stoji u: Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju („Sl. glasnik RS“, br. 72/2011).

¹¹⁹ Ovde moramo spomenuti i jedan čudan oblik zahteva za nečim što bismo uslovno mogli da nazovemo zahtevom za tranzicionom pravdom. Radi se o Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti s kraja 1986. godine, gde je srpski narod predstavljen kao žrtva jugoslovenskog projekta. U političkom smislu stav prema Memorandumu bio je jedan od pokazatelja razlaza Ivana Stambolića u odnosu na Slobodana Miloševića na Osmoj sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije održanoj u septembru 1987. godine. Vidi: http://www.pescanik.info/images/stories/pdf/memo/memorandum_sanu.pdf

¹²⁰ Na primer, iako je Srpska pravoslavna crkva bila vitalno zainteresovana da joj se vrati imovina oduzeta za vreme komunizma, tek je 2006. godine, za vreme vlade Vojislava Košturnice, donesen Zakon o crkvama i verskim zajednicama, a zatim i Zakon o vraćanju (restituciji) imovine crkvama i verskim zajednicama. Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju donet je 2011. godine, za vreme Vlade Mirka Cvetkovića.

¹²¹ Drašković je bio u vlasti na mestu zamenika premijera SR Jugoslavije od 18. januara 1999. do 28. aprila 1999. – za vreme sukoba na Kosovu i NATO bombardovanja.

Milana Nedića (Zečević, Vučević, 2011). Partizanska vojska sukobljavala se sa okupatorom i njegovim saradnicima tokom rata i izašla iz rata na strani pobednika. Zbog podnesenih žrtava u ratu gonjeni su saradnici i pomagači okupatora kao vinovnici. Može se reći da je danas u Srbiji sve manje onih koji misle da je ovo bilo pravedno.

3. Pravda spram žrtava komunističkog progona¹¹⁹ – Projekat poratne Jugoslavije imao je svoje protivnike koji su završavali na mestima kao što je Goli otok. Pitanje je koliko je to bilo pravedno. U toku raspada SFR Jugoslavije, koji se odvija uporedo sa padom Berlinskog zida i raspadom Istočnog bloka, otpočinje proces tranzicije u višepartijski sistem. U Srbiji kontinuitet KP preuzima Socijalistička partija Srbije sa Slobodanom Miloševićem na čelu. Za SPS se može reći da nije suštinski zainteresovan za tranzicionu pravdu, tj. žrtve komunističkog delovanja za vreme i posle Drugog svetskog rata se ne obeštećuju.¹²⁰ Opoziciona partija SPS je neko vreme bio monarhističko-četnički Srpski pokret obnove, zainteresovan za restauraciju monarhije, nastao saradjnjom Vuka Draškovića¹²¹ i Vojislava Šešelja 1990. godine. Odvajanjem Šešeljeve struje stvoren je Srpski četnički pokret, a kasnije i Srpska radikalna stranka. Na tragu Memoranduma može se reći da je Milošević svojom politikom nastojao da ispravi „nepravedni“ položaj Srba u Jugoslaviji. Ovakva politika učinila je SPS partijom koja je postala bliska četničkoj SRS. Za vreme vladavine Miloševića započet je ratni raspad SFRJ, gde na srpskoj strani značajnu ulogu imaju Vojska Jugoslavije, policija, paravojne formacije, između ostalih i dobrovoljačke jedinice SRS i teritorijalna odbrana.
4. Pravda spram žrtava ratnih konflikata u bivšoj Jugoslovenskoj Federativnoj Republici Srbija i Crna Gora – za vreme sukoba na Kosovu i NATO bombardovanja.

slaviji – Prema procenama iz više nezavisnih izvora, u ratovima u bivšoj Jugoslaviji je stradalo oko 130.000 ljudi.¹²² Ovo su nove žrtve, koje zahtevaju svoju tranzicionu pravdu. Rat na prostoru bivše SFR Jugoslavije Meri Kaldor opisuje kao „novi“ rat: „Novi ratovi su opisani kao unutrašnji ili građanski ratovi ili, još, kao 'konflikti niskog intenziteta'. Ipak, iako je većina ovih ratova lokalnog karaktera, u njima je uključen ogroman broj međunarodnih kanala, tako da je teško zadržati razliku između unutrašnjeg i spoljašnjeg, između agresije (napada iz inostranstva) i represije (napada iz zemlje), ili čak između lokalnog i globalnog“ (Kaldor, 2005:14). Zbog ovih nejasnoća pitanje je da li se, kad su u pitanju 1990-te, radi o ratu ili ratovima? Ako su u pitanju ratovi onda su to ratni sukobi u bivšim republikama unutar SFRJ – Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, uz bombardovanje Srbije od strane NATO 1999. godine. Ovom spisku treba dodati i bivšu autonomnu pokrajinu Kosovo i „preševski konflikt“ 2001. godine, kao *par excellence* gradanske ratove.

5. Pravda spram žrtava Miloševićevog režima – jedan od lidera opozicione stranke, Vuk Drašković i njegovi bliski saradnici bili su žrtve atentata i prebijanja kojima su vinovnici bili predstavnici državnih institucija. Ivan Stambolić, Miloševićev protivnik je takođe ubijen od strane režima. Žrtve režima bili su i drugi opozicionari poput članova organizacije Otpor i drugih. Građani Srbije koji su bili žrtve režima su pripadnici nacionalnih manjina sa čijim matičnim državama „Srbija nije bila u ratu“ – Bošnjaci, Hrvati i Albanci. „Podsjećanja radi, reći ćemo da je u vrijeme 1991-95. u Vojvodini ubijeno i(li) nestalo 25 Hrvata, do temelja su srušene dvije katoličke crkve (Vašice i Novi Banovci), a bilo je i više desetaka oštećenja objekata putem eksplozivnih naprava“ (Žigmanov, 2011:37-38.). Zbog ovih zločina Vojslav Šešelj optužen je pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju.¹²³

Žrtve i vinovnici tranzicionih pravdi u Srbiji

Spisak žrtava – kandidata za tranzicionu pravdu – s obzirom na Srbiju je podugačak: vlasnici predratnog kapitala, proletarijat, partizani, četnici, saradnici okupatora, domaći

fašisti, stanovništvo okupiranih država, žrtve poratnog komunističkog progona, Srbi, žrtve ratova vođenih 1990-tih, Miloševićeva opozicija. Za Srbiju je karakteristično da se spisak žrtava može shvatiti i kao spisak vinovnika. Stav spram toga koga treba obeštetiti i odakle treba početi može se uslovno uzeti kao merilo postavljanja stranaka u političkom spektru Srbije. Levica je uglavnom zainteresovana za pravdu spram žrtava ratnih konflikata u bivšoj Jugoslaviji i pravdu spram žrtava Miloševićevog režima. Na desnici su oni koji traže pravdu za predratne vlasnike kapitala, za one koji su prokazani kao fašisti, za žrtve komunističkog progona, za Srbe. Može se reći da danas proletarijat više (skoro) niko ne zastupa. To nas navodi da tvrdimo da u Srbiji postoje dve desne i dve leve tranzicione pravde.

Srbija je 2011. krenula u restituciju donošenjem Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju. Po tom Zakonu skoro sve žrtve druge i treće tranzicione pravde biće obeštećeni jer pravo na vraćanje imovine ili obeštećenje nema: 1) fizičko lice - strani državljanin, odnosno njegovi zakonski naslednici, za koje je obavezu obeštećenja preuzela strana država po osnovu međunarodnog ugovora; 2) fizičko lice - strani državljanin, odnosno njegovi zakonski naslednici, koji su i bez postojanja međunarodnog ugovora, obeštećeni ili im je pravo na vraćanje imovine priznato pravom strane države; 3) lice koje je bilo pripadnik okupacionih snaga koje su delovale na teritoriji Republike Srbije, za vreme Drugog svetskog rata, kao ni njegovi naslednici.¹²⁴

Pitanje je da li su domaći fašisti i njihovi saradnici pripadnici okupacionih snaga? Logično gledano – domaći fašisti ne mogu biti okupaciona snaga, iako jesu saradnici okupatora. Po ovome kako je definisano u Zakonu, bili bi restituiani svi oni koji su se borili protiv partizana, a da nisu strani okupatori. Ipak, jedan od uslova restitucije je i postojanje rešenja o rehabilitaciji (član 42), na osnovu Zakona o rehabilitaciji, koji je usvojen 2006. godine.¹²⁵ U skladu sa tim Zakonom uređuje se rehabilitacija lica koja su bez sudske ili administrativne odluke ili sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine do 25. aprila 2006, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije. Možemo reći da je u ovom momentu u rukama sudija karak-

122 <http://www.hlc-rdc.org/?cat=266> (pogledano 20.03.2013.).

123 <http://www.icty.org/case/seselj/4#ind> (pogledano 21.03.2013.).

124 Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju ("Sl. glasnik RS", br. 72/2011).

125 Zakon o rehabilitaciji ("Sl. glasnik RS", br. 33/2006).

ter Srbije kao države koja vrednuje antifašizam.¹²⁶ U skladu sa spomenutim zakonima biće obeštećeni vlasnici oduzete imovine, što odgovara tranziciji iz socijalizma u kapitalizam.

Kad je u pitanju levica i interes za pravdu spram žrtava Miloševićevog režima i žrtava ratnih konfliktata u bivšoj Jugoslaviji, tada možemo reći da je donesen Zakon o lustraciji.¹²⁷ On će, po svemu sudeći, postati deo istorije ove godine, kada zvanično prestaje njegova primena.¹²⁸ Odredbe ovog zakona primenjuju se na sva kršenja ljudskih prava izvršena posle 23. marta 1976. godine, kao dana stupanja na snagu Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, pod uslovima određenim ovim zakonom. Za deset godina postojanja ovaj Zakon nikad nije primenjen.¹²⁹ Neprimenjivanjem ovog Zakona legitimisani su svi oni na koje je Zakon mogao i trebao da bude primenjen. To znači da, ukoliko odgovorni nisu pozvani na odgovornost, to politički potvrđuje da nisu odgovorni. Na ovaj način vlast ustanovljena posle petog oktobra nije napravila otklon pa se tako može postaviti pitanje da li je uopšte i u kolikoj meri pokrenula tranziciju?¹³⁰

Kad su u pitanju žrtve ratnih konfliktata u bivšoj Jugoslaviji, donesen je Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku protiv učinilaca ratnih zločina.¹³¹ Do 12. marta 2013. godine pred Tužilaštvo za ratne zločine ukupno je procesuirano 395 lica, a ukupno optuženih je bilo 152 spram 2.894 žrtve. Procesi su vezani za zločine na koje se odnose predmeti *Ovčara, Đakovica, Zvornik, Škorpioni*,

*Suva Reka, Velika Peratovica, Medak, Slunj, Podujevo, Banjski Kovačevac, Stara Gradiška, Stari Majdan, Tenja, Rastovac, itd.*¹³²

Osim ovog, donesen je i Zakon o saradnji Srbije i Crne Gore sa Međunarodnim tribunalom za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine.¹³³ Saradnja sa Haškim tribunalom kontinuirano je postavljana kao uslov za pristupanje Srbije Evropskoj Uniji. U toku 2011. Srbija je ispunila taj uslov.¹³⁴

Žrtve i vinovnici konfliktata na prostoru bivše Jugoslavije s obzirom na Srbiju

Kad su u pitanju žrtve konfliktata na prostoru bivše SFRJ, smatramo važnim da žrtve uglavnom nisu državljeni Srbije, ili da se mesta zločina tek u retkim slučajevima nalaze na teritoriji Srbije (bez Kosova). Procesi tranzicione pravde uglavnom su bili sproveđeni u okvirima jedne države u kojoj se menjao režim ili su bili rezultat konflikta već postojećih država. Situacija u kojoj se konflikt i represija odvijaju istovremeno kad i disolucija države smatramo specifičnim. Potreba za međunarodnim tribunalom zato izgleda kao više nego očigledna.

To što su mesta zločina uglavnom van Srbije i što prima mesta zločina nisu u Srbiji smatramo važnim jer u svesti javnosti ne postoji direktno iskustvo stradanja sve do NATO

126 „Nalazimo se u vremenu u kome potomci i sledbenici srpske kolaboracije i saradnje sa fašističkim okupatorom za vreme Drugog svetskog rata, uz pomoć političke vlasti, svim sredstvima vrše pravnu, političku, društvenu, moralnu i klasnu rehabilitaciju njenih nosilaca“, „Zabrinjava agresivnost kojom se ona vrši i odsustvo osnovnih istrijskih principa i merila koja obavezuju sve one koji se bave istorijom“ (Zečević, Vučević, 2011:5).

127 Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava („Sl. glasnik RS“, br. 58/2003 i 61/2003).

128 Zakon se primenjuje po isteku tri meseca od dana stupanja na snagu, odnosno od 11. septembra 2003. godine i primenjuje se 10 godina od dana stupanja na snagu, odnosno do 11. septembra 2013. godine.

129 Komisija za lustraciju formirana je 2003. godine. Međutim, ona nikada nije dostigla pun sastav, niti je dobila osnovne uslove za rad, a zbog nedostatka podrške vlasti gotovo svi članovi ovog tela podneli su ostavke 2004. godine. Koliko je lustracija bila bitna, možda najbolje govori podatak da te ostavke nisu nikada razmatrane u parlamentu.

130 Ovde treba imati u vidu sudbinu Zorana Đindića, prvog premijera demokratske Srbije, koji je ubijen od strane pripadnika Jedinice za specijalne operacije (koja je jedan od aktera ratnih događanja na prostoru bivše SFRJ). Posle njegovog ubistva, i pogotovo u nedostatku tematizacije političkog konteksta ubistva, tranziciji se pristupilo tako da se Sudu u Hagu izruče traženi vinovnici, ali je u Srbiji tranziciona pravda zapravo izbegavana i potiskivana.

131 Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku protiv učinilaca ratnih zločina („Sl. glasnik RS“, br. 67/2003).

132 http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/predmeti_cir.htm (pogledano 22.03.2013.)

133 Zakon o saradnji Srbije i Crne Gore sa međunarodnim tribunalom za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine („Sl. list SRI“, br. 18/2002 i „Sl. list SCG“, br. 16/2003).

134 „Bramerc: Ispunjeno ključni uslov za EU“ na: <http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/154505/Bramerc-Ispunjeno-ključni-uslov-za-EU> (pogledano 21.03.2013.).

bombardovanja. Ova činjenica utiče na nedostatak empatije sa žrtvama nastalim kao rezultat konflikata u koje je ulazio Miloševićev režim. Isto tako, verujemo da to utiče na nedostatak razumevanja i empatije kad su u pitanju akteri tranzicione pravde poput onih koji su se opirali Miloševiću. U tom smislu značajno pomeranje u svesti javnosti dogodilo se kad su otkrivene masovne grobnice u kojima su bila sahranjena tela kosovskih Albanaca u Batajnici, Petrovom Selu ili u jezeru Perućac. Ipak, i dalje postoji utisak da se „sve to“ dogodilo negde drugde, i da Srbija nema veze „s tim“. Društveni mehanizmi inhibicije su i dalje izuzetno jaki.

U skladu sa iznesenim, jedini mehanizam u Republici Srbiji koji žrtvama kršenja ljudskih prava u prošlosti daje pravo na materijalnu podršku je Zakon o pravima civilnih invalida rata.¹³⁵ Međutim, zakon se odnosi samo na žrtve – državljanje Srbije nad kojim su nasilje izvršili pripadnici neprijateljske strane u oružanim sukobima, a isključuje žrtve nedela koja su počinili pripadnici Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) Republike Srbije, Jugoslovenske narodne armije (JNA) i Vojske Jugoslavije (VJ), bilo da se radi o državljanima Srbije ili ne (Kandić, 2011:3).

Elsterova podela na fanatike, oportuniste i konformiste je relativno slabo upotrebljiva bez sprovođenja kvalitetnog istraživanja. Opšta generalizacija vodi stereotipizaciji. Razne pljačkaške grupe koje su delovale na ratištima svakako možemo ubrojati u oportuniste. Tu je svakako bilo i zlonamernih i gubitnika, pogotovo kod paravojnih formacija. Kod većine građana Srbije postojao je jedan čudan konformistički stav u vidu straha da se nešto gubi (Kosovo, „Sveta srpska zemlja“...). Ovaj strah se može sagledavati kao rezultat Miloševićeve ideološke nacionalističke mašinerije – prvenstveno medijske. Isto tako, postoji konvergencija konformizma i fanatizma u Srbiji. Strah od gubljenja sasvim je komplementaran sa fanatičnom odbranom, što vidimo na primeru Kosova. U aktere koje možemo uvrstiti u fanatike svrstavaju se uslovno i predstavnici Srpske pravoslavne crkve, stranke poput SRS (DSS bi bio oblik fanatizma „u rukavicama“), četnici, dobrovoljačke garde, desničarska udruženja, pojedini akademici i slični.

U javnosti se o žrtvama slabo govori. Tuđe žrtve nas se slabo tiču, a „mi“ smo žrtve međunarodne zavere koja nam otima teritoriju. Upitan je kriterijum po kojem Tužilaštvo za ratne zločine pokreće postupke.¹³⁶ U Srbiji nije prisutan osećaj da je na ovaj način između ostalog potrebno kompenzovati trpljenja koja su „drugi“ doživljavali na prostoru bivše Jugoslavije. To znači, u skladu sa Elsterovim uvidom, da nema osećaja krivice. Na žalost, praksa kažnjavanja vinovnika ratnih zločina u takvom ambijentu osnažuje u javnosti status Srba kao žrtava. Na taj način se ne doprinosi normalizaciji odnosa, kako u regionu tako ni u samoj Srbiji.

Ono što takođe smatramo važnim jeste povezanost različitih procesa tranzicionih pravdi koje spominjemo. Akteri se iz tranzicije u tranziciju ponavljaju, ali u različitim ulogama. Na primer, uloga komunista je ono što doprinosi kontroverzi i nerazumevanju. Komunisti su bili protiv fašista, i borili su se protiv četnika za vreme Drugog svetskog rata. Devedesetih, iz KP izdvojilo se krilo koje je bilo nacionalističko i koje je vodio Milošević. To krilo je lako moglo da uđe u koaliciju sa Srpskom radikalnom strankom koju vodi četnički vojvoda Vojislav Šešelj. Danas je predsednik Srbije četnički vojvoda Tomislav Nikolić, dok je vladajuća koalicija ponovo sastavljena od predstavnika vodećih partija 1990-tih (SPS i donedavni radikali – SNS). U suštini postoji kontinuitet saradnika fašista u vidu četnika u srpskoj istoriji. Njihova percepcija u Hrvatskoj i BiH je izrazito negativna (kao i kod antifašističkog dela javnosti u Srbiji). Taj kontinuitet zapravo dovodi u pitanje i samu tranziciju – ima li je uopšte kad su svi tu, i dalje na vladajućim položajima?

Zaključak

Elsterova pitanja o tome kako nakon pada autokratskog režima dovesti do situacije u kojoj će režim odgovarati i kako zaustaviti njegov uticaj u budućnosti, to jest kako izgraditi novi i bolji režim – u Srbiji kao da su naišla na polovičan odgovor. Drugim rečima, neki predstavnici Miloševićevog režima izvedeni su pred lice pravde, i njihov lični uticaj je zaustavljen. Ipak, stiće se utisak da ukupni uticaj režima nije zaustavljen.

Individualno zaustavljanje predstavnika režima do konca

135 Zakon o pravima civilnih invalida rata „Službeni glasnik RS“, br. 52/96.

136 „Bilo je veoma malo suđenja u poređenju sa odgovarajućim institucijama u Bosni i Hrvatskoj. Mogu se uočiti izvesni razlozi za ovo odsustvo napretka, uključujući nedovoljnost resursa unutar Tužilaštva za ratne zločine, kao i neadekvatnu saradnju između Tužilaštva i Službe srpske policije za otkrivanje ratnih zločina, što reflektuje nedovoljnu preduzimljivost u pokretanju istraga o ratnim zločinima“ u: UPRKOS OKLONOSTIMA: Krivični postupci za ratne zločine u Srbiji (2007) na: http://wcjp.unicri.it/proceedings/docs/ICTL_WC%20Prosecutions%20in%20Serbia_2007_bcs.pdf

je često izvedeno ne-pravnim sredstvima. Na primer – Slobođan Milošević je preminuo za vreme trajanja suđenja u Hagu. Njegova supruga Mirjana Marković, predsednica Jugoslovenske levice, ne izdržava pravno definisanu kaznu, već se nalazi u inostranstvu, na način koji više odgovara antičkom ostrakizmu nego pravnim odnosima u 21. veku (onako kako volimo da ga zamišljamo). Predstavnici Socijalističke partije Srbije i drugih partija koje su bile na vlasti tokom 1990-tih na vlasti su i danas. Suštinski otklon od politike bivšeg režima je krajnje upitan i danas se postavlja kroz naivno pitanje 'političkog sazrevanja' aktera SPS i drugih partija. Lustracije nije bilo, i zato što je nije bilo neće je ni biti.

Izgradnja novog i boljeg režima nije naišla na suštinske odgovore u vidu adekvatne reforme bezbednosnog, obrazovnog, pravosudnog ili medijskog sistema. Samo na primeru medija moguće je utvrditi da je za vreme Miloševića postojao veći broj medija koji su bili manje ekonomski ili politički zavisni od medija danas. Neke perjanice slobodnog novinarstva muku muče sa preživljavanjem ili su nestale. U ostalim strukturama kao da su do izražaja došli kompromisi, neznanje ili nespremnost na reforme, što čitav proces tranzicije dovodi u pitanje i tranzicione procese pretvara u simulakrum – nalazimo se u tranziciji koja to nije.

Odgovor na pitanje kako postupati sa žrtvama režima teško je dati, ako režim nije definisan kao autokratski i ako ne postoji dovoljan otklon u odnosu na njega. Drugim rečima – u Srbiji su se akteri iz vremena ratnih sukoba 1990-tih vratili na vlast, i sve čine da ne naprave grešku koju je napravila demokratska vlast nevršenjem lustracije. Kroz političko delovanje trenutno vladajuće garniture, prethodne vlasti će biti učinjene odgovornim za vreme svoje vladavine, i na osnovu toga očekuje se da snose posledice (na primer: za loše današnje ekonomsko stanje u AP Vojvodini okrivljuje se vlast demokrata, a ne centralista koji su pre dve decenije ukinuli vojvođansku autonomiju – ovo će voditi pritiscima da demokrate napuste vlast u pokrajini i dodatnom strukturalnom smanjivanju autonomije).

Emocije koje su bile žive neposredno tokom i posle 1990-tih sada su se već „poluras pale“. Komunikacija između žrtava u Srbiji kao da nije prisutna, vidljivi fizički ostaci ratnih razaranja nalaze se sa druge strane granice, a ako nije tako onda smo tu mi bili žrtve (NATO bombardovanja). Politička manipulacija ukupne posledice 1990-tih, koje su i danas vidljive, svakako pre pripisuje posle-Miloševičevskim vlastima nego sebi.

Intenzitet zahteva za tranzicionom pravdom u Srbiji smanjuje se umanjivanjem grozote počinjenih zločina (na primer: broj i karakter žrtava u Srebrenici), potiskivanjem informacija o broju i karakteru zločina, intenziviranjem predstavljanja samo sebe kao žrtve, nedovodenjem u pitanje bogatstva i blagostanja ratnih profitera i svih drugih koji su se okoristili ratnim događanjima. Tranzicijom pravdi u Srbiji ne ide na ruku to što su zločini sve dalje u prošlosti, što se društvo poistovećuje sa počiniocima i što nije izgrađena dovoljna kritična masa u društvu koja bi insistirala na procesu tranzicione pravde.

Interes partija da povećaju svoj ideo u političkom telu vodi kompromisnom stavu prema politici bivših režima, tako da partije konvergiraju prema profilu glasača koji je kreiran tokom 1990-tih, dok se istovremeno ne preuzima uloga lidera, već se prilagođava biračkom telu.

Istovremeno, odvijaju se procesi drugih tranzicionih pravdi. Procesima restitucije i rehabilitacije još više se osnažuje ekonomski i politička desnica. Ovi interesi se poklapaju sa interesima onih stranaka koje su u nekom periodu bile opozicija Miloševićevom režimu, nezainteresovanom za restituciju i tranziciju (Srpski pokret obnove). Danas takve stranke poput SPO i DSS lako ulaze u zajedničke aranžmane sa Srpskom naprednom strankom ili SPS, što ostavlja manje stranaka u opoziciji nego u vreme Miloševića.

Možemo reći: da nije bilo naglog i preteranog skretanja udesno koje se dogodilo u drugoj polovini 80-tih, Srbija bi mogla normalno pristupiti obeštećivanju žrtava nastalih za vreme Drugog svetskog rata i žrtava komunističkog progona. Ovaj period ipak je obeležen time što se u Miloševićevoj politici prepoznaje sklonost da se tranzicija vidi na način koji je bio prisutan u Rusiji, koji nije imao ovakvih zahteva. To je činilo osnovu da mu stranke poput SPO budu u opoziciji. Zahtevi za restitucijom ovih aktera ipak postoje i ispunjavaju se, dok obaveze prema žrtvama ratnih konflikata u bivšoj Jugoslaviji i pravda spram žrtava Miloševićevog režima nisu dovoljno ispunjene.

Za potpunu tranziciju pravdu u Srbiji, za žrtve Miloševićevog režima i za žrtve konflikata u bivšoj Jugoslaviji bilo bi nade, ukoliko bi se uspostavila takozvana tranziciona pravda drugog talasa. Pitanje je međutim da li će se i kako unutar opisanog konteksta formirati društvene snage i odnosi koji bi do nje doveli, budući da će desne tranzicione pravde ometati procese levih tranzicionih pravdi.

Suočavanje sa prošlošću na Kosovu i REKOM

Besart Lumi

Uvod

Na teritoriji bivše Jugoslavije dogodio se niz tragičnih događaja tokom 1990-tih. Ratovi u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i na Kosovu ostavili su više od stotinu hiljada ubijenih ljudi, na hiljadu povređenih ili žrtava drugih oblika nasilja. Još uvek se traga za više od 12 hiljada ljudi. Među njima je veliki broj civila, dece, žena i starijih osoba koje nisu učestvovali u ratu. Čitavi gradovi su uništeni i spaljeni, ljudi su ubijeni ili su proterani iz svojih kuća, a mnogi se nikada nisu vratili.

Sa druge strane, vojni i politički lideri su bili izvedeni pred lice pravde. Međunarodni krivični sud za bivšu - Jugoslaviju (MKSJ), osnovan za kažnjavanje odgovornih za teške zločine koji su počinjeni tokom ratova na ovim prostorima, kaznio je neke od najvažnijih osoba odgovornih za ratne zločine i genocid. MKSJ je podigao optužnice protiv 161 osobe za ratne zločine koji su se dogodili u Bosni, Hrvatskoj i na Kosovu. Mnogi od njih su osuđeni i nalaze se na izdržavanju zatvorske kazne.

Nakon završetka rata ustanovljeni su domaći sudovi, što je rezultiralo većim brojem procesuiranih slučajeva ratnih zločina u bivšoj Jugoslaviji. Ove optužnice su uglavnom bile usmerene protiv pripadnika vojske, koji su bili neposredno i direktno odgovorni za pojedinu ubistva tokom rata.

Iako je MKSJ obavio izuzetno značajan posao u procesuiranju vojnih i političkih lidera, u procesu suočavanja sa prošlošću, region i dalje zaostaje. Kažnjavanja lidera su samo podsticala mržnju. Oslobođajuće presude Haradinaju i Gotovini predstavljale su ogledalo stanja u regionu: Koso-

vari i Hrvati su slavili, dok su Srbi, sa druge strane, kritikovali Tribunal kao pristrasan. I poslednji slučaj oslobođanja Perišića je naglasio ovaj problem. Stoga, dosta toga ostaje da se uradi u ovoj oblasti.

U radu ću obraditi temu suočavanja sa prošlošću na Kosovu i potrebu da se oformi komisija koja će imati u fokusu žrtve. Nakon završetka oružanih sukoba i kažnjavanja nekih lidera, žrtve su te koje su zanemarene. Iako je ideja da se REKOM osnuje na regionalnom nivou, ja ću analizirati njen značaj iz perspektive Kosova.

U cilju stvaranja jasnije slike o potrebi za REKOM, prvo ću predstaviti kako su primjenjeni mehanizmi tranzicione pravde na Kosovu, koje su aktivnosti državnih institucija i civilnog društva u tom pogledu, i na kraju ću predstaviti inicijativu za razvoj REKOM-a, kao i argumente zbog čega je važna ova inicijativa. Da bismo analizirali napredak procesa tranzicione pravde na Kosovu, važno je pregledati razvoj i primenu mehanizama ovog procesa na Kosovu. Pored toga, smatram važnim i kratak pregled događaja koji su karakterisali Kosovo u periodu pre i posle rata.

Tranziciona pravda na Kosovu: kratak osvrt

Koncept tranzicione pravde na Kosovu počeo je da se intenzivno primenjuje od okončanja rata. Priznata kao jedan od načina za rešavanje pitanja o teškim kršenjima ljudskih prava u prošlosti, tako da narodi u sukobu krenu ka održivom miru i eventualnom pomirenju, tranziciona pravda igra veoma važnu ulogu za razvoj demokratije na Kosovu.

Po završetku Drugog svetskog rata, Kosovo je ostalo u Ju-

goslaviji bez volje većinskog stanovništva. Kosovski Albanci su stalno pokušavali da poboljšaju svoj položaj u Jugoslaviji (pokreti 1968, 1981, 1988, 1989) tražeći jednaka prava sa ostalim građanima. Iako je zahtevano poboljšanje okolnosti, dogodilo se suprotno. Posle ustavnih promena iz 1989, Kosovu su oduzeta mnoga prava. Stotine hiljada ljudi su bespravno otpušteni sa radnih mesta. Škole i bolnice su bile zatvorene. To vreme karakteriše i masovno kršenje ljudskih prava i diskriminacija kosovskih Albanaca. U ovom periodu na Kosovu je funkcionisao paralelni sistem koji uključuje privrednu, obrazovanje i zdravstvo. Ovaj period je trajao deset godina, sve do početka vojnog otpora Oslobođilačke vojske Kosova.

Posle rata, Kosovo se suočavalo sa institucionalnim vakumom. Instalirana je međunarodna misija, Ujedinjenih Nacija (UNMIK) koja i dalje obavlja nekoliko funkcija na Kosovu. Odmah posle rata nije postojalo poštovanje pravosudnog sistema i izvršne vlasti. Nedostajali su mehanizmi za uspostavljanje odgovornosti. UNMIK je osnovao neke institucije i sudio nekoliko zločina koji su se dogodili tokom rata. Uprkos predmetima koji su razmatrani od strane sudova na Kosovu, najvažniju ulogu u privođenju počinioca pred lice pravde imao je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju.

U Srbiji je suđeno nekolici pripadnika oružanih snaga Srbija i kosovskih Albanaca koji su počinili ratne zločine na Kosovu, ali je broj ljudi koji se nalaze na slobodi a da nikada nisu krivično gonjeni za zločine koje su počinili, i dalje veoma veliki. U ovom trenutku, na Kosovu misija EULEX ima u mandatu da pokreće istrage i suđenja o nekim slučajevima, kao što je slučaj Limaj i drugi. Međutim, naporci misije EULEX se do sada nisu pokazali uspešnim.

Imajući u vidu glavne mehanizame tranzicione pravde, kao što su mehanizmi za utvrđivanje istine, suđenje počiniocima, reparacije i institucionalne reforme, Kosovo je daleko od onoga što je trebalo da postigne. Što se tiče reparacija, tek sada se nešto čini što se može oceniti kao napredak u odnosu na prava žrtava i njihovih porodica. Bolja situacija nije ni u pogledu institucionalne reforme. Što se tiče mehanizama za pronalaženje istine, inicijative uglavnom dolaze iz nevladinskih organizacija. Međutim, ove inicijative ču detaljnije predstaviti u nastavku ovog mog rada.

Vladići mehanizmi za suočavanje sa prošlošću

Vlada Republike Kosova i druge institucije koje donose odluke učinile su napor da ispunе svoje obaveze u oblasti tranzicione pravde. Skupština Kosova je usvojila Zakon o nestalim licima¹³⁷, koji ima za cilj da reguliše prava i interese nestalih lica i njihovih porodica, naročito pravo porodica da saznaju sudbinu lica koja su nestala u periodu od 1. januara 1998. do 31. decembra 2000, kao posledice rata na Kosovu 1998-1999. Takođe je osnovana Komisija za nestala lica Vlade Kosova, koja ima zadatak da vodi, nadgleda i koordinira aktivnosti sa lokalnim institucijama u potrazi za nestalima. Komisija takođe ima obavezu da sarađuje sa međunarodnim institucijama i organizacijama u vezi sudsbine nestalih lica kao posledice rata 1998 - 1999, bez obzira na etničku pripadnost, religiju, vojni ili civilni status¹³⁸.

Pored toga, uspostavljen je Institut za istraživanje ratnih zločina na Kosovu, javna istraživačka institucija koja ima za cilj prikupljanje, sistematizaciju, obradu i objavljivanje svih dokaza i podataka za zločine protiv mira, ratne zločine, zločine protiv čovečnosti i genocida izvršenih na Kosovu od 1998. do juna 1999. godine.

Institut deluje u okviru Ministarstva pravde, i sa radom je otpočeo 1. juna 2011.¹³⁹

Konačno, Vlada Republike Kosova je odlučila da osnuje Međuministarsku Radnu Grupu za suočavanje sa prošlošću i pomirenje (PG BmKP). U radnu grupu su uključeni predstavnici iz Vlade, kancelarije Predsednika, Instituta za istraživanje ratnih zločina, predstavnici komisije za jezike i osam predstavnika organizacija civilnog društva. Rukovodilac grupe je kancelarija Premijera.

Cilj Radne grupe je podrška procesu suočavanja sa masovnim kršenjima ljudskih prava i ozbiljnih kršenja međunarodnog humanitarnog prava i ljudskih prava na Kosovu u prošlosti, uključujući i poslednji rat i period tranzicije, uzimajući u obzir stavove svih zajednica na Kosovu, kako bi se promovisalo pomirenje i trajni mir, između ostalog, osiguranje odgovornosti, postizanje pravde, obeštećenje za žrtve, olakšanje u potrazi za istinom, promovisanje lečenja, preduzimanje svih neophodnih mera za uspostavljanje poverenja u institucije države i vladavinu prava u skladu sa međunarodnim ljudskim pravima i standardima tranzisionalne pravde.¹⁴⁰

¹³⁷ Zakon Br. 04/L-023 o nestalim licima. Dostupno na: <http://www.kuvendikosoves.org/?cid=3,191,670>.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ Dostupno na: <http://www.md-ks.org/?page=1,180>.

¹⁴⁰ Odluka Vlade Republike Kosova o osnivanju Međuministarske Radne Grupe za suočavanje sa prošlošću, dana 4. juna 2012, br 03/77.

U principu, inicijative kosovskih institucija su odigrale važnu ulogu u izražavanju spremnosti organa vlasti da se bave pitanjima tranzicione pravde. Međutim, njihovo funkcionisanje nije osigurano na najbolji način, tako da se još uvek ima prostora za poboljšanje.

Uloga civilnog društva u suočavanju sa prošlošću na Kosovu

Civilno društvo ostaje skoro samo u promovisanju mehanizama za suočavanje sa prošlošću na Kosovu. Iako je veoma ograničeno, treba pomenuti doprinos nevladinih organizacija, koje već dugi niz godina rade u ovoj oblasti. Bez sumnje, ključnu ulogu imao je Fond za humanitarno pravo (FHP). FHP je godinama dokumentovao zločine počinjene u ratu na Kosovu, a trenutno je u toku rad na pripremi Kosovske knjige pamćenja, poimeničnog popisa ljudi koji su izgubili život na Kosovu 1998-2000. godine.¹⁴¹ To je jedini dokument u kome se nalaze imena svih žrtava, bez obzira na nacionalnost.

Značaj Kosovske knjige pamćenja, osim broja stradalih, sadrži i detaljnije podatke o okolnostima pod kojima je stradala svaka osoba. To žrtvama pruža dostojanstvo i posebno je važno zbog potvrđivanja istine o sudsbi žrtava.

U vezi sa sudbinom nestalih lica, veoma velik doprinos dala je Međunarodna komisija za nestala lica (ICMP), koja pomaže pronalazak i identifikaciju nestalih osoba kroz DNA identifikaciju, i pruža podršku udruženjima porodica nestalih lica. Od ostalih organizacija civilnog društva, Inicijativa mladih za ljudska prava na Kosovu (YIHR KS), od 2007. kontinuirano organizuje različite akcije kojima se zagovara otkrivanje sudsbine nestalih lica.

Neke od akcija koje je sproveo YIHR KS i njeni aktivisti su "Zid", izgrađen u 2011. godini u centru grada Pristine.¹⁴² U tom zidu beležena su imena svih lica za koje se ne zna gde se nakon 13 godina rata nalaze. Postavljanje ovog zida dovelo je do značajnih reagovanja jer su se na njemu nalazila imena nestalih lica iz srpske zajednice. Neka od udruženja porodica nestalih lica pretili su YIHR KS da će srušiti zid ukoliko ne budu izbrisana imena. YIHR KS takođe je sprovedeo i neke druge simbolične akcije, kao sto je obeležavanje Nacionalnog dana nestalih lica (27. april) i Međunarodnog

dana nestalih (30. avgust). Pored toga organizacija Integra je prikupljala izjave žrtava koje je objavila u video kompilaciji intervjua. Nedostatak organizacija civilnog društva koje rade na polju suočavanja sa prošlošću otvara put za osnivanje Regionalne komisije (REKOM).

Inicijativa za REKOM

Grupa aktivista za ljudska prava, posle više od decenije rada u oblasti tranzicione pravde i zagovaranja prava žrtava, započela je zagovaranje ideje o osnivanju komisije, koja će žrtve rata staviti u fokus svog rada. U prethodnom periodu, u fokusu suočavanja sa prošlošću bili su odgovorni za zločine, od kojih su mnogi bili izvedeni pred lice pravde, neki pred Međunarodni Krivični Sud za bivšu Jugoslaviju, dok su neki procesuirani pred nacionalnim sudovima.

Motivisane potrebom da žrtve budu u fokusu mehanizama tranzicione pravde i da se njihov glas čuje, grupe civilnog društva iz regionala bivše Jugoslavije su 2008. godine osnovali Koaliciju koja će predložiti formiranje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica. Cilj ove Komisije je utvrđivanje činjenica za teška kršenja ljudskih prava koja su se desila tokom ratova u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i na Kosovu.

REKOM bi po osnivanju postao prva regionalna komisija, jer su oružani sukobi imali regionalni karakter. Mnoge žrtve su stradale u jednoj državi, dok odgovorni za njihovo stradanje žive u drugoj državi. Stoga je regionalna saradnja među zemljama bivše Jugoslavija više nego potrebna, iako takvu saradnju nije lako ostvariti s obzirom na naslede ratova i masovna kršenja ljudskih prava koja su počinjena na ovim prostorima. Uslov za prikupljanje podataka o svim žrtvama, i činjenicama kojima treba da se utvrde političke i društvene okolnosti, koje su dovele do počinjenih zločina, jeste formiranje međudržavne regionalne i nezavisne komisije.¹⁴³

REKOM će se baviti utvrđivanjem činjenica o ratnim zločinima, ali neće utvrđivati pravne kvalifikacije zločina i izricati sankcije odgovornima. Predlog statuta koji je pripremljen i predat predstavnicima vlada u regionu je pripremljen u skladu sa zakonodavstvom zemalja nastalih na teritoriji bivše Jugoslavije. REKOM, kao što je predviđeno u Predlogu statuta, ne može vršiti nikakvu sudsку vlast. Ova komisija će biti stvarno nadležna da utvrdi činjenice o rat-

141 Dostupno na: http://www.kosovomemorybook.org/?page_id=29&lang=zh.

142 Dostupno na: <http://ks.yihr.org/ks/article/59/Youth-Initiative-for-Human-Rights-and-Nisma-Ime-My-Initiative-activists-marked-the-national-day-of-missing-persons>.

143 Dostupno na: <http://www.zarekom.org/documents/Qestions-and-Answers.en.html>.

nim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava, ali nikako neće moći da izriče bilo koju sankciju. Ovo je i predviđeno članom 46. Predloga Statuta REKOM, u kojem se izričito navodi da nalazi REKOM-a nemaju efekat sudske odluke i ne mogu uticati na eventualni sudske postupak.¹⁴⁴

Dugi niz godina, Koalicija za REKOM organizovala je konsultacije sa različitim grupama u regionu, od mlađih aktivista za ljudska prava, umetnika, pravničke zajednice, itd. Tokom ovog procesa konsultacija razmatrana je ideja REKOM-a i uopšte aspekti suočavanja sa prošlošću i tranzicione pravde. Ove konsultacije su održane u svim državama nastalim na teritoriji bivše Jugoslavije. Koalicija za REKOM je uspela i da prikupi preko 500.000 potpisa građana iz regiona za podršku osnivanju REKOM-a. U procesu za osnivanje REKOM-a, kako bi inicijativa bila institucionalizovana, formirana je Regionalna grupa za zagovaranje, koju čine ugledni i istaknuti intelektualci i aktivisti za ljudska prava, sa ciljem pridobijanja javne i političke podrške za osnivanje REKOM-a. Rezultat njihovog zalaganja je i formiranje Međudržavne grupe izašlanika predsednika, koja treba da razmotri Predlog statuta, i oceni pravne i ustavne mogućnosti opcije za uspostavljanje REKOM-a.¹⁴⁵

Što se tiče podrške osnivanju REKOM-a na Kosovu, javno mnjenje, civilno društvo i udruženja porodica žrtava rata su podeljeni što se tiče njihovih stavova i ocena potreba za osnivanjem takve komisije. Veliki broj nevladinih organizacija i udruženja porodica žrtava otvoreno su podržali ideju, aktivno učestvujući u različitim aktivnostima, pri čemu su veoma pozitivno ocenili potrebe za osnivanje ovakve Komisije. Pojedini članovi udruženja porodica žrtava neprestano su promovisali ideju za uspostavljanje REKOM-a, dok su nevladine organizacije odigrale najveću ulogu u organizovanju aktivnosti i promovisanju ove ideje. S druge strane, aktivne su i one organizacije i udruženja koja se protive osnivanju regionalne komisije, pre svega zastupajući ideju da Kosovo treba da izabere nacionalni pristup suočavanju sa prošlošću, bez potrebe za saradjnjom sa drugim zemljama u regionu.

Međutim, i pored uvažavanja ovakvih zahteva, smatramo da je od izuzetne važnosti da predstavnici državnih institucija Kosova, jasno i otvoreno podrže i pomognu uspostavljanje REKOM-a. Iako su preduzeti neki mali koraci u rešavanju pitanja suočavanja sa prošlošću, 13 godina nakon rata, Kosovo je i dalje daleko od željenog u primeni me-

hanizama tranzicione pravde. Činjenice o ratu i dalje nisu utvrđene, zajednice koje žive na Kosovu imaju podjeljene stavove o zločinima koji su se desili, a veliku ulogu u tome igra i činjenica da je relativno mali broj osoba procesuiran za ratne zločine koji su počinjeni, što sve onemogućava početak procesa pomirenja oslojenog na utvrđenim i priznatim činjenicama o zločinima. Pre svega, potreba za regionalnim pristupom suočavanju sa prošlošću, ogleda se u akutnom problemu u vezi pitanja nestalih osoba sa Kosova, koje ne može biti rešeno bez adekvatne i temeljne saradnje sa susedima.

Zaključak

Potreba za suočavanjem sa prošlošću i ratnim zločinima koji su se dogodili u skorašnjoj prošlosti država na prostoru bivše Jugoslavije, od ključnog je značaja za proces pomirenja između naroda. S obzirom na visok stepen kompleksnosti ovih pitanja, regionalni pristup je najbolje rešenje za primenu mehanizama za utvrđivanje činjenica, iako će određeni mehanizmi morati biti uspostavljeni na nacionalnom nivou. Do sada je bilo nekoliko primera nacionalnih komisija ili inicijativa za uspostavljanje istih na nacionalnom nivou, poput Komisije za istinu i pomirenje u Saveznoj republici Jugoslaviji pod rukovodstvom tadašnjeg jugoslovenskog predsednika Vojislava Koštunice, ali su se sve one pokazale kao neuspešne.

Kosovo, ali i sve ostale države u regionu, moraju da prihvate regionalni pristup u procesu utvrđivanja činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava. Samo će regionalni pristup omogućiti sprečavanje samo-viktimizacije i priznavanje žrtava 'druge strane', njihove patnje i sprečavanje izbijanja novih sukoba.

Odgovornost leži i na civilnom društvu koje treba da nastavi da aktivno i neumorno zagovara pravdu za žrtve, bez obzira na njihovo etničko poreklo.

REKOM stoga ostaje najbolja opcija, koja ima potencijala da u svoj fokus rada stavi žrtve i doprinese da se njihov glas čuje i pred predstvincima zajednica koje su im učinile zlo. Samo na taj način, ispunice se i obaveza prema novim generacijama u regionu, da se istina o zločinima utvrdi, jer je to jedini način da se spreči da neke buduće generacije uđu u nove konflikte zbog neraščišćenih odnosa iz prošlosti.

144 Dostupno na: Predlog statuta REKOM-a. Dostupno na: <http://www.zarekom.org/Predlog-Statuta-REKOM-a.sr.html>.

145 Dostupno na: <http://www.zarekom.org/vesti/Zvanica-Regionalna-grupa-za-REKOM-odrzala-prvi-sastanak.sr.html>.

Komisije za istinu u Srbiji

Branka Milinčić

Uvod

Mir je najveća vrednost jednog društva i preduslov za njegov napredak i blagostanje. Ipak, poslednju deceniju dvadesetog veka obeležilo je više od sto deset ratova, od kojih je sedam bilo međudržavno, a devet sukobi unutar države sa spoljnom intervencijom. Jedna od posledica je i činjenica da danas na svetu ima oko 14,2 miliona izbeglica, što je oko 0,21% svetske populacije. Nažalost, ovako poražavajući podaci nisu obeležje samo dvadesetog veka, već nas prate i kroz istoriju. Oko 15 miliona poginulih u sukobu između 1914. i 1918. godine u velikoj meri su doprineli da ovaj rat ponese naziv Veliki, ali ovaj crni rekord prevazišao je Drugi svetski rat sa preko 50 miliona žrtava (od čega su 22 miliona vojnici). Međutim, veliki broj žrtava nije odlika samo svetskih ratova. Oktobarska revolucija u Rusiji odnела je 9 miliona žrtava (800 000 vojnika), sukobi u Sudanu (1983–2005.) 1,9 miliona, a u DR Kongu je od 1998. godine do danas živote izgubilo čak 3,8 miliona ljudi. Sa okončanjem sukoba počinju naporci za ponovnu izgradnju društva i uspostavljanje temelja za trajan mir. Merama koje države sprovode nakon perioda konflikata i masovnog kršenja ljudskih prava bavi se teorija tranzicione pravde. Ova teorija bliska je ideji suočavanja sa prošlošću. U njenoj osnovi leže tri prava iz međunarodnog prava koja pripadaju žrtvama: pravo na pravdu, pravo na istinu i pravo na reparacije. Ova prava ostvaruju se kroz sledeće mehanizme tranzicione pravde:

suđenja odgovornima, komisije za istinu, nadoknadu štete i reforme institucija. Svi ovi mehanizmi doprinose ostvarivanju prava žrtava, a ovaj rad fokusiraće se samo na jedan mehanizam i njegovu (ne)primenu u Srbiji: mehanizme za utvrđivanje činjenica o zločinima iz prošlosti – komisije za istinu. Po mišljenju Pabla de Grifa, komisije za istinu jesu „osnovno sredstvo za izražavanje istine u tranzicionom društvu“.¹⁴⁶ Bez izražavanja istine nema ni vladavine prava – osnove demokratskog društva. Priznanje istine u tranzicionim društvima pokazaće spremnost nove vlasti da prekine praksu smenjene elite, stimulisaće debatu o dobrom i pravednom društvu, promovisaće šire razumevanje vladavine prava i vratiti poverenje u institucije (posebno kroz uklanjanje onih predstavnika državnih institucija koji su učestvovali u kršenju ljudskih prava).

Pravo na istinu u Srbiji ostvaruje se kroz rad Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, domaćih sudske organa i nevladinih organizacija koje prikupljaju podatke o kršenjima ljudskih prava. Kompanija Ipsos Public Affairs je za potrebe Misije OEBS u Srbiji i Beogradskog centra za ljudska prava u oktobru 2011. sprovedla istraživanje o stavovima građana Srbije o ratnim zločinima, Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju i domaćem pravosuđu. Rezultati su pokazali da 66% građana smatra da osnivanje Međunarodnog suda nije bilo neophodno, 44% da je glavni cilj suđenja – optuživanje Srba za zločine koji su se desili, a

146 Pablo de Grieff, *Truth Telling and the Rule of Law*, str. 183.

čak 73% veruje da Sud ima različit odnos prema optuženima za ratne zločine, u zavisnosti od njihove etničke pripadnosti. Građani takođe smatraju da suđenja pred Tribunalom neće doneti otkrivanje istine o sukobima (49% ne, 33% delimično će doprineti i samo 11% smatra da će doprineti u potpunosti). Ohrabrujući su podaci o stavovima građana o važnosti pomirenja između država nastalih na tlu bivše SFRJ. Stav nema 7%, 21% veruje da je pomirenje ključno za buduće odnose između ovih država, jer je bez njega nemoguće izgraditi odnose uzajamnog poštovanja i tolerancije, 28% je odgovorilo da je pomirenje bitno, 30% da bi bilo dobro da do njega dođe, a 14% građana smatra da pomirenje nije važno, već da događaje treba zaboraviti i da sve države treba da se okrenu budućnosti. Na pitanje da li je potrebno osnovati telo koje će se baviti otkrivanjem istine i pomirenjem, 44% ispitanika je odgovorilo potvrđno, 36% odrično, a 22% nije znalo. Deo istraživanja koji se bavio stavovima i poznavanjem sukoba 1992-1995. pokazao je da građani Srbije imaju iskrivljenu sliku o prošlosti. Čak 69% veruje da su najveće žrtve u sukobima bili Srbi (13% Bošnjaci, 1% Hrvati, 1% Albanci, a 16% se uzdržalo od odgovora), dok kao odgovorne 40% ispitanika izdvaja Hrvate, 17% Albance, 10% Bošnjake, a samo 7% Srbe. Šta se desilo u Srebrenici i koliko je ljudi tamo izgubilo život zna samo 15% ispitanih građana. Ipsos je istraživao i stavove građana o ratnim zločinima koje su počinile različite strane u sukobu. Rezultati pokazuju da građani koji veruju da su se ti događaji zbili nisu uvek uvereni da je tu reč o ratnim zločinima.¹⁴⁷

Podaci ovog istraživanja pokazuju da je u Srbiji neophodan proces nezavisnog utvrđivanja činjenica o periodu od 1991. do 2001, koji bi omogućio građanima da se suoče sa istinom o zločinima počinjenim u tom periodu. Takav proces je neophodan i zbog povratka i priznanja dostojanstva žrtvama, uvažavanja njihovih prava i uspostavljanja temelja za trajan mir u regionu. U ovom radu analiziraćemo dva primera – jednu instituciju i jednu inicijativu za uspostavljanje procesa utvrđivanja činjenica na prostoru Srbije: Komisiju za istinu i pomirenje Savezne Republike Jugoslavije i Inicijativu za uspostavljanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava počinjenim na teritoriji bivše Jugoslavije 1991-2001. (REKOM).

Komisije za istinu

Komisije za istinu javljaju se pod različitim imenima: Nacionalna komisija za istraživanje prisilnih nestanaka (Argentina), Nacionalna komisija za istinu i pomirenje (Čile), Kancelarija za dokumentovanje i istraživanje zločina komunista (Češka). Teorija tranzicione pravde ne propisuje pravila koja komisije moraju ispuniti, već naglašava da svaka komisija mora biti skrojena po meri društva u kome je došlo do teških kršenja ljudskih prava. Ipak, analiza osnovanih komisija pokazala je da je moguće izdvojiti neke zajedničke principe i elemente bez kojih uspešan rad komisije nije moguć.

Kao prvi uslov, obično se navodi da je potrebno „da postoji minimum političke spremnosti: političari, oni koji u svemu tome imaju svoju ulogu – svi oni treba da imaju priliku da izgrade konsenzus oko ideje potrage za истинom i moraće da veruju da će institucija koja će biti stvorena biti dovoljno objektivna, dovoljno neutralna i dovoljno profesionalna da sasluša sve njihove glasove“.¹⁴⁸ Drugo, potrebno je jasno definisati ciljeve komisije, vrste kršenja ljudskih prava kojima će se baviti i period koji će biti obuhvaćen istraživanjem. Ovaj zahtev ima za cilj da spreči postavljanje nerealnih ciljeva pred komisiju, a time i predodređivanje komisije na neuspeh. Nije moguće obuhvatiti sve slučajeve kršenja ljudskih prava, te se komisije uglavnom bave teškim oblicima kršenja ljudskih prava, ili se, kao što je bio slučaj u Argentini, fokusiraju na samo jedan zločin, najčešće onaj koji je bio karakterističan za sprovedeno nasilje u prošlosti (kao što je to slučaj sa prisilnim nestancima). Takođe, ne istražuju se događaji koji su se zbili u dalekoj prošlosti, jer nije moguće pronaći žrtve ni svedoke. Sledеći zahtev koji moraju ispuniti oni koji formiraju komisiju jeste stvaranje mehanizama koji će omogućiti rad komisije. Utvrđivanje činjenica podrazumeva analizu svih dostupnih dokumenata, ali prvenstveno razgovore sa žrtvama, svedocima i počiniocima. Upoređivanje više izvora jeste neophodno da bi se sprečile zablude i neistine. Arhivi različitih državnih institucija moraju biti dostupni komisiji. Ukoliko nisu, dovodi se u pitanje prvi zahtev – zahtev za konsenzusom o nužnosti potrage za istinom. Nedostupna dokumenta znače da još uvek postoje

¹⁴⁷ Analizirani su stavovi građana o 20 zločina koji su se desili na ovim prostorima. Kao ilustraciju navešćemo prvi i poslednji primer.

Prvi – OVK je izvršio zločine na Kosovu tokom sukoba 1999. Za ovo je čulo 85% ispitanika, 82% veruje da se to zaista i dogodilo, a 78% smatra da to jeste bio ratni zločin. Sledеći primer jesu sistematska silovanja muslimanskih žena u Foči koja su izvršili vojnici JNA 1992. Samo 33% je čulo za ovaj zločin, 18% veruje u to, a samo 16% je uvereno da to jeste ratni zločin.

¹⁴⁸ Forum za tranzicionu pravdu, str. 35, <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/02/Forum-4.pdf>

grupe u društvu koje nisu spremne da se suoče sa istinom i koje su spremne da to suočavanje ugroze. Pitanje motivisanja žrtava i počinilaca za davanje izjave komisiji često je u diskusijama o komisijama za istinu. Žrtve same odlučuju da li žele da daju iskaz ili ne. Oni za koje se sumnja da su počinili zlodela u dosadašnjim primerima komisija podsticani su na saradnju sa komisijom kroz davanje amnestije ili umanjenje zatvorske kazne, ili je odbijanje davanja izjave bilo kažnjavano. Naredno pravilo čiju je važnost dokazala praksa jeste sastavljanje i objavljanje finalnog izveštaja. Finalni izveštaj je dokument koji komisija sačinjava na osnovu podataka do kojih je došla i obično obuhvata dva dela: prvi, u kome su date utvrđene činjenice o kršenjima ljudskih prava do kojih se došlo i obrasci kršenja ljudskih prava¹⁴⁹ i drugi, koji čine preporuke za reformu države i društva koje trebaju sprečiti da se teška kršenja ljudskih prava ponove. Uslov za nesmetan rad komisije jesu i resursi – materijalni i ljudski.

Komisija za istinu i pomirenje u SRJ

Skoro šest meseci nakon obaranja režima Slobodana Miloševića, 29. marta 2001, predsednik Savezne Republike Jugoslavije Vojislav Koštunica doneo je dekret o osnivanju Komisije za istinu i pomirenje. Dekretom je imenovao 19 članova Komisije: Radovan Bigović, Mirjana Vasović, Tibor Varadi, Svetlana Velmar-Janković, Mihajlo Vojvodić, Đordije Vuković, vladika Sava Vuković, Vojin Dimitrijević, Ljubodrag Dimić, Slavoljub Đukić, Aleksandar Lojpur, Boško Mijatović, Radmila Nakarada, Predrag Palavestra, Latinka Perović, Zoran Stanković, Svetozar Stojanović, Darko Tanasković i Sulejman Hrnjica.¹⁵⁰ Osim članova Komisije, dekret je sadržao i zadatke koje Komisija treba da izvrši, uz napomenu da programski i organizacioni dokument treba da usvoje sami članovi. Predsednik Koštunice je pred Komisiju za istinu i pomirenje stavio sledeće ciljeve:

- Organizovanje istraživačkog rada na razotkrivanju evidecije o društvenim, međunarodnim i političkim sukobima koji su doveli do rata i rasvetljavanje lanca

uzročnosti ovih dogadaja,

- Informisanje domaće i inostrane javnosti o svom radu i rezultatima, i
- Ostvarivanje saradnje sa srodnim komisijama i telima u susednim zemljama i inostranstvu radi razmene iskustva u radu.¹⁵¹

Glavni principi rada Komisije usvojeni su na sastancima 17. aprila i 20. decembra 2001. godine, a Osnovni programski dokument januara 2002. Osnovni programski dokument definisao je ciljeve na sledeći način: „Komisija ima za cilj podsticanje i organizovanje istraživanja: a) o osnovnim uzrocima političkog, ekonomskog, društvenog i moralnog propadanja SFRJ; b) o ratovima i drugim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije, koji su izazvali velike ljudske žrtve, etnička čišćenja, izbeglištvo, logore, ekonomska razaranja i uništavanja, rušenje spomenika kulture, pojavu diktatura, međunarodnu izolaciju zemlje, opštu kriminalizaciju društva; v) o kršenju ljudskih prava i povredama međunarodnog javnog, humanitarnog i ratnog prava.“¹⁵² Formirane su tri radne grupe u cilju ispunjavanja ovih zadataka: grupa za istraživanje ključnih istorijskih dogadaja i procesa, grupa za istraživanje kršenja ljudskih i povreda humanitarnog i ratnog prava i grupa za istraživanje uticaja inostranih činilaca. U maju 2003. usvojen je još jedan dokument važan za rad Komisije – Prednacrt programa Državne komisije za istinu i pomirenje, međutim Komisija nikada nije počela sa radom. Proglašenjem Državne zajednice Srbija i Crna Gora Komisija je prestala da postoji. Njen rad nije zaključen izveštajem, te ne možemo ocenjivati do kojih činjenica i zaključaka su članovi došli. Ipak, Komisija za istinu i pomirenje predsednika Koštunice može se analizirati kroz zahteve koje jedna komisija za istinu treba da ispuni, a koji su postavljeni u prethodnom poglavljju.

Već kod prvog zahteva javlja se problem. Konsenzus između političara i svih onih uključenih u sukob nije mogao da

¹⁴⁹ Komisije ne objavljaju sva pojedinačna kršenja ljudskih prava, već samo navode karakteristične slučajeve.

¹⁵⁰ Već u aprilu 2001. godine Komisiju su napustili Vojin Dimitrijević i Latinka Perović, a naredne godine povukao se i Tibor Varadi, dok je vladika Sava Vuković preminuo. Predsednik Koštunica je na njihovo mesto, na zahtev ostalih članova Komisije u novembru 2002. imenovao nove članove: Miru Bleham, Đorda Vukadinovića, Miomira Dašića, Mustafu Jusufspahića, Andriju Kopilovića, Emira Kusturicu, Ljubišu Lazareviću, Slobodana Reljića i Ljiljanu Smajlović.

¹⁵¹ Odluka o osnivanju Komisije za istinu i pomirenje, dostupno na: <http://www.usip.org/files/file/resources/collections/commissions/Serbia&Motenegro-Charter.pdf>.

¹⁵² Dejan Ilić, *Jugoslovenska Komisija za istinu i pomirenje 2001-?*, <http://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/73/53.pdf>, str. 64.

postoji, jer je Komisija formirana samo na teritoriji SRJ.¹⁵³ Ostale države nastale raspadom SFR Jugoslavije nisu učestvovali u osnivanju Komisije. Jasno je da se, iz ugla Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Slovenije, ova komisija teško mogla posmatrati kao objektivna i neutralna u oceni uzroka sukoba i teških kršenja ljudskih prava na čitavoj teritoriji bivše SFRJ. Osim toga, upitan je i konsenzus oko ideje potrage za istinom u samoj SRJ, jer u trenutku osnivanja Komisije u državi nema „otvorene, kompetentne i široke rasprave o zločinima u proteklim ratovima“.¹⁵⁴ Sledeći razlog zbog koga je ovu komisiju teško posmatrati kao komisiju za istinu jesu ciljevi i zadaci postavljeni pred nju. Zadaci Komisije su bili preširoko definisani. Ne spriomo značaj utvrđivanja uzroka sukoba, ali to ne može biti jedini zadatak jedne komisije za istinu. Njen cilj bi trebalo da bude istraživanje i dokumentovanje teških oblika kršenja ljudskih i humanitarnog prava. Ovde se vraćamo na prvu zamerku (o neuključivanju svih zainteresovanih strana u formiranje Komisije) i postavljamo pitanje da li bi i kršenje ljudskih prava ova komisija mogla u potpunosti da istraži, tj. da li bi mogla da dode do svih žrtava, počinioца, svedoka i dokumenata neophodnih da se saznaјu činjenice. Mehanizmi koje je Komisija trebala da primenjuje bili su: javna saslušanja, izjave svedoka, žrtava i počinilaca, analiza dokumenata, a načini obezbeđivanja saradnje sa svedocima uključivali su ovlašćenje Komisije da poziva svedoke na razgovor i pružanje fizičke i pravne zaštite žrtvama i svedocima. Izveštaj, iako planiran Prednacrtom Programa, nikad nije sačinjen. Bilo je predviđeno da se rad Komisije finansira iz državnog budžeta, uz mogućnost primanja donacija (ali uz odobrenje koordinatora Komisije i kabineta predsednika). Za razmatranje rada ovog tela bitno je i pomenuti da je Nacrtom budžeta bilo predviđeno da Komisija radi 3 godine, uz mogućnost produženja mandata u cilju završavanja preuzetih obaveza. S obzirom da za više od tri godine, koliko je Komisija postojala, rad na ostvarivanju definisanih ciljeva nije ni počeo, sa pravom možemo zaključiti da ovaj zahtev nije ispunjen, jer predviđen budžet ne bi pokrivaо troškove rada. Na osnovu svega ovog, možemo zaključiti da se Komisija iz 2001. zbog načina osnivanja i svojih ciljeva ne može uvrstiti u komisije za istinu. Pri tome treba dodati i da je rad ove institucije bio izrazito neuspšan, jer za tri godine

nije usvojen čak ni program po kome bi se ispunjavali zadati ciljevi.

Inicijativa za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava na području nekadašnje SFRJ

O važnosti osnivanja komisije za istinu u Srbiji govorili smo u prvom delu rada. Prvi pokušaj formiranja takvog tela od strane predsednika SRJ Vojislava Koštunice nije bio uspešan. Kao reakcija na potrebu utvrđivanja činjenica i relativno mali broj sudskih procesa za ratne zločine u odnosu na broj žrtava i počinjene zločine u bivšoj Jugoslaviji, u postjugoslovenskim zemljama pojavila se inicijativa za osnivanje regionalne komisije. Ideja o regionalnom pristupu u utvrđivanju činjenica nastala je kao rezultat saradnje nevladinih organizacija - Istraživačko-dokumentacionog centra iz Bosne i Hercegovine, Documente iz Hrvatske i Fonda za humanitarno pravo iz Srbije.¹⁵⁵ Usledili su Regionalni forumi za tranzicionu pravdu (2006, 2007, i dva foruma održana 2008. godine) i regionalne i nacionalne konsultacije sa različitim društvenim grupama - novinarima, organizacijama civilnog društva, mladima, studentima, umetnicima, udruženjima žrtava, udruženjima veterana, verskim zajednicama, stručnjacima i umetnicima. Na Četvrtom regionalnom forumu za tranzicionu pravdu održanom u Prištini oktobra 2008. osnovana je Koalicija za podršku Inicijativi za osnivanje REKOM-a. Danas ovu koaliciju čini više od 1880 organizacija i pojedinaca.¹⁵⁶

Prva faza osnivanja REKOM-a, konsultativna faza, završena je usvajanjem Predloga Statuta REKOM-a na Skupštini Koalicije za REKOM 26. marta 2011. Predlogom Statuta je predviđeno da REKOM bude međunarodna organizacija (član 2) sa sedištem u Sarajevu (član 4) čiji su osnivači države nastale na tlu nekadašnje SFRJ: Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Slovenija i Kosovo. Komisija bi trebalo da ima 20 članova i to pet iz BiH, po tri iz Hrvatske, Srbije i sa Kosova i po dva iz Crne Gore, Makedonije i Slovenije (član 23). Predviđeno je da članove biraju selekcioni odbori formirani na način prop-

153 U odluci o osnivanju komisije kao treći cilj navedena je saradnja sa drugim komisijama i sličnim telima u regionu, ali radi razmene iskustva u radu, a ne radi zajedničkog utvrđivanja činjenica.

154 Slobodanka Ast, *Teško suočavanje*, Vreme, 12.04.2001, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=96154>

155 Ove organizacije su potpisale *Protokol o saradnji na dokumentovanju ratnih zločina i protiv nekažnjenosti* aprila 2004.

156 Za više informacija o konsultativnoj fazi REKOM-a videti: *Konsultativni proces o utvrđivanju činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava počinjenim na području nekadašnje SFRJ*, http://www.zarekom.org/uploads/documents/2011/07/i_1575/f_1/f_2871_sr.pdf.

isan Statutom, kroz, takođe Statutom datu, proceduru, a u izboru bi ravnopravno učestvovale državne institucije i nevladine organizacije (članovi 26-29). Kriterijumi za izbor članova precizno su utvrđeni (član 24), a od njih i pomoćnog osoblja se zahteva savesnost, nezavisnost i nepristrasnost (član 35). Ciljevi REKOM-a, kako predviđa Predlog Statuta (član 13) su:

1. Utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava učinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ u periodu od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine, političkim i društvenim okolnostima koje su uticale na činjenje ovih dela i posledicama do kojih su zločini i kršenja prava doveli;
2. Priznavanje nepravde nanete žrtvama, u cilju izgradnje kulture solidarnosti i saosećanja;
3. Doprinos ostvarivanju prava žrtava;
4. Pomoć političkim elitama i društвима u stranama ugovornicama da prihvate činjenice o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava;
5. Doprinos rasvetljavanju sudsbine nestalih;
6. Doprinos sprečavanju ponavljanja ratnih zločina i drugih teških kršenja ljudskih prava.

Planirano je da se ova regionalna komisija bavi ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava koja su počinjena na teritoriji bivše SFRJ u periodu od 1991. do 2001. godine. Za ostvarivanje ciljeva, predlagači su Komisiji na raspolaganje stavili mehanizme kakvi su: uzimanje izjava od žrtava, svedoka, predstavnika institucija i učinilaca (član 17), prikupljanje relevantne dokumentacije (član 18), terenska istraživanja (član 19), javna saslušanja (član 20) i održavanje tematskih sesija (član 21). Predviđeni su mehanizmi koji treba da obezbede saradnju svedoka i učinilaca i dostupnost dokumentacije (članovi 11, 17, 48, 49), određen je način finansiranja rada Komisije (član 42), a nakon tri godine svoj rad REKOM bi trebalo da zavrши sastavljanjem finalnog izveštaja, koji bi obuhvatao: uvod, relevantne činjenice o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava, popise ljudskih gubitaka, mesta zatvaranja,

zatvorenih lica i lica koja su pretrpela mučenje i preporuke (članovi 44, 45. i 46).

Usvajanjem Predloga Statuta završena je konsultativna faza i započeta faza institucionalizacije Inicijative za osnivanje REKOM-a. Formiran je Regionalni tim javnih zagovarača čiji je zadatak zagovaranje ideje REKOM-a pred političarima i jačanje pažnje i podrške društva REKOM-u. Do danas, ostvarena je podrška predsednika Crne Gore i Hrvatske, Makedonije i Kosova, Visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu, dok u Srbiji REKOM još uvek nema podršku političke elite.

Odsustvo podrške političara iz Srbije dovodi u pitanje prvo pravilo koje bi komisije za istinu trebalo da ispune. Za razliku od Koštuničine Komisije za istinu i pomirenje, REKOM ima široku podršku civilnog društva sa cele teritorije bivše SFRJ, ali da bi počeo sa radom treba da dobije i saglasnost vlasti u svim državama. Saglasnost vlasti je ključna, jer države sukcesori SFRJ moraju potpisati međunarodni ugovor kojim se osniva REKOM. Sve ostale zahteve, koji su stavljeni pred komisije za istinu, ova komisija ispunjava. Ciljevi su definisani u članu 13. Predloga Statuta, a u teška kršenja ljudskih prava ubrojani su (član 1): ubistva, porobljavanje, protivpravno zatvaranje, mučenje, prisilni nestanci, deportacija i prisilno premeštanje stanovništva, sistematska diskriminacija, kao i ostala kršenja ljudskih prava, predviđena Međunarodnim paktovima o ljudskim pravima i drugim međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima koji su obavezivali sve strane ugovornice, a za koja Komisija proceni da po svojim osobinama i posledicama imaju karakter "teških kršenja ljudskih prava". Autori Predloga Statuta odlučili su se za dva načina obezbeđivanja saradnje sa svim licima koja mogu pomoći u otkrivanju činjenica. Prvi jeste podnošenje krivične prijave radi obezbeđenja prisustva lica, a drugi je stimulacija kroz ovlašćenje Komisije da predloži učinioca za delimično pomilovanje ili umanjenje kazne, pod uslovom da se to ne kosi sa zakonima i ukoliko učinilac Komisiji otkrije značajne podatke. Za finansiranje bi bile odgovorne države nastale na tlu SFRJ, a jedan deo sredstava obezbeđivaće se iz donacije međunarodnih organizacija i domaćih pravnih lica.¹⁵⁷ Finalni izveštaj Komisija bi bila dužna da objavi tri meseca pre kraja svog mandata. Predvideno je da se izveštaj predra šefovima država ugovornica, a mora biti i javno dostupan.

¹⁵⁷ U Predlogu Statuta ne стоји koliki procenat budžeta čine donacije. Iako su zbog lošeg finansijskog stanja država osnivača REKOM-a i više nego dobrodošle, smatramo da ova komisija ne bi trebalo da se oslanja na donacije (posebno ne za neplanirane troškove), već bi sve svoje troškove trebalo da pokriva iz davanja država osnivača.

Da zaključimo: na osnovu kriterijuma koje smo ranije u radu definisali, možemo reći da, ukoliko se političke elite u državama nastalim posle raspada SFRJ saglase sa osnivanjem REKOM-a, nastaje prva prava komisija za istinu na ovim prostorima, koja ima dobre osnove za uspešan rad.

Zaključak

Komisije za istinu jesu mehanizam tranzicione pravde koji može značajno doprineti izgradnji mira u postkonfliktnim društvima. U njihovom fokusu nalaze se žrtve, a njihov cilj nije izricanje kazni, već istraživanje kršenja ljudskih prava, te one nisu zamena za sud, već njegova dopuna. Predsednik Argentine Raul Alfonsin je za komisiju za istinu u svojoj zemlji rekao: „Naša namera nije bila toliko da kaznimo, već da sprečimo: da osiguramo da se ono što se desilo ne

može desiti u budućnosti.“¹⁵⁸ Srbija još uvek nije iskoristila ovaj mehanizam za suočavanje sa prošlošću. Prvi pokušaj, na koji je potrošeno više od tri godine, nije imao dobre temelje za svoj rad i za sobom nije ostavio tragove (osim, možda, zbunjivanja građana koja pitanja komisije za istinu istražuju). Druga šansa, REKOM, daleko je bolje zamišljena i ima odlične izglede za ispunjenje svojih ciljeva. Međutim, istraživanje o javnom mnjenju u Srbiji iz 2011. godine pokazalo je da za REKOM nije čulo 75%, a da od 25% koji jesu 20% podržava rad Komisije, 36% uglavnom podržava, 22% i da i ne, 5% uglavnom ne i 17% ne podržava. O REKOM-u se u Srbiji ni Vlada još nije izjasnila, te nam samo ostaje da se nadamo da će Regionalni tim javnih zagovarača ostvariti svoj cilj, te da će Srbija i region dobiti prvu komisiju za istinu.

---

158 Raul Alfonsin, *Never Again in Argentina*, Journal of Democracy vol. 4, No. 1 (1993), str. 378.

Slučaj Haradinaj i ostali

Genc Nimoni

U martu 2005. godine, glavna tužiteljka Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), Carla del Ponte, podigla je optužnicu protiv Ramush Haradinaja, Idriz Balaja i Lahi Brahimaja.

Trojica okrivljenih su optuženi za zločine protiv čovečnosti, te za kršenje zakona i običaja ratovanja, u 37 tačaka optužnice.¹⁵⁹

Kratka istorija o optuženima

Ramush Haradinaj (1968) poznat po nadimku "Smajl", rođen je u selu Glodane, opština Dečani. Za vreme rata bio je komandant Oslobođilačke Vojske Kosova (dalje OVK), u zoni Dukadini. Operativna zona Dukadini, obuhvatala je teritorije opština Peć, Dečani, Đakovice, Istoka i Kline. Haradinaj je držao poziciju komandanta do završetka rata između OVK i srpskih snaga. Nakon završetka rata, u junu 1999. i nakon transformacije i demilitarizacije OVK i transformacije u Kosovski zaštitni Korpus, (u daljem tekstu KZK) u septembru 1999, Haradinaj se priključio KZK i postao komandant Druge Regionalne Grupe KZK sa sedištem u Prizrenu. 2000. godine, Haradinaj se povlači iz KZK-a da bi formirao sopstvenu političku stranku, Alijansu za budućnost Kosova (u daljem tekstu AAK). U vreme podizanja optužnice, Haradinaj je obavljao funkciju premijera u

Privremenim institucijama samouprave, stvorenoj od strane Misije Ujedinjenih Nacija na Kosovu (u daljem tekstu UNMIK). Nakon što je optužnica objavljena, Haradinaj je podneo ostavku i otišao u Hag.¹⁶⁰

Idriz Balaj (1971), poznat pod nadimkom "Togeri" (Poručnik), rođen je u selu Iglađevo, opština Klina. Balaj je za vreme rata bio pripadnik OVK-a, gde se nalazio na položaju komandanta specijalne jedinice za brze intervencije, poznate kao "Crni Orlovi" (Shqiponjat e zeza). Nakon završetka rata, Balaj se priključio KZK-u, gde je imao čin majora. Idriz Balaj je osuđen 2002. godine, pred Okružnim sudom u Peći, za krivična dela počinjena posle rata, za koje je i osuđen na kaznu zatvora od 13 godina. U vreme kada je pred MKSJ započeo postupak protiv okrivljenih, Balaj se nalazio na izdržavanju kazne.¹⁶¹

Lah Brahimaj, (1970), poznat po nadimku „Magjupi“ (‘Ciganin’), rođen je u selu Jablanica, opština Đakovica. Brahimaj, blizak rođak Ramuša Haradinaja, bio je pripadnik OVK i delovao kao zamenik komandanta Operativnog štaba zone Dukađin. Takođe je bio i posrednik između Operativne zone Dukađina i Glavnog štaba OVK. U vreme kada je uhapšen, Brahimaj je bio oficir sa činom u KZK.¹⁶²

¹⁵⁹ Prema optužnici protiv Ramush Haradinaja, Idriz Balaja i Lahi Brahimaja, podignute od strane glavne tužiteljke Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), Carle Del Ponte, 4. marta 2005.

¹⁶⁰ Dostupno na: http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/cis/sq/cis_haradinaj_et_al.pdf.

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² Ibid.

Optužnica

Okrivljeni u optužnici tužioca Del Ponte bili su optuženi da su između 1. marta 1998. i 30. septembra 1998. godine na Kosovu, postupanjem ili nepostupanjem, izvršili zločine protiv čovečnosti i kršili zakone i običaje ratovanja.¹⁶³

U to vreme na Kosovu se vodio rat između OVK i srpskih snaga. Prema optužnici tužiteljke Del Ponte, žrtve, za čije su stradanje optuženi okrivljeni, nisu aktivno učestvovali u ratu i bili su srpski civili i necivili i saradnici Srba.¹⁶⁴ Prema optužnici žrtve su takođe bili albanski i romski civili, za koje je OVK verovala da odbijaju saradnju sa njima ili su pružali otpor prema njima.¹⁶⁵ Ove žrtve su bile meta progona i maltretiranja, uključujući pretnje, otmice, zatvaranja, torture i ubistva. Dalje u optužnici se navodi da su zločini protiv čovečnosti, bili sistematski napad protiv civilnog stanovništva srpskih, albanskih, romskih civila kao i Egipćana koji je izvršen u opština Dečane, Peć, Đakovica, Istok i Klina. Postupanja ili nepostupanja okrivljenih smatralo se da su izvršena kako bi se diskriminisale žrtve na verskoj, političkoj ili rasnoj osnovi.¹⁶⁶

Prema navodima optužnice, okrivljeni su optuženi pojedinačno za to da su planirali, podsticali, naredili, izvršili ili pomogli u izvršenju zločina protiv čovečnosti i kršenju pravila rata. Pored toga, prema navodima tužilaštva, okrivljeni su učestvovali u zajedničkom zločinačkom poduhvatu.¹⁶⁷

Zajednički zločinački poduhvat je počeo aprila 1998. godine, ili još ranije, i nastavljen je do septembra 1998. Učesnici ovog zločinačkog poduhvata, prema optužnici, su bili i ostali pripadnici OVK, među kojima i Daut Haradinaj, Frashër Haradinaj, Shkëlzen Haradinaj, Nasim Haradinaj, Zeqir Nimonaj, Luan Përvorfi, Krist Përvorfi, Nazim Brahimaj, Naser Brahimaj, Alush Agushi, Myftar Brahimaj, Pjetër Shala, Arbnor Zejneli i Azem Veseli.¹⁶⁸

Optužnica je teretila Ramush Haradinaja da je učestvovao u udruženom zločinačkom poduhvatu, odnosno da je kao

komandant Operativne Zone u Dukadiniju, omogućio da OVK, pod njegovom kontrolom, postupi na strukturiran i disciplinovan način, uz kontrolu, planiranje i organizovanje operacija OVK, omogućivši da OVK, pod njegovim rukovodstvom, stvari sistem za otmice, ubistva, zatvaranje i druge oblike zlostavljanja Srbija, Albanaca i Roma/Egipćana, koji su sarađivali ili se mislilo da su sarađivali sa srpskim snagama ili nisu podržali OVK, isključujući sve protivnike snaga OVK, kao npr. Naoružane Snage Republike Kosova (FARK) iz Operativne Zone Dukadinija. Haradinaj je to učinio sa ciljem da bi svojim vojnicima obezbedio kontrolu u toj zoni i da bi proterali civile, koristeći svoju kuću kao operativni centar i ostale izvore porodice Haradinaj, te podršku članova njegove porodice da bi dalje ojačao svoju vlast. Pored toga, Haradinaj je optužen da je između ostalog, sprovodio zajednički zločinački poduhvat, uključujući i progon civila, odobravajući stvaranje jedinice "Crni orlovi" koja je vršila napade na civile, gde je imenovao i zadržao optuženog Idriz Balaja, kao komandanta. Pored toga, imenovao je Lah Brahimaja a zatim i Nazmi Brahimaja kao zamenike komandanta Operativnog štaba Dukađini i kao odgovorna vojna lica OVK u objektu zatvora Jablanica, gde su zadržavani i zlostavljeni civili; odobravajući i podstičući kriminalno ponašanje svojih saoptuženih i vojnika OVK.

Optužnica je teretila Idriz Balaja da je učestvovao u udruženom zločinačkom poduhvatu, između ostalog, blisko sarađujući kao komandant "Crni Orlovi" sa Ramush Haradinajem i pružajući direktnu operativnu podršku za kriminalne delatnosti OVK u Operativnoj zoni Dukađini, odobravajući i podstičući kriminalno ponašanje članova "Crni Orlovi" i ostalih pripadnika OVK, te odobravajući i podstičući kriminalno ponašanje saoptuženih i ostalih vojnika OVK u objektu zatvora u Jablanici.¹⁶⁹

Lahi Brahimaj je bio optužen da je učestvovao u udruženom zločinačkom poduhvatu, između ostalog, sarađujući blisko kao zamenik komandanta Operativnog štaba Dukađini i kao komandant OVK sa Ramush Haradinajem, pružajući direktnu operativnu podršku za kriminalne delatnosti OVK u

¹⁶³ Optužnica, 4. mart 2005, predmet br. IT-04-84-I. Dostupno na: <http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/ind/sq/050304.htm>.

¹⁶⁴ Ibid, par. 15.

¹⁶⁵ Ibid, par. 16.

¹⁶⁶ Ibid, opšti navodi.

¹⁶⁷ Ibid, par. 21.

¹⁶⁸ Ibid, par. 20 – 25.

¹⁶⁹ Ibid.

Operativnoj zoni Dukadini, upravljujući objektom zatvora u Jablanici. Pored toga, optužen je i za sproveđenje udruženog zločinačkog poduhvata putem zatvaranja i zlostavljanja civila, odobravajući i podstičući kriminalno ponašanje njegovih saoptuženika i ostalih vojnika OVK u objektu zatvora u Jablanici do sredine septembra 1998. godine.¹⁷⁰

Cilj udruženog zločinačkog poduhvata, koji je nužno podrazumevalo činjenje zločina protiv čovečnosti i kršenja zakona i običaja ratovanja, bio je prema optužnicama: "da Oslobođilačka vojska Kosova uspostavi potpunu kontrolu nad svojom operativnom zonom Dukađin, putem napada na i proganjanja izvesnih segmenata tamošnjeg civilnog stanovništva: i to putem protivpravnog uklanjanja srpskih civila s tog područja i nasilnog suzbijanja svakog stvarnog ili pretpostavljenog vida saradnje tamošnjih albanskih ili romskih civila sa Srbima. Njegov zločinački cilj je uključivao zastrašivanje, otmice, zatvaranje, premlaćivanje, mučenje i ubijanje ciljnog civilnog stanovništva".¹⁷¹

Optužnica je tvrdila da je unutar zone Dukadini, OVK, pod komandom i kontrolom Haradinaja, izvodila napade na srpske i romske/egipatske civile, kao i na albanske civile, koje se smatrali kolaboracionistima ili koji nisu učestvovali u ratovanju. Prema optužnicama OVK je, pod rukovodstvom Haradinaja, izvršio mnoge otmice u zoni Dukadini, i na desetine civila je nestalo. Između marta i septembra 1998. u opština zone Dukadini, najmanje 25 srpskih policajaca i više od 60 civila, Srba i Albanaca, su oteti i zatim su mnogi od njih ubijeni.¹⁷²

Pored toga, Haradinaj je optužen da je zajedno sa vojnicima svog štaba u selu Glodane, 4. jula 1998. godine, pretukao, ponižavao i teško povredio četri pripadnika FARK-a, koji su prolazili kroz ovo područje da bi uzeli jedan kontingent sa oružjem, koji je došao iz Albanije.¹⁷³

Optužnica je tvrdila da je od druge polovine maja 1998. u štabu u Jablanici uspostavljen zatvor. Od tada pa do avgusta 1998. godine, tamo je zadržano, pretučeno i mučeno

najmanje 12 identifikovanih osoba i četiri neidentifikovane osobe. Za jednu osobu je utvrđeno da je umrla od posledica premlaćivanja u ovom zatvoru OVK u Jablanici. Ostali se još uvek vode kao nestali.¹⁷⁴

Krajem avgusta i početkom septembra 1998. srpske snage su započele kontranapad i ponovo su privremeno vratile pod kontrolu region Glodana. Srpske vlasti su izvršili uvidaj blizu kanala Radonjičkog jezera, na farmi *Ekonomia* u Rzniću i u ulici koja vodi prema selu Dašinovce. 12. septembra 1998. godine pronađeno je najmanje 30 tela ili delimičnih posmrtnih ostataka u regionu kanala Radonjičkog jezera, šest tela u farmi *Ekonomia* i najmanje tri tela u ulici koja vodi ka Dašinovcu.¹⁷⁵

Neki od posmrtnih ostataka su identifikovani kao srpski, romski i albanski civili, koju su nestali između aprila i početka septembra 1998. u regionu Dukadinija.¹⁷⁶

Dvanaest tela pronađenih u gore pomenutim mestima su identifikovani od strane srpskih vlasti putem tradicionalnih metoda identifikacije: Vukosava Marković, Darinka Kovač, Milovan Vlahović, Miloš Radunović, Slobodan Radošević, Hajiullah Gashi, Isuf Hoxha, Ilira Frrokaj, Tush Frrokaj, Ilija Antić, Haxhi Seferaj, Velizar Stošić. Safet Kuqi, Zdravko Radunović i Pal Krasniqi su identifikovani DNK analizom. Pored toga, još uvek nisu identifikovana preostala 22 tela.¹⁷⁷

Prva prвostepena presuda

Prilikom provođenja pojavlivanja pred sudom, sva trojica optuženih su se izjasnili da nisu krivi za optužbe.¹⁷⁸

Nakon četiri godine sudeњa, 03. aprila 2008. godine, Pretresno veće MKSJ utvrdilo je da je Ramush Haradinaj nevin po svim tačkama optužnice i naložilo da se odmah otpusti iz Pritvorske jedinice Ujedinjenih Nacija. Pretresno veće, izuzev sudske Höpfel, proglašio je Idriz Balaja nevinim za sve tačke optužnice i naložilo njegovo puštanje na slobodu.¹⁷⁹

¹⁷⁰ Ibid, par. 26 – 30.

¹⁷¹ Ibid, par. 24.

¹⁷² Ibid, par. 35.

¹⁷³ Ibid, par. 36.

¹⁷⁴ Ibid, par. 37.

¹⁷⁵ Ibid, par. 40.

¹⁷⁶ Ibid, par. 39.

¹⁷⁷ Ibid, par. 41.

¹⁷⁸ Prvo predstavljanje Haradinaja i ostalih pred Tribunalom. Dostupno na: <http://www.youtube.com/watch?v=2l8m73MzmmU>.

¹⁷⁹ Presuda, 3. april 2008, predmet br: IT-04-84-T; <http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/tjug/sq/080403.pdf>.

Za razliku od prve dvojice, Pretresno veće je proglašio Lahi Brahimaja krivim za okrutno postupanje i mučenje kao kršenje zakona i običaja ratovanja u dve tačke optužnice i osudilo ga na zatvorsku kaznu od samo šest godina zatvora.¹⁸⁰

U svom obrazloženju, Pretresno veće je saslušalo iskaze i proučilo dokaze u vezi sa relativno malim brojem incidenta. Šta više, iskazi često nisu bili toliko tačni da bi se odredilo ko su odgovorni za incidente i da li su navedeni incidenti bili deo većeg napada protiv civilnog stanovništva.¹⁸¹

Predstavljeni dokazi u vezi navoda u optužnici da je OVK otela 60 civila a kasnije ubila mnoge od njih, nije bilo dovoljno da se utvrdi da je otet toliki broj civila, da su mnogi od njih ubijeni i da OVK snosi odgovornost za navedene radnje. Dokazi su ukazivali na to da su mnogi ljudi u ovoj oblasti čuli o gore navedenim posebnim incidentima, i verovatno je to širilo paniku među srpskim stanovništvom, i kao posledica toga su mnogi Srbi napuštali svoje kuće.¹⁸²

Među mnogim svedocima, svedočio je i svedok 60. On je izjavio da je početkom 1998. godine bilo devet srpskih kuća u selu Dašinovce, opština Dečane, ali da su početkom marta 1998, Srbi iz ovog i okolnih sela počeli da beže iz straha od OVK. Komšije Srbi su pokušali da ubede svedoka da je bezbednije da on ide u neko drugo mesto i da ne ostane tu.¹⁸³

Na osnovu pregledanih dokaza Pretresno veće zaključilo je da zlostavljanje, prisilno premeštanje i ubistvo srpskih i romskih civila, kao i civila kosovskih Albanaca, koji su se smatrali saradnicima srpskih snaga, ili nisu podržavali OVK, nisu bili u takvom stepenu ili frekvenciji da bi omogućili zaključak da je izvršen napad protiv civilnog stanovništva.

Takođe, Pretresno veće je zaključilo da su neke žrtve bile izabrane uglavnom iz individualnih razloga, na primer da su imali ili se mislilo da su imali veze sa srpskim vlastima ili zbog drugih razloga, a ne kao civilno stanovništvo.¹⁸⁴

Direktni dokazi, kojima je raspolagalo Pretresno veće, nisu bili dovoljni da bi se došlo do zaljučka da je posto-

jao udruženi zločinački poduhvat, čiji je cilj bio izvršenje zločina protiv čovečnosti, kako je navedeno u optužnici.¹⁸⁵

Žalbena presuda

Tužilaštvo je uložilo žalbu na odluku Pretresnog veća, kao i osuđeni Lah Brahimaj. Tužilaštvo je zahtevalo ponovno suđenje Haradinaju i njegovim saobrcima, Idriz Balaja i Lahim Brahimajem, uz obrazloženje da su dobili dva ključna svedoka, koji su bili uplašeni da svedoče ranije.

Pretres povodom žalbe započeo je 28. oktobra 2009. U prvoj tačci žalbe Tužilaštvo je tvrdilo da je Pretresno veće pogrešilo kada je odbilo zahteve Tužilaštva za dodatno vreme za izvođenje dokaza, kako bi se omogućilo davanje iskaza dvoje ključnih svedoka.

Tužilaštvo je navelo da su ovi svedoci posedovali direktnе dokaze u vezi krivice trojice optuženih, ali da su odbili da svedoče zbog pretnji i straha. Shodno tome, u svom podnesku Tužilaštvo je tražilo ponovno suđenje u vezi sa nekim tačkama.¹⁸⁶

U drugoj tačci žalbe, Tužilaštvo je imalo prigovor na to što je Idriz Balaj proglašen nevinim od strane Pretresnog veća u vezi pomaganja i podsticanja na ubistvo tri žene, tvrdeći da je Pretresno veće pogrešilo kada je zaključilo da nisu ispunjeni uslovi zločinačke namere i krivičnog dela pomoći i podsticanja. U trećoj tačci žalbe, Tužilaštvo se usprotivilo zaključcima Pretresnog veća u vezi sa silovanjem, mučenjem i okrutnim postupanjem prema svedoku 61 i za okrutno postupanje prema svedoku 1.¹⁸⁷

Žalbeno veće je odbacilo argument Tužilaštva i potvrdilo oslobođajuću presudu Idriz Balaja u vezi ove tačke. Nakon analize raspoloživih dokaza Pretresnog veća, Žalbeno veće je utvrdilo da, iako Svedok 1 nije bio žrtva namernog postupka ili nepostupka sa posledicom teške fizičke patnje, tretiranje je u njemu izazvalo teške duševne patnje i predstavljalo težak udarac protiv ljudskog dostojanstva Svedoka 1. Shodno tome, Žalbeno veće je delimično usvojilo žalbenu

180 Ibid.

181 Ibid.

182 Ibid, par. 118.

183 Ibid.

184 Ibid, par. 122.

185 Ibid, par. 475.

186 Ibid.

187 Presuda Pretresnog Veća – Sažetak optužnice, 21. jul 2010; <http://www.icty.org/x/cases/harinaj/acjug/sq/100721.pdf>.

tačku Tužilaštva i poništilo je zaključak Pretresnog veća da tretiranje svedoka 1 nije predstavljao okrutno postupanje. Iako je Tužilaštvo dokazalo da su vojnici OVK počinili okrutno postupanje protiv svedoka 1, nije dokazano da je g. Balaj bio odgovoran za ovo okrutno postupanje. Stoga, Žalbeno veće je podržalo oslobođajuću presudu Idriz Balaja u vezi sa ovom tačkom.

Žalbu je uputio i Lahi Brahimaj, gde je zahtevao ukidanje njegove osuđujuće presude u vezi mučenja i okrutnog postupanja Svedoka 6 i 3.¹⁸⁸

U tačkama žalbe 1. i 2, Brahimaj je naveo da je Pretresno veće počinilo mnoge greške kada je zaključilo da je on bio odgovoran za mučenje svedoka 6. U tačkama žalbe 3-8, Brahimaj je izneo brojne primedbe na zaključke Pretresnog veća da je on bio odgovoran za mučenje i okrutno postupanje svedoka 3. U tački žalbe 9, Brahimaj je tvrdio da je Pretresno veće pogrešilo u pogledu njegove krivice za mučenje svedoka 3, uz obrazloženje da Tužilaštvo nije moglo da dokaže materijalne činjenice za jedan od motiva koje sadrže osnovu utvrđivanja odgovornosti za mučenje.

Žalbeno veće je odbacilo ove tačke i potvrdilo kaznu Lahi Brahimaju.¹⁸⁹

Vraćanje slučaja na ponovno suđenje

Žalbeno Veće je usvojilo tačku 1 žalbene osnove Tužilaštva, uz suprotno mišenje sudije Robinsona, i ukinuo odluku Pretresnog veća:¹⁹⁰

(a) oslobođajuću presudu izrečenu Ramush Haradinaju i Idriz Balaju za učešće u udruženom zločinačkom poduhvatu s ciljem počinjenja krivičnih dela u komandi OVK i zatvoru u Jablanici na osnovu tačaka 24, 26, 28, 30, 32, i 34. optužnice;

(b) oslobođajuću presudu izrečenu Lahi Brahimaj za učešće u udruženom zločinačkom poduhvatu s ciljem počinjenja

krivičnih dela u komandi OVK i zatvoru u Jablanici na osnovu tačaka 24, 26, 30, i 34. optužnice;

(c) oslobođajuću presudu izrečenu Ramush Haradinaju, Idriz Balaju, i Lahi Brahimaju za individualnu krivičnu odgovornost na osnovu tačaka 24. i 34. optužnice; i

(d) oslobođajuću presudu izrečenu Lahi Brahimaju u vezi tačke 26 optužnice, i naložilo da se Ramush Haradinaju, Idriz Balaju, i Lahi Brahimaju ponovo sudi po ovim tačkama.

Drugi žalbeni osnov tužilaštva je odbačen, dok je treći žalbeni osnov bio delimično prihvaćen, iako je potvrđeno oslobođanje Idriza Balaja krivice po odgovarajućoj tački optužnice 37.

Žalbeno veće je odbacilo tačke 10-19 žalbe Lahi Brahimaja i potvrdilo osuđujuću presudu koje je izreklo Pretresno veće.¹⁹¹

Prvostepena presuda II

Nakon ponovnog suđenja, Pretresno veće je izreklo presudu 29. novembra 2012. godine, gde su svi optuženi oslobođeni krivice po svim tačkama optužbe. Veće je naredilo oslobođanje svih okrivljenih. Od dvojice takozvanih "ključnih" svedoka od strane Tužilaštva, jedan nije došao kad je bio pozvan, dok je drugi promenio iskaz kada je došao na suđenju, i kažnjen je na dva meseca kazne zatvora zbog promene iskaza koju je prvenstveno dao u Tužilaštву.¹⁹²

Žalbeno veće je takođe utvrdilo da Tužilaštvo nije predstavilo direktnе dokaze za izvršenje udruženog zločinačkog poduhvata.¹⁹³

Veće je zaključilo da Haradinaj, Balaj i Brahimaj nisu krivično odgovorni kao pripadnici udruženog zločinačkog poduhvata, niti za zločine navedene u optužnici, te ih je potpuno oslobođilo krivice po svim tačkama optužnice.¹⁹⁴

188 Ibid.

189 Presuda Pretresnog Veća – Sazetak optužnice, 21. jul 2010; <http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/acjug/sq/100721.pdf>.

190 Predmet IT-04-84; http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/cis/sq/cis_haradinaj_et_al.pdf.

191 Ibid.

192 Presuda Pretresnog Veća Haškog Tribunala, 29. novembar 2012 - http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/tjug/sq/121129_summary.pdf.

193 Ibid.

194 Presuda Pretresnog Veća Haškog Tribunala 2012 - http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/tjug/sq/121129_summary.pdf

Tranziciona pravda u Srbiji – Komisije za utvrđivanje istine

Danijela Ranković

6|o

Uvod

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija nestala je u ratovima koji su vođeni u njenim republikama i pokrajinama u periodu od 1991. do 2001. godine. Oružani sukobi koji su vođeni u Sloveniji (jun-jul 1991), Hrvatskoj (1991-1995), Bosni i Hercegovini (1992-1995), na Kosovu (1998-1999) i u Makedoniji (januar-avgust 2001) obeleženi su masovnim kršenjima ljudskih prava i teškim povredama međunarodnog humanitarnog prava, genocidom, etničkim čišćenjima, progonima i deportacijama više stotina hiljada civila i ostavili su za sobom više od sto hiljada žrtava. Zaostavština ratne prošlosti predstavlja teško breme duboko nacionalno podeljenim društvima bivše SFRJ, koja nastoje da svoje države urede po principu funkcionalne demokratije. U pokušaju suočavanja sa nasleđem bola, besa i povreda prava kao posledicama sukoba, države su se okrenule nizu različitih tranzisionih mehanizama. Tranziciona pravda kao sredstvo kojim se društva u tranziciji bore sa nasleđem masovnih kršenja ljudskih prava u prošlosti, nudi posleratnim društvima oprobane i savremenim društvima jedine poznate mehanizme koji omogućavaju građanima/kama suočavanje sa ratnom prošlošću, pravdu za žrtve, razumevanje i prihvatanje odgovornosti za ratne politike kao nužan preduslov da se spreči ponavljanje zločina u budućnosti.

Srbija je propustila mnoge prilike da u punom obimu pristupi procesu suočavanja sa prošlošću i da primeni mehanizme tranzacione pravde kako bi stvorila preduslove za utvrđivanje činjenica o ratnim sukobima u bivšoj Jugoslaviji i preuzimanje odgovornosti za zločine počinjene

tokom tih ratova. Nerazumevanje tranzacione pravde i odsustvo ikakve iskrene namere političkih elita u Srbiji da se bave procesima društvenih oporavaka dovelo je do ustanovljavanja opšte kulture poricanja uloge Srbije u ratovima u bivšoj Jugoslaviji. To poricanje najizraženije je u političkom diskursu, medijima, pravnim procesima i obrazovnom sistemu. Država Srbija, čiji je režim tokom ratova deve desetih vodio ratnu politiku, nije u stanju da se suoči sa stvarnošću srpske odgovornosti za raspad Jugoslavije i ratove koji su potom izbili, niti da osudi nacionalističku politiku a time se i distancira od nje.

Mehanizme tranzacione pravde koje vlasti i civilno društvo preduzimaju radi suočavanja sa teškim kršenjima ljudskih prava počinjenim u prošlosti čine suđenja, komisije za istinu, programi reparacija, i institucionalne reforme (lustracija i veting).

Neadekvatna politička podrška institucijama koje su zadužene za sprovođenje mera tranzacione pravde reflektuje se na njihov rad. Tome u prilog govore podaci iz izveštaja „Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama: Izveštaj za 2010-2011. godinu“ o sistemskom uspostavljanju tranzacione pravde u postjugoslovenskim zemljama Fonda za humanitarno pravo, ugrađenog u saradnji sa Fondom za humanitarno pravo Kosovo, udruženjem „Tranzicijska pravda, odgovornost i sjećanje u Bosni i Hercegovini“, Centrom za demokratiju i tranzicionu pravdu, Inicijativom mladih za ljudska prava i Center for Research and Policy Making. Naime, podaci pokazuju da suđenja za ratne zločine predstavljaju najvažniji oblik tranzacione pravde koji se primenjuje u postjugoslovenskim zemljama.

Kao glavna primedba na rad pravosuđa koje se bavi ratnim zločinima, ističe se neefikasnost.¹⁹⁵

Učinak suđenja za ratne zločine u Srbiji takav je da presude nisu donele pravdu za žrtve, niti su javnost u Srbiji upoznale sa zločinima koje su počinili pripadnici vojnih i policijskih snaga Srbije. Neadekvatno sankcionisanje počinilaca krivičnih dela ratnih zločina, kao i netransparentnost suđenja, ogledaju se u stavovima građana i građanki Srbije. Istraživanja javnog mnjenja¹⁹⁶ pokazuju da većina građana i građanki Srbije (82%) nije upoznata ili veoma malo zna o radu Tužilaštva za ratne zločine, dok 85% ispitanika ne zna da navede ni jedno suđenje za ratne zločine pred domaćim sudovima.

Uspostavljanje Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) imalo je za cilj da se pred lice pravde izvedu osobe odgovorne za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na tlu bivše Jugoslavije i da se time do-prinese sprečavanju daljeg vršenja zločina i uspostavljanju i očuvanju mira. Većinom presuda koje su donete u Tribunalu prekinut je lanac negiranja zločina i nekažnjivosti i ustanovljene su činjenice i odgovornosti za zločine počinjene devedesetih. Žrtvama ratnih zločina Tribunal je ponudio osećaj pravde jer su na odgovornost za ratne zločine pozvani pojedinci u skladu sa njegovom nadležnošću da utvrđuje individualnu krivičnu odgovornost čiji su osnovi direktna i komandna odgovornost.

Istraživanja javnog mnjenja u Srbiji pokazuju da činjenice koje je Tribunal utvrdio nisu na pravi način doprle, a samim tim ni uticale na građane i građanke Srbije. Većina građana i građanki Srbije (66%) smatra da osnivanje Haškog tribunala nije bilo potrebno, dok stav da je prvenstvena svrha suđenja

za ratne zločine pred Tribunalom da svu krivicu za ratna stradanja svali na Srbe deli 40% građana/ki, a u odnosu na istraživanja sprovedena prethodnih godina povećao se i procenat onih koji smatraju da ne treba saradivati sa Tribunalom jer ta saradnja nije donela ništa dobro. U odnosu na 2009. godinu znatno je skočio procenat građana/ki koji smatraju da Srbija treba da pomaže optuženim Srbima u Hagu sa 34% na 43%. Polovina ispitanih smatra da Rado-van Karadžić i Ratko Mladić nisu odgovorni za zločine za koje im se sudi pred Tribunalom, dok 23% ispitanika misli da je Mladić odgovoran. Rezultati pokazuju da 49% ispitanih smatra da Tribunal ne doprinosi saznavanju istine, iako čak 90% građana/ki nije pročitalo ni jednu presudu Tribunal-a, a da 62% ne prati suđenja ili to čini retko. Iz godine u godinu se smanjuje broj ljudi koji zna za zločine počinjene na teritoriji bivše Jugoslavije ili može da navede neki od tih dogadaja, a 49% smatra da su ubistva Bošnjaka u Srebrenici genocid, što je za 12% manje nego u 2009. godini.

Presude su samo deo kompleksnog procesa tranzicionih mera koji obuhvata i druge nepravne aktivnosti. Ozbiljni napor - kao što je Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava (Zakon o lustraciji, 2003) i Komisija za istinu i pomirenje – neslavno su propali. Izostankom širih napora da se utvrde činjenice i imenuju odgovorni, potezi koji su do sada povučeni ostaju veoma udaljeni od istinskog procesa suočavanja s prošlošću.¹⁹⁷

6|1

Komisije za utvrđivanje istine

Komisije za utvrđivanje istine su privremena, zvanična vansudska tela osnovana radi istrage zakonitosti prethodnih zloupotreba ljudskih prava ili kršenja međunarodnog humanitarnog prava, sa zadatkom da istraže, izveste i da

195 Sudenja traju dugo, oštećeni nisu informisani o toku postupka; mali je broj novih postupaka, u zakonodavstvu Republike Srbije nema instituta komandne odgovornosti te je ono zbog toga neusklađeno sa standardima koje je MKSJ uspostavio u pogledu komandne odgovornosti; istrage koje priprema i pokreće Tužilaštvo za ratne zločine Republike Srbije (TRZ) traju dugo i u relevantnom broju slučajeva ne rezultiraju optužnicom; praksa TRZ je da menja optužnicu uoči donošenja presude, umanjujući odgovornost optuženih na komandnim pozicijama; Apelacioni sud u Beogradu potvrđuje niske zatvorske kazne prvostepenog suda; zaštita svedoka-saradnika izaziva veliku zabrinutost budući da Jedinica za zaštitu svedoka funkcioniše kao grupa za pritisak, koja ima zadatak da spreči pripadnike vojske i policije da svedoče o ratnim zločinima; indiferentan odnos Vlade Srbije ogleda se i kroz finansijska sredstva namenjena za rad Veća i Tužilaštva za ratne zločine. Izvor: „Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama: Izveštaj za 2010-2011. godinu“ o sistemskom uspostavljanju tranzicione pravde u postjugoslovenskim zemljama, Fond za humanitarno pravo, 2012.

196 Istraživanje „Attitudes towards war crimes issues, ICTY and the national judiciary“, Beogradski centar za ljudska prava i Misija OEBS-a u Srbiji, 2011.

197 Konferencija „Suočavanje sa prošlošću u Srbiji: Šta dalje?“ u organizaciji Fonda „Biljana Kovačević-Vučo“, Fonda „Heinrich Böll“ i Centra za kulturnu dekontaminaciju, 19-20. januar 2012.

predlože reforme, i zvanično priznaju prošla nedela koja su zataškana ili poricana. Njihove osnovne funkcije su da pruže verodostojan opis povreda prava počinjenih u prošlosti i da obezbede priznanje iskustava koja su doživele žrtve, čije svedočenje je najvažniji izvor u istraživanju. Komisije za utvrđivanje istine predstavljaju javnu platformu za žrtve kršenja ljudskih prava, kako bi one ispričale svoje priče o patnjama koje su preživele, a koje su u prethodnom periodu bile negirane ili relativizovane. Upravo su javna svedočenja žrtava¹⁹⁸ bila neophodna mera kojom se iskazuje poštovanje dostojanstva žrtava, podstiče građanska solidarnost kroz razumevanje univerzalne ljudske patnje, kao i šira debata o pitanjima koja su prethodno bila isključena iz javnog diskursa. Među ostalim ciljevima komisija za istinu, značajno mesto zauzimaju i javna priznanja zločina od strane predstavnika/ca države i prateći gestovi izvinjenja. Iako se predstavljaju sa različitim stepenom naglaska, komisija za istinu može da ima neki ili sve od pet osnovnih ciljeva: da otkrije, rasvetli i zvanično prizna kršenja prava u prošlosti; da odgovori na posebne potrebe žrtava; da doprinese pravdi i odgovornosti; da u glavnim crtama izloži institucionalnu odgovornost i preporuči reforme; i da podstakne pomirenje i smanji sporenje oko prošlosti.¹⁹⁹

Rasvetliti i priznati istinu

6|2

Zvanično utvrđivanje činjenica o kršenju ljudskih prava u prošlosti podrazumeva uspostavljanje dobro dokumentovane građe o inače često osporavanim dogadjajima, razjašnjenje problematičnih događaja i podroban opis obrazaca nasilja. Osnovni cilj rasvetljavanja nasilnih događaja jeste da se u društvu prekine sa čutanjem o spornom i bolnom istorijskom razdoblju i njegovim poricanjem.

Kako bi pružile verodostojne opise povreda ljudskih prava u prošlosti, komisije organizuju javna slušanja priča žrtava kršenja ljudskih prava. Za javna slušanja koristi se i termin "kazivanje istine" čime se naglašava da je svako iskustvo kršenja ljudskih prava neupitna istina o stradanju svake pojedinačne osobe. Slušanje, beleženje i pamćenje bolnih iskustava žrtava kršenja ljudskih prava, kako pokazuju

iskustva drugih komisija za istinu, može da donese satisfakciju za žrtve. Iako pokušaji da se utvrdi istina izazivaju velike potrese u društvu, naročito tamo gde se ona prikriva ili postoji više zvaničnih istina, komisija prvenstveno zasniva svoje nalaze na direktnom svedočenju žrtava.

Za neke žrtve i preživele, komisija za istinu ne saopštava toliko novu istinu koliko zvanično priznaje istinu koju oni uglavnom znaju. U postupku prikupljanja svedočenja i obavljanja zvaničnog izveštaja, komisija nudi zvaničnu potvrdu dugo prečutkivanih činjenica.²⁰⁰

Iskustvo južnoafričke komisije pokazuje da su javna slušanja dovela do porasta razumevanja javnosti za patnje žrtava, a da su za neke žrtve ovi procesi delovali kao katarza ili isceljenje²⁰¹. Mogućnost da se žrtvama javno priznaju patnje i povrati ljudsko dostojanstvo i kroz druge mere tranzicione pravde jeste neizmeran doprinos komisija za istinu humanitarnom pravu.

Zahtev za istinom kao odgovor ranijim rasprostranjenim zloupotrebljama prava, delom je posledica ograničenog sudskog pristupa tranzicionoj pravdi. Sudski proces se neophodno usredsređuje na specifična dela specifičnih pojedinaca i teži da ukloni naglasak sa opštег. Predlog da se osnuje Komisija za utvrđivanje istine uprkos postojanju Tribunala može navesti na pomisao da se sam Tribunal ne bavi utvrđivanjem istine. Činjenice koje utvrđuje sud, predstavljaju autoritet i igraju važnu istorijsku ulogu, ali zbog same prirode suđenja, istine na osnovu ovih činjenica su usko usmerene i vezane za uslove pojedinačnih zločina za koje su određene osobe optužene. Suprotno tome, zajednička karakteristika mandata raznih komisija za istinu jeste zahtev da se analizira i izveštava ne samo o kršenjima prava koje je učinilo pojedino lice, već i o širem kontekstu u kojem je do njih došlo, ispitujući posebno strukturne elemente vlade, snaga bezbednosti i ostalih institucija društva koje su, prvenstveno, omogućile da do takvih tipova kršenja prava uopšte dođe. Komisija za utvrđivanje istine ima potencijal da usmereno osvetljava čitave sektore društva koji se inače nikada ne bi našli u žiži krivičnog gonjenja. One mogu svojom istragom obuh-

198 „O javnim svedočenjima pred južnoafričkom Komisijom za istinu i pomirenje, govori se kao o iskustvu posle koga niko, nikada više, nije mogao da poriče zločine iz prošlosti te nacije.“ (Bogdan Ivanišević, komparativna studija o efektima komisija za istinu, International Center for Transitional Justice, 2009. str. 2).

199 Priscilla Hayner, „Zašto komisije za istinu“, u: *Neizrecive istine*, Samizdat B92, Beograd 2003.

200 Priscilla Hayner, *ibid.*

201 Priscilla Hayner, *ibid.*

vatiti i analizirati ulogu medija, sudstva, intelektualaca ili verskih ustanova. Zasnivajući se na svojim procenama, komisija može i da predloži konkretnе korake koje treba preduzeti u smislu restrukturiranja društva, tretiranja kršenja ljudskih prava iz prošlosti i sprečavanja njihovog ponavljanja.

Kazivanja istine pred komisijama imaju za cilj da doprinesu pravdi i odgovornosti, tako što svojim radom komisije doprinose borbi protiv nekažnjivosti, koja se opet svojim najvećim delom nalazi u domenu sudstva. Pored sudskog utvrđivanja krivične odgovornosti pojedinaca za određena dela kršenja ljudskih prava, najveću interesnu grupu rada komisija za istinu čine građani i građanke koji ne znaju ili odbijaju da saznaju i prihvate istinu o kršenjima ljudskih prava u prošlosti. Komisije često u svom mandatu imaju zadatak da tumače utvrđene činjenice o zločinima i kršenjima ljudskih prava i da objasne zašto su se zločini dogodili, kao i koje su to političke i društvene okolnosti uticale na činjenje tih dela. Potrebno je da društva u tranziciji kojima je izveštaj namenjen saznaju ne samo činjenice o kršenjima prava, već i da shvate šta je u njihovim političko-društvenim okolnostima dovelo do posebno surove prirode samog sukoba. Potrebno je da građani i građanke nađu put za prihvatanje i razumevanje uzroka patnji i samim tim za izbegavanje istih grešaka u budućnosti. „Razumevati, naravno, ne znači poricati okrutnosti, izvoditi presedan iz besprimerenog ili pojave objašnjavati tolikim analogijama i uopštavanjima da se više ne oseća uticaj stvarnosti. [...] Razumevanje je ispitivanje i svesno podnošenje tereta koji su nam navalili događaji – bez poricanja i bez poniznog trpljenja, kao da sve što se stvarno dogodilo nije moglo da se dogodi na drugi način. Ukratko, razumeti znači spremno se suočiti sa realnošću i usprotiviti joj se bez premišljanja – ma kakva ona bila“.²⁰²

Cilj tumačenja činjenica i okolnosti pod kojima je došlo do zločina i teških kršenja ljudskih prava u prošlosti treba da bude usredsredovanje na proces autorefleksije građana i građanki. Ako jedno društvo želi ili treba da se razvije kao moderno građansko društvo, zasnovano na poštovanju ljudskih prava, onda se svi oni koji žele da budu građani/ke tog društva moraju suočiti sa istinom o onome što je počinjeno „u njihovo ime“, uz priznanje da to, u najmanju ruku, implicira prečutnu saglasnost. „Saučesništvo s režimom proizilazi

iz samog građanskog statusa koji pripada pojedincima i pojedinkama, a građanska politička zrelost može se steći i priznati jedino ukoliko se prihvati građanska odgovornost.“²⁰³

Kako se prihvatanjem građanske odgovornosti za počinjene zločine u prošlosti može povratiti poverenje među sunarodnicima i ublažiti strah da se zločini mogu ponoviti? Kolika i kakva je uloga kazivanja istine u tom procesu?

Pablo de Greiff²⁰⁴ zastupa tezu da kazivanje istine pred komisijama otvara mogućnost da se izgubljeno poverenje povrati ili ponovo stekne. Naime, poverenje žrtve je uništeno iskustvima nasilja i zlostavljanja i jedan broj žrtava se plasi da bi se prošlost mogla ponoviti. Njihov strah je specifičan i može ih plašiti to što su politički identiteti (nekih) građana formirani na vrednostima koje su omogućile kršenje ljudskih prava u prošlosti. Kako se poverenje može održati u situaciji kada jedni sumnjaju da drugi još uvek nose sklonosti da, bilo zbog otvorene netrpeljivosti ili jednostavno zbog slabosti, ponove zločine? Pablo de Greiff tvrdi da se kazivanje istine, pamćenje i javno priznanje istine o kršenju ljudskih prava u prošlosti mogu smatrati počecima nastojanju da se zadovolji zahtev za uspostavljanjem društvenog poverenja. Institucionalizovan napor da se suoči sa prošlošću može se posmatrati od strane onih koji su pretrpeli nasilje kao pozitivan napor da se raskrsti sa prošlošću, da se razumeju dugoročni obrasci socijalizacije i da se u tom smislu pokrene novi politički projekat. Drugu grupu ljudi koja može imati koristi od kazivanja istine čine oni koji nisu toliko zabrinuti da bi prošlost mogla da se ponovi već da, nezavisno od onoga što se može desiti u budućnosti, mi imamo dug (odgovornost) prema onima koji su stradali. Oni žele da dobiju priznanje za svoje patnje, ne nužno zato što se plaše ponavljanja nasilja, već zbog onoga što su već izdržali. Društveno poverenje na svim stranama može se povećati ukoliko postoji volja da se setimo svih onih koji su stradali, te kazivanje istine, u najboljem slučaju, ukazuje na spremnosti da se stvari rade drugačije u budućnosti.

Komisija za istinu i pomirenje Savezne Republike Jugoslavije

Komisija za istinu i pomirenje osnovana je dekretom predsednika tadašnje Savezne Republike Jugoslavije, Vo-

202 Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Feministička 94, 1998, str. xviii-xix.

203 Daša Duhaček, *Breme našeg doba*, Beogradski krug, Centar za ženske studije i istraživanje roda, Beograd, 2010.

204 Pablo de Greiff, “Truth-Telling and the Rule of Law,” in *Telling the Truths: Truth Telling and Peace Building in Post-Conflict Societies*, Notre Dame: University Of Notre Dame Press, 2006.

jislava Košturnice, 29. marta 2001,²⁰⁵ na inicijativu Gorana Svilanovića, tadašnjeg ministra inostranih poslova SRJ i predsednika Građanskog saveza Srbije.²⁰⁶ Odluka o osnivanju Komisije došla je iznenada i mimo opisanih i preporučenih procesa, inicijativa i dijaloga.²⁰⁷ U Odluci se navodi da se Komisija osniva zbog potrebe da se ispitaju uzroci i tokovi sukoba koji su doveli do raspada SFRJ i rata, kao i da se razotkriju sve činjenice o događajima na čitavom području gde su se odvijali sukobi i brojna kršenja ratnog i humanitarnog prava kao i ljudskih prava, što je rezultiralo velikim brojem ljudskih žrtava i velikim materijalnim razaranjima, kako bi se postiglo suočavanje sa istinom i opšte pomirenje „unutar zemlje i među narodima u regionu“. Članove/ice Komisije, njih 19, imenovao je predsednik u okviru Odluke o osnivanju. Ne postoje javni podaci o tome na koji način i prema kojim kriterijumima su odabrani članovi ove Komisije.

Na osnovu izjava pojedinih članova i članica Komisije, nakon samog čina osnivanja Komisije nije bilo jasnog plana šta bi Komisija trebalo da radi.²⁰⁸ Dve nedelje nakon prvog svečanog sastanka Komisije, 15. aprila 2001, Latinka Perović i Vojin Dimitrijević napustili su Komisiju. Predsedniku SRJ, odnosno osnivaču Komisije, uputili su otvorena pisma u kojima su obrazložili svoje odluke. Latinka Perović je smatrala da se Komisija ne stvara na način na koji je ova osnovana, da je nastajanje komisije proces koji se zasniva na zahtevu za suočavanjem koji mora proizaći iz društva. Navela je da ne uspeva sebi da nađe mesto u državnoj komisiji koja je čvrsto institucionalizovana, čiji mandat nije jasan i da je očekivala da će Komisija biti sasvim nezavisna u odnosu na svog osnivača, kao i u svom radu. Takođe, ocenila je da strategija rada ovog tela nije jasna i da ona tu ne prepoznaće „ozbiljan plan da se uđe u preispitivanje odgovornosti Srbije i zločina koji su počinjeni u ime srpskog društva“²⁰⁹

Vojin Dimitrijević je, između ostalog, naveo da komisija koja donosi sudove o događajima koji su se odigrali van teritorije Srbije, a sastavljena je isključivo od građana Srbije (u kojoj čak nema nikoga iz Crne Gore), ne može izgledati nepristrasno, niti može imati odgovarajući pristup dokumentima, svedocima i drugim izvorima koji se ne nalaze na teritoriji Srbije. Na osnovu uvida u Odluku o osnivanju i materijala za prvi sastanak Komisije, Vojin Dimitrijević je izdvojio kao problematične činjenice da je država prenela suviše mala ovlašćenja na Komisiju koja nije dobila ni mogućnost da izdaje obavezuće pozive svedocima. Smatrao je da područje delovanja buduće Komisije nije definisano na odgovarajući način, budući da je ono čisto istorijsko i fokusirano na događaje uoči raspada SFRJ, te da nije dobro što je Komisiji tako dat mandat da se bavi uzrocima sukoba, umesto rasvetljavanjem zločina:

Razni su uzroci rata a jedna su pravila humanitarnog prava, koja u oružanom sukobu moraju da poštuju i napadač i napadnuti. Kao što se moglo prepostaviti, bestijalnost u našim ratovima me kao pravnika najviše zanima. Međutim, očekuje se da Komisija ustanovljava velike istine: ja se bojam Velikih Istina jer se u njihovo ime i radi njihovog širenja primenjivalo surovo nasilje. Pomirenje može da započne mnogo skromnijim sredstvima. Tu nisu važne namere, ni ko je bio u pravu, a ko ne, niti čije se ponašanje može objasniti i razumeti (i možda opravdati), već ko je bio čovek a ko nečovek.

Vojin Dimitrijević je takođe verovao da je Komisiji dato ne realno široko polje rada, što je prema njegovoj oceni izazivalo bojazan da će se radom ovakve komisije samo kompromitovati ideja o istini i pomirenju na prostoru bivše Jugoslavije.

Prvi sastanak Komisije je održan 17. aprila 2001. Na njemu je Komisija je usvojila Osnovna pravila rada (programski dokument).²¹⁰ Ovim dokumentom kao osnovni ciljevi rada

205 Odluka o osnivanju Komisije za istinu i pomirenje, Službeni list SRJ, br. 15/2001.

206 Goran Svilanović je Komisiju video kao način da se srpska javnost suoči sa svedočenjima o zločinima koji su počinjeni na teritoriji bivše Jugoslavije u ime srpskog nacionalnog i drugih interesa, ali je istovremeno Komisiju posmatrao kao uvod u suđenja odgovornima za zločine, a nikako kao alternativu utvrđivanju krivične odgovornosti (Beogradski centar za ljudska prava, „Izveštaj o stanju ljudskih prava u Jugoslaviji za 2001. godinu“, Beograd 2002, str. 284; Ana Krajnc i Emilija Marinkov, „Komisija za istinu i pomirenje“, u *Zbornik studentskih radova*, Beograd 2005.).

207 „Pravo na istinu“ u *Suzbijanje nekažnjivosti u Srbiji: Opcije i prepreke*, Impunity Watch, 2008. str. 26.

208 Razgovore sa Latinkom Perović, Slavoljubom Đukićem, Ljubodragom Dimićem, Vojinom Dimitrijevićem i Gordonom Ristićem, nekadašnjim članovima i članicama Komisije za istinu i pomirenje Savezne Republike Jugoslavije vodio je tokom 2007 i 2008. godine Časlav Lazić, istraživač IW/YIHR. Delovi razgovora objavljeni su u istraživanju *Suzbijanje nekažnjivosti u Srbiji: Opcije i prepreke*, Impunity Watch, 2008.

209 Pisma su objavljena u dnevnom listu „Danas“, pismo Vojina Dimitrijevića 18.04.2001. a Latinke Perović 21.04.2001; Razgovor sa Latinkom Perović, *ibid*; Razgovor sa Vojinom Dimitrijevićem, *ibid*.

210 Odluka o osnivanju, *ibid*.

Komisije određeni su:

- 1.1. Cilj rada Komisije za istinu i pomirenje (u daljem tekstu: Komisija) je da kroz suočavanje sa istinom o sukobima u SFRJ i državama naslednicama, koji su izazvali zločine protiv mira, brojna kršenja ljudskih prava, ratnog i humanitarnog prava, doprinese opštem pomirenju unutar SR Jugoslavije i sa susednim narodima.
- 1.2. Komisija ima za cilj da svestrano ispita i utvrdi uzroke i tokove sukoba, koji su doveli do raspada bivše države i rata, i izazvali zastrašujuća ljudska stradanja i razaranja dobara u prošloj deceniji.

Predvideno je da će Komisija u okviru svog rada sprovoditi istraživanje „o državnoj krizi i društvenim sukobima koji su doveli do rata“ i „nastojati da rasvetli lanac uzročnosti događaja koji su predmet istraživanja“. O svom radu Komisija je imala obavezu da obaveštava javnost, kao i da teži uspostavljanju saradnje sa srodnim komisijama, telima i drugim domaćim i stranim vladinim i nevladinim organizacijama i telima. Garantovana je nezavisnost i samostalnost kako Komisije tako i njenih članova, ali se istovremeno Osnivaču (predsedniku Republike) daje ovlašćenje da, uz saglasnost dve trećine članova Komisije, „imenuje i razrešava članove Komisije“.²¹¹

Osnovnim programskim dokumentom koji je usvojen 15. januara 2002, ustanovljeno je da će Komisija težiti da „utvrđivanjem istine otkloni mnoge uzroke i oblike nesporazuma i uspostavi poverenje među društvenim grupama i narodima“, a njen cilj je da podstiče i organizuje istraživanja:

1. o osnovnim uzrocima političkog, ekonomskog, društvenog i moralnog propadanja SFRJ;
2. o ratovima i drugim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije, koji su izazvali velike ljudske žrtve, etnička čišćenja, izbeglištvo, logore, ekomska razaranja i uništavanja, rušenje spomenika kulture, pojавu diktature, međunarodnu izolaciju zemlje, opštu kriminalizaciju društva;

3. o kršenju ljudskih prava i povredama međunarodnog javnog, humanitarnog i ratnog prava.²¹²

Komisiji je mandatom dat trogodišnji vremenski period u okviru koga je trebalo da završi zadati posao. Na kraju svog mandata Komisija je trebalo da objavi izveštaj sa rezultatima celokupnog istraživanja i da saopšti svoje preporuke vladu.

Komisija je 28. maja 2002. sazvala okrugli sto pod nazivom „Komisija za istinu i pomirenje godinu dana posle: Dokle se stiglo i kuda se ide“. Ovaj okrugli sto, prema rečima članova Komisije, bio je prilika da se planovi Komisije predstave široj javnosti. Učesnici okruglog stola su oštrot kritikovali članove Komisije zbog neaktivnosti i izbegavanja da se bave krupnim kršenjima ljudskih prava i zločinima koje su počinile srpske snage.

Članovi i članice Komisije su u maju 2003. predstavili javnosti Prednacrt Programa Državne komisije za istinu i pomirenje. Pod tačkom „1. Suočavanje sa prošlošću“ stajalo je da treba sačiniti izveštaj o masivnom kršenju ljudskih prava u sukobima na prostoru bivše Jugoslavije tokom 90-ih. Dubrovnik, Vukovar, Sarajevo, Bijeljina, Srebrenica, Štrpc bili su pomenuti kao mesta zločina koje je počinila srpska strana, a zatim su sledili zločini hrvatskih snaga počinjeni u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Naglasak na kršenju ljudskih prava, svirepostima i razaranjima iz 90-ih ovoga puta bio je mnogo jači nego u prethodnim dokumentima, možda i kao odgovor na kritike koje su za okruglim stolom upućene Komisiji. Pod tačkom 2. navedeno je: „Izveštaj: Uzroci zapadnobalkanskih ratova u 90-im“. Vremenski raspon koji treba da obuhvati istorijska analiza bio je zadržavajući: pored ostalog Komisija „će nastojati da objasni istorijsku pozadinu stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslovenski ili Južno Slovenski pokret u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji u 19. veku)“; a zatim, „Prvi svetski rat, uspon totalitarnih ideologija u Evropi (komunizam u Rusiji i fašizam u Italiji i Nemačkoj, pobeda fašizma u građanskom ratu u Španiji) i njihov uticaj na Kraljevinu Jugoslaviju (diktatura od 6. januara 1929, ubistvo Kralja Aleksandra, ubistvo hrvatskog poslanika Radića u parlamentu, totalitarni pokreti u zemlji, Drugi svetski rat“, sve do „sistema socijalističkog samoupravljanja“.²¹³

²¹¹ Pravila rada Komisije preuzeta iz teksta „Jugoslovenska Komisija za istinu i pomirenje 2001-?“, Dejan Ilić, „Reč“ br. 73.19/2005, budući da su osnovni dokumenti o radu Komisije bili dostupni za posetioce na internet strani Komisije za istinu i pomirenje u jesen/zimu 2003/2004. kada je pisan tekst. Od aprila 2004. internet strana Komisije za istinu i pomirenje ne postoji.

²¹² „Jugoslovenska Komisija za istinu i pomirenje 2001-?“, Dejan Ilić, *ibid*.

²¹³ Dejan Ilić, „Jugoslovenska Komisija za istinu i pomirenje 2001-?“, *ibid*.

Nakon formiranja Državne zajednice Srbije i Crne Gore (SCG)²¹⁴, Ministarski savet SCG nikada nije doneo zvaničnu odluku o sudbini Komisije - država ju je ostavila da se sama ugasi bez rešenog statusa i bez sredstava za nastavak rada. Komisija je prestala s radom bez ikakvog zvaničnog dokumenta ili odluke o tome.

Razlozi neuspeha Komisije za istinu i pomirenje Savezne Republike Jugoslavije

Poredeći ciljeve i zadatke Komisije, onako kako su navedeni u njenim osnovnim dokumentima, sa pet osnovnih ciljeva komisija za utvrđivanje istine koje daje Priscilla Hayner, dolazimo do sledećih zaključaka:

1. cilj: otkriti, rasvetliti i zvanično priznati kršenja prava u prošlosti²¹⁵

Glavna briga Komisije, ono što je dobila u mandat od svog osnivača, bilo je razotkrivanje i osvetljavanje razloga i uzroka sukoba. Sa stanovišta ljudskih prava, posebno u onom vidu koji se tiče tranzicione pravde i rada komisija za istinu, neprihvatljivo je u prvi plan staviti uzroke sukoba istovremeno potisnuvši u pozadinu činjenice o konkretnim kršenjima ljudskih prava i ratnim zločinima, te utvrđivanje i opisivanje matrica zločina i događaja. Od osnivačke Odluke pa do samog svog kraja - Komisija u svojim dokumentima, a njeni članovi/ice u svojim izjavama - neglašavala se potreba da se sa različitim aspekata protumači i objasni ono što je prethodilo ratovima u bivšoj Jugoslaviji. Zbog ovoga se može zaključiti da su ozbiljna kršenja ljudskih prava i ratni zločini počinjeni u oružanim sukobima u bivšoj Jugoslaviji bili od drugorazrednog značaja u radu Komisije.

2. cilj: odgovoriti na posebne potrebe žrtava²¹⁶

Žrtve ratnih zločina u bivšoj Jugoslaviji nisu bile u fokusu rada Komisije, što se može videti i na osnovu osnovne dokumentacije kojom je određen opseg rada Komisije. Komisija nije održala ni jedno javno svedočenje žrtava kršenja ljudskih

prava u prošlosti, niti su članovi i članice Komisije obavili i jedan razgovor sa žrtvama. Na insistiranje predstavnika/ca organizacija civilnog društva i organizacija za ljudska prava, Komisija je tokom 2002. godine najavljuvala javna saslušanja – projekat prikupljanja svedočenja vezanih za najznačajnije zločine iz prethodnih ratova – Srebrenica, Vukovar, Štrpc, Kosovo, operacija “Oluja”. Najavljeni javni svedočenja su otuzakrivana i na kraju nikada nisu ni održana.²¹⁷ Komisija nije obavila nijedan razgovor sa žrtvama kršenja ljudskih prava. Alex Boraine je u maju 2001. u svojstvu specijalnog savetnika Komisije, uputio preporuku da Komisija osim srpskih žrtava mora da se bavi i žrtvama drugih naroda na prostoru bivše Jugoslavije, što se nikada nije dogodilo.²¹⁸

3. cilj: doprineti pravdi i odgovornosti²¹⁹

Ovaj cilj Komisiji nije bio zadat, a jedini koji su govorili o utvrđivanju odgovornosti Srbije i zločinima koji su počinjeni u ime srpskog društva, bili su Latinka Perović i Vojin Dimitrijević, članovi Komisije koji su istupili iz nje neposredno po osnivanju, navodeći i to između ostalog, kao jedan od razloga za istupanje.

4. cilj: izložiti u glavnim crtama institucionalnu odgovornost i preporučiti reforme²²⁰

Budući da Komisija nije započela, a ni završila svoj posao te tako ni sačinila izveštaj, ovi ciljevi nisu postignuti.

5. cilj: podstići pomirenje i smanjiti sporenje oko prošlosti²²¹

Sampojam “pomirenja” postao je vremenom, pogotovo u regionu post-jugoslovenskih zemalja, podložan različitim interpretacijama i zloupotrebljama. Taj pojам može da podrazumeva direktni odnos između pojedinaca u lokalnim zajednicama, odnos među građanima iste države, razumevanje između etničkih, političkih ili društvenih grupa na nacionalnom nivou, ili odnos između građana različitih država, ali i odnos priznanja i pomirenja sa odgovornošću za zločine iz prošlosti. Žrtve možda neće ni smatrati da je pomirenje cilj kojem treba težiti.

214 Ustavna povelja državne zajednice Srbije i Crne Gore i Zakon o sprovodenju Ustavne povelje državne zajednice Srbije i Crne Gore, Službeni list SCG br. I/2003, stupila na snagu 4.2.2003.

215 Priscilla Hayner, „Zašto komisije za istinu“, u *Neizrecive istine*, Samizdat B92, Beograd 2003.

216 Priscilla Hayner, *ibid.*

217 U obrazloženju je navedeno da je Komisija zbog izostanka očekivane finansijske podrške prinuđena da odloži nastavak rada na organizaciji planirane serije svedočenja (“Pravo na istinu”, u *Suzbijanje nekažnjivosti u Srbiji: Opcije i prepreke*, Impunity Watch, 2008. str. 34).

218 “Pravo na istinu”, u *Suzbijanje nekažnjivosti u Srbiji: Opcije i prepreke*, Impunity Watch, 2008. str. 31.

219 Priscilla Hayner, *ibid.*

220 *Ibid.*

221 *Ibid.*

Komisija je definisala, kao jedan od svojih prioritetnih ciljeva rada, da se kroz suočavanje sa istinom o sukobima u SFRJ i državama naslednicama doprinese opštem pomirenju unutar SR Jugoslavije i sa susednim narodima. Takođe, saznavanje istine, onako kako ga je definisala Komisija, trebalo je da doprinese pomirenju sa susednim narodima, državama i međunarodnom zajednicom. U stalnom ponavljanju zahteva da se „inostrana javnost“ obavesti o rezultatima istraživanja, to jest da se bude u stalmom „dijalogu sa međunarodnom zajednicom, njenim telima i institucijama (uključujući i Haški tribunal)“, kao i na osnovu izjava nekih članova Komisije, moguće je zaključiti da je glavna namera Komisije da se „pomiri“ sa međunarodnom zajednicom. Komisija se nije ni obraćala građanima Srbije, niti žrtvama iz drugih etničkih zajednica - ona je svoju poruku oblikovala za publiku izvan zemlje.²²²

Mnoge su druge kritike upućene na rad Komisije za istinu i pomirenje SRJ koja nije došla ni blizu bilo kakve istine, niti je doprinela bilo kakvom pomirenju. Zagovornici ljudskih prava su pomeranje datuma od kog treba započeti istorijska istraživanja na jednu deceniju pre početka ratnih sukoba odmah razumeli kao Komisijinu potrebu da opravda ponašanje srpske strane posle raspada Jugoslavije. S obzirom na to kako je Komisija osnovana i pod kojim uslovima je radila, ona je bila osudena na neuspех zbog nacionalnih narativa iz čijih okvira nikako nije mogla da iskorači.²²³

Upotrebljavši Komisiju u svrhe jačanja i širenja nacionalističkog utemeljujućeg narativa u pogledu na regionalne konflikte, njeni članovi postigli su da za izvesno vreme kompromituju ideju o osnivanju komisije za istinu na prostoru bivše Jugoslavije, što je uspeo da ispravi tek konsultativni proces za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava počinjenih na teritoriji bivše Jugoslavije 1991-2001 (RE-KOM-a).²²⁴

Zaključak

Postoji nekoliko zajedničkih osobina svih komisija za istinu, međutim one primarno ostaju tela koja se ne mogu osno-

vati po utvrđenim šablonima, jer svaka komisija mora biti sastavljena tako da odgovara potrebama i mogućnostima pojedinih društava. U procesu šireg traganja za istinom, komisija mora imati potencijal da koncipira proces koji angažuje širu javnost i koji bi pritom podstakao donosioce odluka, pojedine institucije, medije i ostale činioce, da preispitaju svoju ulogu u nasilju koje je prethodilo. Idealan preduslov da bi komisija za utvrđivanje istine radila efikasno i efektivno jeste da se iznedri iznutra, iz potrebe društva da se menja.

Nerazumno je očekivati da će komisija stati na kraj svim poricanjima i lažima i ne može se očekivati da će bilo kakva komisija „rešiti“ sva neslaganja ili različita poimanja istorije, naročito tamo gde je istorija duboko ukorenjena i gde se do nje mnogo drži, kao što je to u bivšoj Jugoslaviji. „Sve što komisija za istinu može da postigne jeste da smanji broj laži koje bi se kao neosnovane interpretacije događaja mogle da nađu u javnom diskursu.“²²⁵

Konačno, cilj komisije za utvrđivanje istine ne bi trebalo da bude da zatvori vrata prošlosti, već da ih otvari za mnogo širu raspravu i iskreno razmatranje svega što se desilo u prošlosti, uvažavajući sve teškoće i složenosti toga.

Mnogi su razlozi za neuspех Komisije za istinu i pomirenje Savezne Republike Jugoslavije, međutim, jedan se nameće u odnosu na ostale: neznanje i nerazumevanje koncepta ljudskih prava i tranzicione pravde. Kada žrtve ratnih zločina nisu u centru pažnje jedne komisije, kada se sakriva, ne vidi ili odbija da se suoči sa odgovornošću za vlastito učešće u ratnim sukobima, kada se pokuša zloupotreba institucija države da bi se opravdala vlastita uloga u ratnim sukobima, kada se ne napravi prekid sa politikom koja je doveo do ratnih sukoba, jasno je da nisu zadovoljeni osnovni zahtevi neophodni za uspešno funkcionisanje bilo kog mehanizma tranzicione pravde. Upravo ovaj „nedostatak“ bivše Komisije ukazuje na potencijal REKOM-a, inicijative za osnivanje komisije za istinu, koja se javila kao unutrašnja potreba građanki i građana postjugoslovenskih država da se suoče sa ratnom prošlošću.

222 Dejan Ilić, „Jugoslovenska Komisija za istinu i pomirenje 2001-?“, „Reč“ br. 73.19/2005.

223 Utjemeljujući narativi često postavljaju merila prema kojima se odlučuje da li neko unutar određene grupe, zajednice, ili društva jeste ili nije punopravan član: sasvim jednostavno, oni služe kao sredstva za političko ili pravno poricanje statusa punopravnog građanina pojedincima ili grupama unutar društva. Njima se uspostavljaju odnosi moći koji proizvode razlike.

224 Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava na području nekadašnje SFRJ.

225 Michael Ignatieff, „Articles of Faith“, in *Index on Censorship* 5/96, September 1996. <http://archive.niza.nl/uk/publications/001/ignatieff.htm>.

Uloga medija u procesu utvrđivanja odgovornosti

Aida Džanović i Norbert Šinković

'Nije zločin samo ubistvo, nije zločin samo optužba sadržana u optužnici Haškog tribunalala ili pred nacionalnim sudovima - zločin je mnogo širi, to je kontekst u kome su stvarani uslovi koji su od reći vodili do konkretnog čina'.

Nataša Kandić

Uvod

Zadatak autora ovog teksta jeste analiza uloge medija u procesu utvrđivanja odgovornosti. Utvrđivanje odgovornosti je po stavu autora nezamisliv bez pozivanja na odgovornost medija za ratove koji su vodeni tokom 1990-ih na tlu bivše Jugoslavije. Opsežna literatura i brojni naslovi o ulozi medija u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije niti dvojbe niti spore ulogu koju su radio, televizija i štampa odigrali u proizvodnji rata, i to kao 'deo njegove prve linije' (Tompson Mark, 2000). Mediji su pripremili rat, raspirili mržnju, propagandom ga (p) održavali i pratili kroz, ritam zločina' (Mimica Aljoša, 2001). Takvo učešće medija u sveopštoj dezorientaciji, dezintegraciji, desocijalizaciji i dehumanizaciji ponukalo je autore teksta na promišljanje pomenute tematike. U tom promišljanju autori polaze od opštег mesta oko kojeg nema upitnosti: da li su mediji odgovorni? Za autore je medijska odgovornost neupitnost i polazna teza. Ako u obzir uzmememo činjeničnu gradu potkrepljenu iskustvom i radom novinara, istraživača i drugih društvenih delatnika iz svih republika bivše SFRJ, koji su dali doprinos pozamašnom broju naslova na temu uloge medija u ratovima 1990-ih, bespredmetnim nam se čini pokušaj (re)interpretativne analize takvog, već postojećeg materijala

i grade. Većinom, prikupljeni materijal govori o pomenutoj neupitnoj odgovornosti štampe i televizije za predratni, ratni ali i poratni scenarij 1990-ih godina.

Stoga smo kao autori ovog rada, namesto interpretacije, odabrali odnos vlast/mediji. U tom odnosu poseban akcenat biće na pojmu *diskursa* kojeg smo, u teorijsko razmatranje, uveli preko francuskog filozofa Michel Foucault-a. Promišljaćemo o de/resocijalizatorskoj ulozi medija, odnosno o tome kako mediji od nosilaca propagande i antidemokratskih vrednosti mogu, između ostalog, kroz ulogu u procesu utvrđivanja odgovornosti, postati 'aktivni sudionici procesa resocijalizacije' (Šačić Nermina, 2004). I najzad, kako rad ne bi ostao isključivo na teorijskoj refleksiji, promišljaće se i o Inicijativi za REKOM, u kojoj autori vide mogućnost za praktično uozbiljenje uloge medija u procesu utvrđivanja odgovornosti, kroz medijsko iznošenje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama i kršenjima ljudskih prava, do istine o nestalim, izbeglim, proteranim i raseljenim. Elaboraciju o REKOM-u praktiče komparativna analiza regionalne inicijative na primeru Srbija – Bosna i Hercegovina.

Dispozitiv, diskurs, paradigma – teorijski uvid

*'... [U propagandi] preko medija veliki, možda presudan značaj ima autoritet medija kao glasa vlasti i sile, on je možda i veći od snage propagandnih argumenata i lukavih, sofistikovanih metoda ubedivanja i ispiranja mozga. Za [...] najveći deo publike televizija i novinarstvo u celini su olicenje autoriteta'*²²⁶ – reči su etnologa Ivana Čolovića u jednom od

226 Čolović, Ivan (1994): *Pucanje od zdravlja*, Beograd, Beogradska knjiga.

tekstova u kojima se bavi ulogom medija u razaranju Jugoslavije, ulozi propagande u tom razaranju, kao i načinu na koji je publika percipirala informacije odaslate putem medija. Upravo su reči ovog autora polazna osnova elaboracije u kojoj *diskurs* prepoznajemo kao ključno mesto vlastno-medijskog odnosa. Da bismo upotpunili razumevanje celokupne tematike teksta, najpre ćemo poći od pojmovnog određenja diskursa. Etimološko značenje ovog termina dolazi od latinske imenice *discursus* što znači govor, razgovor, rasprava. I to je najednostavnije rezonovanje ovog pojma. Ako pratimo rade modernih lingvista - poput Ferdinand de Saussure-a, ili rade rodonačelnika biopolitičke teorije - Michel Foucault-a, možemo pronaći i složenije odrednice.

Stoga se nećemo zadržati tek na jednostavnom razumevanju *diskursa* kao (raz)govora ili rasprave govornih subjekata, već će nas on više zanimati kao govor „u akciji“, kao (o)smisljeno povezivanje refleksija i artikulacija, koje se za predmet našeg rada, savršeno uklapaju u sliku medija u Jugoslaviji 90-ih godina. Podimo od definicije *diskursa*. Za razumevanje *diskursa* u kontekstu našeg rada, neophodno je osvrnuti se na Foucault-ov pojam *dispositiva*, kojem je diskurs - tek jedan od mogućih modaliteta.

Konkretno, po Foucault-u:

1. *dispositiv* je heterogeni skup koji uključuje sve jezično i nejezično: diskurse, institucije, zgrade, zakone, policijske mere, filozofske propozicije. Dispositiv kao takav jeste mreža koja se uspostavlja među tim elementima;
2. *dispositiv* uvek ima određenu stratešku funkciju i uvek je povezan sa odnosima moći;
3. kao takav, *dispositiv* proizilazi iz odnosa moći i odnosa znanja²²⁷.

Kao što vidimo, Foucault je u jedan od elemenata dispositiva uvrstio diskurs. Šta je po Foucault-u diskurs? „Razumevanje pravila pomoću kojih se objekti, subjekti, koncepti i strateška polja formiraju i šire“ (Foucault prema Petrović Tanja, 2010). Po slovenačkoj antropologinji Tanji Petrović, „diskurzivna struktura nije samo ‚kognitivni‘ ili ‚kontempla-

tivni‘ entitet, nego je i *artikulacijska praksa* koja uspostavlja i organizuje društvene odnose“ (Petrović, 2010:69). Ako se vratimo predmetu našeg istraživanja - ako se vratimo medijima, njihovo ulozi u širenju mitova, propagande, mržnje, manipulacije - videćemo zašto nam je diskurs polazna osnova analize. Za početak, posvetićemo nekoliko redaka tekstovima Politikine rubrike, „Odjeci i reagovanja“. Prema rečima autorice Radine Vučetić, političke događaje s kraja osamdesetih godina vešto su pratili „odjeci“ na stranicama dnevног lista Politika, „...mitinzi Srba i Crnogoraca s Kosova, iznigli u „antibirokratsku revoluciju“, usvajanje amandmana na Ustav SR Srbije, zaoštravanje situacije na Kosovu, miting na Ušću, Žuta greda, štrajk albanskih rudara u Starom trgu [...] proslava 600-godišnjice kosovske bitke na Gazimestanu, potezanje pitanja ravnopravnosti Srba u Hrvatskoj [...] otcepljenje Slovenije...“ (Vučetić, 2001:13), korespondirali su sa Politikinim „odjecima“: *Dogodio se narod, Srećan put tovariši, Srpski narod odreduje granice Srbije, Svet ne sme zaboraviti monstruozni zločin nad srpskim narodom* i sl. Prve refleksije o jedinstvenom a „ugroženom“ srpskom nacionalnom biću i prvi odašiljač netrpeljivosti prema sunarodnicima dolazi iz „više od četiri hiljade tekstova objavljenih u rasponu od gotovo tri prilično burne (političke) godine...“ (Mimica, 2001:25).

Šta ovaj prikaz govori? Govori o *diskursu* koji se postepeno, prvo bitno kroz literarnu - kvazinačnu građu izlaganu u najčitanijem dnevnom listu, „kovao“ pripremajući teren za praktično delovanje. „Odjeci i reagovanja“ navedeni su kao eklatantan primer političke instrumentalizacije medija. No, kako ne bi ostali usamljeni u procesu sveopšte instrumentalizacije od vlasti toga vremena, valja pomenuti i ulogu elektronskih medija. Delom već formirane, mada sa posebnim zamahom proširene diskurzivne obrasce, od dnevног lista Politike preuzimaju Drugi dnevnik Televizije Beograd i posebno Dnevnikov dodatak. Informativne emisije su (osobito za vreme rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) već postojeći govor mržnje pojačale slikom i tonom.²²⁸ Analize pojedinih medija, njihovih sadržaja, načina na koji su pisali, informisali, izveštavali nekoliko godina pre početka raspada Jugoslavije, pokazuju da su uvertiru u potonji, krvavi raspad zemlje upravo načinili mediji. Oni to svakako ne bi mogli

²²⁷ U *Nadzoru i kazni* Michel Foucault nas uči da moći proizvodi znanje, da su moći i znanje ‘izravno implicirani jedno drugim’ te ‘da nema relacije moći bez korelativna ustanovljenja nekoga područja znanja, ni znanja koje u isto vrijeme ne prepostavlja i ne ustanovljuje relacije moći’ (Foucault, 1994:27).

²²⁸ O ratnom novinarstvu i načinu na koji su mediji izveštavali za vreme rata u Jugoslaviji pogledati više u: „Proizvodnja rata“, autor Mark Thompson.

bez vladajućih političkih struktura i tu se nalazi ključno mesto kada je reč o prethodno pomenutom diskursu, jer „diskurs predstavlja vrstu dominacije koja uvodi govor, pravila i podele u sistem dominacije ili „mikrofizike vlasti“, (Turen Alan, 2011:12). Diskurs je instrument u rukama dominacije. U konkretnom slučaju, diskurs je instrument u rukama štampe i elektronskih medija, a oni su „produžena ruka“ vlasti. Bez diskursa, kao manipulativne osnove u rukama vladajuće političke strukture - čiju „mikrofiziku vlasti“ čine mediji, „kovanje rata“ (Tompson, 2000) bilo bi nedostatno. Kroz prikaze, priloge, članke, izveštaje (rubrike, TV emisije), koji su imali propagandni, kvazinaučni karakter, vrši se postepena degradacija *drugog*. *Drugi* su krivci za pogibelj srpskog naroda, *drugi* su zaposeli svesrske zemlje i ugrozili srpski život, Jugoslavija je projekat „zatiranja“ srpskog identiteta i sl²²⁹. Da bi pomenuti diskursi imali *odjeka* među, u nacionalnom smislu, neosveštenom masom, bila je neophodna (de)konstrukcija *drugoga*. A *drugi* su definisani kao *neprijatelji par excellence*.

U svom ekspozeu pod naslovom „Viđenje *drugog*“, autorka Olivera Milosavljević kaže: „Tako je Politika pisala ono što je elita govorila a narod dobro pamtio, naime da su „neprijatelji Srba Srbe učinili Srbima“, ili da su „srpska pitanja pokrenuli i otvorili drugi, uspravili su nas udarcima, otreznili u vredama“. Pojedinačne slike „drugih“ [...] formirane su namenski, onda kada je politika diktirala potrebu pronalaženja „žrtvenog jarca“ (Milosavljević, 2001:81). Ako se pozovemo na francuskog filozofa Jacques Derrida-u, prisetićemo se teze o *drugosti* kao izvoru vlastite osobnosti i identiteta, koju on preuzima od Lakana. Derrida kaže: „Ova su, pak, uvjetovana stalnim postojanjem onoga *drugog* u svakome našem djelovanju i odnošenju. To *drugo*, kao temelj mnogo-brojnih diskursa s kraja stoljeća, ono je što su-određuje subjekt (jastvo, um, duh...) kao *prvo*, koje svoj identitet ne može navlastito odrediti tek iz samoga sebe. Identitet pojedinačnosti (osobe, nacije ili kulture) otvoren je *drugome*, te je istodobno otvoren *drugim*, odnosno od *drugoga*“ (Krivak Marijan, 2008:119). *Drugi* su konstitutivni element „naše“ sopstvenosti. Ako se vratimo stereotipnoj, manipulativnoj funkciji medija pred početak i tokom 90-ih godina, videćemo da pomenuti *diskursi* o „drugosti“ nisu nastali tek tako, bez dublje istorijske refleksije. Stereotipi unošeni u prostor javne komunikacije, koji su „izoštravali“ sliku neprijatelja, „ukazivali su na nepresušne istorijske argumente za spor i sukob s njima“ (Milošević Branislav, 2001:37). I to nas dovodi do još jedne bitne teze gde „diskurs možemo iden-

tifikovati na osnovu različitih mogućnosti, koje se otvaraju za reanimaciju već postojećih tema“ (Ilc Blaž, 2010:50). Reanimaciji i reaktualizaciji već postojećih diskursa o *drugima* kao bitno drugaćijima, „krivima“ za istorijske poraze, i „remetiocima“ integracije i opstojnosti „svesrskih zemalja“, doprinelo je ono što Foucault smešta u domen nauke i znanja: intelektualna elita. Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti proizvod je akademskih i kulturnih radnika. Sadržaj pomenutog Memoranduma „neizbrisiv je trag nečasne uloge intelektualaca u izgradnji i obrazlaganju etničkih stereotipa, raspirivanja nacionalne mržnje i reviziji istoriografije“ (Mimica, 2001:19). Primer intelektualaca prate i autori vrlo zvučnih naziva knjiga kao i repertoari beogradskih pozorišta. Svi su sa izrazitim „nacionalnim pečatom“: „Rado Srbin ide u vojnike“, „Propast carstva srpskog“, „Seoba Srbalja“.... U masovnoj kulturi, muzičku produkciju prate naslovi „rodoljubnih“ pesama: „Ko to kaže, ko to laže Srbija je mala“, „Vidovdan“, „Od Topole pa do Rayne Gore“, „Ubićemo, zaklaćemo, ko sa nama neće“... Dakle, reč je o mobilizaciji kompletnog društva za istu stvar – oslobođenja od *drugih*, od *suvišnih*. Svi pomenuti mehanizmi (mediji, akademija, kultura) svojevrsne su „mikrofizike vlasti“.

Sve su to heterogeni a latentni mehanizmi kojima vlast nastoji vršiti „propagandu“ nad određenom populacijom. Kroz elaborat o odnosu vlast/mediji, ali i odnosu vlasti i akademije/kulture, vidimo „podelu poslova“ pod neposrednom kontrolom te iste vlasti. Narod je valjalo probuditi i nacionalno „osvestiti“, stoga je sve resurse jedne države i društva trebalo staviti „u pogon“. Javnost takvog društva nije postojala, jer je sledila „autološka ponavljanja opštih mesta i zaključaka“ (Milošević, 2001:41), koja su stvorena iz političkog diskursa i rekl bismo, vrlo vešte, operativne primene istog. No, kako ne bi ostali isključivo na prikazu štampe i medija u Srbiji pred početak 1990-ih, nečasno bi bilo ne pomenuti ulogu koju su mediji iz svih republika bivše Jugoslavije imali u falsifikovanju i lažnom izveštavanju za vreme ratova koji su vođeni u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i nešto kasnije na Kosovu. O tome postoji znatan broj studija u kojima je detaljno opisana uloga štampanih i elektronskih medija u širenju „osvojenih“ teritorija i ratišta. Za potrebe ovog rada korištena je jedna od njih: „Proizvodnja rata“ Marka Tompsona.

Pomenuti *dispositiv* i *diskurs* u naslovu poglavlja imaju svoje značenje i mesto. Kroz primer diskursa, koji smo posmatrali kao jedan od modaliteta dispostitiva, nastojali smo pokazati ulogu koju su mediji kao deo „mikrofizike vlasti“ odigrali u

229 O navedenom videti više u „Odjeci i reagovanja“ (Vreme kada je narod govorio), okrugli sto održan u organizaciji Fonda za humanitarno pravo Beograd.

mobilizaciji društva početkom 1990-ih godina. Kako mediji ne bi ostali usamljeni u tom procesu, pažnju smo u nekoliko redaka posvetili i onome što se svrstava u polje znanja i nauke – akademiju i kulturu. Svi mehanizmi mobilizacije zavisni su od jednog – vlasti. Otuda diskurs kao ključno mesto u odnosu vlast/mediji. Međutim, i paradigma koja se pominje u naslovu poglavlja ima svoje mesto i značenje. Nju posuđujemo od francuskog sociologa Alana Turena i ona nosi prosvetiteljsku misao izlaganja. Za *paradigmu* Turen kaže: „Paradigma nije samo instrument u rukama vlasti već i formiranje odbrambenog i kritičkog stava...“ (Turen, 2011). Alanova paradigma se zasniva na kritičkom stavu prema istorijskoj celini. On je vidi u tzv. *subjektivaciji* koja nije ništa drugo do sposobnosti ljudskih bića da sebe formiraju i menjaju, kako individualno tako i kolektivno. Ako *diskurs* može da služi nadzoru i propagandi, *paradigma* jednak naglašava slobodu i ljudska prava. Da bismo iz *diskursa* evoluirali u *paradigmu*, kao novu sastavnici političkog sistema i njegovih potencijalnih „mikrofizika vlasti“²³⁰, trebamo se suočiti sa istinom i pogledati je u oči.

Za početak, rekao bi Đuro Šušnjić, trebamo vratiti dostojanstvo našim rečima. „Vratimo li dostojanstvo našim rečima, ima nade da vratimo dostojanstvo nama samima“ (Šušnjić, 1995: 79).

De/resocijalizatorska uloga medija – empirijski uvid

Kako smo već u prvom delu rada naveli, smatramo da RE-KOM ima resocijalizatorsku ulogu u bivšim zemljama SFRJ. Ono što je takođe bitno, kada govorimo o ovoj inicijativi, jeste činjenica da je zajedno sa društvom neophodna i resocijalizacija medija. U ovom delu rada bavićemo se dostignutim rezultatima ovog procesa kroz prizmu medija i pomoću kvantitativno-kvalitativne analize diskursa. Teoretičari smatraju da je diskurs svakako forma korištenja jezika, kako smo to već i naveli. Ova odrednica je ponekad previše sužena i nije uvek adekvatna. Jednostavno, studije diskursa ne analiziraju isključivo samo jezik, već žele da znaju ko govori, kako, zašto i kada. Tekstovi, kao i govori, imaju svoje korisnike, autore i čitaoce. Kada govorimo o pisanoj komunikaciji ili pisanoj interakciji, tada nemamo interakciju *face-to-face*: čitaoci imaju pasivniju ulogu u toj interakciji. Ali nikako ne možemo tu interakciju omalovažavati. Taj proces se takođe odvija u jednom kontekstu kao i govorni čin. Kontekst je jedna od karakteristika socijalne ili komunikativne situacije koja ima značajan uticaj na govor ili na tekst. Upravo ova

karakteristika bitno utiče na to da se napravi jedan veliki korak od „opipljivog“ značenja pojma diskurs, ka apstraktnjem značenju (Van Dijk, 1998: 1-14). Kontekst možemo definisati kao „specifičan mentalni model, ili subjektivna interpretacija učesnika (socijalne, interakcijske ili komunikativne) situacije u kojima oni učestvuju“ (Van Dijk, 2008:26). Kontekst u velikoj meri zavisi od kulture u kojoj se formira određena poruka. Novine se nikada ne čitaju u kulturnom, socijalnom vakumu, kao što se ni drugi medijski sadržaji ne konzumiraju bez navedenih faktora. Razumevanje poruke je uslovljeno usvajanjem već pomenutog kulturnog konteksta. Zapravo, ovako dolazimo do institucionalizovanog konteksta koji je neophodan za razumevanje poruke.

U prvom delu rada smo objasnili vezu koja je postojala ali i još uvek postoji između političke i društvene elite i između medija. Pošto je u fokusu naše analize medijski diskurs, moramo naglasiti i to da u većini slučajeva diskurs u medijima znači odvajanje vremena i mesta u toku stvaranja teksta i konzumiranja poruke.

Upravo zbog prolongiranja vremena interakcije bitan je kontekst, jer obezbeđuje stabilnost poruke (Talbot, 2007). Pošto je tema ovog rada suočavanje sa prošlošću kroz prizmu uloge medija koji deluju u dve države (BiH i Srbija), neophodno je spomenuti i interkulturnu komunikaciju. Ova vrsta komunikacije je uvek markirana odstupanjima od očekivanih interakcijskih normi, što rezultira bogatim izvorom za stvaranje kulturnih stereotipa (Fetzer i Lauerbach, 2007). Ova stereotipizacija je prisutna u javnom govoru isto toliko koliko i u privatnim interakcijama.

U nastavku rada ćemo, pomoću ovog teorijskog okvira, uz rezultate analize pokušati da predstavimo *mainstream* poruke medija u vezi sa inicijativom REKOM, čiji je cilj da stvori uslove za uspostavljanje novih veza između država bivše Jugoslavije, tako što se osniva jedna nezavisna, međudržavna Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o svim žrtvama ratnih zločina i drugih teških kršenja ljudskih prava počinjenih na teritoriji bivše SFRJ u periodu 1991-2001.

Metod istraživanja je kvantitativno-kvalitativna analiza sadržaja tekstova posvećenih REKOM-u.

Jedinica analize je tekst u celini uključujući nadnaslov, naslov, podnaslov, a koji je objavljen na sajtu Radio televizije Srbije, Radio televizije Republike Srpske i Radio televizije

230 Pri čemu prevashodno mislimo na medije.

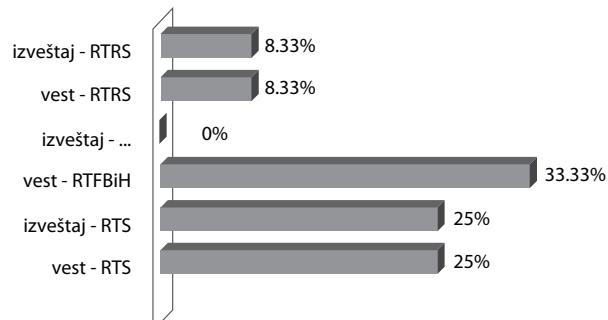
Bosne i Hercegovine u periodu od godinu dana od početka regionalne kampanje za podršku REKOM-u (26. april 2011), bez obzira na novinarski žanr. Za potrebe analize izrađen je poseban *kodni list*, u kojem je registrovan medij, datum, žanr, dužina teksta, autorstvo, lokacija, povod, tema, precepcija žrtava, subjekt, objekt i vrednosni kontekst.

Korpus analize čine objavljeni tekstovi na internet prezentacijama javnih servisa (Radio televizija Srbije, Radio televizija Federacije Bosne i Hercegovine i Radio televizija Republike Srpske) u periodu od godinu dana od dana početka kampanje "Milion potpisa za REKOM". Analizirani period obuhvata godinu dana u okviru koga su pretraživani sajtovi javnih servisa Srbije i BiH. Pretraga je vršena pomoću ključne reči (REKOM) i pomoću vremenske odrednice. Ovakvim formiranjem uzorka hteli smo da dođemo do tekstova koji su po medijskim kućama zaslužili da budu dostupni širokoj javnosti putem interneta. Ukupan broj detektovanih tekstova je 12, pri čemu je RTS objavio 6, RTFBiH 4, a RTRS 2.

Već ovde možemo zaključiti da medijske kuće nisu bile zainteresovane za temu osnivanja regionalne komisije. Ovo potvrđuju i dobijeni rezultati dublje analize.

Žanr je centralna kategorija analize diskursa. Žanrovi čine konvencionalni šablon za komunikativna rešenja pojedinih problema. Ti društveni problemi čine spoljašnju strukturu (socijalnu i institucionalnu) žanrova (Fetzer, Lauerbach, 2007). Zapravo, to znači da novinari biraju žanr reagujući na pojedine informacije i u zavisnosti od procene kakav uticaj žele da postignu kod auditorijuma u vezi sa tim problemom ili pojmom. Čista vest, izveštaj, svakako da reflektuje stroge činjenice u vezi sa temom. Dotle reportaža ili komentar deluju znatno bolje na emocije primalaca poruke. Žanr određuje i početnu čitalačku poziciju. Tekstovi uvek nude određeni dijapazon za potencijalnu čitalačku poziciju, ali predlažu i preferiraju interpretaciju za usvajanje "najpoželjnije" pozicije (Fetzer, Lauerbach, 2007). Žanrovska podela analiziranih sadržaja svedena je na dve kategorije: vest i izveštaj. Ovi izričito faktografski žanrovi ukazuju na to da su mediji bili fokusirani samo na neke činjenice i izjave a nisu se potrudili da u skladu sa njihovom društvenom ulogom kao javni servisi, objasne i približe suštinu REKOM-a svom auditorijumu. Čist faktografski pristup teško može doprineti senzibilizaciji javnosti prema temi suočavanja s prošlošću i isto tako ne može ponuditi suštinski značaj ove inicijative.

Dužina teksta igra važnu ulogu u medijima. Ako je tekst dugačak, to je znak za čitaoca da je tema važna, ali ako je kratak, poruka je da data vest ne igra veliku ulogu.

Grafikon br. 1 – Žanrovska podela

Dužina tekstova u posmatranom periodu pokazuje da su mediji bili zainteresovani za REKOM samo onoliko koliko im "žanrovske granice" dozvoljavaju. Odnosno, vest i izveštaj kao forma već imaju svoja ograničenja gde nema mesta analitičkom pristupu ili dubljem razmatranju teme.

Lokacija

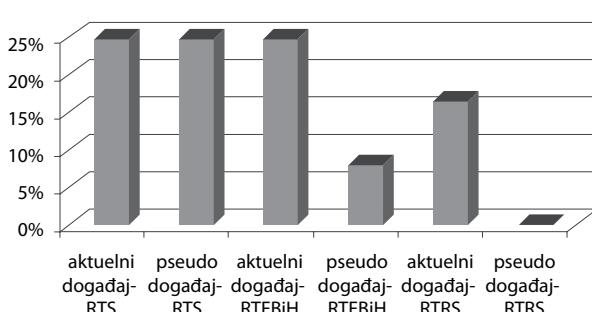
Posmatrajući lokacije, možemo zaključiti da su svi mediji u svom izveštavanju ostali "između svojih državnih" granica. Tako je u prilozima RTS-a Beograd bio na prvom mestu, za RTFBiH skoro pa u potpunosti samo je Sarajevo bilo interesantno, dok je za RTRS to bila Banjaluka. Ono što je upadljivo u ovom rezultatu jeste činjenica da nijedan javni servis nije pokušao da proveri kako reaguje javnost u susednoj državi ili entitetu. Ovo je posebno zabrinjavajuće kada je u pitanju BiH gde entiteti apsolutno isključuju reakcije drugih entiteta u vezi sa REKOM-om. Ovo ukazuje na duboku podelenost zajednica za koje čak ni činjenica da je rat devedesetih ostavio pečat na gotovo svim porodicama ne može da bude zajednički reper za dijalog.

Povod

Posmatrajući dobijene rezultate, možemo zaključiti da ovi mediji, u praćenom periodu na svojim sajtovima nisu pokazali nikakvu medijsku inicijativu za proširenje teme koju REKOM nudi, već su se isključivo fokusirali na aktuelne događaje ili na pres konferencije. Zabrinjavajuće je da su se analizirani javni servisi apsolutno pokazali kao institucije koje ne vide ili ne poznaju suštinsku ulogu svog postojanja: stvaranje kohezije putem kanalisanja raznih struja u javnom dijalogu.

Autorstvo

Ova kategorija pokazuje angažovanost novinara i medijske kuće

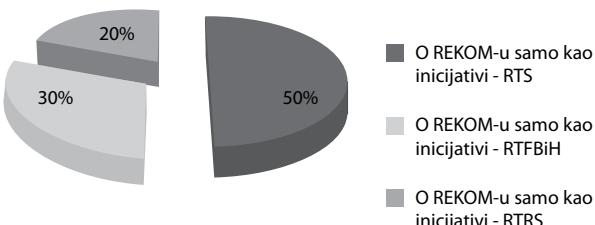
Grafikon br. 2 – *Povod*

da ispuni svoj zadatok i da bude na samom izvoru informacije. Pohvalno je što su svi mediji poslali svoje izveštače na teren, pa smo tako dobili izvorne medijske produkte na sajtovima.

Tema

Tema je sledeći segment analize. Ova kategorija posebno je značajna, ako znamo da su mediji ti koji nameće određene informacije ili pojave svom auditorijumu. Oni daju okvire o čemu publika treba da razmišlja.

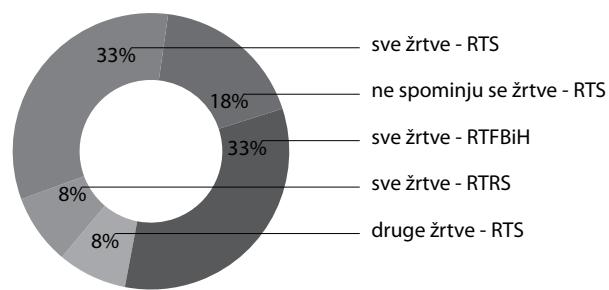
Iako smo u kodnom listu naveli poprilično širok dijapazon mogućnosti, mediji su, u analiziranim tekstovima, bili fokusirani na REKOM samo kao na jednu regionalnu inicijativu, zanemarujući njenu ključnu ulogu, njen cilj i postavljajući je kao svakodnevnu pojavu - što, priznaćemo, nije tačno, posebno zbog toga što se radi o postkonfliktnim društвima gde su vrlo retke zajedničke inicijative iz bivših zemalja Jugoslavije. Mediji nisu iskoristili priliku da govore o prošlosti u svetu činjenica i da tako resocijalizuju ne samo društvo kome se obraćaju već i sami sebe.

Grafikon br. 3 – *Tema*

Žrtve i REKOM

Za bivšu Jugoslaviju je karakteristična jedna stvar: u javnom diskursu se retko govori o svim žrtvama rata i sukobljene strane insistiraju na "spostvenim" gubicima. Inicijative koje u fokusu imaju položaj žrtava a ne počinilaca ratnih zločina su retke, pa je zbog toga bilo interesantno videti kako su ovi mediji tretirali žrtve, i da li su iskoristili REKOM da pokrenu javni dijalog o žrtvama, o njihovom položaju.

Rezultati analize pokazuju da žrtve, iako formalno prisutne u tekstovima, nisu tretirane kao kategorija kojoj je neophodna veća društvena podrška, već su svedene na nivo obične fraze, "REKOM je bitan zbog svih žrtava".

Grafikon br. 4 - *Pristup žrtvama u prilogima*

Subjekti

Pod subjektima podrazumevamo one aktere u tekstu koji deluju, daju izjave, koji govore o određenim temama, drugim akterima. Analiza je pokazala da su dominantnu ulogu imali predstavnici nevladinog sektora - oni su bili pitani, oni su dali izjave u najvećoj meri. Na drugom mestu su političari. Svakako je za očekivati ovakav rezultat s obzirom na činjenicu da je REKOM krenuo upravo iz sektora nevladinih organizacija. Zabrinjavajuće je da u analiziranom periodu široka društvena javnost nije dobila mogućnost da govori o ovoj temi i da taj dijalog bude zabeležen na stranicama javnih medijskih servisa.

Objekti

Kao objekat u ovom radu označeni su svi akteri u tekstu o kojima subjekat govori. Na prvom mestu su bili inicijativa i žrtve. Ali, kao što smo već spomenuli, žrtve su prisutne više, "šablonski", bez detaljnijeg uvida u to zašto je zapravo bitno podržati Inicijativu REKOM.

Vrednosni kontekst

Ova kategorija pokazuje odnos novinara prema temi. Analiza pokazuje da je u medijskim proizvodima uglavnom prisutan neutralan stav, dok su u najmanjem procentu prisutni negativni stavovi.

Interesantno je spomenuti da smo u dva teksta naišli na negativan stav novinara prema sadržaju teksta: jedan je prilog sa sajta RTFBiH u kom se naglašava "propali projekt" REKOM, dok je drugi tekst sa sajta RTRS u kojem je Organizacija porodica zarobljenih, poginulih boraca i nestalih civila Republike Srpske pozvala ove kategorije stanovništva da se ne odazivaju na pozive Koalicije za regionalnu komisiju i da ne daju podršku ovoj inicijativi.

Zaključak

U ovom radu autori su ponudili kontekstualizaciju uloge medija u predratnom i ratnom periodu, pokušavajući da destruktuiranjem javnog diskursa ukažu na ključnu poziciju medija. Kao što je navedeno, diskurs koji je formiran od strane političke i intelektualne elite a koji je prezentovan pomoću medija društvima u zemljama bivše Jugoslavije, bio je od ključne važnosti na putu disolucije Jugoslavije. Brojne analize ratnog perioda su pokazale da su mediji igrali aktivnu ulogu u krvavim dešavanjima, ali isto tako ni posle završetka ratova i početka demokratizacije društava oni nisu prošli neophodnu promenu koja bi omogućila da od javnih glasila partija i ideoloških struva postanu javni servisi

u pravom smislu te reči. Lako su prešli preko sopstvene uloge, pravdujući se instrumentalizacijom od vlasti i politike. Analizom smo ukazali na to da javni diskurs ni danas nije u službi građana: on ne otvara ključne teme razvoja društva, kao što je suočavanje sa prošlošću. Dodatni problem je odnos prema žrtvama: mediji ne razumeju ili ne žele da razumeju žrtve. One su tretirane kao obična fraza, koja nema svoju društvenu težinu. Rad je ukazao i na to da je ključna stvar otvaranje javnih dijaloga u medijima o drugim zajednicama bivše Jugoslavije i da je neophodna promena procesa "getoizacije" auditorijuma. Javni medijski servisi, koji su finansirani iz budžeta ili putem RTV preplate, imaju obavezu prema svojim zajednicama, da im pomažu u suočavanju sa prošlošću, čime će i sami proći put resocijalizacije. Suština učešća medija u procesu resocijalizacije jeste, "...kada se *objektivno prisutna (psihološka) potreba* usmjeri u pravcu koji odgovara i komunikatoru i primaocu" (Šačić, 2004:139). Tačnije, uspešnost procesa resocijalizacije zavisan je od načina i metoda kojima se nove vrednosti, drugačije od ranije stečenih, "usaduju" u individuu.

Mediji postaju aktivni učesnici procesa resocijalizacije onda kada se "konsultuju" sa konzumentima tj. potrošačima medija, jer su mediji prenosnik njihovih potreba i interesa. To podrazumeva naglašeniju ulogu u strukturi aktera u diskursu: mediji više ne mogu biti podređeni isključivo političkoj i intelektualnoj eliti, već moraju preuzeti aktivniju ulogu u kreiranju društava, za početak - tako što će postati korektori javnog mnjenja stvarajući nove okvire za razmišljanje o ratovima devedesetih.

Slučaj Klečka²³¹

Florent Spahija

Optužnica²³² protiv desetorice poznatih članova OVK potvrđena je 26. avgusta 2011.²³³ Ona tereti Fatmira Limaja i ostalu devetoricu za ratne zločine protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika, kažnjive po bivšem Krivičnom zakoniku SFRJ, bivšem Krivičnom zakonu Kosova, kao i po Ženevskoj konvenciji i njenim protokolima²³⁴.

Specijalno tužilaštvo Kosova, odnosno tužilac Eulex-a Maurizio Salustro, od 2010. godine je vodio istragu protiv optuženih Fatmira Limaja, Nexhmi Krasniqija, Nasera Shale, Sabita Shale, Nasera Krasniqija, Arbena Krasniqija, Behlula Limaja, Bekima Shurdhaja, Shabaan Shale i Refki Mazrreku.

Ko su optuženi i za šta se oni tačno terete?

Fatmir Limaj,²³⁵ rođen 4. februara 1971. godine u selu Banje kod Mališeva, bio je pripadnik i komandant OVK u Brigadi 121, poznat po nadimku „Čeliku“ ili „Daja“. U vreme podizanja optužnice, bio je poslanik u Skupštini Kosova. Limaj je optužen po tri tačke optužnice, da je u saizvršilaštvu izvršio ratne zločine protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika, kao i po dve tačke optužnice za ratne zločine protiv

ratnih zarobljenika. Period u kojem se Limaj optužuje, traje od januara do sredine juna 1999. godine. Nakon rata, Limaj je razvio uspešnu političku karijeru, stigavši do samog vrha vlasti, dok je u međuvremenu proglašen nevinim u postupku pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju.

Arben Krasniqi²³⁶, rođen 5. oktobra 1978. godine u selu Donje Trpeze kod Mališeva. Krasniqi je bio pripadnik OVK, i obavljao je dužnost zatvorskog čuvara u Klečki. Živeo je neko vreme u Švajcarskoj, gde je bio uhapšen i isporučen Kosovu. Krasniqi je optužen da je u saizvršilaštvu izvršio ratne zločine protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika. Prema optužnici zločini su izvršeni u Klečki, opština Lipljan, od januara do juna 1999. godine.

Naser Krasniqi²³⁷, rođen 11. oktobra 1973. godine u Orahovcu, nastanjen u selu Banje, bio je pripadnik OVK, tokom rata poznat po nadimku “Bashkim Fino”. U optužnici se kaže da je bio rukovodilac u Pritvornom centru u Klečki, i optužuje se po šest tačaka optužnice, u saizvršilaštvu, za ratne zločine protiv ratnih zarobljenika, u periodu od sredine januara do sredine juna 1999. godine.

231 Ime je odabранo zbog zatočeničkog centra, koji je bio smešten u ovom selu.

232 Optužnica sadrži broj tužilaštva PPS. nr: 07/2010.

233 Zadnje ročište za potvrđivanje optužnice održano je u Okružnom sudu u Prištini, dana 26. avgusta 2011.

234 Optužnica sa brojem PPS. nr: 07/2010 datum 25. jul 2011.

235 Ibid, strana 9 i 10.

236 Ibid, strana 1 i 2.

237 Ibid, strana 3, 4 i 5.

Nexhami Krasniqi²³⁸, rođen 16. oktobra 1962. godine u selu Trpezi kod Drenasa (Srbice), bio je pripadnik OVK. Tokom rata koristio je nadimak "Skifteri 500". Bio je komandant devet jedinica Vojne policije. Optužen je po sedam tačaka optužnice, za ratne zločine protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika, kao i po šest tačaka optužnice za ratne zločine protiv ratnih zarobljenika. U optužnici je navedeno da su zločini izvršeni u periodu od sredine januara do sredine juna 1999. godine.

Behlul Limaj²³⁹, rođen 3. decembra 1965. godine u selu Banje kod Mališeva, bio je pripadnik OVK, u kojoj je bio jedan od komandanata. Optužen je da je u saizvršilaštvu izvršio ratne zločine protiv civilnog stanovništva, kao i ratnih zarobljenika.

Refki Mazrreku²⁴⁰, rođen 29. oktobra 1971. godine u Mališevu, bio je pripadnik OVK, poznat pod nadimkom "Van Damme". Mazrreku je optužen da je u saizvršilaštvu izvršio ratne zločine protiv civilnog stanovništva i ratne zločine protiv ratnih zarobljenika.

Naser Shala²⁴¹, rođen 26. oktobra 1972. godine, u selu Banje kod Mališeva, bio je pripadnik OVK poznat pod nadimkom "Ftyra". U optužnici se kaže da je imao rukovodeći položaj u pritvornom centru u Klečki, kao upravnik ovog zatvora. Shala je optužen da je u saizvršilaštvu izvršio ratne zločine protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika.

Sabit Shala²⁴², rođen 10. juna 1972. godine u selu Klečka, opština Lipljan. Bio je pripadnik OVK, poznat pod nadimkom "Cungi". Obavljao je poslove zapisničara u pritvornom centru, gde je upisivao zatvorenike. Sabit Shala je optužen da je u saizvršenju izvršio ratne zločine protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika.

Shaban Shala²⁴³, rođen 19. marta 1958. godine u selu Klečka, opština Lipljane, bio je pripadnik OVK. Shaban Shala je optužen da je u saizvršilaštvu izvršio ratne zločine

protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika.

Beslim Shurdhaj²⁴⁴, rođen 29. avgusta 1974. godine u selu Banje kod Mališeva, bio je pripadnik OVK. Shurdhaj je optužen da je u saizvršilaštvu izvršio ratne zločine protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika.

Kako je započeo slučaj Klečka?

Kada se u proleće 1998. godine Agim Zogaj pridružio OVK, teško da je mogao da zamisli kako će jednog dana ući u rat sa svojim tadašnjim ratnim drugovima. Zogaj je bio običan borac, jedan od onih koji su komandanta svoje brigade, Fatmira Limaja, u potpunosti idealizovali. Pored toga, Zogaj je uživao i poverenje, zbog čega je imenovan za čuvara imпровизованog zatvora Klečka.

Kao čuvar zatvora, vodio je blok evidencije u tajnosti, u kome je zapisivao detalje o zatvorenicima: imena, lične podatke, razloge za pritvor, datum prijema, oslobođanja ili egzekucije. Kada se situacija smirila nakon rata, ove beleške su se postepeno pretvorile u priču. Njen autor postao je poznat kao "svedok X"²⁴⁵.

Njegova priča počinje opisom ubistva Nebojše Đuričića i Veljka Markovića, dvojice srpskih policijaca, koji su držani u zatvoru Klečka u dužem vremenskom periodu i koje je svedok X ubio, po naredenju Fatmira Limaja, 4. ili 5. aprila 1999.

Svedok X je pokazao EULEX-u mesto egzekucije i sahrane oba tela, koja su zatim pronađena tačno na mestu koje je on opisao. Njihov identitet potvrđen je DNK analizom, što se poklopilo sa opisom svedoka X. Sprovedena obdukcija utvrdila je da je uzrok smrti kod obe žrtve - višestruke rane nanete vatrenim oružjem - bio u skladu sa pričom svedoka X.

Svedok X je naveo da je kosom za košenje trave izvršio ubistvo još jednog Srbina, i ukazao na dva moguća mesta eg-

238 Ibid, strana 5, 6 i 7.

239 Ibid, strana 8 i 9.

240 Ibid, strana 10 i 11.

241 Ibid, strana 11, 12 i 13.

242 Ibid, strana 14.

243 Ibid, strana 15.

244 Ibid, strana 15 i 16.

245 Izjava svedoka X pred tužiocem dana 4, 9, 11, 16. i 17. februara, 10, 16. i 25. marta, 9. juna, 20. avgusta, 5. i 7. oktobra 2010. Svedočenja svedoka X data pred policijom datuma 20. i 30. novembra 2010. i 3. decembra 2010. Svedočenja svedoka X pred odbranom optuženih dana 5, 6, 7. i 9. jula 2011.

zekucije i sahranjivanja. Ekshumacija je dovela do otkrivanja masovne grobnice u kojoj se nalazilo pet tela. U istoj grobniци, pronađena je i kosa. Autopsija posmrtnih ostataka dve osobe utvrdila je da su uzrok smrti bili "rezovi u području vrata, naneti oštrim sečivom".

Svedočenje je otkrilo i da je svedok saradnik X²⁴⁶ ukazao na to da su se u masovnoj grobniци nalazila tela još četiri zarobljena Srbina. Svedok X je zabeležio imena i datume rođenja te četiri osobe. Njihov identitet je potvrđen putem DNK analize. Obdukcija je utvrdila da je troje od njih ubijeno vatrenim oružjem.

Bivši čuvan zatvora je obezbedio istražiteljima i službene dokumente OVK, poput presude vojnog suda, disciplinske odluke, liste zatvorenika, pismene zahteve, datume pritvora i oslobođanja niza zatvorenika koji su bili zadržani u zatvoru Klečka.

U jednoj od poslednjih beleški, svedok X je ukazao na probleme koje je imao sa Limajem i njegovim ljudima nakon rata. On navodi da ga je Limaj prisilio da se prijavi u jednu psihiatrijsku bolnicu kako bi kompromitovao sopstvenu izjavu koju je prethodno dao KFOR-u protiv njega.

Osim izjava svedoka X, optužnica je bila zasnovana na svedočenjima ostalih svedoka: svedoka Y, anonimnog svedoka I, svedoka A i anonimnog svedoka H, koji su potvrdili navode iz izjave svedoka X.

Dnevnići svedoka X držani su u tajnosti nakon rata u njegovoj kući, i samo je jedna osoba (svedok Y) znala za dnevnik, jer je svedok X zahtevao od njega da ove dnevnike dostavi sudskim organima u slučaju da se njemu nešto desi. Prema optužnicima, odnosi svedoka X sa Limajem i njegovom grupom su se promenili nakon rata, pogotovo nakon istrage u MKSJ protiv Fatmira Limaja, Isaka Musliua i Haradina Balaja o ratnim događajima u zatvoru Lapušnik.

Nakon hapšenja i odlaska Limaja u Hag, kako je navedeno u optužnicama, njegovi ljudi su odveli svedoka X u Albaniju, sa instrukcijama da se živ ne vrati. Uprkos tome, svedok X se vratio na Kosovo držeći u tajnosti svoje boravište i izbegavajući kontakt sa Limajevom grupom.

Svedok X je preživeo nekoliko pokušaja atentata. U junu 2009. godine ranjen je iz vatrene oružja u svojoj kući u Prizrenu. Takođe, u julu 2007. godine je pronašao u svom automobilu granatu. Nakon ovog slučaja svedok X je dao policiji Kosova sveobuhvatnu izjavu u vezi sa njegovim odnosima sa Fatmirom Limajem i njegovom grupom, kao i o svim pretnjama koje je dobijao od njih.²⁴⁷

Pred tužiocem, svedok X je naveo da je Demir Limaj, brat Fatmira Limaja, pretio njemu i njegovoj porodici, navodeći kako mu je rekao da ukoliko bude izjavio nešto u vezi sa ratom, "dići će u vazduh tebe i tvoju porodicu". Takve pretnje je dobio i od ostalih Limajevih ljudi.²⁴⁸

U avgustu 2011, Limaju i devotorici njegovih saboraca je potvrđena optužnica. Gotovo čitava optužnica je zasnivana na izjavama svedoka X, koje su smatrane pouzdanim i dovoljno detaljno opisanim.

Prema optužnicama, Fatmir Limaj i ostali saizvrišoci su "povredili telesni integritet i zdravlje neodređenog broja srpskih i albanskih civila i srpskih vojnih zatvorenika, zatočenih u pritvorskom centru u selu Klečka, opština Lipljane. Ovi srpski i albanski civili i srpski vojni zatvorenici su, prema navodima u optužnici, držani u nehumanim uslovima (uključujući vezivanje zatvorenika lancima, izlaganje ekstremnim hladnoćama, nedostatak higijene, hrane i česta premlaćivanja)". Optužbe za izvršenje ovih krivičnih dela obuhvataju period od januara 1999. do sredine juna 1999. godine.

Agim Zogaj je od 2009. godine davao iskaze istražiteljima EULEX-a o zločinima počinjenim u Klečki za vreme rata. 4. februara 2010. godine, Zogaj je dao iskaz Specijalnom tužilaštvu Kosova u svojstvu osumnjičenog za zločine počinjene u Klečki. Ispitivanje osumnjičenog Zogaja se nastavilo sve do kraja avgusta 2010. godine. Specijalni tužilac Maurizio Salustro je 5. oktobra 2010. u svojim kancelarijama saslušao Zogaja u svojstvu svedoka. Od tog trenutka tužilaštvo je započelo postupak da se svedok Zogaj proglaši svedokom saradnikom u slučaju Klečka.

Sud je primio zahtev tužilaštva da Zogaj bude proglašen svedokom saradnikom, a tužilac je svedoka Zogaja uveo u program EULEX-a za zaštićene svedoke, dajući mu nadimak X.

²⁴⁶ Svedok Agim Zogaj, poznat kao svedok X, proglašen je od strane Okružnog suda u Prištini svedokom saradnikom 25. avgusta 2010. godine.

²⁴⁷ Optužnica sa brojem PPS. nr: 07/2010, 25. juli 2011, strana 18.

²⁴⁸ Ibid.

Optužnica i početak suđenja

Krajem avgusta 2011. godine, Fatmir Limaj i njegovih devet saboraca našli su se u Okružnom sudu u Prištini, pred sudijom za potvrđivanje optužnice.²⁴⁹

Tužilac je početkom avgusta 2011. godine, u Okružnom sudu podigao optužnicu protiv Fatmira Limaja i ostalih, optužujući ih za ratne zločine protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika. Prvi zahtev tužioca bilo je određivanje pritvora i kućnog pritvora za većinu okriviljenih osim Fatmira Limaja, koji je u to vreme imao imunitet.

Krajem septembra, Ustavni sud Kosova je razrešio pitanje imuniteta i odluke suda za osobe koje uživaju imunitet, određujući da oni uživaju imunitet samo u vreme dok vrše dužnost na svom radnom mestu.²⁵⁰ Shodno tome, Ustavni Sud je dao odobrenje specijalnom tužiocu Mauriziju Salustru da zahteva kućni pritvor za Fatmira Limaja. Sud je postupio na osnovu zahteva tužilaštva i protiv Limaja je odredio meru kućnog pritvora, ograničavajući mu slobodu kretanja i komunikaciju sa ostalim osobama.

Ovom odlukom, sud je onemogućio Limaju da se pojavi u Skupštini Kosova i da obavlja dužnost poslanika u Skupštini, ograničivši mu slobodu kretanja i komuniciranje sa svim ostalim osobama, izuzev porodice.

Već početkom oktobra 2011. godine, sudski postupak je pre samog početka doživeo težak udarac. Svedok saradnik tužilaštva Agim Zogaj, u postupku poznat kao svedok X, izvršio je samoubistvo u Nemačkoj.²⁵¹

Pored toga, sastav veća sudija je promenjen pre samog početka rasprave. Prema izvorima EULEX-a u to vreme, ovo je obavljeno zbog ličnih razloga predsednika veća, pošto je on trebao da napusti misiju u vreme trajanja rasprave.

Suđenje za zločine u logoru Klečka započelo je 11. novembra 2011. godine.

Svi okriviljeni su se izjasnili da nisu krivi po svim tačkama optužnice. Advokat Fatmira Limaja Karim Khan, advokat

iz Velike Britanije registrovan na Kosovu samo zbog ovog slučaja, još na prvoj raspravi je zahtevao odlaganje rasprave za kraj februara ili početak marta 2012. godine, uz obrazloženje da odbrani treba više vremena da bi se pripremila i da bi tužilac trebalo da kompletira sve dokaze.

U međuvremenu, tužilac je sudu i odbrani dostavio izjave svedoka, koje je ispitivao u to vreme.

Veće je naložilo odbrani da pismeno dostavlja svoje zahteve u vezi sa manjkavostima koje su naveli u vezi sa svedočenjem svedoka X i ostalih dokaza, kao i u vezi sa ostalim razlozima koje su naveli za odlaganje suđenja. Odbrana je zahtevala da se i sâm tužilac uđalji sa suđenja i dobije status svedoka, ali je ovaj zahtev odbijen od strane Specijalnog tužioca EULEX-a.

Odbrana je na većini ročišta bila u punom sastavu. Prvooptuženi Limaj je imao dva advokata i tri pravna asistenta, dok su ostali okriviljeni imali po jednog branioca.

Nakon održanih ročišta, Okružni sud u Prištini je doneo odluku o zahtevu odbrane da se proglaše neprihvatljivim sve izjave i dnevni svedoka saradnika Agima Zogaja, kao i o zahtevu tužilaštva da se ovi dokazi proglaše prihvatljivim. Nakon saslušanja argumenata obe strane, i u skladu sa članom 154 Zakonika o krivičnom postupku, sud je doneo odluku da se "sve izjave i dokazi svedoka saradnika Agima Zogaja proglaše neprihvatljivim", kako je naveo predsednik veća Jonathan Welford-Carroll.²⁵²

U obrazloženju odluke, predsednik veća je između ostalog izjavio da je tužilac zasnovao slučaj na svedočenju svedoka saradnika, a da je ista osoba, u jednoj fazi, bila u svojstvu osumnjičenog u ovom slučaju.

Zbog samoubistva svedoka Agima Zogaja, koji nije mogao da svedoči pred sudom, predsednik veća naveo je da "sud zbog specifičnosti svedočenja svedoka Zogaja, ne može proglašiti krivim jednu osobu samo na osnovu iskaza svedoka saradnika".

Nakon ove odluke, tužilaštvo i odbrana su predstavili svoje završne reči.

²⁴⁹ Rasprave održane u Okružnom sudu u Prištini, pod oznakom K.A. nr 505/11 pred sudijom za potvrđivanje Ingo Risch, dana 24. i 25. avgusta 2011.

²⁵⁰ Odluka broj Nr. ref: AGj 138/11, broj predmeta KO98/11. Dostupno na: http://www.gjk-ks.org/repository/docs/KO98-11_SHQ_AKT-GJYKIM.pdf

²⁵¹ Dostupno na: <http://gazetajnk.com/?cid=1,1018,135>; <http://gazetajnk.com/?cid=1,979,175>.

²⁵² Rasprava održana u Okružnom sudu u Prištini, dana 21. marta 2012. Dostupno na: <http://gazetajnk.com/?cid=1,979,1693>.

Nakon završnih reči, 30. marta 2012. godine, onda kada se očekivalo da se svi okrivljeni u slučaju Klečka proglose nevinim zbog nedostatka dokaza, Sudsko veće koje su činili Jonathan Wellford-Carroll (predsednik), Shqipe Qerimi i Dean Pineles (članovi), odlučilo je da se slučaj protiv Fatmira Limaja, Nasera Krasniqija, Nexhmija Krasniqija i Nasera Shale odvoji i da se suđenje protiv njih nastavi.²⁵³ Pored toga, Veće je oslobodilo šest Limajevih saboraca zbog nedostatka dokaza: Arbena Krasniqija, Behlula Limaja, Refkija Mazrekua, Sabita Shale, Shabana Shale i Besima Shurdhaja.

Odluka da se suđenje nastavi za četvoro okrivljenih, među kojima je bio i Fatmir Limaj, sud je obrazložio time da su okrivljeni imali komandne pozicije i da je tužilaštvo predstavilo dokaze u vezi sa ovim pozicijama. Sudsko veće je zahtevalo od tužioca da promeni optužnicu u celini, kako bi u svojim tačkama obuhvatila tačno za koje komandne pozicije se optužuju okrivljeni i koje su bile odgovornosti svakog od njih.

Međutim, Specijalni tužilac EULEX-a, Charles Hardaway je izjavio da "tužilaštvo neće izmeniti pravne kvalifikacije ili dela za koja je optužilo okrivljene".

Tužilaštvo je smatralo da su "priključeni dokazi u predmetu Klečka više nego dovoljni da bi omogućili sudskom veću da doneše osuđujuću presudu za četvoro okrivljenih". 2. maja 2012. godine, Sudsko veće je ostale okrivljene u slučaju Klečka, uključujući i Fatmira Limaja, proglašilo nevinim po svim tačkama optužnice, zbog nedostatka dokaza.²⁵⁴

Žalbu na presudu je najavio specijalni tužilac Maurizio Salustro, u slučaju svih okrivljenih.

Na dan oslobođanja, nakon što je izašao iz sudnice, prvooptuženi Limaj je izjavio: "Današnji dan i ova odluka jasno pokazuju da je naš oslobođilački rat bio pravedan i čist, rat u službi izgradnje, ne samo našeg naroda, već rat koji je otvorio perspektivu regionala... Ja sam ponosan što sam bio učesnik tog rata... Ponosan sam za ono što sam učinio za svoju zemlju, za svoje sugrađane, i takođe sam ponosan na

doprinos koji je dala Oslobođilačka Vojska Kosova."

Ponovno suđenje

Dana 20. novembra 2012, Vrhovni sud Kosova je prihvatio žalbu Specijalnog tužilaštva u vezi sa oslobođajućom presudom za Fatmira Limaja i njegova tri saborca u slučaju Klečka, i doneo odluku da vrati predmet na ponovno suđenje.²⁵⁵ Sud je u svojoj odluci obrazložio da su izjave i dnevnik glavnog svedoka Agima Zogaja, poznatog kao svedok X, prihvatljivi kao dokaz. U obrazloženju svoje odluke, predsednik veća Gerrit-Marc Sprenger, naveo je da je Okružni sud pomešao prihvatljivost, održivost i pouzdanost iskaza svedoka X.

Sud je takođe ukazao da Zogaj nije potpisao svaku stranu svojih iskaza, ali mu je tužilaštvo pročitalo iskaze i on je sve notirao svojim potpisom.

24. novembra 2012. godine, predsednik veća Okružnog suda u Prištini Dariusz Sielicki, razmotrio je zahtev specijalnog tužioca Maurizia Salustra za određivanje mere pritvora za Fatmira Limaja i trojicu optuženih.

Predsednik veća je prihvatio zahtev tužioca i odredio meru pritvora od mesec dana za Fatmira Limaja, Nasera Shalu, Nasera Krasniqija i Nexhmija Krasniqija. Sud je obrazložio svoju odluku time da okrivljeni mogu pokušati da izbegnu pravdi ili da utiču na dokaze. Dva dana kasnije, branioci okrivljenih podneli su žalbe na odluku predsednika veća, međutim Vrhovni sud je odbio sve zahteve odbrane za ukidanje mera pritvora. Sudsko veće je našlo da je postavljanje mere pritvora bilo u skladu sa zakonom.

Posle Fatmira Limaja i trojice njegovih saboraca, Vrhovni sud je naložio ponovno suđenje i za ostalih šest optuženih u slučaju Klečka, za ratne zločine protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika: Arbena Krasniqija, Behlula Limaja, Refkija Mazrekua, Sabita Shalu, Shabana Shalu i Besima Shurdhaja. Obrazloženje ove odluke bilo je isto kao u slučaju odluke u vezi sa Limajem i ostalima. Tužilac u predmetu, Maurizio Salustro je i u ovom slučaju zahtevao od suda da se

²⁵³ Presuda na srpskom. Dostupno na: http://www.eulex-kosovo.eu/docs/justice/judgments/criminal-proceedings/DCPrishtina/2013-01-21%20DC%20Pristina%206%20Accused/2013-01-21%20DC%20Pristina%204%20Accused/Klecka%20Judgment%204%20Accused_02%2005%2012_FINAL%20Serb%20-%20REDACTED.pdf

²⁵⁴ Ibid

²⁵⁵ Dostupno na: <http://www.gazetajnk.com/?cid=1,979,3870>.

okrivljenima izrekne mera pritvora. Okružni sud u Prištini je usvojio ovaj zahtev tužioca i četvoricu od šestoro optuženih je zatvorio u pritvor, dok je dvojici optuženih izrečena mera kućnog pritvora.

Ponovno suđenje Fatmiru Limaju i njegovim saborcima održano je pred Osnovnim sudom u Prištini²⁵⁶, gde su svi optuženi ponovno oslobođeni u septembru 2013. godine, zbog nedostatka dokaza.²⁵⁷

---

256 Od 1. januara 2013. godine, sudske sisteme na Kosovu je izmenjen, ukinuti su okružni i opštinski sudovi i umesto njih uspostavljeni Osnovni, Apelacioni i Vrhovni sud.

257 Dostupno na: <http://gazetajnk.com/index.php?cid=1,1018,6445>.

**Shkolla Rajonale
e Drejtësisë Tranzicionale
- Bulletin**

Përbajtja

Autorët	85
Hyrje.....	87
Cili është çmimi i drejtësisë në Bosnjë dhe Hercegovinë?.....	89
<i>Suzana Božić</i>	
Memorialët në Bosnjë dhe Hercegovinë – reparacion simbolik apo manipulum politik	97
<i>Seid Buriq</i>	
Analizë kahasuese e teksteve të historisë.....	106
<i>Sanjin Hamidičević/Nenad Mišković</i>	
Të gjitha drejtësitë tranzicionale serbe.....	116
<i>Miroslav Keveždi</i>	
Ballafaqimi me të kaluarën në Kosovë dhe KOMRA	129
<i>Besart Lumi</i>	
Komisionet e së vërtetës në Serbi.....	134
<i>Branka Milinčić</i>	
Rasti Haradinaj dhe të tjerët	140
<i>Genc Nimonji</i>	
Drejtësia tranzicionale në Serbi – Komisionet për verifikimin e së vërtetës	146
<i>Danijela Ranković</i>	
Roli i mediave në procesin e përcaktimit të përgjegjësisë	155
<i>Aida Džanović i Norbert Šinković</i>	
Rasti Kleçka.....	163
<i>Florent Spahija</i>	

Autorët

Aida Džanović (BiH) – Ka përfunduar studimet Master në Departamentin e Marrëdhënieve Ndërkombëtare dhe Diplomaci, Fakulteti i Shkencave Politike, Universiteti i Sarajevës

Besart Lumi (Kosovë) – Ka përfunduar studimet Bachelor në Shkenca Politike dhe është Koordinator i Programit për Rinjët, Nisma e të Rinjve për të Drejtat e Njeriut Kosovë

Branka Milinčić (Serbi) – Ka përfunduar studimet Master në Departamentin e Studimeve Ndërkombëtare, moduli i Paqës, Fakulteti i Shkencave Politike, Universiteti i Beogradit

Danijela Ranković (Serbi) – Ka përfunduar studimet Master, drejtimi i teorisë kulturore dhe Studimeve Gjinore, Fakulteti i Shkencave Politike në Beograd

Florent Spahija (Kosovë) – Ka përfunduar studimet Master në të Drejtën Civile, dhe është zyrtarë ligjor, BIRN Kosovë

Genc Nimoni (Kosovo) – Ka përfunduar studimet Master në të Drejtën Civile, dhe Koordinator I Projektit për Monitorim të Gjykatave në Kosovë, BIRN Kosovë

Miroslav Keveždi (Serbi) - Profesor i Filozofisë dhe Teologjisë dhe bashkëpunëtor ekspert në koordinimin e OJQ-ve në Institutin Kulturor të Vojvodinës, Novi Sad

Nenad Mišković (Serbi) - Pedagog i diplomuar, Fakulteti Filozofik në Novi Sad

Norbert Šinković (Serbi) – Bashkpunëtor në Departamentin e Studimeve të Mediave, Fakulteti Filozofik në Novi Sad

Sanjin Hamidičević (BiH), Hulumtues në Institutin për Kërkime Sociale, Fakulteti i Shkencave Politike, Universiteti i Sarajevës

Seid Burić (BiH) – Jurist i Diplomuar, Fakulteti Juridik, Universiteti i Sarajevës.

Suzana Božić (BiH) – Ekonomiste e diplomuar, koordinatore e projektit “Zgjedhni paqe së bashku,” Caritas BiH

Hyrje

Shkolla Rajonale për Drejtësi Tranzicionale të cilën e organizon Fondi për të Drejtën Humanitare, Shoqata e Avokatëve në Sarajevë dhe Fondi për të Drejtën Humanitare Kosovë, është një program i edukimit joformal mbi strategjitet e drejtësisë tranzicionale dhe ballafaqimit me të kaluarën. Pjesëmarrësit morren pjese në ligjëraturat rreth fakteve të gjetura në gjykimet para Tribunalit të Hagës, mekanizmat jo-gjyqësore për vërtetimin e fakteve mbi krimet e së kaluarës, e drejta e viktimave të shkeljeve të tē drejtave të njeriut për reparacionet, kontributi dhe roli i mediave në krijimin e së vërtetës dhe përgjegjësisë, kulturës dhe konfliktit të kujtimeve në procesin e pajtimit tek shoqëritë e post konfliktit. Studentët gjithashtu kanë mundësinë për të vizituar vendet e vrasjeve në Kroaci, Bosnjë e Hercegovinë dhe në Kosovë, ku të mbijetuarit e krimit dhe familjet e tyre flasin për kulturën e kujtimit në lidhje me viktimat. Shkolla e parë rajonale për drejtësinë tranzicionale është organizuar në janar të vitit 2013 ku kanë marr pjesë 25 të rinjë nga Bosnja e Hercegovina, Kosova dhe Serbia. Mes tyre ishin studentët në përfundimin e studimeve apo në ato post diplomike universitare, anëtarë dhe anëtarë të partive politike, aktivistë të organizatave të tē drejtave të njeriut dhe profesionistë të rinj të punësuar në sektorin publik dhe civil.

Më qëllim të nxitjes së vendimmarrësve të ardhshëm për ballafaqim më intensiv me të kaluarën në shoqëritë e tyre duke iniciuar një debat publik për futjen e temës së drejtësisë tranzicionale në sistemin e edukimit formal dhe fuqizimin e zërit të tē rinjve në procesin e pajtimit, Fondi për të Drejtën Humanitare ka vendosur të publikojë koleksionin e 10 eseve finale të studentëve të Shkollës Rajonale mbi Drejtësinë Tranzicionale në Buletinin e eseve të studentëve.

8|7

Qëllimi i Shkollës Rajonale qëndron në nevojën e identifikuar për pjesëmarrje më aktive të brezit të ri në procesin e krijimit të përgjegjshmërisë dhe pajtimit në vendet e dala pas luftës nga ish-Jugosllavia, ku ishin vrarë më shumë se 130,000 njerëz. Më shumë se një dekadë rajonin e rëndojnë çështjet e pazgjidhura nga kaluara e afërt – se si t'i referohemi atyre që janë përgjegjës për krimet e luftës, për të luftuar kundër refuzimit të gjerë të fakteve në lidhje me krimet e kryera, cilat janë masat adekuate dhe të drejtat për të korrigjuar padrejtësinë e bërë ndaj viktimave dhe familjeve të tyre në mënyrë që të arrihet përgjegjshmëria institucionale për krimet dhe të pranohet e vërteta në lidhje me dhunën të cilën e kemi mbijetuar. Njëkohësisht, programet për edukimin jo-formal në shtetet e ish-Jugosllavisë nuk ju ofrojnë të pasqyrën e vërtetë dhe objektive të ngjarjeve të viteve të 90-ta, por faktet e krimeve paraqiten në mënyrë selektive apo injorohen krejtësisht. Vendet që dolën nga ish-Jugosllavia nuk janë të vetmet që janë përballur me sfida të ngjashme - në kohë kur ky Buletin është duke u botuar - Afrika e Jugut rishqyrton procesin e pajtimit pas vdekjes së ish-presidentit Nelson Mandela. Viktimat në Guatimalë ende presin rigjykim e ish-kryetarit të shtetit, të dënuar për genocid dhe krimë kundër njerëzimit, pasi Gjykata Kushtetuese anuloi dënimin dhe e dërgoi çështjen për rigjykim. Nëpër shumë vende në Afrikën e Veriut që kanë hyrë në tranzicion gjatë dy viteve të fundit, intenzivisht është duke u menduar dhe duke u folur për strategjitetë në lidhje me ballafaqimin me të kaluarën.

Shumë vende të botës e parashtrojnë këtë pyetje: cilat janë strategjitet e suksesshme që duhet të zbatohen që të ballafaqohet me

trashëgiminë e një të kaluare të dhunshme dhe në të njëjtën kohë ndërtimin e një shoqërie demokratike të bazuar në respektimin e sundimit të ligjit dhe institucioneve të përgjegjshme dhe në këtë mënyrë të garantohet mos përsëritja e krimit. Përgjigjet e mundshme pér këto dhe sfidat e tjera, me të cilat përballen shoqëritë post konfliktuale, janë tema të eseve të botuara në Buletin e eseve të studentëve.

Esetë e studentëve të shkollës rajonale paraqesin një kontribut të rëndësishëm në diskutimet mbi strategjitet e drejtësisë tranzicionale dhe pajtimit në rajon: nga temat kryesore të definuara që merren me një nga problemet brenda një shteti deri tek analiza krahasuese e problemeve specifike në të dyja vendet. Disa autorë janë përqendruar në çështjet gjyqësore dhe ndjekjes penale të të dyshuarve pér kime të luftës ndërsa disa kanë analizuar përpjekjet e deritanishme të përcaktimit të fakteve mbi krimet e së kaluarës në rajon. Në esetë e tyre, studentët u përpoqën pér të gjetur përgjigje në pyetjet nëse përpjekjet aktuale, memorialet dhe dëmshpërblimi në rajon janë çështje adekuate në uljen e tensionit ndëretnik në përputhje me nevojat e viktimateve. Disa kanë ofruar përgjigje të reja dhe kreative pér sfidat e drejtësisë tranzicionale pér të bërë këtë proces më gjithpërfshirës, më të përgjegjshëm dhe kështu më efektiv.

Disa konkluzione mund të nxirren nga ky Buletin. Të kuptuarit se drejtësia tranzicionale është një proces i gjatë dhe gjithëpërfshirës dhe nuk është aplikim i njëherëshëm i strategjive pér të përm bushur qëllimin afatshkurtër, ishte qëndrimi i pranuar në mesin e autorëve të eseve - strategjitet e drejtësisë tranzicionale nuk janë dhe nuk duhet të janë kontraditore. Përveç kësaj si konkludim nënkuptohet se të kuptuarit dhe aplikimi i vetëm një nga mekanizmat e drejtësisë tranzicionale siç janë mekanizmat pér krijimin e përgjegjshmërisë asesi nuk mund të garantojë suksesin e procesit, në të kundërtën, suksesi i drejtësisë tranzicionale mund të vendoset vetëm në natyrën e mirëkuptimit komplamentar të mekanizmave të saj. Së fundmi, mund të konkludojmë se pér përdorimin e të gjitha mekanizmave nuk mund të ketë kompromis - kompromisi është i lejuar vetëm pér çështjen e kohës së zbatimit të strategjisë së caktuar të drejtësisë tranzicionale.

Përveç përfundimeve të rëndësishme, analizave të kujdeshshme, të menduarit të pavarur dhe diskutimeve grupore të autoreve dhe autorëve të këtyre eseve të botuara në Buletinin por edhe të gjithë studentëve të Shkollës Rajonale, thesari më i madh janë pikërisht vetë ata. Edhe pse të gjithë vijnë nga vendet e goditura nga lufta dhe nga komunitetet e ndryshme, kanë treguar ndjeshmëri të theksuar pér vuajtjen e 'tjetrit'. Në të njëjtën kohë nga rezultatet akademike të realizuara nuk u është ndërlikuar shprehja e dëshirës së madhe pér të fituar njoħuri të reja. Angazhimi i tyre pér çështjet e drejtësisë tranzicionale është diçka që veçanërisht duhet të theksohet dhe të përshëndetet.

Në rajon, ku çështjet e pazgjidhura nga e kaluara ende me sukses parandalojnë krijimin e një paqeje stabile dhe të qëndrueshme në të ardhmen, brezat e ardhshëm që do të vijnë, janë të gatshëm të mësojnë në lidhje me të kaluarën e dhunshme të komunitetit të tyre dhe të diskutojnë hapur rreth përgjegjësive të paraardhësve të tyre duke ofruar një optimizëm frysmezues atyre që janë duke punuar aktivisht dhe me përkushtim pér të ndërtuar pajtimin.

Marijana Toma

Cili është çmimi i drejtësisë në Bosnjë dhe Hercegovinë?

Suzana Božić

Hyrje

Lufta në Bosnjë dhe Hercegovinë zgjati nga prilli i vitit 1992 deri në dhjetor të vitit 1995 dhe përfundoi me nënshkrimin e Marrëveshjes paqësore të Dejtonit.

- 95.940 persona u vranë gjatë luftës në BeH;¹
- 9.000 persona akoma evidentohen si të zhdukur;²
- 657 është numri aktual i kampeve të përqendrimit, vendeve të izolimit, të identikuara bazuar në vendimet e Gjykatës Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë;³
- rreth 200.000 persona kanë kaluar nëpër formë të ndryshme të izolimit (burgimit);⁴
- supozohet se rreth 400.000 persona vuajnë nga sindroma e stresit pas traumës (PTSD).⁵

Gjashtëmbëdhjetë vjet pas lufte, Bosnja dhe Hercegovina ballafaqohet me një varg problemesh shoqërore: varfëria, kriminaliteti dhe korruzioni janë vetëm disa nga sfidat në ndërtimin e këtij vendi.

Pas viteve të luftës, gjenocidit dhe vuajtjeve mbetën plagët e thella dhe ndarjet mes njerëzve. Pushteti i zgjedhur në

mënyrë demokratike në të gjitha nivelet po ndikon në krijimin e atmosferës së frikës dhe mosdurimit.

Ndërtimi i paqes, bashkëjetesës dhe tolerancës mes njerëzve në një ambient të tillë përbën një sfidë të madhe për të gjitha organizatat dhe individët, të cilët kanë mision jetësor krijimin e një shoqërie më të drejtë, më të ndershme, më tolerante dhe të ndjeshme boshnjako-hercegovase.

8|9

Që nga përfundimi i luftës në BeH janë iniciuar disa nisma ndërkombëtare, shtetërore dhe lokale nga fusha e drejtësisë tranzicionale. Ka filluar procedimi penal ndaj përgjegjësve për shkeljen e të drejtave të njeriut dhe krime të luftës; institucionet qeveritare të niveleve të ndryshme sikurse edhe disa organizata të shoqërisë civile kanë zhvilluar dhe vazhdojnë të zhvillojnë aktivitete në fushën e verifikimit të faktave dhe tregimit të së vërtetës; është miratuar legjislacioni përkatës që në masë të caktuar rregullon fushën e reparacioneve; janë kryer dhe po kryhen aktivitete në drejtim të verifikimit të kapaciteteve profesionale dhe integritetit moral të të punësuarve në administratën publike; janë themeluar institucione të reja kurse disa të vjetra janë zhbërë dhe janë miratuar ligje të caktuara reformatore. Megjithatë, këto iniciativa nuk kanë rezultuar me arritjen e konsensusit brenda

1 *Libri boshnjak i të vdekurve*, Qendra hulumtuese-dokumentuese, Sarajevë (IDC), 2013.

2 Komisioni ndërkombëtar për persona të zhdukur, ICMP, 2013.

3 *Harta boshnjake e krimeve të luftës*, IDC.

4 Shoqata e të burgosurve në kampet e përqendrimit të Bosnjë dhe Hercegovinës, Shoqata kroate e të burgosurve në kampet e përqendrimit gjatë luftës atdhetare në Bosnjë dhe Hercegovinë, Shoqata e të burgosurve në kampet e përqendrimit nga Republika Serbe.

5 Organizatat e shoqërisë civile në Bosnjë dhe Hercegovinë.

shoqërisë boshnjako-hercegovase për mënyrat e tejkalimit të traumave të kohës së luftës.⁶

Programi i reparacioneve - ëndërr apo realitet?

Reparacionet, def.: qëllimi i këtij mekanizmi është satisfakioni material apo jomaterial i viktimave të shkeljeve të të drejtave të njeriut, për shkak të dëmeve materiale dhe jomaterialë të shkaktuara, dhe risocializimi i tyre, që do të duhej realizuar përmes programeve shtetërore.

Përmes programit të reparacioneve ndikohet në mënyrë të drejtpërdrejt në tejkalimin e pasojave të krimave dhe rikthimin e dinjitetit të nëpërkëmbur të viktimave. Qoftë për hir të drejtësisë apo për shkak të obligimit moral, shteti ka për detyrë të hartojë, financojë dhe zbatojë programe të reparacionit për shkak të lëshimit të bërë me mosplotësimin e obligimit të tij primar: nuk ka mbrojtur të drejtat e gjithë qytetarëve të tij.

Dilema kryesore që shtrohet këtu është se si t'i jepet kuptim të drejtës për reparacion ashtu që ajo të jetë e efektshme dhe të arrihen qëllimet e përmendura. Mënyra më efikase do të ishte përmes krijimit të një programi gjithëpërfshirës të reparacioneve, i cili do t'i përbante të pesë format themelore të definuara sipas Rezolutës së Asamblesë së Përgjithshme të Kombeve të Bashkuara.

Në rezolutën e Asamblesë së Përgjithshme të OKB-së, të miratuar më 16 dhjetor 2005, të titulluar *Parimet dhe direktivat themelore përmjet juridike dhe reparacion për viktimat e shkeljeve të rënda të të drejtave universale të njeriut dhe shkeljeve serioze të së drejtës ndërkombëtare humanitare*, janë definuar pesë format themelore të reparacioneve, të cilat hasen në shkallë të ndryshme në shoqëritë e ngarkuara me trashëgiminë e shkeljeve të rënda të të drejtave të njeriut dhe kime të luftës. Këto janë: **kompensimi**, paraqet satisfaktionin material të viktimave përmes dhënieve së një shume monetare, që paguhet përnjëherë, si pensione mujore apo forma tjera të pagesës bazuar në ligj dhe akte tjera nënligjore, si dhe përmes iniciimit të procedurave penale apo civile për shkak të dëmit material respektivisht jomaterial, i cili është shkaktuar gjatë periudhës së shkeljes së të drejtave të njeriut; **restitucioni** paraqet kthimin e viktimave në gjendjen që ka ekzistuar para fillimit të shkeljeve të të drejtave të njeriut: lënia në liri, sigurimi i të drejtave dhe lirive qytetare, kthimi i pronës, kthimi në vendin nga i cili janë zhvendosur etj.; **reabilitimi**, paraqet ofrimin e mbështetjes

psikologjike dhe formave tjera të ndihmës (mjekësore) për shkak të traumave të përjetuara gjatë luftës dhe lëndimeve fizike; **format e ndryshme të satisfaksionit**, respektivisht metodat simbolike përmes së cilave do të zbuten pasojat e dëmit: zgjidhja e fatit të personave të zhdukur dhe format e ndryshme të reparacioneve simbolike siç është kërkimfalja, ngritura e monumenteve, verifikimi i fakteve për krimet dhe të njashme; dhe **garancitë për mospërsëritje**, këtu bëjnë pjesë procedurat me të cilat do të garantohet se në të ardhmen nuk do të përsëriten shkeljet e të drejtave të njeriut: demobilizimi, shpërbërja e formacioneve paraushtarake, shkatërrimi i armatimit, kontrolli civil mbi shërbimet e sigurisë, reformimi i shërbimeve të sigurisë, reforma në gjyqësor etj.

Vlen të theksohet se forma dominuese e reparacionit në të gjitha shoqëritë është kompensimi. Programet më të suksesshme të reparacioneve deri më tanë janë treguar ato që përfshijnë të gjithë llojet e dëmtimeve dhe të gjitha kategoritë e qytetarëve dhe që i vlerësojnë nevojat e secilit shfrytëzues potencial individualisht. Por, shembulli i grupit më të madh të viktimave të luftës në Bosnjë dhe Hercegovinë, të burgosurit në kampet e përqendrimeve, tregon se sa e vështirë është të administrohet qasja individuale në vlerësimin e nevojave të se cilës viktimë. Ndodhë që një individ, i cili i ka mbijetuar torturës të posedojë kapacitete të brendshme për ta përballuar traumën. Nga ana tjetër, dikush që ka përjetuar të njëjtën torturë, madje edhe ai që ka përjetuar shkallë më të lehtë të torturës, apo fare nuk është torturuar mund të jetë i traumatizuar, sepse burimi i traumës është vetë fakti i burgimit të tij joligjor, frika e vazhdueshme nga torturimi apo vdekja dhe mungesa e kapacitetave të brendshme përtu përballur me traumën. Si njëri ashtu edhe personi tjetër mund të konsiderohen viktima, megjithatë, gjendjet e tyre psikologjike dallojnë në masë të madhe.

Pjetja që shtrohet këtu është se në çfarë mënyre duhet t'i u qaset shteti këtyre personave? A duhet që problemi të shihet nga aspekti parimor dhe shteti të ofrojë të njëjtin lloj të reparacionit për të dy personat, apo në programin e reparacionit duhet të përfshihet vetëm personi, që vuan pasojat e burgimit, edhe nëse ndaj tij/saj nuk është ushtruar torturë?

Nëse kemi parasysh se mjetet që posedojnë vendet në tranzicion janë shumë të kufizuara dhe ato gjithashtu nevojiten për iniciimin e aktiviteteve dhe reformave në fushat tjera të rëndësishme përfunksionimin e shtetit, problemi komplikohet edhe më shumë. Numri më i madh i shteteve në

6 Strategjia e drejtësisë tranzicionale në Bosnjë dhe Hercegovinë, 2010-2013.

tranzicion e trajtojnë problemin e reparacioneve përmes qasjes kolektive, i cili bazohet në kritere të ndryshme.⁷

Përvoja tregon se, në procesin e reparacioneve, këto shtete u japid përparësi atyre që kanë më shumë nevojë për to, respektivisht atyre kategorive të popullsisë që janë politikisht më fragjile. Për shembull, programi fillestar i reparacioneve në Kili përfshinte vetëm familjet e personave të vrasë apo të zhdukur, gjë që përpushtoj me mandatin e Komisionit kilian për të vërtetën dhe pajtim (të hetojë fatin e të vrarëve dhe të zhdukurve). Në Kili, nga ana tjetër, dhjetëra mijëra njerëz ishin viktima të torturës dhe formave tjera të trajtimit çnjerëzor dhe degradues dhe si të tillë paraqisin viktima të ndëshkimit dhe burgimit të paligjshëm në kampe të ndryshme, por ata nuk ishin përfshirë në programin fillestar të reparacioneve.⁸

Në rastin e Bosnjë dhe Hercegovinës kriteri për pranimin e pagave mujore akoma mbetet lëndimi trupor, me përrashim të viktimate të dhunimit, megjithëse kompensime, me arsyë të ndryshme, mund të marrin edhe kategoritë tjera të qytetarëve, siç janë familjet e civilëve të vrasë dhe të zhdukur, ushtarët invalidë të luftës dhe kategoritë tjera të popullsisë.⁹

Duhet thënë se shtetet, në radhë të parë ato që kanë dalë nga konflikti, siç është BeH, janë në veçanti të interesuara që t'i plotësojnë të drejtat e pjesëmarriësve të luftës, para së gjithash ato të invalidëve të luftës, me qëllim që roli i tyre të pranohet në shoqëri, sepse kanë luftuar për interes shtetëror, me ç'rast edhe kanë pësuar. Në përpjekje për të zgjidhur të gjitha problemet e përmendura, respektivisht që asnjë kategori e popullsisë të mos diskriminohet dhe të mos lihet pas dore, në teorinë e së drejtës tranzicionale ka hyrë edhe qasja e tretë. Esenca e saj është që të përcaktohet një kompensim i caktuar për të gjitha kategoritë e prekura të popullsisë dhe që paralelisht me zhvillimin ekonomik të shtetit të realizohet qasja individuale ndaj secilit person, si pas vlerësimit të nevojave. Sidoqoftë, ky model akoma është në nivel të teorisë.¹⁰

Në fund do të gjendemi para realizimit të programit të reparacioneve, respektivisht para pyjetes: si do të financohet ky program? Teorikisht ekzistonjë tre burime të mundshme të financimit: kryesi i krimit, shteti dhe bashkësia ndërkombëtare.

Viktima ka mundësi që, gjatë procedurës penale kundër të dyshuarit për të cilin ekziston dyshimi i bazuar se i ka shkaktuar atij dëm material apo jomaterial, apo pas marrjes së vendimit të plotfuqishëm kundër të dyshuarit, të paraqesë padi për kompensimin e dëmit. Në praktikë ky nuk është treguar opsion real sepse në të shumtën e rasteve kryesisit e veprave penale nuk janë sa duhet ekonomikisht të fuqishëm që të mund ta paguajnë kompensimin sipas kërkësës. Burimi i dytë është shteti, i cili është i obliguar të sigurojë mjete sepse ka dështuar në mbrojtjen e të drejtave të qytetarëve të tij. Sa i përket burimit të tretë, duhet thënë se deri më tani nuk është shënuar ndonjë rast i sigurimit të mjeteve të konsiderueshme për programet e reparacionit nga fondet e shteteve tjera apo fondacionet ndërkombëtare. Për këtë ka arsyetim sepse **shteti ka për detyrë të planifikojë, financojë dhe udhëheqë programet e reparacionit – për shkak të lëshimeve që i ka bërë.**

Dëmshpërbimi

Duke u nisur nga Rezoluta e Asamblesë së Përgjithshme të Kombeve të Bashkuara: *Parimet dhe direktivat themlore për mjete juridike dhe reparacion për viktimat e shkeljeve të rënda të të drejtave universale të njeriut dhe shkeljeve serioze të së drejtës ndërkombëtare humanitare si dhe Konventës IV të Gjenevës për Mbrojtjen e Personave Civilë në Kohë të Luftës dhe Konventës III të Gjenevës përkufizimi me Trajtimin e Robërve të Luftës¹¹, BeH ka obligim të definjojë të drejtën në dëmshpërblim në bazë të statusit të viktimate të luftës, respektivisht viktimate civile dhe ushtarake të luftës. Në përputhje me rezolutën e lartpërmendor, dëmshpërbimet paraqesin kompensim të dëmit “për të gjitha dëmet e matshme ekonomikisht, në përpjësëtim me seriozitetin e shkeljes dhe me rrëthanat e secilit rast, që rezultojnë nga shkeljet e rënda të së drejtave universale të*

7 Udhëzues nëpër drejtësinë tranzicionale BeH, www.undp.ba

8 Udhëzues mbi reparacionet, përgatiti Pablo de Greiff, Beograd, 2011, faqja 51.

9 Ligji mbi bazat e mbrojtjes sociale, mbrojtjes së viktimate civile të luftës dhe mbrojtjes së familjeve me fëmijë, Gazeta zyrtare Federatës e Bosnjë dhe Hercegovinës, numër 36/99, 6 shtator 1999, me ndryshimet dhe plotësimet e publikuara në Gazetën zyrtare të Federatës së Bosnjë e Hercegovinës, numër 54/04 dhe 39/06.

10 Udhëzues nëpër drejtësinë tranzicionale në Bosnjë e Hercegovinë, www.undp.ba

11 Konventa e III e Gjenevës për trajtimin e robërve të luftës - 12.08.1949.

njeriut dhe shkeljet serioze të së drejtës humanitare ndër-kombëtare, siç janë:

- a) lëndimi i integritetit trupor dhe dhembjet shpirtërore;
- b) mundësia e humbur për punësim, arsim dhe privilegje sociale;
- c) dëmi material dhe humbja e të ardhurave, duke përfshirë humbjen e aftësisë për punë;
- d) dëmi moral;
- e) shpenzimet e përfaqësimit ligjor, mjekimit, këshillimit psikologjik dhe shërbimeve sociale.”¹²

Bosna dhe Hercegovina zbaton dy mënyra sa i përket të drejtës për dëmshpërblim. Mënyra e parë realizohet në bazë të vendimeve administrative, që do të thotë në bazë të ligjeve të entiteteve, të cilat rregullojnë të drejtat e viktimate civile të luftës dhe ushtarëve invalidë të luftës, kurse i dyti bazohet në iniciimin e padive civile në bazë të *Ligjit për marrëdhëniet detyrimore*, të cilat Federata e BeH dhe Republika Serbe i kanë marrë nga ish-Jugosllavia. Megjithatë, sistemi aktual i kompensimit në BeH është i ngarkuar me kufizime të shumta. Konkrektisht, nuk ekziston ndonjë qasje gjithëpërfshirëse për kompensimin e të gjitha viktimate të luftës në gjithë territorin e BeH, që rezulton me trajtimin e pabarabartë të disa kategorive të viktimate në raport me tjerat, dhe mungesën e plotë të kompensimit për grupe të caktuara të viktimateve, siç janë viktimat e torturës që nuk kanë pësuar lëndime trupore në përqindje të caktuar.

Gjatë procesit konsultativ me përfaqësuesit e shoqatave të viktimate dhe organizatat e shoqërisë civile, që merren më këto çështje, me rastin e përgatitjes së *Strategjisë së drejtësisë tranzicionale në Bosnjë dhe Hercegovinë* është theksuar në veçanti:

- Mosefikasiteti dhe paqëndrueshmëria e dëmshpërbimeve përmes vendimeve gjyqësore;
- Mungesa e konsistencës kur bëhet fjalë për dëmshpër-

blimin e viktimateve përmes vendimeve administrative: trajtimi i ndryshëm i viktimate civile të luftës në dy entitetet dhe dallimet në trajtimin e veteranëve dhe invalidëve të luftës dhe viktimate civile të luftës brenda entiteteve;

- Paqëndrueshmëria e sistemit ekzistues të pagesave së kompensimeve;
- Dëmshpërblimet për viktimat e torturuarët në vendet e burgosjes nuk janë siguruar sa duhet.

Sa i përket legjislacionit për reparacione, i vetmi ligj i tillë është Ligji (në nivel qendror) për personat e zhdukur¹³, i cili rregullon të drejtën e viktimate civile të luftës për kompensim. Legjislacioni i entiteteve rregullon kompensimin e luftëtarëve dhe viktimate civile të luftës. Në Federatën e BeH ligjet e tillë janë: Ligji mbi parimet e mbrojtjes sociale, mbrojtjes së gjithë viktimate civile të luftës dhe mbrojtjes së familjeve me fëmijë¹⁴, Ligji mbi të drejtat e luftëtarëve dhe anëtarëve të familjeve të tyre dhe Ligji për të drejtat e luftëtarëve të demobilizuar dhe familjeve të tyre.¹⁵ Në Republikën Serbe kemi Ligjin për mbrojtjen e viktimate civile të luftës së Republikës Serbe¹⁶ dhe Ligjin për të drejtat e luftëtarëve, invalidëve të luftës dhe familjeve të ushtarëve të Republikës Serbe.¹⁷ Republika Serbe ka miratuar edhe Ligjin për të drejtën në dëmshpërblim për démet materiale dhe jomateriale, të shkaktuara si pasojë e luftës gjatë periudhës nga 20 maji 1992 deri më 19 qershor 1996,¹⁸ por ky ligj rrallëherë shfrytëzohet në praktikë për kategoritë tjera, me përjashtim të luftëtarëve.

Kompensimi

Ekzistojnë katër grupe të pagesave të kompensimeve në të dy entitetet e BeH: 1) kompensimi i invalidëve, veteranëve të luftës (kompensime individuale ushtarake), 2) pagesat për familjet e ushtarëve të vrarë dhe të zhdukur (kompensime familjare ushtarake), 3) kompensimet për viktimat civile të luftës (kompensime individuale civile) dhe 4) pagesat për familjet e civilëve të vrarë apo të zhdukur gjatë luftës (kompensimi familjare civil). Për dallim nga viktimat civile,

12 Parimet e përgjithshme dhe direktivat... (A/RES/60/147, 21. mars 2006), paragrafi 20.

13 Gazeta Zyrتare BeH, 50/04.

14 Gazeta Zyrتare FBeH, 36/99, 54/04, 39/06, i 14/09.

15 Gazeta Zyrتare FBeH, 61/06, 27/08 i 2/08.

16 Gazetat Zyrتare RS, 25/93, 32/94, 37/07, 60/07, 111/09, 118/09 i 24/10.

17 Gazetat Zyrتare RS, 46/04 i 53/04.

18 Gazetat Zyrتare RS, 49/05 i 1/09.

që duhet të vërtetojnë se kanë pësuar lëndime trupore të paktën në shkallën prej 60%, luftëtarët duhet të dëshmojnë lëndime trupore në shkallën prej 20%, për ta realizuar të drejtën në kompensim. Këto kriteri vlefjanë në të dy entitetet.

Në bazë të hulumtimeve të detajuara, të kryera nga Linda Popiq dhe Belma Panjete, të cilat merren me çështjet që kanë të bëjnë me luftën, në Federatën e BeH në vitin 2009 kishte 98.249 përfitues të kompensimeve nga kategoria e veteranëve, kompensime të kombinuara individuale dhe familjare, për dallim nga numri prej vetëm 10.950 përfituesve të kompensimeve civile, kompensime të kombinuara individuale dhe familjare.¹⁹ Nga ky numër prej rreth 11.000 përfituesve të pagesave civile, vetëm 621 ishin viktima të dhunës seksuale. Gjendjen e keqëson më tej fakti se, siç është thënë më lartë, kjo kategori e viktimate haset vetëm në Federatën e BeH, nga viti 2006. Në vitin 2009, në Republikën Serbe kishte vetëm 3.843 përfitues të kompensimeve civile, individuale dhe familjare, natyrish se disa nga ato ishin viktima të dhunimit, por për këtë nuk ka të dhëna, ndërsa 69.451 persona përfitojnë paga ushtarake individuale dhe familjare.

Por, nuk janë shqetësuese vetëm shifrat. Siç theksojnë me të drejtë Popiq dhe Panjeta është e nevojshme të bëhet dallimi mes tre llojeve të kompensimeve: kompensimet, pensionet ushtarake dhe pagat për mirëqenie sociale. Popiq dhe Panjeta argumentojnë se pensionet ushtarake nuk i takojnë së kategorisë së kompensimeve e as asaj të mirëqenies sociale, sepse nuk kanë për qëllim rritjen e të ardhurave ose të sigurojnë zhëmëtimin por, vetëm të paguajnë për shërbimin e veteranëve, prandaj kompensimet e luftës dallojnë shumë nga ndihmat sociale.

Në rastin e ndihmave sociale e drepta për t'i gjuar ato varet nga lartësia e të ardhurave, pagesat bëhen shumë herë, është e mundur të humbet e drepta e gjëzimit të tyre, nëse realizohen të ardhura të kënaqshme, kurse qëllimi i përgjithshëm i tyre është ndihma për të varfrit.

Kompensimet e luftës janë një formë e reparacioneve, e drepta për to fitohet nëse individit i janë shkelur të drejtat e njeriut, ka vetëm një pagesë të vetme apo pagesa bëhet në dy-tre këste, ka për qëllim korrigimin e padrejtësisë së

bërë dhe nuk mund të humbet, sepse kjo e drejtë nuk mund të merret. Prandaj, duke njohur mirë dallimin mes këtyre kategorive, është evidente se kategorizimi i kompensimeve në BeH nuk është i përcaktuar. Ajo i trajton kompensimet e luftës për viktimat si një formë të përkujdesjes sociale.

Si kompensimet individuale ashtu edhe ato familjare të veteranëve paguhen në baza mujore, kurse kompensimet familjare civile dhe ato të veteranëve varen, të paktën pjesërisht, nga të ardhurat e tyre dhe e drejta për t'i gjuar ato bazohet në të ardhurat familjare, përpas faktorëve tjera. Kjo e dhënë në mënyrë të qartë e kategorizon këtë lloj të pagesave si formë të ndihmës sociale, ku nuk do të duhej të ishte duke pasur parasysh se qëllimi i tyre nuk është zgjidhja e problemeve të varférise, por kompensimi për shkeljen e të drejtave të njeriut. Kjo e drejtë mund të humbasë varësish nga shkalla e invaliditetit, që si rregull nuk ndodhë me rastin e kompensimeve të luftës, për shkak se konsiderohet që shkelja e të drejtave asnjëherë nuk mund të anulohet.

Për këtë arsyе mund të themi se sistemi i reparacioneve në BeH nuk njeh kompensime, të cilat në tërësi i përgjigjen kategorisë së përcaktuar ndërkombëtare të kompensimeve të luftës. Më të përaferta me këtë kategori janë pikërisht kompensimet për viktimat civile të dhunës seksuale në Federatën e BeH: këto kompensime nuk varen nga të ardhurat, qëllimi i tyre është përgjigja në shkeljet e të drejtave të njeriut e jo zbutja e varférise, kurse viktimat asnjëherë nuk mund ta humbin të drejtën në kompensim. Gjërat janë ndryshe në Republikën Serbe, atje kriteri për kompensim është invaliditeti trupor, kurse trajtimi i viktimateve të dhunës seksuale nuk dallon nga trajtimi i viktimateve civile të luftës.

Shkurtimisht, kompensimet e luftës në BeH nuk mund të konsiderohen si kompensime ashtu siç i përcakton e drejta ndërkombëtare “sepse pranueshmëria nuk bazohet në të drejtën e shkelur. Në vend të kësaj, e drejta në përfitim bazohet në shkallën e invaliditetit, e cila mundet por, nuk është e thënë t'i përgjigjet përvojës së viktimës së shkeljes së rëndë të të drejtave të njeriut dhe shkeljeve serioze të së drejtës ndërkombëtare humanitare.”²⁰

Prandaj lind pyetja se në cilën formë të kompensimit të dëmit

19 Popiq, L. i Panjeta, B. (2010): “Kompensimi, drejtësia tranzicionale dhe kredia e kushtëzuar ndërkombëtarë në Bosnjë dhe Hercegovinë: Përpjekjet për të reformuar pagesat qeveritarë për viktimat dhe veteranët e luftës 1992-1995.” Publikimet e hulumtimeve të pavarura të mbështetura nga Ambasada e Mbretërisë së Norvegjisë në Bosnjë dhe Hercegovinë dhe Ambasada e Zvicrës në Bosnjë dhe Hercegovinë. Gusht 2009, Sarajevë.

20 Popiq i Panjeta (2010), vërejtja e mësipërme 9.

duhet vënë theksin? A duhet insistuar në prioritetin shoqëror për njohjen e viktimateve? Apo së pari duhet të ofrohet rehabilitimi, ndihma dhe mbështetja përkatëse mjekësore dhe psikologjike? Apo ndoshta hapi i parë që duhet bërë është forcimi financiar i viktimateve dhe privilegjimi i tyre në arsim dhe punësim? Në shumicën e shteteve të botës, kur u pyetën për formën e dëshiruar të kompensimit, viktimat e dhunës seksuale u përgjigjën se më shumë preferojnë shërbime që iu përgjigjen nevojave të tyre themelore dhe nevojave të familjeve të tyre se sa kthimin e pronës dhe kompensime në të holla.²¹

Problemi në Bosnjë e Hercegovinë është më i thellë. Viktimat nuk janë njohur në ligjet ekzistuese (të burgosurit e kampeve të përqendrimit), statusi i tyre nuk dallon në të dy entitetet (viktimat e luftës së dhunës seksuale) dhe asnjëherë nuk janë realizuar ato, përfundimisht, që ka një dispozicion shoqata, listave të ndryshme sipas komunave, vendeve të mbajtjes dhe një varg kriteresh tjera, si dhe bazës elektronike të të dhënavëve përfundimisht, apo vendet e ndalimit në Bosnjë dhe Hercegovinë, sipas ligjit nuk konsiderohen kategori e viktimateve. Pra, të dy entitetet e rregullojnë statusin e luftëtarëve dhe viktimate civile të luftës, por nuk e përfshijnë kategorinë e atyre që u mbajtën dhe u torturuan në kampet e përqendrimit nëse nuk plotësohen kriteret e lëndimeve trupore. Me fjalë tjera, bazuar në ligjet e entiteteve, nëse ndonjë person nuk ishte pjesëtar i asnjërisë nga ushtritë e BeH dhe nëse nuk mund të dëshmojë invaliditetin trupor në shkallën prej 60%, ai nuk mund ta realizojë të drejtën në asnjë formë të kompensimit përkundër faktit se është mbajtur, torturuar, rrahur apo nënshtruar formave më të tmerrshme të torturës. Meqenëse kjo e drejtë nuk ekziston as në nivel shtetëror, ish të burgosurit e kampeve të përqendrimit edhe sot ballafaqohen me shkelje të rënda të të drejtave të njeriut përfundimisht, që është mangësive në ligj.²²

Çdo të mirë, Bosnjë dhe Hercegovinë!

"Civilizimi vlerësohet në bazë të asaj se si i trajtojmë grupet më vulnerabile."

Kur flasim për kategorinë e të burgosurve të kampeve të përqendrimit gjendja është shumë komplekse. Ekziston një

numër i madh i organizatave të kësaj kategorie të viktimateve, të grumbulluara në tre shoqata.

Shoqata e të burgosurve në kampet e përqendrimit në Bosnjë dhe Hercegovinë me seli në Sarajevë përfaqëson 55.000 burra dhe gra, ish të burgosur të këtyre kampeve. Ky numër iu referohet të dhënavë që ka një dispozicion shoqata, listave të ndryshme sipas komunave, vendeve të mbajtjes dhe një varg kriteresh tjera, si dhe bazës elektronike të të dhënavëve përfundimisht, apo vendet e ndalimit në Bosnjë dhe Hercegovinë, sipas ligjit nuk konsiderohen kategori e viktimateve. Pra, të dy entitetet e rregullojnë statusin e luftëtarëve dhe viktimate civile të luftës, por nuk e përfshijnë kategorinë e atyre që u mbajtën dhe u torturuan në kampet e përqendrimit nëse nuk plotësohen kriteret e lëndimeve trupore. Me fjalë tjera, bazuar në ligjet e entiteteve, nëse ndonjë person nuk ishte pjesëtar i asnjërisë nga ushtritë e BeH dhe nëse nuk mund të dëshmojë invaliditetin trupor në shkallën prej 60%, ai nuk mund ta realizojë të drejtën në asnjë formë të kompensimit përkundër faktit se është mbajtur, torturuar, rrahur apo nënshtruar formave më të tmerrshme të torturës. Meqenëse kjo e drejtë nuk ekziston as në nivel shtetëror, ish të burgosurit e kampeve të përqendrimit edhe sot ballafaqohen me shkelje të rënda të të drejtave të njeriut përfundimisht, që është mangësive në ligj.²²

Sa i përket numrit të vendimeve të plotfuqishme mbi paditë e të burgosurve në kampet e përqendrimit përfundimisht, kurse gjithë tjetër i nënshtronen rishikimit që shkon disa vite pas, me qëllim të parandalimit të keqpërdorimeve. Vlerësohet se nga numri i përgjithshëm i të burgosurve në kampet e përqendrimit, rrëth 20.000 prej tyre kanë ngritur padi. Shumica nga ata janë të regjistruar në databazën elektronike të shoqatës, kurse një pjesë janë persona që akoma nuk janë përfshirë në bazën elektronike të të dhënavëve, ndërsa përfshirja e tyre, nëse i plotësojnë kushtet, do të bëhet pas përpunimit suksesiv, respektivisht varësisht se si vijnë lëndët përfundimisht.

Deri më tanë janë shpallur rrëth 2.500 vendime të shkallës së parë në lidhje me paditë e të burgosurve në kampet e përqendrimit përfundimisht, qëndrimi i këtij vendimini është vënë re në fillim të punës me këtë lëndë, meqenëse disa gjykata/gjykatës morën një qëndrim të tillë. Mirëpo, pasi që Gjykata Supreme e Federatës së BeH vendosi se të burgosurit në kampet e përqendrimit kanë të drejtë në këtë formë të kompensimit të dëmit, pothuajse nuk pati më raste të refuzimit të kërkuesave, me përjashtim të disa rasteve spo-

21 Rubio Marín, Ruth (2009): *The Gender of Reparations. Unsettling Sexual Hierarchies while Redressing Human Rights Violations*, Cambridge University Press

22 *Viktimat e luftës dhe gjimia – e vërteta e ndjeshme, drejtësia, reparacionet dhe mospërsëritja në Bosnjë dhe Hercegovinë*, Maja Šoshtariq, Seri perspektive: raport hulumtues, Impunity Watch, 2012.

23 Shoqata e të burgosurve në kampet e përqendrimit në Bosnjë dhe Hercegovinë, mars 2013.

radike në disa gjykata të Republikës Serbe.

Numri i aktgjykimeve të plotfuqishme sillet mes 300 dhe 350, kurse janë ekzekutuar vetëm dy prej tyre: **Zijahudin Smailagiç, Banja Llukë dhe Samir Pojskiq, Travnik**. Gjatë vitit 2013 pritet një numër i madh i aktgjykimeve të plotfuqishme sikurse edhe fillimi i shumë procedurave të ekzekutimit. Megjithatë, kohëzgjatja e procedurave paraqet një shqetësim tjetër, procedura mund të zgjasë jashtëzakonisht shumë, për shembull, ekzekutimi i vendimit në rastin e cekur më lartë në Banja Llukë zgjati pothuajse 6 vjet.

Dega e Shoqatës kroate të të burgosurve në kampet e përqendrimit gjatë Luftës atdhetare në BeH në kantonin e Hercegovase-Neretvane numëron 2.860 ish të burgosur në kampet e përqendrimit, 1.277 nga të cilët janë ushtarë (branitelj – mbrojtës) dhe 1.583 civilë. Gjithsej janë ngritur 1.112 padi, për të cilat deri më tani nuk është marrë asnjë vendim i plotfuqishëm.²⁴

Shoqata e të burgosurve në kampet e përqendrimit nga Republika Serbe e ka selinë në Banja Llukë. Në bazë të të dhënavë, me të cilat disponon, deri më tani janë ngritur padi individuale për 57 kampe të përqendrimit. 17 lëndë kanë përfunduar në shkallën e parë, ankesat janë në procedim në Gjykatën Kushtetuese të BeH, 4 aktgjykime janë negative, ankesat janë në proces, 9 janë refuzuar, kurse për 4 aktgjykimet pozitive nuk është bërë pagesa e dëmeve materiale. Aktualisht 27 lëndë janë në procedurë.²⁵

Marrë në përgjithësi, rezultatet e të gjitha padive për dëmshpërbirim material janë shumë problematike. Proseset janë të shtrenjta kurse pagesat përfundimtare, madje edhe pas urdhrit të gjykatës, janë të pasigurta. Vendimet për shumën e pagesës varen në tërësi nga gjykimi i gjykatësit, me çka i hapet rruga manipulimit të qartë politik.

Federata e BeH dhe Republika Serbe e kanë shpallur kompensimin për ish të burgosurit e kampeve të përqendrimit si borxh publik, me ç'rast afati për kryerjen e pagesës në Republikën Serbe është 25 vjet, kurse në Federatë 50 vjet. Për t'i paguar borxhet, entiteteve do t'iu duhet të privatizojnë diçka nga prona shtetërore apo t'i japid me koncession. Duhet theksuar se të burgosurit kroatë në kampet e përqendrimit kanë të drejtë t'i marrin pensionet invalidore

nga BeH në rast se paraqesin prova të mjaftueshme (viktimë civile të luftës/veteranë të luftës), sikurse edhe pensionet kroate invalidore të luftës, në përpunë me marrëveshjen ndërshtetëre mes Kroacisë dhe BeH. Pensionet kroate janë jashtëzakonisht të larta bazuar në standartet e BeH.²⁶

Ligji mbi të drejtat e viktimate të torturës dhe viktimate civile të luftës në nivel shtetëror, i cili duhet të rregullojë statusin e të burgosurve në kampet e përqendrimit dhe të sigurojë të drejta të barabarta për kompensim, është duke u hartuar qe disa vite. Në vitin 2005, të tre grupet e të burgosurve të kampeve të përqendrimit në BeH ia paraqitën reportin e tyre të parë Komitetit kundër torturës (CAT). Kishte edhe dy përpjekje të pasuksesshme (2006 dhe 2010) për hartin e projektligjit. Përkundër kësaj, me rastin e paraqitjes së raportit para Komitetit të Kombeve të Bashkuara kundër torturës (CAT), autoritetet e BeH përmendën miratimin së shpejti të ligjit kombëtar mbi të drejtat e viktimate të torturës dhe viktimate civile të luftës dhe themelimin e Fondit kombëtar për kompensimin e dëmit viktimate. Asgjë nga këto pretime nuk është realizuar. Projektligji i ri për momentin ndodhet në Ministrinë për të Drejtat e Njeriut dhe Refugiatë, e cila, së bashku me shoqatën e të burgosurve të kampeve të përqendrimit boshnjakë dhe kroatë, të udhëhequr nga organizata me përvjojë „Vive žene“ nga Tuzlla, që merret me terapinë dhe këndelljen e viktimate të luftës, e koordinoi këtë proces.

Ligji përmban formulën e zgjidhjes për çështjen e harmonizimit të kompensimeve ditore për të burgosurit e kampeve të përqendrimit. Shoqata e të burgosurve në kampet e përqendrimit nga RS refuzoi të marrë pjesë në përgatitjen e projektligjit, edhe pse disa organizata individuale morën pjesë në konsultime.

Viktimat e dhunimeve gjatë luftës dhe formave tjera të dhunës seksuale vazhdojnë të janë kategori problematike, që flet për diskriminim në aplikimin e ligjeve në BeH. Përderisa në Republikën Serbe viktimat e dhunës seksuale të luftës konsiderohen thjesht si viktima civile të luftës dhe duhet të kalojnë procedurën standarde për të dëshmuar dëmtimin trupor në masën prej 60%, në Federatën e BeH, nga viti 2006, këto viktima janë pranuar si kategori e posaçme.²⁷

²⁴ Shoqata kroate e të burgosurve në kampet e përqendrimit gjatë luftës atdhetare në BeH, mars 2013.

²⁵ Shoqata e të burgosurve në kampet e përqendrimit nga Republika Serbe, mars 2013.

²⁶ *Viktimat e luftës dhe gjinia – e vërteta e ndjeshme, drejtësia, reparacionet dhe mospërsëritja në Bosnjë dhe Hercegovinë*, Maja Šoshtariq, Seri perspektive: raport hulumtues, Impunity Watch, 2012.

²⁷ Njëjtë.

Familjet e personave të zhdukur gjithashtu ballafaqohen me probleme dhe rrallëherë e shfrytëzojnë të drejtën e tyre për dëmshpërbllim. Ligji për personat e zhdukur në nivel shtetëror ka si grup të cakut familjet e civilëve dhe ushtarëve të zhdukur.²⁸

Në mënyrë që të sigurohen pagesat përkompensim, Ligji për personat e zhdukur parashesh krijimin e Fondit për personat e zhdukur, që deri më tani nuk ka ndodhur. Familjet kanë të drejtë në pagesë retroaktive nga dita e miratimit të ligjit, kurse pas themelimit të Fondit shfrytëzuesit do të duhet të heqin dorë nga të gjitha kompensimet tjera, në mënyrë që të fitojnë të drejtën e përcaktuar me ligj. Për fat të keq, për shkak të mungesës së Fondit familjet ende nuk po i gëzojnë të drejtat e përmendura dhe kjo është një nga arsyet që ata i kanë paraqitur ankesat e tyre para organeve relevante kombëtare dhe ndërkombëtare. Familjet e të zhdukurkurve e kanë gjetur veten në një qark vicioz: përkundër ekzistimit të ligjit që u garanton kompensim financiar, mekanizmat financiarë që sigurojnë këto lloje të pagesave përmomentin nuk ekzistonë, duke i lënë ata pa asgjë. Në fund duhet thënë se vendimet e Gjykatës Kushtetuese të BeH në lidhje me çështjen e personave të zhdukur vazhdojnë të mos zbatohen.²⁹

Përfundimi

Ashtu siç thuhet në raportin Popiq-Panjeta, fakti që flasim për Bosnjë dhe Hercegovinën, e cila 18 vite më parë doli nga vuajtjet e tmerrshme të luftës dhe ku ende nuk është krijuar skema konkrete dhe gjithëpërfshirëse përkompensim, e bën të quartë pse grupet e ndryshme të interesit, duke përfshirë viktimat dhe ushtarët (branitelji), kanë qëndrime të ndryshme mbi nevojat për të ardhurat ekzistuese që lidhen me luftën dhe rrjedhimisht kanë këndvështrime të ndryshme

mbi ligjshmërinë e ndryshimeve dhe reformave.

Nga aspekti i së drejtës dhe praktikës ndërkombëtare, vetëm përfitimet e viktimate të dhunës seksuale dhe dhunimeve në Bosnjë dhe Hercegovinë kanë ngashmëritë e mjauftueshme me karakteristikat e kompensimit apo të ardhurat nga reparacionet. Gjitha pagesat tjera paraqesin një kompleks interesant të karakteristikave të nxjerra qoftë nga modelet e ndihmës sociale, qoftë nga modelet e reparacioneve apo masave kompensuese.

Për fat të keq, shumica e viktimate që pranojnë ndonjë formë të të ardhurave që lidhet me ngjarjet e luftës, në të vërtetë marrin kategorinë plotësisht të gabuar të kompensimit, atë që ka për qëllim zbutjen e varfërisë, e jo kompensimin për të cilin ata me të vërtetë kanë të drejtë, e që nuk varet nga invaliditeti apo lartësia e të ardhurave, por vetëm nga ajo që kanë përfjetuar.

Çështja e kompensimit të viktimate të luftës në Bosnjë dhe Hercegovinë në formë të barrës financiare paraqet shqetësim serioz. Cili është çmimi i drejtësisë në Bosnjë dhe Hercegovinë dhe a do ta arrijnë ta përfjetojnë atë shumë nga viktimat?

Detyrimet ligjore dhe morale të shtetit të Bosnjë dhe Hercegovinës ndaj të gjitha viktimate nga lufta e kaluar nuk do të zhduken me reformën e sistemit të mbrojtjes shëndetësore dhe sociale. Qëndrueshmërinë e kërkeseve përkompensim e gjemë në shembujt nga gjithë bota, siç janë edhe shembujt konkret të kërkeseve që lidhen me ngjarjet nga Lufta e Dytë Botërore, madje edhe 60 vjet pas përfundimit të saj.

Sepse për drejtësi nuk është asnjëherë vonë, apo jo?

28 Gazeta Zyrta BeH, 50/04.

29 *Viktimat e luftës dhe gjinia – e vërteta e ndjeshme, drejtësia, reparacionet dhe mospërsëritja në Bosnjë dhe Hercegovinë*, Maja Šoshtariq, Seri perspektive: raport hulumtues, Impunity Watch, 2012.

Memorialët në Bosnjë dhe Hercegovinë – reparacion simbolik apo manipulim politik

Seid Burić

Hyrje

Bosnja dhe Hercegovina është shoqëri e pas konfliktit e cila ardhmërinë e saj duhet ta ndërtojë përmes ballafaqimit përfundimtar me të kaluarën dhe punës së vazhdueshme në tejkalinin e interpretimeve të ndryshme të historisë, të cilat i kontribuojnë ruajtjes së gjendjes aktuale dhe vazhdimit të mosbesimit në mes të qytetarëve të përkatësive të ndryshme etnike. Drejtësia tranzicionale si metodë që zbatohet në shoqëritë me histori të shkeljeve masive dhe të rënda të drejtave të njeriut dhe të drejtës humanitare, posedon mekanizma që ndihmojnë kalimin nga gjendja e pas konfliktit në gjendjen e sundimit të ligjit, paqes dhe demokracisë, duke parandaluar përsëritjen e krimeve dhe duke mundësuar zbutjen e pasojave të krijuara. Në mesin e mekanizmave të drejtësisë tranzicionale vend të veçantë zë reparacioni, i cili ka për qëllim satisfaksionin material dhe jo material të viktimit.³⁰ Më 16 dhjetor 2005, **Asambleja e Përgjithshme**

e Organizatës së Kombeve të Bashkuara miratoi Parimet dhe direktivat themelore për mjete juridike dhe reparacion për viktimat e shkeljeve të rënda të të drejtave universale të njeriut dhe shkeljeve serioze të së drejtës ndërkombëtare humanitare, me ç'rast janë definuar pesë forma kryesore të reparacioneve, të cilat në masë të ndryshme evidentohen në shoqëritë me histori shkeljesh të rënda të të drejtave të njeriut dhe krime lufte.

97

Në bazë të qëndrimit të Asamblesë së Përgjithshme të Organizatës së Kombeve të Bashkuara, **format kryesore të reparacionit** janë:

1. *kompensimi*,
2. *restitucioni*,
3. *reabilitimi*,
4. *format e ndryshme të satisfaktionit* të cilat paraqesin metoda simbolike për zbutjen e dëmeve, e ku bëjnë pjesë

30 Në vendimin e Gjykatës Ndër-Amerikane për të drejtat e njeriut në rastin **Velásquez-Rodríguez kundër Hondurasit** (viti 1988) përmenden pesë detyrime kryesore të shtetit (1. shteti është i detyruar të ndërmarrë të gjitha masat e nevojshme për të parandaluar shkeljen e të drejtave të njeriut; 2. në rast se ka ndonjë lëshim në mbrojtjen e të drejtave të njeriut, shteti është i detyruar që të hetojë në mënyrë efikase të gjitha pohimet për krime; 3. shteti është i detyruar që të bëjë publike kush janë viktimat e kush kryesit; 4. shteti ka për detyrë të procedojë të gjithë ata për të cilët ekziston dyshimi i bazuar se kanë urdhëruar apo i kanë kryer personalisht krimet dhe të organizojë procedurë gjyqësore efikase dhe korrekte; 5. shteti ka për detyrë të pëргatisë programe të reparacionit për viktimat për shkak të vuajtjeve nëpër të cilat kanë kaluar, në mënyrë që të zgjedhohen pasojat e krimeve dhe krijohet ndjenja e plotë e drejtësisë), ndërsa janë definuar katër mekanizma të drejtësisë tranzicionale të cilat paraqesin bazën, por jo edhe listën përfundimtare të mekanizmave:
1. drejtësia penale, 2. tregimi i të vërtetës, 3. reparacionet, 4. reformat institucionale, gjithmonë duke pasur parasysh se konteksti shoqëror dikton mënyrën e zbatimit të konceptit të drejtës tranzicionale. Duhet theksuar se asnje nga këta mekanizma si i vetëm nuk mund të arrijë qëllimet e drejtësisë tranzicionale. Për përmbrushjen e këtyre qëllimeve kërkohet vullnet politik, rol aktiv i shoqërisë civile dhe konsultime të gjera në relacionin shoqëri civile-pushtet.

zbardhja e fatit të personave të zhdukur dhe format e ndryshme të reparacioneve simbolike siç janë kërkim-falja, ngritura e monumenteve përkujtimore, verifikimi i fakteve mbi krimet e kryera dhe të ngjashme.

5. garantimi i mos përsëritjes.

Bosnja dhe Hercegovina akoma nuk ka strategji për qasje sistematike dhe gjithëpërfshirëse ndaj reparacioneve, duke përfshirë këtu edhe qasjen ndaj memorialëve si një kategori e veçantë e reparacioneve simbolike. Mosekzistimi i një strategie në nivel të BeH ka rezultuar me gjendje kaotike në fushën e ngritjes së përmendoreve të cilat në të shumtën e rasteve u kushtohen pjesëtarëve të njërit grup etnik, përderisa numri i memorialëve „multietnike“ është i papërfillshëm.³¹ Edhe pse memorialët janë kategorizuar në grupe të reparacioneve, ato duhet shikuar më tepër se njohje e vuajtjeve të viktimate, prandaj duhet të jenë të dukshme dhe publike dhe të nxisin biseda shoqërore për të kaluarën.

Gjendja e memorialëve në Bosnjë dhe Hercegovinë

Në Bosnjë dhe Hercegovinë ekzistojnë tre apo katër histori zyrtare mbi të kaluarën, të cilat janë përfshirë në sistemin arsimor dhe ndikojnë në zhvillimin e kulturës së kujtimit. Historitë e tillë, në vend se të ndihmojnë në arritjen e pajtimit dhe ballafaqimin përfundimtar me të kaluarën, krijojnë konflikte të reja. Problemi kryesor në politikën e memorialëve në hapësirën e BeH është mungesa e koordinimit në nivel shtetëror, prandaj është evidente praktika e ngritjes së monumenteve që shënojnë ngjarje të caktuara pa vërtetim gjyqësor të fakteve për krimet e kryera gjatë konfliktit të armatosur. Monumentet zakonisht u kushtohen „heronjve lo-

kal“, të cilët për pjesëtarët e një grupi etnik janë heronj, kurse grupi tjetër etnik i sheh ata si kriminelë dhe kryes të vepgrave penale.³² Memorialët e këtij lloji përpos që nxisin konflikte të reja, më së shpeshti të natyrës verbale dhe politike, si në nivelin lokal ashtu edhe në nivelet tjera, në të njëjtën kohë e vështirësojnë zbatimin e **Aneksit të VII-të të Marrëveshjes paqësore të Dejtonit**, duke ngjallur pasiguri te të kthyerit dhe ndjenjën se jeta e përbashkët është e pamundur.³³ Gjendja aktuale e memorialëve në BeH duhet të analizohet me kujdes në mënyrë që të mundësohet përshtatja e saj me dokumentet ligjore dhe programore. Qëndrimet në teorinë e drejtësisë tranzicionale për rolin e memorialëve janë të ndryshme. Nga njëra anë thuhet se memorialët duhet të ngrihen në vendet që mund të ngjallin reagime të caktuara, të kontribuojnë në nxjerrjen e mësimeve nga e kaluarë dhe të garantojë mos përsëritjen e ngjarjeve të tillë, kurse nga ana tjetër thuhet se kujtimi publik, e në këtë kuadër edhe ngritura e memorialëve, shkakton pasoja negative të cilat mund të çojnë në konflikte mes përfaqësuesve të grupeve të ndryshme etnike, posaçërisht kur bëhet fjalë për kujtesën që lidhet me versionet kundërthënëse të historisë së kohëve të fundit, gjë që bashkësive lokale në tranzicion nganjëherë mund t'i shkaktojë më tepër dëm se sa dobi. Dhënia e lejes për ngritjen e një monumenti nga departamenti për urbanizëm përgjithësisht është kompetencë e vetëqeverisjes lokale, me kusht që iniciativa të vijë nga institucionet, organizatat joqeveritare, bashkësitë fetare dhe elitat politike. Burimet e financimit për ngritjen e monumenteve apo memorialëve janë buxhetet komunale por edhe fondet e ndryshme në kuadër të ministritve kantonale dhe federale, të cilat janë të lidhura me mbrojtjen e veteranëve, invalidëve dhe viktimate civile të luftës. Në këtë fushë shpesh shfaqen situata ku

-
- 31 Dallimet mes memorialëve dhe monumenteve kuptohen në përputhje me sqarimet e dhëna nga historiani James Young: „**Monumentet paraqesin një nëngrup të memorialëve: objekte materiale, skulptura dhe instalacione që shërbejnë për të përkujtuar një person apo ngjarje.**(...) Memoriali mund të jetë një ditë e caktuar, konferencë apo hapësirë, pra nuk është e thënë të jetë vetëm monument. **Monumenti nga ana tjetër gjithmonë është një lloj i memorialit**“. James Young. „Struktura e kujtesës“, në: Maja Brkljaçiq dhe Sandra Prlenda, „Kultura e kujtimit dhe historia“, Golden marketing – Libri teknik, Zagreb, 2006, faqe 201.
- 32 Gjykimet për krimet e luftës të kryera gjatë konfliktit të armatosur në Bosnjë dhe Hercegovinë po zhvillohen para Gjykatës Ndërkombëtare Penale për ish Jugosllavinë (GJNPJ/ICTY); 16 gjykata në Bosnjë dhe Hercegovinë (Departamenti për krimet e luftës dhe Gjykatat e B e H, dhjetë gjykata kantonale dhe pesë gjykata të qarkut dhe Gjykata themelore e Distriktit Brçko); Dhomën për krimet e luftës të Gjykatës së Qarkut në Beograd (Serbi) dhe në gjykatat e shteteve tjera, në përputhje me parimet e juridiksionit universal.
- 33 **Aneksi i VII-të të Marrëveshjes paqësore të Dejtonit** parasëthku kthimin dhe rindërtimin e pronës, që nënkupton kompensimin e drejtë të dëmit për pronën e shkatërruar dhe kthimin e të zhvendosurve në vendbanimet e tyre (kthimin fizik dhe të qëndrueshëm), dhe obligon institucionet e pushtetit që të krijojnë të gjitha parakushtet e nevojshme për përmbrashjen e dispozitiveve të përmendura. Parashihet mundësia e sigurisë dhe lëvizjes së lirë, zgjidhja e çështjes së personave të zhdukurve, heqjen e legjislacionit diskriminues në fuqi gjatë periudhës së luftës, ndalimin e gjuhës së urrejtjes në media, iniciimin e procedurave kundër atyre që kanë shkelur të drejtë të humanitare ndërkombëtare dhe atyre që e pengojnë kthimin.

ngritja e përmendoreve për pjesëtarët e formacioneve ushtarakë financohet nga buxheti, kurse përmendorët për viktimat civile, që janë në numër më të vogël, financohen ekskulzivisht nga familjet. Praktikë e shpeshtë me rastin e ngritjes së monumenteve përkujtimore është përkujtimi i përbashtë i ushtarëve dhe viktimate civile të luftës, me çka bëhet përpjekje të tregohet uniteti i këtyre dy kategorive krejtësisht të ndryshme. Bazën ligjore për ngritjen e monumenteve në Bosnjë dhe Hercegovinë e paraqet ligji i entiteteve dhe kantoneve për planifikimin hapësinor dhe shfrytëzimin e territorit dhe ligjet e sipërpërmendura të Distriktit Brčko, standardet dhe kriteret e të cilëve për ngritjen e memorialëve nuk janë në përputhje me ato të mekanizmave të drejtësisë tranzicionale. Përpos ligjeve të përmendura, në nivel shtetëror ekzistojnë dokumente të caktuar ligjore dhe programore sikurse edhe institucionale të cilat merren me çështje të memorialëve, por eliat politika ende nuk e kanë hartuar projektligjin që do ta rregullonte ngritjen e monumenteve.³⁴ Konsiderohet se për aprovinin e një ligji të tillë në Parlamentin e Bosnjë e Hercegovinës nuk mund të sigurohet shumica e nevojshme, meqenëse në këtë institucion janë të përfaqësuara partitë politike, anëtarët e të cilave mojnjë kryerjen e krimeve, sikurse edhe faktin se në Srebrenicë

nicë kishte gjenocidi.³⁵ Partitë politike në pushtet dhe anëtarët e shquar të tyre janë vendimarrësit kryesorë për këtë çështje, duke përcjellë në këtë mënyrë mesazhin e qartë për atë se kush është viktima e kush kryesi i krimit (ku shpeshherë qëndrimet e një partie politike paraqiten si qëndrime të popullit, sepse ajo veten e konsideron përfaqësuese të gjithë popullit). Përpos fyerjeve të kësaj natyre në adresë të viktimate, vendosja e monumenteve dhe ngritja e objekteve të kultit në disa raste është politizuar së tepërtimi dhe ato qëllimish ndërtohen në vendet e vuajtjeve të grupit tjeter etnik, veprime këto që cenojnë më tej dinjitetin e viktimate.³⁶ Në BeH objektet shkolllore dhe hapësirat e fabrikave, hoteleve, qendrave sportive, stadiumeve, shitoreve, restauranteve shpeshherë kanë qenë vende të ekzekutimit dhe keqtrajtimit si të individëve ashtu edhe të një numri të madh të pjesëtarëve të një grupe etnik. Në vende të tilla, që nga fillimi i konfliktit të armatosur e deri më sot vazhdimisht po ngrihen monumente, të cilët në të shumtën e rasteve kanë karakteristika religioze të popullit shumicë në atë vendbanim dhe promovojnë versionin e historisë sipas kuteve të tyre, duke injoruar të kthyerit, përkatësia etnike e të cilëve në monumentet në fjalë kualifikohet si kriminale apo agresore. Nuk duhet harruar as faktin se edhe monumentet e

³⁴ **Ligi për personat e zhdukur** (Dispozita e Nenit 20 të Ligjit për personat e zhdukur që parashevë të drejtën e familjeve të kërkojnë që "vendet e varrimit dhe zhvarrimit (individuale apo të përbashkëta) të shënohen, pa marrë parasysh nga numri i viktimate, respektivisht personave të zhdukur", pas miratimit paraprak nga Instituti për persona të zhdukur dhe me pajtimin e pushtetit lokal; Aneksi i VIII-të i Marrëveshjes së paqes së Dejtonit (Komisioni për ruajtjen e monumenteve nacionale) dhe Kriteret për emërtimet e shkollave dhe simbolet (Analiza e zbatimit të kritereve për emërtimin e shkollave dhe shënimin e ngjarjeve e vitit 2008, vërtetoi se ky ligj nuk po zbatohet dhe se 556 shkolla në BeH (27%) kanë simbole përkujtimore që kryesish kanë të bëjnë me monumentet e ngritura përluftëtarët e vrarë në luftën e fundit).

³⁵ „**Unë këtu pohoj se nuk është kryer gjenocid! Nuk ka pasur gjenocid!** Ka ekzistuar një plan sipas të cilës disa të huaj dhe politikanë të caktuar boshnjakë janë përpjekur të na lënë fajin dhe përgjegjësinë për diçka që nuk e kemi bërë. Qëllimi ishte i qartë, si do të mbijetonte Republika Serbe nëse ajo ka lindur nga gjenocidi...“ Milorad Dodik, Kryetar i Lidhjes së socialdemokratëve të pavarur-SNSD dhe Kryetar i Republikës Serbe- me rastin e promovimit të partisë SNSD në mitingun qendror paralektoral në Srebrenicë, në vitin 2012. (Dnevni avaz- 24.09.2012).

³⁶ **Srebrenica-** Rasti i ndërtimit të kishës ortodokse pranë varrezës masive „Budak 2“, nga e cila janë ekshumuar trupat e 137 viktimate të gjenocidit, pak mbi Qendrën Memoriale në Potoçare. Sipas informatave të Këshillit nismëtar kundër lokacionit për ndërtimin e kishës në Budak, nën objektin që po ndërtohet gjenden mbetje tjera njerëzore të viktimate të gjenocidit, me çka po bëhen përpjekje të mëtejme përmblimin e krimit.

Sarajevë- Rasti i iniciativës për ngritjen e kryqit përkujtimor dhe kishës në Zlatishte (Trebeviq) mbi Sarajevë, në përkujtim të serbëve të vrarë. Në këtë vend ndodhej një nga bastionet e Ushtrisë së Republikës Serbe nga ku është granatuar dhe është qëlluar në mënyrë jo selektive nga snajperët gjatë kohës së rrethimit të qyteti të Sarajevës, që rezultoi me vrasje e mijëra personave. Me vendimin e Gjykatës Ndërkombëtare Penale për ish Jugosllavinë është vërtetuar përgjegjësia e gjeneralit të Ushtrisë së Republikës Serbe, Stanislav Galiqit. Në hapësirat përreth Zlatishtes nuk është vrapë asnjë civil i përkatësisë serbe, prandaj analistët në B & H mendojnë se një monument i këtillë, me formën dhe lokacionin e caktuar, nuk do t'i kontribuonte të vërtetës dhe pajtimit, përderisa autoritetet e Republikës Serbe janë të mendimit se në këtë mënyrë shprehet respekti për serbët e vrarë në Sarajevë.

Prijedor- Rasti i ngritjes së monumentit për ushtarët serbë në Trnopolje, pjesëtarëve të njësive që po të njëjtin vend kanë torturuar dhe keqtrajtuar boshnjakët dhe kroatët e Prijedorit.

ngritura nga të kthyerit shpesh përmbajnë kualifikime të njëjtë apo të ngjashme, siç u theksuan më parë.³⁷ Përkundër numrit të madh të monumenteve të ngritura, ngritja e të cilave po vazhdon ende, ekzistojnë lokacione që deri më sot nuk janë shënuar si vende të kryerjes së krimit për shkak se këtë nuk e lejon qeveria lokale apo për shkak të privatizimit të objekteve, të cilëve u është kthyer funksioni që kanë pasur para konfliktit të armatosur.³⁸ Ngritja e monumenteve në këtë mënyrë po minon mundësitet për pajtim, dëmton procesin e ballafaqimit me të kaluarën dhe keqpërdor viktimat, nga e cila përfitojnë vetëm politikanët lokal. Përpas këtyre shembujve negativ, janë shënuar raste kur monumentet e ngritura në mënyrë të qartë e përbushin detyrën e shënimit të vendeve të vuajtjeve dhe krimeve, dhe nuk përmbajnë kurfarë simbole respektivisht tekste nacionaliste dhe religioze, që në ndonjë mënyrë ofendon të tjerët. Iniciativat për ngritjen e monumenteve për shénimin e krimeve ndaj pjesëtarëve të grupeve tjera etnike janë të rralla, por kemi edhe shembuj të tillë mes të cilave përmendet rasti i shënimit të vuajtjeve të popullsisë jo boshnjake në vendin e quajtur Kazan mbi Sarajevë.³⁹ Monumentet përkujtimore pa simbole fetare i karakterizon fakti se në to janë shkruar vetëm emrat e viktimate, data e vrasjes së tyre dhe se a bëhet

fjalë për viktimë civile të luftës apo pjesëtar të ndonjë njësie të caktuar ushtarake. Po të analizojmë numrin e këtyre monumenteve në territorin e njërit apo entitetit tjetër mund të konstatohet me siguri se memorialë të tillë mund të gjemë vetëm në hapësirën e Federatës së Bosnjë dhe Hercegovinës, përderisa në monumentet në Republikën Serbe gjithmonë dominojnë simbolet religioze dhe kombëtare. Bazuar në gjendjen aktuale në gjithë territorin e B e H del qartë se fusha e memorializimit duhet të rregullohet në mënyrë ligjore dhe atë në nivel shtetëror, në mënyrë që të pengohen manipulimet me numrin dhe ndjenjat e viktimate. Ligji në këtë fushë duhet të përcaktojë, para së gjithash, standardet dhe kriteret që duhet të plotësohen me rastin e ngritjes së monumenteve përkujtimore, por edhe për organizimin e gjithë aktiviteteve komemorative që kanë të bëjnë me këto memorialë. Anketa e kryer nga ana e Programit për Zhvillim të Kombeve të Bashkuara në B e H (UNDP) tregoi se zgjidhja e kësaj çështje përmes miratimit të ligjit dhe standardizimit të ngritjes së memorialëve ka mbështetjen e shumicës së qytetarëve të BeH, ku 75.1% e tyre janë të mendimit se duhet të miratohet ligji në nivel të BeH që do të rregullonte ndërtimin e monumenteve dhe memorialëve.⁴⁰ Në kuadër të përgatitjes së Strategjisë për drejtësinë tranzicionale në BeH

-
- 37 **Kriteret për simbolet shkollorë definojnë se cilët janë simbolet e pranueshme shkollorë:** ‘Plakat përkujtimore të luftës me emrat e të vdekurve, vitin e tyre të lindjes dhe rënies, të cilat nuk përmbajnë interpretime dhe kualifikime të luftës, si dhe monumentet që nuk kanë mesazhe të shkruara me përbajtje ofenduese dhe të papranueshme.’ Kriteret për emërtimin e shkollave dhe simbolet, II Kriteret për simbolet shkollorë, 1. Simbolet e pranueshme shkollorë (C).
- Rogatica** – Monumentin e ngritur për viktimat serbe të vitit 1992 në vendin e quajtur Kukavice ka mbishkrinin se objekti është ngritur në shenjë të kujtimit të përhershëm për “patriotët serbë të vrarë në mënyrë mizore nga ana e kriminelëve myslimanë”; mbishkrime të ngjashme gjemë edhe në Federatën e BeH, zakonisht të formuluarë: „viktima të masakrave çetnike”, „të vrarë nga granatat e shkrehura nga pozitat e agresorëve“ dhe kështu me radhë.
- 38 **Vishegrad** - Hoteli „Vilina vlas“ gjatë konfliktit të armatosur shërbente si kamp për dhunimin e femrave, ndërsa sot në atë vend nuk ka asgjë që do të përkujtonte krimet e tmerrshme që kanë ndodhur aty. Kryetaria e Shoqatës së grave – viktima të luftës, Bakira Haseçiq mendon se hoteli në fjalë do të duhej mbyllur dhe të shndërrrohet në qendër memoriale, por meqë kjo nuk është e mundur sepse ai tashmë është privatizuar, aty të paktën duhet të vendoset një shenjë përkujtimi. Autori i udhëzuesve turistikë, Tim Clancy, në shenjë respekti ndaj viktimateve e ka hequr hotelin „Vilina vlas“ nga udhëzuesit turistikë të BeH. Këto vend duhet të promovohen si „vende të ndërgjegjës“ ashtu që në këtë hotel të mbahen konferenca për të drejtat e femrave dhe dhunën seksuale, bashkë me prezantimin e fakteve për atë që ka ndodhur në këtë vend në të kaluarën.
- 39 **Sarajevë** – Rasti i shënimit të krimeve kundër qytetarëve jo boshnjakë në rajonin e Kazanit, mbi Sarajevë, të kryera gjatë vitit 1993 nga Brigada e 10-të malore e Armatës së Republikës së B e H, me të cilën komandonte Mushan Topaloviq Caco. Pas lufte, nga shpella e Kazanit janë nxjerrë mbetjet mortore të 29 personave, kurse janë identifikuar vetëm dhjetë viktima. Iniciativa për ngritjen e monumentit në Kazan ka ardhur nga ana e Zëvendës-kryetarit të Federatës së B e H, Svetozara Pudariq, me përkrahjen e Kryetari të komunës së Qytetit të Sarajevës, prof.dr. Alija Behmen. Nga viti 1994 deri më sot, për krimet në Kazan janë dënuar me burgim në kohëzgjatje nga 10 muaj deri në gjashtë viete 14 pjesëtarë të Armatës së Republikës së B e H. Për këtë krim të luftës kundër popullatës jo boshnjake të kryer në Sarajevë e rrethuar mbahet përgjegjës komandanti i Brigadës së 10 malore Mushan Topaloviq Caco, i cili është i dyshuar kryesor për vrasjen e civilëve, por edhe bashkëluftëtarëve të tij. Caco u vra në vitin 1993 gjatë konfrontimit të Udhëheqjes së Armatës së Republikës së Bosnjë dhe Hercegovinës me, siç është thënë atëherë, “kriminelët nga radhët e veta”.
- 40 E shprehur sipas përkatësisë etnike të respondentëve, këtë qëndrim e ndajnë 84.1% e boshnjakëve, 70.8% e serbëve, 52.6% e kroatëve dhe 85.6% e pjesëtarëve të nacionaliteteve tjera. *Ballafaqimi me të kaluarën dhe qasja në drejtësi nga perspektiva e opinionit, UNDP, 2010*, faqe 28 (www.undp.ba).

është paraparë zhvillimi i një procesi konsultativ me të punësuarit në institucionet e shtetit, ekspertët dhe qytarët, në mënyrë që të definohen standartet për memorializim, të bëhet arsimimi i nevojshëm, të arrihet konsensus në lidhje me ditët e përkujtimit të përbashkët dhe ndërtimit të kompleksit të përbashkët memorial për të gjitha viktimat e luftës në BeH.⁴¹ Dallimet mes qytetarëve shfaqen kur bëhet fjalë për ngritjen e një monumenti kryesor për të gjitha viktimat e luftës në BeH. Idenë e ngritjes së një memoriali të ri e përkrahin rreth 64% e respondentëve në BeH (84% e boshnjakëve, 58% e kroatëve dhe vetëm 39% e serbëve), rreth 75% e respondentëve nga Federata e Bosnjë dhe Hercegovinës dhe rreth 43% nga Republika Serbe, përderisa respondentët nga Distrikti Brçko e përkrahin këtë ide në përqindje shumë të lartë (mbi 90%).

Mendimi i qytetarëve për monumentet e ngritura deri tani është pozitiv dhe pak a shumë uniform. Kështu për shembull, 72% e respondentëve janë të mendimit se monumentet dhe memorialët e ngritura deri më tani janë të dobishëm për procesin e ballafaqimit me të kaluarën. Shikuar në bazë të entitete rezultatet duken kështu: 80% e të pyeturve nga Federata e BeH mendojnë se memorialët janë të dobishëm për procesin e ballafaqimit me të kaluarën, kurse kjo përqindje në Republikën Serbe është rreth 67, përderisa në Distriktin e Brçkos 63% e respondentëve theksuan se monumentet e tillë nuk janë të dobishme.⁴² Nëse i analizojmë rezultatet e UNDP-së duket qartë qëndrimi pozitiv ndaj monumenteve të ngritura deri më tani, arsyen për këtë duhet kërkuar në faktin se shumica e monumenteve të ngritura reflektojnë pikëpamje të njëjanshëm për të kaluarën dhe ngjarjet që përkujtohen, që në asnjë mënyrë nuk i ndihmon ballafaqimit me të kaluarën e përbashkët dhe pajtimit përfundimtar.

Strategjia e drejtësisë tranzicionale dhe memorialët në Bosnjë e Hercegovinë

Meqë ballafaqimi me të kaluarën është me rëndësi për një të ardhme të qëndrueshme në BeH dhe për shkak të interpretimeve të ndryshme të së kaluarës së kohëve të fundit, këtij problemi duhet qasur në mënyrë sistematike dhe

gjithëpërfsirëse, për të dhënë rezultate të caktuara. Këshilli i Ministrave të BeH ka nisur aktivitetet për hartimin e Strategjisë për drejtësinë tranzicionale në BeH e cila bazohet në *Raportin mbi konsultimet e kryera*, të cilin *Këshilli i Ministrave të BeH* e miratoi në maj të vitit 2009. *Ministria për të Drejtat e Njeriut dhe refugjatë e BeH, Ministria e Drejtësisë së BeH dhe Programi i Kombeve të Bashkuara për Zhvillim* (UNDP) mbajtën konsultime, gjatë të cilave përfaqësues të qeverisë, organizatave të shoqërisë civile dhe shoqatave të viktimate paraqitën qëndrimet e tyre, gjë që përkufizoi nevojën për zgjidhjen e problemeve nga e kaluara përmes përgatitjes së *Strategjisë* në nivel shtetëror. Në vitin 2010, UNDP-ja hulumtoi qëndrimin e opinionit publik, ku 90% e respondentëve u shprehën se qeveria e BeH duhet të përgatis një plan konkret për çështjet e ballafaqimit me të kaluarën. Strategjia e drejtësisë tranzicionale ka qëllime të definuar qartë, të cilat duhet të arrihen brenda periudhës së caktuar, ku qëllimi kryesor është korrigimi i padrejtësive të ndodhura gjatë konfliktit të armatosur prej vitit 1992 deri në 1995. Duhet theksuar edhe atë se strategjia është marrëveshje politike, në përputhje me rregullimin kushtetues dhe ligor të BeH dhe standardet ndërkombëtare që rregullojnë mbrojtjen e të drejtave elementare njerëzore. Strategjia e drejtësisë tranzicionale merret me çështjet relevante nga fusha e drejtësisë tranzicionale, posaçërisht ato të cilat deri më tani nuk janë shqyrtuar në mënyrë adekuate nga ana e institucioneve të qeverisë, ku vend të veçantë zënë memorialët.

Në bazë të rezolutës së *Asamblesë së Përgjithshme të Organizatës së Kombeve të Bashkuara*, satisfaksi i viktimate paraqet një nga format e reparacioneve, prandaj, në përputhje me këtë, çështja e memorializimeve në *Strategjinë e drejtësisë tranzicionale* klasifikohet në fushën e reparacioneve, ndonëse ajo është më e komplikuar në krasim me vetë reparacionet dhe vepron jashtë kësaj sfere, në fushën e vërtetimit të fakteve, të drejtave të njeriut, ndërtimit të besimit në institucionet qeverisëse, tregimit të së vërtetës dhe pajtimit.⁴³ Siç edhe është thënë, çështja e memorializimit në BeH paraqet një fushë e cila për momentin është tërësisht e pa organizuar, me rritje të vazhdueshme të pakënaqësi-

41 Në vitin 2011, në varrezat Vlakovo të Sarajevës është zbuluar **Monumenti i paqes**, kushtuar të gjitha viktimate që humbën jetën në BeH gjatë luftërave të kaluara si dhe pjesëtarëve të vrarë të misioneve paqësore në BeH.

42 Ballafaqimi me të kaluarën dhe qasja ndaj drejtësisë nga perspektiva e publikut - Raporti special i Programit të Kombeve të Bashkuara për Zhvillim në BeH (UNDP-ja BeH), 2010, faqe 27.

43 Asambleja e Përgjithshme e Organizatës së Kombeve të Bashkuara më 16 dhjetor 2005 miratoi Parimet dhe direktivat themelore përmjete juridike dhe reparacion për viktimat e shkeljeve të së drejtës ndërkombëtare dhe shkeljeve serioze të së drejtës ndërkombëtare humanitare.

ve dhe kundërthënieve të shumta. Me rastin e hartimit të Strategisë për drejtësinë tranzicionale janë identifikuar këto probleme dhe është thënë se:

- 1. procesi i memorializimit është politizuar dhe shpreh pikëpamje të njëanshme mbi ngjarjet e së kaluarës;**
- 2. evidentohen mospërputhje dhe mos koordinim legjislativo-institucional sa i përket inicimit, aprovimit dhe financimit të ndërtimit të memorialëve.**

Gjendjen e tanishme më së miri e pasqyron fakti se familjet e viktimate të cilat duan të organizojnë komemoracione në vendet e kryerjes së krimeve vazhdojnë t'u nënshtrohen maltritimeve të ndryshme. Disa komuna në BeH kanë refuzuar të japid miratimin urbanistik për ngritjen e monumenteve edhe pse familjet e viktimate ishin të gatshme ta financojnë ndërtimin e tyre. Për pasojë, një numër i caktuar i vendeve ku janë kryer krime masive mbeten akoma të pashënuara. Monumentet e vendosura janë cak i shkatërrimeve, mohimeve, heqjeve dhe dëmtimeve të vazhdueshme, që shoqërohet me ofendime, përgojime të viktimate dhe mohim të statusit të tyre.⁴⁴ Memorialët e ndërtuara në BeH janë paraqitje statiko-fizike të një ngjarje të caktuar historike me karakteristika të theksuara sakralo-religioze, të cilat shpeshherë ngriten në afersi të objekteve të shenja të konfesioneve përkatëse. Funksioni kryesor i memorialëve do të ishte provokimi i reaksioneve emocionale si mes familjeve të viktimate ashtu edhe mes anëtarëve të bashkësisë etnike të cilës i takonin viktimat. Me këtë lidhet funksioni pedagogjik i memorialëve, i cili ende nuk realizohet për arsy se mungon dialogu për atë se çka paraqesin memorialët sikurse edhe për tema bashkëkohore shoqërore që kanë të bëjnë me çështjet e memorialëve.

Memorialët dhe religjioni në BeH

Edhe pse deri më tani ndikimin më të madh në fushën e memorializimit në BeH e ka pasur politika, asnjëherë nuk duhet harruar rolin e madh që ka religjioni dhe bashkësitetë fetare në përcaktimin e pamjes së monumenteve, raportit ndaj viktimate dhe përkujtimin e një komuniteti. Institucionet fetare janë bërë qendra e kujtesës së një populli në ri-afirmimin e tij nacional dhe religjioz. Bashkësitetë e tre religjioneve monoteiste, kisha ortodokse dhe katolike si dhe bashkësia islamë, me shekuj të tërë kanë pasur rol të veçantë në shoqërinë e Bosnjës dhe Hercegovinës dhe rregullisht kanë përdorur simbolet universale fetare të njoitura në gjithë botën, siç janë kryqi, gjysmëhëna, citatet nga Bibla dhe Kurani, por edhe ato që tashmë kanë qenë të nacionalizuara. Po të nisemi nga qëndrimet themelore të religjionit, do të shohim se mësimet e tij lidhen me ngjarje dhe monumente, kurse luftërat gjithmonë janë të mbështjella me vellon mitologjike që ka të bëjë me trima, viktima, përmendore dhe fitore. Klerikët kanë pasur rol të veçantë gjatë kohës së konfliktit të armatosur sepse shpesh kanë mbajtur ceremoni fetare dhe kanë dhënë mësime religioze për ushtarët, në prezencë të fotografive të udhëheqësve të atëhershëm (shumica nga të cilët sot janë kriminelë lufte) ku nuk mungon simbolet dhe ikonografia fetare.⁴⁵ Formimi i identitetit kombëtar është i lidhur me konceptet të cilët përcaktojnë kufirin në raport me të tjerët, theksojnë dallimet (që në realitet janë minimale) dhe krimet që një bashkësi etnike i ka kryer ndaj tjetrës në të kaluarën e afërt dhe të largët. Konflikti i armatosur në BeH u zhvillua brenda një shoqërie multi-konfeksionale, në të cilën vetëm tash, nga një distancë e caktuar kohore, që ndoshta nuk është e mjaftueshme, mund ta shohim instrumentalizimin e religionit në luftë. Pas gjithë këtyre zhvillimeve, duket sheshazi se simbolet

44 Disa nga monumentet që kanë ngjallur reagime të shumta në opinionin e Bosnjë Hercegovinës, siç është rasti me vendosjen e monumentit në varrezën boshnjakë Strazhishët në Vishegrad, për të cilën inspektori komunal për urbanizëm dhe ndërtim mori vendim që të largohet sepse ishte ngritur pa leje përkatëse dhe në truallin që është pronë e Bashkësisë Islame të Bosnjë dhe Hercegovinës.

Mospajtime të mëdha në Republikën Serbe provokoi mbishkrimi ku thuhet se monumenti u kushtohet „të gjithë boshnjakëve të vrasë dhe të zhdukur, fëmijëve, grave dhe burrave, viktima të gjenocidit në Vishegrad“. Në rastin e kampit Omarska (në Prijedor) në vendin e vuajtjeve dhe torturimit nuk ekziston asnjë shenjë kujtimi. Familjet e viktimate kërkojnë që në vendin e kampit, që tani është në pronësi të Arcelor Mittal-it, të ngritet monumenti në mënyrë që të shënohen vuajtjet e përjetuara gjatë luftës së kaluar. Por, as Arcelor Mittal e as pushtetarët e Priedorit nuk lejojnë ngritjen e monumentit. Grumbullimi në këtë vend vuajtjesh lejohet vetëm një ditë në vit, më 6 gusht. Shoqata e popujve të rrezikuar kërkoi nga qeveritë evropiane që të ushtrojnë presion ndaj Arcelor Mittalit që të lejojë ndërtimin e monumentit.

45 Operacionet ushtarakë dhe vrasja e pjesëtarëve të komuniteteve tjera shpeshherë është paraqitur si luftë në emër të Zotit, si dëshmi e besimit, luftë e shenjtë, vetëmbrojtje, luftë në emër të kryqit të shenjtë, ndërsa të vrarët në këto operacione nga radhët e veta konsiderohen heronj të sakrifikuar përfshirë kombin. Shumica e monumenteve kushtuar atyre janë shndërruar në vende të shenjta, me një numër të madh të simboleve dhe mesazheve religioze.

religjioze të shoqëruara me mbishkrime me fjalët vuajtje, eksod dhe gjenocid, dominojnë në monumente, kurse për gjithë këtë fajtorë janë ekstremistët e kombit tjetër.⁴⁶ Arsyen e „monumenteve një nationale“ mund ta kërkojmë në faktin se luftërat në shoqëritë shumë-konfeksionale çojnë në homogenizim në të gjitha aspektet, duke përfshirë këtu edhe fushën e memorializimit, duke përhapur vazhdimisht idenë se një vend i caktuar paraqet fortësën e fundit të botës ortodokse, katolike apo myslimanë. Është interesant besimi i përhapur në BeH dhe në Ballkan se objektet që simbolizojnë përkatësinë religjioze mund të ndihmojnë në shmangien e fateve tragjike dhe arritjen e shenjtërisë së një vendi dhe për këtë arsyen në monumentet e ngritura janë prezentë simbolet religjioze (kryqi, gjysmëhëna dhe ylli, citatet nga librat e shenjtë etj.), praktikë kjo që është në kundërshtim me mësimet themelore të religjioneve konkrete. Prezenca e gjithë këtyre simboleve religjioze në procesin e memorializimit duhet kërkuar në lidhjen shkak-pasojë me parimin që dominonte gjatë kohës së konfliktit të armatosur në BeH, i cilin nënkupton se konfrontimi përfundimtar me armikun vjen vetëm pas konfrontimit paraprak me simbolet dhe objektet e tij, gjë që ndihmon në përcaktimin e territorit të ushtrisë dhe popullit fitimtar.⁴⁷ Pas lufte, objektet fetare ishin të parat në listë për rindërtim, e pas tyre vjen vendosja e monumenteve përviktimat e grupit përkatës etnik ne vend të caktuara. Simbolet religjioze nuk duhet të vlerësohen si diçka *a priori* të drejtuar kundër tjetrit dhe të huajës, e as si elemente të paqes. Atyre u japid domethënë interpretimet e çastit.

Qasje e re ndaj memorializimeve në BeH

Sot në BeH ekziston një numër i shembujve të cilët e kanë arritur vlerën simbolike përmes shprehjeve të pastra artistike, pa përfshirje të panevojshme të religionit në gjithë këtë tregim.⁴⁸

Më 9 maj 2009, në Ditën e Evropës dhe Ditën e fitores mbi fashizmin, në Sarajevë u zbulua monumenti kushtuar fëmijëve të vrarë në Sarajevën e rrëthuar, pavarësisht përkatësisë së tyre kombëtare. Monumenti është ndërtuar sipas zgjedhjes ideore të një skulptori sarajevas, i cili, së bashku me artistë tjerë, e punoi monumentin për më shumë se një vit dhe u përpoq që përmes punës së tij të dërgojë mesazhin simbolik për fëmijët e vrarë në luftë, derisa ishin duke luajtur, duke rrëshqitur me saja, duke mësuar në shkollë apo duke fjetur në shtrat. Ky shembull tregon qartë se si mund të dërgohet një mesazh i fuqishëm përmes një vepre artistike, pa u shërbyer me simbole fetare apo fjalë që në çfarëdo mënyre mund ta lëndojnë tjetrin. Në vitin 2012 në Sarajevë u shënua përkujtimi i një ngjarjeje nga koha e konfliktit të armatosur, që nuk nënkuonte patjetër vendosjen e monumentit si objekt fizik, por kjo u bë përmes veprave artistike. Manifestimi „*Vija e kuqe e Sarajevës*“, i ideuar nga një grup artistësh, është mbajtur me rastin e 20 vjetorit të fillimit të rrëthimit të qytetit nga ana e Armatës Popullore të Jugosllavisë dhe Ushtrisë së Republikës Serbe. Në qendër të qytetit janë vendosur 11.541 karrige të kuqe, përmes së cilës në mënyrë simbolike është paraqitur çdo qytetar i Sarajevës i vrarë gjatë kohës së rrëthimit. Me mijëra qytetarë dhe një numër i madh i zyrtarëve nga vendi dhe bota dolën në rrugë për t'i nderuar viktimat. Para Flakës së përhershme është mbajtur një koncert me pjesëmarrjen e një numri të madh të koreve dhe solistëve. Në vitrinat e të dy anëve të qytetit, qytetarët kanë mundur të shohin ekspozitën e posterëve nga koha e rrëthimit, që tregon përmënyrën se si zhvillohejjeta në ato kushte, ku përkundër 300 granatave, aq sa mesatarisht binin mbi Sarajevë brenda ditës, në qytet organizoheshin shfaqje teatrale dhe koncerthe, btoheshin gazeta ditore dhe mbaheshin festivale. Kjo ngjarje kishte jehonë të madhe në opinionin publik të gjithë botës, të atillë që nuk mund ta ketë asnjë monument i vendosur dhe që praktikisht paralajmëron një mënyrë të re të memorializimit për rajonin tonë. Projekti

-
- 46 Sipas **Juergensmeyeru-it** një nga hapat kryesor në zhvillimin e nacionalizmit ideologjiko-religjioz është identifikimi i armiqve (duke vështruar politikën nga prizmi religjioz bëjnë që rrënjet e problemeve shoqërore dhe politike portretizohen me terminologji religjioze; armiqtë e tyre janë ose pjesëtarët e religionit tjetër ose janë jo religjiozë, por veprojnë kundër religionit, për shembull, sekularistët).
- 47 Sipas vlerësimeve të ndryshme gjatë kohës së konfliktit të armatosur në BeH u rrënuan mes 1000 dhe 1100 xhami, 340 kisha dhe manastire ortodokse dhe 450 kisha dhe manastire katolike.
- 48 Në vitin 2012 në Sarajevë u hap Galeria e parë memoriale në BeH “11/07/95”, në të cilën janë eksposuar në mënyrë të përhershme eksponate në shenjë kujtimi të gjenocidit të kryer në Srebrenicë, në vitin 1995. Projekti për këtë galeri është zhvilluar për disa vite nga fotografi Tarika Samaraha. Galeria ka hapësirë të duhur dhe është rregulluar sipas standardeve më të larta. Pjesa më e madhe e hapësirave të galerisë është dedikuar për ekspozitën e përhershëm, përderisa pjesa tjetër është paraparë për ekspozita të përkohshme. Fotografitë e autorit Tarika Samaraha bashkë me video dokumentet – hartat e gjenocidit dhe deklaratat e dëshmitarëve të mbijetuar, portretet e viktimateve dhe hartat e vendeve në të cilat deri më sot janë gjetur varrezat masive, të eksposuara në Galerinë “11/07/95”, janë në funksion të ruajtjes së kujtesës për vuajtjet e srebernicasve.

më i rëndësishëm nga kjo fushë në periudhën e pasluftës pa mëdyshje se është shënim i përhershëm i gjenocidit të kryer ndaj boshnjakëve në Srebrenicë. Me vendimin e Përfaqësuesit të lartë, Wolfgang Petrich, në vitin 2000 është siguruar trualli i përhershëm në Potoçare (Srebrenicë) për ngritjen e memorialit dhe varrosjen e të gjitha viktimate të gjenocidit. Në anën tjetër të rrugës, përballë hapësirës memoriale gjendet "Fabrika e akumulatorëve" – objekt i kohës së paraluftës, që shfrytëzohej si seli e batalionit holandez gjatë vitit 1994-1995 (baza Charlie). Me urdhëresën e vitit 2003 të Përfaqësuesit të lartë, Paddy Ashdown, është përcaktuar që ky lokacion t'i takojë "Qendrës Memoriale të Srebrenicës në Potoçari". Hapësira Memoriale në Potoçar, në kontekstin e çështjes së memorialëve, mund të përmendet si shembull i ekuilibrit të dukshëm në mes objekteve religioze/sakrale dhe memorialëve të cilat në plotësojnë njëri-tjetrin. Në Qendrën Memoriale të vitit 2010 është varrosur edhe një viktimë e besimit katolik, me çka u bë e qartë se në të njëjtin vend mund të kryhen rituale të ndryshme religioze, për t'i përkujtuar dhe nderuar përgjithmonë viktimat e gjenocidit, duke respektuar plotësisht identitetet e tyre fetare dhe nacionale pa tensione dhe manipulime të panevojshme.⁴⁹ Përpas këtyre shembujve të ndërtimit të objekteve përkujtimore, në shumë qytetet të garantuara pandërprerë kanë mbetur shenja të dukshme të eksplodimit të granatave në trotuare, asfalt dhe rrugët e qytetit, të cilat më pas janë mbushur me ngjyrë të kuqe, duke paraqitur në këtë mënyrë një formë të veçantë të memorializimit. Mbetjet e këtilla në Sarajevë quhen „trëndafilit sarajevas“, të cilat janë ruajtur deri më sot në pothuajse të gjitha pjesët e qytetit dhe paraqesin monumente të veçanta si vërejtje për gjeneratat e ardhshme.⁵⁰

Në bazë të asaj që është thënë më lartë mund të përfundojmë se praktika e deritanishme e ngritjes së monumenteve

në BeH nuk është në përputhje me parimet e drejtësisë tranzicionale në shoqëritë e pas konfliktit. Gjendja aktuale i kontribuon thellimit të vazhdueshëm të mosbesimit, rritjes së tensioneve etnike dhe zvogëlimit të hapësirës për dialog konstruktiv në mes të grupeve të ndryshme etnike. Miratimi i ligjit në nivel shtetëror nuk do t'i zgjidhte në tërësi të gjitha çështjet që lidhen me procesin e memorializimit, por do të ndihmonte në përmirësimin e gjendjes së përgjithshme. Duhet përjashtuar mundësia e çfarëdo zhvendosjeje apo shkatërrimi të dhunshëm të monumenteve që tashmë janë vendosur, me qëllim që të parandalohen situata tjera të konfliktit. Kohëve të fundit duket se procesi i memorializimit po bartet nga hapësirat e parqeve të qyteteve, sheshive, kampave dhe vendeve tjera të vuajtjeve në libra dhe format e „memorializimit elektronik“, të cilët po bëhen gjithnjë e më të rëndësishëm në procesin e ballafaqimit me të kaluarën dhe përbushjen e qëllimeve të drejtësisë tranzicionale. Vend të rëndësishëm në kuadër të këtij procesi zë „**Libri boshnjak i të vdekurve**“, për të cilin françeskani boshnjak dhe profesor i Teologjisë françeskane në Sarajevë, at Ivan Sharçeviq thotë: „Para nesh janë katër libra të rendë, të rendë si e kaluara jonë. Por kjo është e vërteta jonë, e vërteta e rendë dhe çliruese. Ky është monumenti i parë i përbashkët për të gjithë në Bosnjë dhe Hercegovinë, libër kujtimi me emrat e boshnjako-hercegovasve - përkujtim (germanisht Denkmal) për të gjitha viktimat e luftës, monumenti si vërejtje (Mahnmal) për të ardhmen.“⁵¹ Ky regjistër me 95.940 emra ndihmon në mënyrë origjinale që të parandalohet manipulimi duke ia kthyer identitetin dhe dinjitetin çdo viktimitë numëruar. Ngjashëm me shembullin e Jasenovcit dhe vendet tjera ku u kryen krimet gjatë Luftës së II-të Botërore, edhe në këtë rast mund ta shohim rëndësinë e përcaktimit të numrit dhe identitetit të viktimateve, në mënyrë që të pamundësohen manipulimet në të ardhmen.⁵² „Libri boshnjak i të vdekurve“ paraqet një kulturë të re të kujtimit në BeH,

-
- 49 Në hapësirat e Qendrës Memoriale „Srebrenica-Potoçari“ është varrosur edhe Rudolf Hren, viktimë e gjenocidit në Srebrenicë, i cili për herë të fundit është parë më 10 korrik 1995. Pesëmbëdhjetë vjet më pas, në vitin 2010, trupi i Rudolfit është identifikuar në një nga varrezat masive në rrëthinat e Srebrenicës.
- 50 Rrëthimi i Sarajevës ka zgjatur 44 muaj dhe konsiderohet një nga më të gjata në historinë bashkëkohore. Vlerësohet se gjatë kohës së rrëthimit në qytet kanë rënë mesatarisht 300 granata në ditë. Çdo granatë që ka eksploduar në rrugë, rrugë të betonuar apo ndonjë platformë të fortë ka lënë kratere në formë të lules.
- 51 Sharçeviq Ivan; Kultura e kujtimit: „**Libri boshnjak i të vdekurve**“; Gazetat elektronike. Mund të keni qasje në: <http://www.e-novine.com/drustvo/78460-Bosanska-knjiga-mrtvih.html>.
- 52 „Më nuk do të ketë lojë me numra se pse ne aplikojmë standarde në bazë të të cilëve ata që duan të flasin për numra duhet të thonë emra. Së dyti, përmes kësaj ne ruajmë kujtimin për bashkëqytetarët tanë dhe përpipemi ta lirojmë narrativin e përditshëm nga mitet ideologjike, interesat politike dhe nacionale, kurse gjërat t'i quajmë me emrin e vërtet – e këto janë emri dhe mbiemri i viktimitës“ - Mirsad Tokaça (<http://www.video.radiosarajevo.ba/novost/100710/bosanska-knjiga-mrtvih-95940-zrtava-bh-drzavljana>).

e cila nuk ka për qëllim ta barazojë krimin dhe njëkohësisht paraqet një monument trans-nacional dhe trans-religjioz për të gjitha viktimat e konfliktit të armatosur. Përpos kësaj forme të memorializimit kemi edhe versionet elektronike të shënimit të vuajtjeve dhe krimeve të kryera, përmes të cilëve njeriut bashkëkohor i mundësohet qasja në ngjarje, deklarata të dëshmitarëve, dokumente dhe vizita virtuale në vendet e krimit. Në hapësirat e BeH përmendet Muzeu virtual i rrethimit të Sarajevës - koleksioni FAMA, që paraqet një lloj banke të diturisë për përdorim gjerë, i cili është në dispozicion për të gjithë profesionistët që merren me antropologji, sociologji, marrëdhënie ndërkombëtare, të drejta të njeriut, histori, psikologji, art, filozofi dhe media. Koleksioni FAMA në të ardhmen duhet ta ketë vitrinë e vet në kuadër të Muzeut të rrethimit të Sarajevës, për të cilën komuna Qendër tashmë e ka siguruar truallin, kurse qyteti i Barcelonës ka shprehur dëshirën për të ndihmuar ndërtimin e hapësirave të muzeut.⁵³ Koleksioni gjithashtu ofron mundësi të krijimit të një modeli rajonal të edukimit për interpretimin e periudhës së shpërbërjes së Jugosllavisë gjatë viteve 1991 - 1999. Iniciativa e të rinjve për të drejta të njeriut në BeH gjithashtu ka dhënë kontributin e vet duke paraqitur në hartë gjenocidin në Srebrenicë, i cili i dedikohet edukimit të brezave të rinj përmes animacioneve dokumentare si një nga modelet e reja, në të cilat qasja është e lehtë përmes internetit.⁵⁴ Projekti është ndërtuar në fazë bazuar në faktet nga dokumentet e institucioneve që janë marrë me gjenocidin në Srebrenicë dhe në çdo hartë janë paraqitur pikat kryesore ku gjenden provat (dokumentet e shkruara, skicat, fotografitë, videot).

Në vend të përfundimit

Mund të konkludohet në fund se problemet në fushën e me-

rialëve në hapësirat e BeH burojnë nga pamundësia për një qasje gjithëpërfshirëse ndaj kësaj çështjeje, si në kuadër të entiteteve ashtu edhe në Distriktin e Brçkos. Strategja për drejtësinë tranzicionale në BeH përcakton zgjidhjen përmes së cilave do të realizohet vizioni i memorialëve si formë e reparacionit simbolik.⁵⁵ Praktika e deritanishme në ngritjen e monumenteve ka treguar mosnjohje të plotë të konceptit të drejtësisë tranzicionale, duke thelluar vazhdimi të tensionet dhe mungesën e dialogut në mes qytetarëve. Miratimi i rregullores ligjore në nivel shtetëror dhe vendosja e kritereve të caktuara do ta përmirësonë gjendjen posaçërisht në fushën e memorialëve, të cilët janë ngritur pa verifikimin paraprak të faktave nga ana e gjykatës dhe do ta bartte vendimmarrjen nga niveli lokal në atë qendror. Duhet thënë qartë se asnje strategji apo zgjidhje ligjore nuk do t'i kënaqë të gjitha grupet etnike në BeH, sepse këndvështrimet e ndryshme për ngjarjet e viteve të nëntëdhjeta do të vazhdojnë edhe më tej të prodhojnë mospajtime në fushën e memorialëve, megjithatë është detyrë e secilit shtet që ta rregullojë këtë fushë, duke e parë atë si një nga të drejtat e garantuarar të viktimate për shkak të vuajtjeve që kanë përfjetuar. Mbetet të shpresohet se në të ardhmen e afërt do të jetë i mundur miratimi i ligjit i cili do të rregullojë gjithë fushën e memorialëve apo të paktën ngritjen e monumenteve në vendet e varrezave masive, për çka mund të gjenden shembuj në sistemet ligjore të shteteve fqinje.⁵⁶ Ndryshimet e konteksteve shoqërorë dhe politike në rajonin tonë, e me këtë edhe në BeH, duhet të çojnë ne ndryshimin e raporteve ndaj memorialëve dhe të kaluarës, bashkë me edukimin dhe informimin e vazhdueshëm, posaçërisht të gjeneratave të reja, për ngjarjet gjatë konflikteve të armatosura, në mënyrë që diçka e ngjashme të mos përsëritet në të ardhmen.

53 <http://www.famacollection.org/bhs/ç>

54 <http://www.srebrenica-mappinggenocide.com/bh-m/>

55 Vizioni i mekanizmit: Sigurimi i së drejtës për reparacion dhe ruajtja e kujtimit kolektiv për ngjarjet e periudhës 1992-1995, në mënyrë që të tejkalojen pasojat e shkeljeve të të drejtave universale të njeriut dhe të drejtës humanitare ndërkombëtare, rikthimi i dinjitetit të gjitha viktimate të luftës dhe sigurimi i rikthimit të tyre në shqëri. –Strategja e drejtësisë tranzicionale në Bosnjë dhe Hercegovinë për periudhën 2012-2016.

56 Republika e Kroacisë qysh në vitin 1996 miratoi **Ligjin për shënimin e vendeve të varrezave masive nga lufta e fundit** (NN 100/96) me qëllim që ta ruajë përrherë kujtimin për viktimat. Të gjitha çështjet e rëndësishme që lidhen me mënyrën e përcaktimit të vendit të varrezave masive dhe shënimit të tyre duke vendosur një përmendore unike, janë përcaktuar me ligj. Monumenti është vepër e skulptorit akademik Slavomir Drinkoviç dhe ka tekst identik ku thuhet se monumenti është ngritur në kujtim të mbrojtësve dhe civilëve kroatë të vrarë gjatë agresionit serbomadh kundër Republikës së Kroacisë, kurse në nënshkrim thuhet „nga kombi kroat“. Sidoqoftë, në Kroaci ka pasur edhe varreza masive ku viktima nuk ishin vetëm kroatët por edhe pjesëtarë të nacionaliteteve tjera, siç është, për shembull, varreza masive në Golubnjaç, nga e cila janë ekshumuar dhe identifikuar pjesëtarë të komunitet serbë dhe varreza masive Vasiq bare në Cetingrad, ku janë ekshumuar dhe identifikuar boshnjakët. Këto varreza janë në procesin e shënimit, por shtrohet pyetja: a është e përshtatshme që kudo të vendoset i njëjtë memorial? Gazetat kombëtare numër 100/96.

Analizë krahasuese e teksteve të historisë

Sanjin Hamidičević/Nenad Mišković

Hyrje

Ky hulumtim merret me përcaktimin e raporteve në mes përbajtjes së programit mësimor në tekstet e historisë dhe procesit të ballafaqimit me të kaluarën. Pyetja që shtrohet këtu është: nëse përbajtja e teksteve mësimore (shkollore) kontribuon në pranimin e fakteve për ngjarjet e së kaluarës në territorin e ish-Jugosllavisë apo jo, dhe nëse programet shkollore, ashtu siç paraqiten ngjarjet nga e kaluara e popujve, që jetojnë në BeH dhe Serbi në tekstet e historisë, i kontribuojnë pajtimit në shoqëritë e paskonfliktit në territorin e ish-RSFJ-së?

Duke konsideruar se programet mësimore në tekstet e lëndës së historisë, që shfrytëzohen në sistemet arsimore në Serbi dhe BeH, nuk i paraqesin ngjarjet në të njëjtën mënyrë apo në mënyrë të ngjashme, ne përpinqemi të theksojmë nevojën e rishikimit të teksteve mësimore në nivel rajonal, për të kontribuar në pajtimin e shoqërive të paskonfliktit në territorin e ish-RSFJ-së.

Kemi analizuar gjithsej 17 tekste shkollore për shkolla filllore dhe të mesme nga lënda e historisë (tre nga Serbia, katërmbëdhjetë nga BeH, nëntë nga të cilat në gjuhën boshnjake,

katër në shkollat ku mësimi zhvillohet në gjuhën kroate dhe një tekst shkollor nga Republika Serbe).

Edhe pse në shikim të parë mund të duket se mostra nuk është përcaktuar në mënyrë të duhur, për shkak të numrit jo të njëjtë të teksteve mësimore nga Serbia, dhe atyre në gjuhën boshnjake dhe kroate, kjo nuk qëndron. Specifika e sistemit arsimor në Bosnjë dhe Hercegovinë me numrin e madh të programeve të ndryshme arsimore dhe rrjedhimisht numër të madh të teksteve shkollore, kërkon që të analizohen shumë tekste të historisë. Nga ana tjetër, sistemi arsimor në Serbi është më i thjeshtë në krahasim me atë të BeH dhe për këtë arsy numri i teksteve mësimore që shfrytëzohen në sistemin arsimor është shumë më i vogël.

Përkundër faktit që mostra nuk është reprezentative, duke marrë parasysh të gjithë faktorët që ndikojnë në ofertën dhe shpërndarjen e teksteve mësimore, të dhënat ë shfrytëzuara në këtë analizë mund t'i konsiderojmë metodologjikisht korekte.

Në këtë hulumtim kemi analizuar vetëm disa pjesë të teksteve shkollore, që trajtojnë ngjarje të caktuara historike ku janë konfrontuar në mënyrë të drejtpërdrejt apo indirekte

Vendi i shfrytëzimit	Numri	Gjuha	Numri
Bosnja dhe Hercegovina	14	Boshnjake	9
Federata e Bosnjë dhe Hercegovinës	13	Kroate	4
Republika Serbe	1	Serbe	4
Serbi	3		

popujt nga territoret e ish-RSFJ-së apo ato që janë objekt diskutimesh publike në vendet e dala nga shteti dikur i përbashkët, në mënyrë që më pas t'i krahasojmë përbajtjet e këtyre teksteve përmes mënyrën e paraqitjes së ngjarjeve të zgjedhura historike: Lufta e Kosovës, Lufta e Parë Botërore (arsyeja e fillimit të saj), Shpërberja e Jugosllavisë (konfliktet e armatosura në Bosnjë dhe Hercegovinë dhe Kroaci), kriza në Kosovë dhe Metohi dhe Bombardimi i Jugosllavisë.

Lufta e Kosovës 1389.

Në tekstet shkollorë që janë në shfrytëzim në hapësirën e Bosnjë dhe Hercegovinës Lufta e Kosovës e viti 1389 përmendet në kontekst të depërtimit të ushtrisë osmane në Evropën Juglindore, prandaj kësaj ngjarjeje, në librat e historisë, i kushtohen mesatarisht 50 fjalë. Ngjarje paraqitet në përputhje me faktet historike, pa u dhënë rëndësi aspektave të panevojshme.

Në përgjithësi theksohet se ushtria osmane i mundi forcat serbe dhe të feudalëve tjerë Ballkanik, që pati për pasojë rënien e Serbisë në marrëdhënie vasale ndaj sultanit dhe Perandorisë Osmane. Më së shumti informacion gjemë në librin e historisë për klasën e katërt të shkollës fillore të botuesit ‘Bosanska riječ’ (‘Fjala boshnjake’), ku përmendet bashkëpunimi i primit Lazar dhe mbretit boshnjak Tvrtka, si dhe Vuk Brankoviqit, kryesisht në kontekstin se zotërimet e Vuk Brankoviqit ishin shndërruar në bazë ushtarake për veprimet në drejtim të Hungarisë, Bosnjës dhe Zetës. Në tekstin mësimor për vitin e parë të shkollave të mesme profesionale të botuesit ‘Enti për tekste dhe mjete mësimore’ nga Sarajeva Lindore, në pjesën kryesore të tekstit për luftën e Kosovës flitet për „kolosët serbë“ të cilët u „mblodhën [...] me qëllimin që t’iu kundërvihen turqve“⁵⁷, ndërsa nën tekstin pëershkrues ku ilustrohet portreti i Lazar Hrebeljanovicit përmenden edhe kolosi serb Vuk Brankoviq dhe kolosi boshnjak Vlatko Vukoviq.

Një paraqitje interesante të ngjarjeve e gjejmë në librin shkollor për vitin e dytë të gjimnazit, të botuesit „Sarajevo publishing“ viti 2003, ku lidhet rënia e Maqedonisë me luftën në Fushë Kosovë. Gjithashtu është interesant konstatimi se për „luftën mitike është shkruar shumë [...] por, fakti se osmanët korrën fitore edhe përkundër vdekjes së Sulttan Muratit është e vërtetë e pakundërshtueshme⁵⁸.

Nga të gjashtë tekstet shkollore të analizuara ku përmendet

Lufta në Fushë Kosovë, me së paku (një fjalë e vetme) për këtë ngjarje është shkruar në tekstin për vitin e dytë të gjimnazit të botuesit nga Mostari „Školska naklada“ („Humjet e ushtrisë serbe në Çrnomet dhe Kosovë u treguan sundimtarëve evropianë se nga Lindja po i kërcënonte një rrezik i madh nga osmanlinjtë.⁶⁹)

Është analizuar edhe terminologjia e përdorur për pushtuesit dhe në katër tekste shkollore të destinuara për mësim në gjuhën boshnjake përdoret termi osmanlinjtë, në testet shkollore për nxënësit me mësim në gjuhën kroate përdoren emërtimet: turqit, osmanlinjtë turq dhe osmanlinjtë, përderisa në tekstet që janë në përdorim në entitetin boshnjako-hercegovas të Republikës Serbe në mënyrë eksplikite përdoret emërtimi turqit.

Gjendja është pak më ndryshe kur flitet për tekstet shkollorë që janë në përdorim në territorin e Republikës së Serbisë. Ajo që bie në sy me rastin e analizës së teksteve të historisë është se, ndonëse nuk mohohet e dhëna që ushtria turke fitoi në këtë betejë, kjo nuk thuhet në mënyrë eksplikite, por në plan të parë vendoset trimëria, rezistenca e madhe kundër ushtrisë turke disa herë më të fortë dhe vuajtjet e popullit serb.

Térheq vëmendjen fakti se Luftës së Kosovës i jepet shumë më tepër rëndësi se që kishte objektivisht për depërtimin e turqve në këtë territor. Nga ana tjetër, Luftës së Maricës, e cila i parapriu Luftës së Kosovës, i është kushtuar shumë më pak vëmendje dhe rëndësi, edhe pse sipas mendimit të shumicës së autorëve pikërisht ajo kishte rëndësi vendimtare në depërtimin e ushtrisë turke.

Lufta e Parë Botërore (shkaku i fillimit të saj)

Kur analizohen përkrimet e ngjarjeve historike të Luftës së Parë Botërore në tekstet mësimore që janë në përdorim në Serbi, eshtë veçanërisht interesante mënyra se si shihet në shkaktarin e drejtëpërdrejt të Luftës së Parë Botërore, respektivisht në atentatin ndaj trashëgimtarit të frontit austrohungarez, Franc Ferdinandit dhe gruas së tij, më 28 qershor të vitit 1914, të cilin e kryen anëtarët e organizatës "Mlada Bosna" ("Bosnja e Re") me në krye Gavrilo Principin. Në të tre tekstet shkollore të lëndës së historisë shkaku për fillimin e luftës eshtë dhënë në mënyrë të njëjtë, në një mësim që përfshinë 109 deri në 145 fjalë. Ajo që dallon në përbajtjen e këtyre teksteve të historisë, e që ka të bëjë me shkakun e

⁵⁷ Mira Shobot et al, *Historia pér vitin e I të shkollave të mesme profesionale*, (Sarajeva Lindore: Enti pér tekste dhe mjete mësimore, 2010), 87.

58 Elma Hashimbegović et al, *Historia (Historija Istorija Historij)* për vitin e II-të të gjimnazit, (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2003), 169.

⁵⁹ Franko Mirošević et al, *Historia 2*, (Mostar: Školska naklada. Zagreb: Školska knjiga, 2001), 126.

shpërthimit të Luftës së Parë Botërore, është përpjekja e autorëve të librit shkollor *Historia për klasën e tetë të shkollës fillore*, në botim të “Entit për tekste mësimore” që atentatorin Gavrilo Princip ta paraqesë si shtetas të Austro-Hungarisë, i cili nuk kishte kurrfarë bashkëpunimi e as lidhje me Serbinë.

Si shkak për shpërthimin e Luftës së Parë Botërore ishte atentati i Sarajevës, më 28 qershori të vitit 1914, me ç'rast i riu serb nga Bosna dhe Hercegovina, Gavrilo Principi, vras trashëgimtarin e frontit austro-hungarez, Franc Ferdinandin. Qarqet luftënxitëse në Vjenë e aku-zuan Serbinë për organizimin e atentatit (edhe pse Gavrilo Principi ishte shtetas i Austro-Hungarisë)...⁶⁰

Nga analiza e librave shkollore të historisë, që janë në përdorim në territorin e BeH, konstatojmë se ecuria e ngjarjes së 28 qershorisë të vitit 1914 është shënuar, gjërësisht apo shkurtimisht, në të gjitha tekstet e analizuara. Në disa libra të historisë përmendet edhe tentimi për atentat i Nedeljko Çabrinoviqit ndaj Franc Ferdinandit, kurse në tekstet tjera jo. Prezantimi i kësaj ngjarjeje në librat shkollore është i ndryshëm, prej rreth 100-fjalësh deri në rreth 500 fjalë, ku vetëm në dy tekste shkollore gjemë tekst shtesë historik.

Posaçërisht është interesante mënyra se si karakterizohet Gavrilo Principi. Në tekstet shkollore për vitin e katërt të gjimnazit, të botuesit „Sarajevo publishing“ e vitit 2004, thuhet se Gavrilo Principi është nationalist serb, i cili e konsideronte „Franc Ferdinandin si rrezikun më të madh për idenë e bashkimit të serbëve dhe sllavëve të Jugut në përgjithësi, nën udhëheqjen serbe“⁶¹, përderisa në botimin e vitit 2007 ky përshkrim mungon, por është plotësuar me një paragraf të titulluar „Fjala e fundit e Nedeljko Çabrinoviqit, në gjykimin e atentatorëve“ i cili flet për rrethanat në të cilat atentatorëve u lindi ideja për të vrarë Franc Ferdinandin. Në librin e historisë për klasën e tetë të shkollës fillore të botuesit „Bosanska riječ“, viti 2007, në një fragment të posaçëm të nxjerrë nga transkripti i gjykimit të Gavrilo Principit, ai përshkruhet si nationalist jugosllav që dëshironte bashkimin e gjithë jugosllavëve. Gjithashtu, në librin e entitetit bosh-

njako-hercegovas të Republikës Serbe në tekstin përshkrues të ilustrimit të Gavrilo Principit shkruan se „kreu atentat i nxitur nga ideja jugosllave“⁶². Në librin e historisë së klasës së shtatë të shkollës fillore, të botuesit mostaras “Alfa” e vitit 2009, thuhet se të gjithë atentatorët ishin të kombësisë serbe, gjë që është në përputhje me faktet historike.

Gjithashtu ekzistojnë mospërputhje sa i përket kualifikimit të organizatës „Mlada Bosna“ („Bosna e Re“), anëtarët e së cilës e kryen atentatin: *organizatë e fshehtë, organizatë e fshehtë terroriste, organizatë revolucionare, organizatë revolutionare terroriste*, dhe „organizatë, e cila /vërejte e autorit/ luftoi me mjete terroriste kundër pushtetit austro-hungarez në Bosnjë dhe Hercegovinë“⁶³.

Lidhjet e organizatës „Mlada Bosna“ me Mbretërinë e Serbisë përmenden në tre tekste mësimore. Në librin e historisë për klasën e tetë të shkollës fillore, të botuesit „Bosanska riječ“, theksohet se atentatorët kishin mbështetjen e „disa organizatave sekrete në Serbi“, përderisa në librin përvitin e katërt të gjimnazit, të botuesit „Školska knjiga“ („Libri shkollor“), shkruan se motivi i atentatit ishte konflikti i interesave në mes Austro-Hungarisë, të cilin Franc Ferdinand dëshironte ta riorganizojet, dhe Mbretërisë së Serbisë, e cila kishte për qëllim të shtrihet në territorin e Bosnjë dhe Hercegovinës dhe se pas saj qëndronte organizata sekrete revolucionare serbe „Bashkim ose vdekje“, por që më shumë njihej me emrin „Crna ruka“ (Dora e Zezë). Lidhjet mes tyre janë përmendur në mënyrë indirekte në tekstin e historisë për klasën e shtatë të botuar nga „Školska naklada“. Këto lidhje nuk përmenden në pjesën kryesore të tekstit, ku flitet mbi atentatin, por pranë fotografisë së Gavrilo Principit shkruan „...që nga viti 1912 jetoj në Serbi. Aty vendosi lidhje me organizatën e fshehtë, që kishte të njëjtat qëndrime sikur edhe ‘Mlada Bosna’“⁶⁴, shkatërrimin e sundimit austro-hungarez në Bosnjë dhe Hercegovinë.

Kur bëhet fjalë par përfshirjen e drejtpërdrejt të autoriteteve të Mbretërisë së Serbisë në atentatin e Sarajevës, në një tekstu shkollor thuhet se ekzistonte dyshimi i pjesëmarrjes së qarqeve të caktuara ushtarake të Mbretërisë së Serbisë në

60 Gjorgje Gjuriq, Momcilo Pavloviq, *Historia për klasën e tetë të shkollës fillore*, (Beograd: Enti për tekste shkollore, 2011), 54.

61 Zijad Shehiq et al, *Historia (Historija Istorija Histori)* për vitin e katërt të gjimnazit, (Sarajevë: Sarajevo Publishing, 2004), 55.

62 Mira Shobot et al, *Historia për vitin e pare të shkollave të mesme profesionale*, (Sarajeva Lindore: Enti për tekste dhe mjete shkollore, 2010), 156.

63 Stjepan Bekavac et al, *Historia 7*, (Mostar: Alfa, 2009), 154.

64 Ivan Dukiq et al, *Historia 7*, (Mostar: Školska naklada. Zagreb: Školska knjiga, 2003), 131.

organizimin e atentatit, në një libër tjetër shkruan se asnjëherë nuk është sqaaruar nëse qeveria serbe ishte e përfshirë, përderisa në të tretin pohohet se Austro-Hungaria dyshonte në përfshirjen e saj, prandaj kërkoi hetime ku do të merrte pjesë edhe vetë.

Dihet se pas vrasjes së Franc Ferdinandit Austro-Hungaria dërgoi ultimatum ku mes tjerash thuhen se ajo dëshiron të zhvillojë hetime në territorin e Serbisë, por Mbretëria e Serbisë këtë ultimatum nuk e pranoi me çka nisi domino-efekti, që rezultoi me shpërthimin e Luftës së Parë Botërore, që përfshiu edhe vendet tjera në Evropë. Interesante është mënyra se si paraqitet ky ultimatum dhe çka thuhet se është prapavija e tij. Përderisa në shumicën e teksteve vetëm përmendet se bëhej fjalë për ultimatum të papranueshëm për Serbinë, në disa prej tyre bëhet lidhja në mes përzierjes së Mbretërisë së Serbisë në organizimin e atentatit dhe ultimatimit që pasoi, përderisa vetëm në tekstet e botuesit „Sarajevo publishing“ tërhiqet vërejtja në ngjarjet mes atentatit dhe kërkësës në formë ultimatumit, respektivisht thuhet se Austro-Hungaria qëllimi është dërgoi një kërkësë për të cilën paraprakisht e dinte se do të refuzohej, duke i hapur „rrugë zgjidhjes radikale“⁶⁵. Në një nga librat shkollorë të analizuara, i cili është në përdorim në Republikën Serbe, nuk përmendet fare ultimatumit i Austro-Hungarisë, por vetëm thuhet se atentati ishte shkak për fillimin e Luftës së Parë Botërore.

Bazuar në mënyrën e paraqitjes së atentatit të Sarajevës në tetë tekstet e analizuara të historisë, mund të përfundojmë se përshkrimi është sipërfaqësor kurse disa fakte nuk janë përmendur me qëllim që t’iu përshtaten nevojave të politikës ditore. Interesant është fakti se nuk ekziston pajtueshmëri për karakterin e organizatës „Mlada Bosna“, kurse vetëm në tekstet mësimore të botuesit „Sarajevo publishing“ është treguar qëllimi i vërtetë i Austro-Hungarisë me rastin e kërkësës drejtuar Mbretërisë së Serbisë. Por, në të njëjtën kohë duhet përmendur se në tekstin e të njëjtët botues të vitit 2004, Gavrilo Principi karakterizohet si nationalist serb, që kishte për qëllim bashkimin e gjithë sllavëve të Jugut nën udhëheqjen serbe, përderisa në botimin e vitit 2007 ky karakterizim është tërhequr nga teksti. Vlen gjithashtu të përmendet se në tekstet mësimore të destinuara për shkollat ku mësimi zhvillohet në gjuhën kroate bëhet lidhja e aktivitetit të „Mlada Bosna“ me organizatat nga Mbretëria e Serbisë.

Shpërbërja e Jugosllavisë

Konfliktet e armatosura në territorin e Bosnjë e Hercegovinës, Kroacisë dhe Kosovës

E përbashkëta e të gjitha teksteve shkollorë të historisë në territorin e Serbisë është se shkatërrimi i Jugosllavisë shihet si një proces që daton nga lindja e RSFJ-së dhe konsiderohet se procesi shpërbërjes ka mundur vetëm të shtyhet. Autorët e të tre teksteve mësimore pajtohen se gjatë ekzistimit të Jugosllavisë çështjet kombëtare dhe fetare janë ndrydhur dhe se ka mbizotëruar frika nga paraqitja e nacionalizmave.

Në “Tekstin për klasën e tetë të shkollës filllore”, të autorëve Predrag Vajagiç dhe Nenad Stoshiq, kur flitet për shkaqet që çuan në shpërbërjen e Jugosllavisë përmenden partitë me ideologji dhe orientime nacionaliste që angazhoheshin për pavarësinë e republikave të tyre: Bashkësia Demokratike Kroate në Kroaci me Franjo Tuđmanin në krye dhe Partia e Aksionit Demokratik në Bosnjë dhe Hercegovinë, të cilën e udhëhiqte Alija Izetbegoviç.⁶⁶ Vlen të përmendet se në këtë tekstu nuk përmenden partitë në Serbi, Partia Socialiste e Serbisë, e cila në krye me liderin e saj Slobodan Miloševiq nuk është angazhuar për pavarësinë e Serbisë, por që pa mëdyshje ka ndikuar në shpërthimin e konfliktave të armatosura përmes përhapjes së nacionalizmit serb.

Gjithashtu, ajo që tërheq vëmendjen është njësia mësimore, që trajton pasojet e luftës në Kroaci dhe Bosnjë e Hercegovinë:

Pasojet e këtyre luftërave ishin katastrofale për të gjithë banorët, pavarësisht përkatësisë së tyre nationale dhe fetare. Gjatë këtyre konfliktave pësoi një numër i madh i civilëve, u shkatërrua prona dhe u krye shpërndulja e dhunshme e popullsisë (spastrim etnik). Janë kryer krime të shumta nga të gjitha palët ndërluftuese. Numri i përgjithshëm i të vdekurve në Bosnjë dhe Hercegovinë vlerësohet në rreth 100.000, kurse në Kroaci ky numër është rreth 20.000. Fshatra të tërë janë djegur ndërsa civilët janë masakruar. Në konfliktet në Podrinjë u shuan 3.500 ushtarë dhe civilë serbë, më së shumti në Bratunac dhe rrëthinë. Masakra në Srebrenicë është krim i luftës dhe krim kundër njëzetimit, e kryer nga ushtria e Republikës Serbe me ndihmën e formacioneve paraushtarakë, ndaj ushtarëve dhe civilëve bosnjakë. Të dhënat për

65 Zijad Shehiq et al, *Historia (Historia, istorija, povijest) përvitin e katërt gjimnaz*, (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007), 64.

66 Predrag Vajaqiq, Nenad Stoshiq, *Tekst shkollor për klasën e tetë të shkollës filllore*, (Beograd: Shtëpia botuese „Klett“, 2011), 194-195.

numrin e përgjithshëm të viktimate janë të diskutueshme. Sipas disave janë vrarë rrëth 8.000 njerëz, kurse disa të tjerë i vlerësojnë këto shifra si të tepruara. Në ndërkokë, komandanti i përgjithshëm i Ushtrisë së Republikës Serbe, Ratko Mladiç, i cili udhëhoqi operacionin për marrjen e Srebrenicës, dhe oficerë tjerë serbë janë akuzuar për krimet e luftës duke përfshirë edhe krimin e gjenocidit para Gjykatës Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë. Më 26 shkurt 2007, Gjykata Ndërkombëtare e Drejtësisë në Hagë, duke vendosur sipas padisë së BeH kundër RFJ-së, e kualifikoi këtë krim si gjenocid, por nuk e lidhi Serbinë me këtë ngjarje. Disa oficerë dhe ushtarë të Republikës Serbe janë dënuar për këtë krim në Hagë...⁶⁷

Në pjesën e tekstit para se të përmendet krimi në Srebrenicë, flitet për numrin e viktimate nga radhët e popullit serb në afërsi të Srebrenicës, që janë rezultat i hulumtimit të kryer nga Milivoje Ivanisheviq, drejtor i Institutit të hulumtimin e vuajtjeve serbe dhe njëri nga anëtarët e ekipit mbrojtës të Radovan Karaxhiqit, i cili aktualisht po gjyket para Tribunalit të Hagës, në bazë të akuzave për krimet e luftës në Bosnjë dhe Hercegovinë. Duket se në këtë mënyrë bëhet përpjekje që të arsyetohet krimi në Srebrenicë dhe që ai të paraqitet si më pak i papranueshëm. Aspekti tjetër i patolueshëm është pazari me numrin e viktimate në Srebrenicë në një tekst shkollor, përkundër faktit se në akt gjykimet e shumta të Tribunalit të Hagës është vërtetuar se kishte më shumë se 7.000 viktima, përdherisa Komisioni i Qeverisë së Republikës Serbe vlerësoi numrin e viktimate të Srebrenicës në mes 7.000 dhe 8.000.⁶⁸ Loja me numrin e viktimate deri në njëfarë mase i zbut tmerret e krimeve. Një detaj që gjithsesi tërheq vëmendjen është se fjalët “Masakra e Srebrenicës” janë me shkronja bold. Edhe pse në vazhdim të tekstit thuhet se Gjykata Ndërkombëtare e Drejtësisë në Hagë këtë krim e ka kualifikuar si gjenocid, lind dyshimi se të shkruarit e tekstit me bold është përpjekje për konstestimin e këtij kualifikimi. Problem tjetër është se në librin shkollor është futur një pohim i pasaktë se kinse Gjykata Ndërkombëtare e Drejtësisë nuk e lidhi Serbinë me gjenocidin në Srebrenicë. E vërteta është se me vendimin e vitit 2007, Serbia është shpallur përgjegjëse për mosparandalimi

min e gjenocidit dhe mosdënimin e përgjegjësve, dhe rrjetë himisht është shpallur përgjegjëse për shkeljen e Konventës për parandalimin dhe dënimin e krimit të gjenocidit.⁶⁹

Librat e historisë, që shfrytëzohen në Bosnjë dhe i Hercegovinë, kryesisht theksojnë se shpërbërja e RSFJ-së u paraqiti nga shfaqja e krizës ekonomike, procesi i demokratizimit dhe nacionalizmi. Si shembull i nacionalizmave të theksuar në veçanti merret marrëdhënia mes serbëve dhe shqiptarëve në Kosovë. Në tekstin shkollor për vitin e katërt të gjimnazit e botuesit „Sarajevo publishing“ e vitit 2004, konsiderohet se „qendra kryesore e përcarjeve nacionaliste, të cilat e shkatërruan Jugosllavinë gjendej në Serbi“⁷⁰, kurse të njëjtën e gjemjë edhe në botimin e këtij teksti shkollor në vitin 2007. Aty thuhet se nacionalizmi në Serbi gjeti mbështetjen e akademikëve me Memorandumin e SANU (Akademia Serbe e Shkencave dhe Arteve) të vitit 1986, ku „vihet në dukje pozita e rëndë e Serbisë dhe kombit serb“ dhe hidhet poshtë vlerësimi për hegemoninë e Serbisë gjatë Jugosllavisë së parë. Përmendet ngecja ekonomike e Serbisë, [...] rezikimi i serbëve dhe pohohet se ekzistojnë forca të organizuara antiserbë⁷¹. Këtu duhet theksuar të dhënën interesante se në librin për vitin e katërt të gjimnazit të autorit Matkoviq, gjemjë edhe burimin historik, respektivisht pjesë nga Memorandumi i SANU, të përkthyera në gjuhën kroate.

Shfaqja e Slobodan Milosheviqit lidhet me mitingjet nacionaliste të organizuara nga ai, duke përgatitur kështu ambentin për heqjen e autonomisë së Kosovës dhe Vojvodinës. Në disa tekste shkollore theksohet pakënaqësia e kreut politik serb, i cili konsideronte se me Kushtetutën e vitit 1974 Serbia kishte humbur sovranitetin mbi territorin e vet.

Në tekstet e analizuara, autorët theksojnë se në Kongresin e XIV-të të Komitetit Qendror të Lidhjes Komuniste të Jugosllavisë u shfaqën dallime në mes përfaqësuesve të republikeve, përdherisa Matkoviq thotë se „delegatët nga Serbia dhe Mali i Zi treguan agresivitet të madh duke i sulmuar ashpër delegatët nga Kroacia dhe Slovenia“⁷².

Sjelljet nacionaliste të partive intensifikohen edhe më shumë

67 Gjorgje Gjuriq, Momčilo Pavloviq, *Historia për klasën e tetë të shkollës fillore*, (Beograd: Enti për tekste shkollore, 2011), 185-186.

68 Shtesë në Raportin e 11 qershoret 2004 mbi ngjarjet për dhe rrëth Srebrenicës, prej 10 deri më 19 korrik 1995.

69 Mund ta gjeni në: <http://www.icj-cij.org/docket/files/91/13685.pdf>.

70 Zijad Shehiq et al, *Historia (Historia, Istorija Povijest)* për vitin e katërt të gjimnazit, (Sarajevë: Sarajevo Publishing, 2004), 162.

71 Hrvoje Matkoviq, Franko Mirosheviq, Bozho Goluzha, dhe Ivica Sharac, *Historia 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 264.

72 Hrvoje Matkoviq, Franko Mirosheviq, Bozho Goluzha, dhe Ivica Sharac, *Historia 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 267.

me futjen e sistemit shumë-partiak, ku paraqitet tendenca për shkëputjen e republikave të caktuara. Në tekstin e historisë për klasën e tetë të autorit Valente thuhet se „platforma Izetbegoviq-Gligorov parashihet riorganizim të brendshëm rrënjos, të bazuara në raporte konfederative mes republikave“⁷³, përderisa autori Matkoviq konsideron se „Republikat e Kroacisë, Sllovenisë, Bosnjë dhe Hercegovinës dhe Maqedonisë insistonin që kriza shtetërore të zgjidhet përmes marrëveshjes të bazuar në respektimin e veçantinë të se cilës republikë. Slobodan Milosheviqi, nga ana tjetër, përpinqej ta pamundësojë këtë, respektivisht kërkonte përfshirjen e republikave në bashkësinë jugosllave me organizim centralist...“⁷⁴

Në tekstet e historisë dedikuar nxënësve me mësim në gjuhën boshnjake, zhvillimi i mëtejmë i ngjarjeve pasohet nga shpallja e pavarësisë së Sllovenisë dhe Kroacisë, referendumi në Bosnjë dhe Hercegovinë, njohja ndërkontrolluese në prill të vitit 1992 dhe pranimi në OKB, në maj të vitit 1992. Ngjarjet e mëvonshme janë përshkruar në librin e klasë së tetë nga botuesi „Bosanska knjiga“ („Libri boshnjak“), ku thuhet se pas miratimit të Memorandumit për Pavarësi nga Kuvendi i Bosnjë dhe Hercegovinës më 15 tetor 1991, „kryetari i atëhershëm i SDS, Radovan Karaxhiq, sot i akuzuar për krime lufte nga Gjykata Ndërkontrolluese në Hagë, kërcënoi hapur, para së gjithash kreun politik dhe popullin mysliman, se në rast të pavarësimit të Bosnjës dhe Hercegovinës do të shpërthejë lufta dhe populli mysliman do të zhduket nga këto hapësira“⁷⁵. Gjithashtu theksohet se deputetët e SDS e lëshuan Kuvendin e BeH pas shpalljes së pavarësisë dhe formuan „kuvendin e veçantë ku miratuan Kushtetutën e ‘kombit serb në Bosnjë dhe Hercegovinë’ dhe e shpallën ‘entitetin kombëtar serb’ si njësi federative të mbetjes së Ju-

gosllavisë“⁷⁶.

Interesante është e dhëna se në tekstin e historisë për vitin e katërt të gjimnazit, të botuesit „Bosanska knjiga“, gjemjë një fragment nga libri *Historia e Bosnjës* e vitit 1995, të autorit Noel Malcolm, i cili është më i gjatë se gjithë përshkrimi i ngjarjeve që lidhen me shpërbërjen e RSFJ-së dhe shpallices së Pavarësisë së Bosnjë dhe Hercegovinës. Në këtë fragment mes tjerash thuhet se „Milosheviqi kishte lidhje me planet pancerbe të Dobrica Qosiqit dhe Akademisë Serbe, kurse Tugjmani deklaroi se shumica e myslimanëve boshnjakë janë ‘pa dyshim me prejardhje kroate’ dhe se Bosnja dhe Hercegovina formon me Kroacinë ‘një terti të pandashme gjeografike dhe ekonomike’“, se është „e qartë që Milosheviqi po shkon drejt rivizatimit të kufijve“⁷⁷, flitet për „propagandën nga Beogradit për ‘rrezikimin’ e serbëve në Bosnjë dhe Hercegovinë“⁷⁸, pastaj se „partia SDS e Karaxhiqit ua ndaloj serbëve të merrnin pjesë në referendum dhe vendosi pengesa rrugëve në mënyrë që kutitë e votimit të mos sillen në territorët, që ishin nën autoritetin e tyre“⁷⁹, dhe se pas rezultateve të referendumit „pjeshëtarët e formacioneve paraushtarake ngritën barrikada nëpër rrugë dhe u pozicionuan snajperë në afërsi të ndërtuesës së Kuvendit në Sarajevo“⁸⁰.

Në librin shkollor të Matkovicit: *Historia 4*, për vitin e katërt të gjimnazit, i gjithë faji për këto ngjarje i përshkruhet Serbisë, respektivisht serbëve, posaçërisht përluftën, duke theksuar se „u nënshkruan disa armëpushime, por të gjitha këto i shkeli agresori serb“⁸¹, dhe se „agresori kreu krimi të padëgjuara: shkatërrroi vendbanime të tëra, kisha, monumente të kulturës, rrugë, granatoj spitale, ushtria serbe së bashku me çetnikët masakroi dhe vrau masovikisht ushtarët dhe civilët e zënë rob“⁸². Po theksojmë se në këtë tekst

73 Leonard Valenta, *Historia për klasën e tetë të shkollës fillore*, (Sarajevo: Bosanska riječ, 2007), 187.

74 Hrvoje Matkoviq, Franko Miroševiq, Bozho Goluzha, dhe Ivica Sharac, *Historia 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 268

75 Hadzhija Hadzhiabdiq, Edis Dervishagiq, Alen Muliq, i Vahidin Mehiq, *Historia, libër shkollor për klasën e tetë të shkollës fillore*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2008), 141.

76 Hadzhija Hadzhiabdiq, Edis Dervishagiq, Alen Muliq, i Vahidin Mehiq, *Historia, libër shkollor për klasën e tetë të shkollës fillore*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2008), 141.

77 Hadzhija Hadzhiabdiq, Edis Dervishagiq, Alen Muliq, i Vahidin Mehiq, *Historia, libër shkollor për vitin e katërt të gjimnazit*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2007), 174.

78 Hadzhija Hadzhiabdiq, Edis Dervishagiq, Alen Muliq, i Vahidin Mehiq, *Historia, libër shkollor për vitin e katërt të gjimnazit*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2007), 174.

79 Hadzhija Hadzhiabdiq, Edis Dervishagiq, Alen Muliq, i Vahidin Mehiq, *Historia, libër shkollor për vitin e katërt të gjimnazit*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2007), 174.

80 Hadzhija Hadzhiabdiq, Edis Dervishagiq, Alen Muliq, i Vahidin Mehiq, *Historia, libër shkollor për vitin e katërt të gjimnazit*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2007), 174.

81 Hrvoje Matkoviq, Franko Miroševiq, Bozho Goluzha, i Ivica Sharac, *Historia 4*, Mostar: Školska naklada, 2003), 275.

shkollor trajtohen kapitujt e „Luftës atdhetare“ dhe „Luftës në Bosnjë dhe Hercegovinë“. Konflikti mes HVO (Këshilli kroat i mbrojtjes) dhe Armatës së Republikës së Bosnjë dhe Hercegovinës nuk përmendet fare, por flitet „për konflikt në të cilën secila palë përpinqej të dominojë“⁸³ në territorin e Bosnjës së Mesme. Thuhet se „në korrik (Karaxhiqi dhe rrethi i tij) mori nën kontroll nga OKB-ja zonat e mbrojtura të Zhepës dhe Srebrenicës, me ç'rast vranë disa mijëra myslimanë“⁸⁴, dhe se pas kërcënimeve të NATO-s „serbët zunë rob 370 ushtarë të Kombeve të Bashkuara dhe i mbajtën si pengje, duke i lidhur nëpër pemë apo shtylla pranë objekteve të tyre ushtarake“⁸⁵. Kapitulli përfundon me fjalinë: „Lufta, të cilën e filloj dhe e zhvilloi Sllobodan Milosheviqi nëpër hapësirat e ish-Jugosllavisë përfundoi me disfatën e konceptit serbomadh.“⁸⁶

Një ekstrem tjeter, në përshkrimin e ngjarjeve që shoqëruan shkatërrimin e Jugosllavisë, e gjemjë në tekstin e historisë së entitetit boshnjako-hercegovas të Republikës Serbe, ku zhvillimet, që çuan në shpërbërjen e RSFJ-së lidhen me Kush-tetutën e viti 1974, në kontekstin e dhënies së statusit au-tonom për krahinat e Kosovës dhe Vojvodinës, ngjarje këto që prezantohen sikur „Vojvodina dhe Kosova të ishin ndarë nga Serbia“⁸⁷. Udhëheqësia serbe në vitin 1987 „filloi të korrigojë padrjetësitë që i ishin bërë me Kushtetutën e viti 1974“⁸⁸. Amendamentet në Kushtetutën e Serbisë të viti 1989 janë lidhur me „veprimet agresive të terroristëve shqiptarë dhe dëbimin e serbëve nga Kosova dhe Metohia“⁸⁹, dhe se APJ parandaloi konfliktet eventuale në mes popu-latës serbe dhe shqiptare. Shpërbërja e RSFJ-së paraqitet si

rrjedhim logik i rënies së komunizmit, ku „rënia e sistemit njëpartiak në Jugosllavi shënoi edhe falimentimin e idesë për jetë të përbashkët“⁹⁰. Shpallja e pavarësisë së Sllovenisë, e më pas edhe të Kroaci së „i frikësoi serbët në Kroaci“⁹¹, dhe se Kushtetuta e re kroate „ua mori serbëve statusin e popullit konstitutiv“⁹². Në pjesën, ku flitet për konfliktet e armatosura në territorin e ish-Jugosllavisë thuhet se lufta, e cila karakterizohet si nacionale dhe fetare, në Kroaci filloj në vitin 1991, kurse në Bosnjë dhe Hercegovinë vitin pasues.

Në dy-tre tekste shkollore serbe: 1. Pavloviq, Z., Bosniq Korica, J: *Mozaik i së kaluarës*, BIGZ školstvo, Beograd; 2. Gjuriq, Gj., Pavloviq, M: *Historia për klasën e tetë të shkollës fillore*, Enti për tekste mësimore, Beograd) përmenden dhe sqarohen konfliktet në Kosovë dhe Metohi në fund të viteve të 90-ta të shekullit të kaluar. Autorët përmenden se fuqitë perëndimore u kanë dhënë shqiptarëve mbështetje të hapur, megjithatë nuk tregohet se për ç'arsye ka ndodhur kjo. Në asnjërin nga tekstet në fjalë nuk përmenden viktimat civile të kombësisë shqiptare gjatë konfliktit në mes Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës me forcat e sigurisë.

Aksionet e përditshme të armatosura të grupeve terroriste shqiptare, me emrin Ushtria Çlirimtare e Kosovës, banditizmi dhe konfliktet me forcat e rendit, në të cilat po pësonët një numër gjithnjë e më i madh i civilëve, e përkeqësuan dukshëm gjendjen në Kosovë. Në fund u përfshinë edhe vendet perëndimore, posaçërisht SHBA-të, duke u dhënë shqiptarëve përkrahje të hapur. Pas bisedimeve të pasuksesshme në Rambuje dhe Paris dhe refuzimit të palës serbe që të nënshkruaj kërkесat ultimata

82 Hrvoje Matkoviq, Franko Miroševiq, Bozho Goluzha, i Ivica Sharac, *Historia 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 275.

83 Hrvoje Matkoviq, Franko Miroševiq, Bozho Goluzha, dhe Ivica Sharac, *Historia 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 281.

84 Hrvoje Matkoviq, Franko Miroševiq, Bozho Goluzha, dhe Ivica Sharac, *Historia 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 282.

85 Hrvoje Matkoviq, Franko Miroševiq, Bozho Goluzha, dhe Ivica Sharac, *Historia 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 282.

86 Hrvoje Matkoviq, Franko Miroševiq, Bozho Goluzha, dhe Ivica Sharac, *Historia 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 283.

87 Mira Shobot et al, *Historia për vitin e pare të shkollave të mesme profesionale*, (Sarajevo Lindore: Enti për tekste dhe mjete shkollore, 2010), 217.

88 Mira Shobot et al, *Historia për vitin e pare të shkollave të mesme profesionale*, (Sarajevo Lindore: Enti për tekste dhe mjete shkollore, 2010), 217.

89 Mira Shobot et al, *Historia për vitin e pare të shkollave të mesme profesionale*, (Sarajevo Lindore: Enti për tekste dhe mjete shkollore, 2010), 217.

90 Mira Shobot et al, *Historia për vitin e pare të shkollave të mesme profesionale*, (Sarajevo Lindore: Enti për tekste dhe mjete shkollore, 2010), 218.

91 Mira Shobot et al, *Historia për vitin e pare të shkollave të mesme profesionale*, (Sarajevo Lindore: Enti për tekste dhe mjete shkollore, 2010), 218.

92 Mira Shobot et al, *Historia për vitin e pare të shkollave të mesme profesionale*, (Sarajevo Lindore: Enti për tekste dhe mjete shkollore, 2010), 218.

mative për tërheqjen e ushtrisë dhe policisë nga Kosova, në shkurt të vitit 1999 pasoi agresioni i NATO-s, i cili zgjati nga 24 marsi deri më 10 qershor të vitit 1999 ...⁹³

Ajo, që bie në sy në një nga tekstet shkolllore është pjesa e rrumbullakuar në mënyrë të veçantë e mësimit, e cila sugjeron që t'iu kushtohet më shumë vëmendje kimeve të kryera ndaj serbëve:

Pyesni nëse dikush nga familja apo rrethi juaj i afërt u shpërndau në territorin e Serbisë gjatë viteve të nëntëdhjetë. Flisni për luftën me dikë që ka marrë pjesë në të.⁹⁴

Vërejtje përmbyllëse

Pothuajse në të gjitha tekstet e analizuara vihet re ajo që Dubravka Stojanoviq e quan „niveli i parë i konstruksionit sipërfaqësor të historisë“, e cila mund të quhet edhe faktografike. Autorët, në këtë nivel, „ua përshtatin faktet historike nevojave të politikës ditore“. Ashtu siç precizon Dubravka Stojanoviq në analizën e saj të teksteve mësimore serbe të fillim-viteve të 90-ta: „Më së shpeshti janë zbatuar tre metoda: disa fakte nga historia largohen, në disa fakte tjera insistoher më shumë se sa që i përgjigjet realitetit historik, kurse disa tjera deformohen deri në të pavërteta historike.“⁹⁵

Metodat e konstruksionit sipërfaqësor të historisë janë përdorur pa dallim pothuajse në të gjithë tekstet e historisë dhe pothuajse në të gjitha njësítë mësimore që i kemi analizuar.

Në bazë të përbajtjes së analizuar, Lufta e Kosovës në tekstet serbe dhe në Republikën Serbe akoma vazhdon të paraqitet përmes idesë së „kombit-viktimit“, në vend të shqyrtimit objektiv të kësaj ngjarjeje historike. Gjithashtu, mbeten të hapura pyetjet, që lidhen me atentatin e Sarajevës, respektivisht mënyra se si paraqitet dhe kush ishte në të vërtetë Gavrilo Principi, personazh i organizatës „Mlada Bosna“ dhe cili ishte roli i Serbisë dhe Austro-Hungarisë në shpërthimin e Luftës së Parë Botërore. Kjo është posaçërisht me rëndësi, sepse pa studimin me themel të këtyre fakteve nuk mund të arrihet në qëndrimin se *terrorizmi* shfrytëzohet si prelud në krijimin e „Jugosllavisë serbe“.

Kur flitet për përbajtjen e teksteve mësimore, që kanë të bëjnë me shpërbërjen e Jugosllavisë, respektivisht për konfliktet e armatosura në territorin e ish RSFJ-së, mund të konkludojmë se gjendja nuk është e kënaqshme. Siç thuhet në reportin “Drejtësia tranzicionale në shtetet post-jugosllave – Raporti për vitin 2009” në shkollat filllore dhe të mesme të Serbisë dhe BeH-së mësohet për periudhën jo shumë të largët kur janë zhvilluar konfliktet e armatosura. Raporti thekson se ndonëse të gjitha tekstet janë liruar nga diskursi vulgar nationalist, pothuajse të gjitha janë të ngarkuara me një dozë, më të madhe apo më të vogël, të njëanshmërisë:

Kjo i ka bërë ato joadekuate për edukimin e fëmijëve, i cili do të duhej të bazohet në respektimin e fakteve dhe interpretimin profesional dhe politikisht të paanshëm të tyre. Në tekste vërehet njëanshmëri në qasjen ndaj temave që lidhen me shpërbërjen e RSF të Jugosllavisë dhe konfliktet e armatosura. Përgjegjësia për shpërbërjen e dhunshme të Jugosllavisë është përshkruar ekskuluzivisht apo jo-proporcionalisht palës „tjetër“. Ndonëse shumica e teksteve nuk e konteston se edhe pjesëtarët e grupit etnik shumicë ishin përgjegjës për kryerjen e kimeve të luftës, këto kime janë përshkruar keq, pa përmendur të dhëna konkrete, për dallim nga përshkrimet e detajuara të kimeve për të cilat është përgjegjëse pala tjetër. Tekstet e historisë jo rrallë herë ia përshkruajnë palës tjetër përgjegjësinë për „spastrime etnike“ dhe lloje tjera të kimeve, kurse heshtin faktet se edhe pala e tyre ka kryer kime të tillë.⁹⁶

Me rekomandim të Këshillit të Evropës tekstet shkolllore në Bosnjë dhe Hercegovinë janë reviduar, me qëllim që të largohen mësimet që trajtonë këtë problematikë. Rishikimi i teksteve vihet re në rastin e librit të historisë për vitin e katërt të gjimnazit, të botuesit „Sarajevo Publishing“, në vitet 2004 dhe 2007, ku janë ndryshuar apo hequr tërësisht përbajtjet që kanë mund të ndikojnë në zgjimin e nacionalizmave mbrojtëse.

Problem shtesë paraqet edhe edukimi i gjeneratave të reja

93 Gjorgje Gjuriq, Momçilo Pavloviq, *Historia për klasën e tetë të shkollës filllore*, (Beograd: Enti për tekste shkolllore, 2011), 186.

94 Zoran Pavloviq, Jovo Bosniq Korica, *Mozaiq i së kaluarës*, (Beograd: BIGZ školstvo, 2011), 146.

95 Stojanoviq, Dubravka, *Konstruksioni i të kaluarës – rasti i teksteve mësimore serbe të historisë*. E shikuar më: 26.03.2013. Mund të gjendet në: <http://cpi.hr/download/links/hr/7008.pdf>.

96 *Drejtësia tranzicionale në vendet post-jugosllave – Raporti për vitin 2009*. E shikuar më: 26.03.2013. Mund të gjendet në: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/04/Tranziciona_pravda_u_post-jugoslovenskim_zemljama-izvestaj_za_2009-_1_.pdf.

sipas idesë komb-viktimë. Në një nga tekstet mësimore në Serbi nxënësve u jepet për detyrë: *Pyesni nëse dikush nga familja apo rrethi juaj i afërt u shpërndal në territorin e Serbisë gjatë viteve të nëntëdhjeta. Flisni për luftën me dikë që ka marrë pjesë në të.*⁹⁷

Insistimi në viktima serbe apo refugiatë serbë në Serbi nga shtetet përreth paraqet shembull të shkëlqyeshëm të përpjekjes për imponimin e idesë për kombin-viktimë. Rrëfimet e tillë zakonisht janë subjektive dhe përplot me ngarke-sa emotive dhe negative. Ato zakonisht shoqërohen me pëershkrime tmerruese mbi vuajtjet e pjesëtarëve të popullit serb. Informacionet e marra në këtë mënyrë, përpos që nuk kanë mbështetje historike, ngjallin frikë, tension dhe ankth te personat që i dëgjojnë këto tregime. Kjo mund të ketë pa-soja serioze për raportin e gjeneratave të reja ndaj kombeve fqinje, por edhe në vetë procesin e pajtimit. Prandaj me plotë të drejta Dubravka Stojanoviq përfundon analizën e saj në “*Konstruksioni i së kaluarës – rasti i teksteve mësimore serbe të historisë*”:

*Meqenëse në mënyrë të njëjtë brutale janë paraqitur edhe marrëdhëniet me popujt tjerë fqinj, mund të thuhet se tekstet shkollore të historisë zhvillojnë një model paranoik të vetëdijes historike që mund të përbëjë bazë solide për urejtje dhe përbuzje ndaj popujve fqinj, me çka mundësitet për keqkuptime, konflikte dhe revanshizma të tjera mbeten përherë të hapura. Duke konstruktuar dimensione të tillë të vetëdijes historike, arsimi merr funksionin e rëndësishëm mobilizues me veprim të vonuar, sepse kapitali i urejtjes dhe modeli i sjelljes së imponuara në vitet e hershme të jetës përcilënen edhe në të ardhmen, me çka zvogëlohet mundësia e ballafaqimit racional me të kaluarën dhe të tashmen.*⁹⁸

Sistemi arsimor i veçantë, jounitar, i bazuar në vlera të përbashkëta, që ka ekzistuar në territorin e Bosnjës dhe Herce-

govinës, prej vitit 1992 gradualisht është shndërruar në tri sisteme të ndara arsimore „në fillim vetëm në emër, e pastaj edhe një varg karakteristikash tjera, [...] sistemi arsimor serb – i importuar nga Serbia, ai kroat – i importuar nga Kroacia, dhe ai boshnjak, sistemi arsimor i mëhershëm, i paraluftës, paksa i ndryshuar i Republikës së Bosnjës e Hercegovinës“⁹⁹. Akademik Adila Pashaliq-Kreso është e mendimit se ndarjet nuk janë shfaqur e as nuk janë përhapur me fillimin e luftës në BeH, por konsideron se ato janë përgatitur, kultivuar dhe ruajtur me kujdes, kurse janë lansuar atëherë kur për këtë kishte nevojë – „si mjet shtesë për realizimin e qëllimeve dhe detyrave të luftës, të cilat në thelb kishin për qëllim ndarjen e BeH dhe bashkëngjitjen e territoreve të saj fqinj lindor dhe perëndimor“¹⁰⁰. Pas nënshkrimit të Marrëveshjes paqësore të Dejtonit, kompetencat në sferën e arsimit u janë lënë niveleve më të ultë të pushtetit, respektivisht entiteteve, ndërsa në entitetin e Federatës së BeH këto kompetenca janë bartur edhe në kantone. Kështu që sot Bosnja dhe Hercegovina nuk ka Ministri të Arsimit në nivel qendror por, 13 ministri, ku secila ka të drejtë të marrë vendime për planprogramet dhe tekstet mësimore që përdoren. Kjo ka mundësuar që edhe në periudhën e pasluftës të vazhdohet me afirmimin e „grupit të lëndëve nacionale me qëllim të forcimit të vetëdijes dhe përkatësisë kombëtare [...] zhvlerësimin e tjerëve“, me ç'rast „në vend të afirmimit kombëtar [...] krijohet intolerancë dhe përqarje kombëtare“.¹⁰¹

Karakteristikë e të gjitha teksteve mësimore, të analizuara në BeH dhe Serbi, është tendenca e tyre për t'i paraqitur marrëdhëniet mes popujve fqinj si të paracaktuara për të qenë konfliktuze, se vazdimisht gjatë historisë janë karakterizuar me dallime, mospajtime dhe mosdurim të patejkaloreshëm. Me këtë synohet të imponohet pandryshueshmëria dhe përgjithësimi në perceptimin dhe karakterizimin e popullit tjetër për t'i arsyetuar konfliktet e armatosura, gjë që në mënyrë aktive e pengon arritjen e pajtimit.

97 Zoran Pavloviq, Jovo Bosniq Korica, *Mozaik i së kaluarës*, (Beograd: BIGZ školstvo, 2011), 146.

98 Stojanoviq, Dubravka. “cpi.hr.” Modifikuar për herë të fundit më 2013. E shfletuar në 26 mars 2013. <http://cpi.hr/download/links/hr/7008.pdf>.

99 Adila Pashaliq-Kreso, “Mutacioni shumëvjecar dhe rezistenca e virusit të ndarjeve të luftës në sistemin arsimor boshnjako-hercegovas „Bosnja dhe Hercegovina në rrugë drejt shtetit modern? Perspektiva dhe pengesa”, redaktor Azra Xhajiq, Christophe Solioz dhe Tobias K. Vogel (Sarajevë: Fondacioni Heinrich Böll, Zyra rajonale në Sarajevë, 2004), 184-185.

100 Adila Pashaliq-Kreso, “Mutacioni shumëvjecar dhe rezistenca e virusit të ndarjeve të luftës në sistemin arsimor boshnjako-hercegovas „Bosnja dhe Hercegovina në rrugë drejt shtetit modern? Perspektiva dhe pengesa”, redaktor Azra Xhajiq, Christophe Solioz dhe Tobias K. Vogel (Sarajevë: Fondacioni Heinrich Böll, Zyra rajonale në Sarajevë, 2004), 184.

101 Adila Pashaliq-Kreso, “Mutacioni shumëvjecar dhe rezistenca e virusit të ndarjeve të luftës në sistemin arsimor boshnjako-hercegovas „Bosnja dhe Hercegovina në rrugë drejt shtetit modern? Perspektiva dhe pengesa”, redaktor Azra Xhajiq, Christophe Solioz dhe Tobias K. Vogel (Sarajevë: Fondacioni Heinrich Böll, Zyra rajonale në Sarajevë, 2004), 187.

Dallimet në paraqitjen e ngjarjeve të ndodhura para më shumë se gjashtë dekadash, por që kishin ndikim të jashtëzakonshëm në shpërbërjen e Jugosllavisë të krijuar sipas idesë që ekzistonte në kohën e atentatit të Sarajevës, tregon se sa është i rëndësishëm studimi i së kaluarës të bazuar në fakte. Posaçërisht është me rëndësi që të studiohen

faktet, që lidhen me shpërbërjen e Jugosllavisë dhe konfliktet e armatosura në territorin e ish-RSFJ-së, në mënyrë që të pamundësohet shfrytëzimi i arsimit për ngjalljen e *urrejtjes ndaj tjetrit* tek pjesëtarët e gjeneratave që vijnë, si dhe është e nevojshme që tekstet mësimore të shkruhen në të njëjtën tavolinë.

Të gjitha drejtësitë tranzicionale serbe

Miroslav Keveždi

Hyrje

Qëllimi i këtij punimi është përcaktimi i parimeve bazë të drejtësisë tranzicionale në Serbi. Termin drejtësi tranzicionale e hasim relativisht rrallë në diskursin publik në Serbi, por edhe, ndonjëherë kur ai përmendet ose nuk kuptohet si duhet ose interpretohet në mënyrë të gabuar apo kalohet nëpër të si nëpër diçka të parëndësishme. Nga ana tjetër, ky term mund të jetë vendimtar për të kuptuar dinamikën shoqërore-politike të shoqërisë së Serbisë. Në bazë të qëndrimeve ndaj drejtësisë tranzicionale është e mundur të vlerësohen aktorët politikë dhe të bëhen parashikimet e lëvizjeve të ardhshme në skenën shoqërore-politike jo vetëm të Serbisë por edhe në rajon. Drejtësia tranzicionale është e rëndësishme në raportet ndërkombëtare në të njëjtën masë sa janë të rëndësishme edhe ndarjet shoqërore-politike dhe raportet e forcave të aktorëve politikë në Serbi të nxjerra si pas këtij parimi.

Mospranimi i problematikës së drejtësisë tranzicionale në shoqërinë serbe shihet edhe në mungesën relative të informacionit apo literaturës, e cila do të mund të ndihmonë në strukturimin e njohurive dhe qëndrimeve të publikut në raport me këtë çështje të rëndësishme. Në këtë punim qëndrimet tonë do t'i bazojmë në kornizën teorike të vendosur nga teoricieni norvegjez Jon Elster (Jon Elster) në librin e tij

"Mbyllja e librave: Drejtësia Tranzicionale nga Perspektiva Historike", të publikuar në vitin 2004.¹⁰² Këndvështrimet për drejtësinë tranzicionale, përpos në artikuj të ndryshëm, Elsteri i paraqiti edhe në librin *Ndëshkimi dhe Reparacioni në Tranzicionin Drejt Demokracisë*, të vitit 2006.¹⁰³ Teoria e tij për drejtësinë tranzicionale do të na shërbejë si bazë për shqyrtimin e kësaj problematike në Serbi, duke prekur një aspekt shumë të rëndësishëm të saj: faktin se në Serbi për drejtësinë tranzicionale mund të flitet në shumës. Në Serbi nuk ekziston vetëm një proces i drejtësisë tranzicionale por, ka disa të tillë. Secila drejtësi tranzicionale në praktikë iu referohet drejtësive tjera tranzicionale, kurse këto raporte e përcaktojnë politikën serbe, si atë të brendshme ashtu edhe të jashtme.

Prandaj, ky punim ka për qëllim përkufizimin e drejtësisë tranzicionale, përcaktimin e proceseve të drejtësisë tranzicionale prezente në Serbi dhe të raporteve mes tyre. Punimi nuk pretendon të nxjerrë konkluzione përfundimtare, por i qaset çështjes në atë mënyrë që tiparet karakteristike tëjenë hipotezat, vërtetimi i të cilave do të janë objektivat e hulumtimeve në të ardhmen.

Teoria e drejtësisë tranzicionale sipas Jon Elster

Elster i qaset drejtësisë tranzicionale nga perspektiva historike, duke përmendur raste të drejtësisë tranzicionale

102 Elster, Jon. (2005) *Dhënia e llogarive – drejtësia tranzicionale nga perspektiva historike*. Beograd: Revista Rrethi Beogradas.

103 Elster, Jon. (2006) *Ndëshkimi dhe Reparacioni në Tranzicionin drejt Demokracisë*. New York: Cambridge University Press.

që në kohën e Greqisë antike, gjatë shekullit V para erës së re dhe në Francë pas Revolucionit të vitit 1789 (Elster, 2004), dhe duke vazhduar me numërimin e shembujve të ndryshëm nga periudha tjera historike, vecanërisht pas vitit 1945 (Elster, 2004, 2006). Ai zgjedh raste në bazë të cilave i përcakton elementet kryesore të drejtësisë tranzicionale sic janë struktura, kryesit, viktimat, kufizimet, emocionet dhe politika. Disa nga këto elemente që konsiderohen pjesë përbërëse e çdo drejtësie tranzicionale mund të ndryshojnë. Rasti i Serbisë sigurisht që i ka specifikat e veta, por mund të thuhet se ato janë gjithashtu varicione të elementeve të njohura, të përbashkëta abstrakte.

Sipas Elsterit „drejtësia tranzicionale përbëhet nga proceset e gjykimit, lustrimit dhe reparacioneve, të cilat zhvillohen pas tranzicionit të një regjimi politik në tjetrin“ (Elster, 2005:15). Edhe pse autor i shqyrtton edhe raste nga periudha antike, Elster tregon se historia moderne e drejtësisë, pas tranzicionit në demokraci, në thelb fillon me humbjen e Gjermanisë, Italisë dhe Japonisë në Luftën e Dytë Botërore, në vitin 1945 (Elster, 2005:91).

Gjatë shqyrtimit të drejtësisë tranzicionale, Elster para së gjithash konstaton se rënia e regjimeve autokratike do të shpie në situatë në të cilën regjimi do të përgjigjet për të këqijat e bëra në të kaluarën dhe do të shfaqet nevoja për ndërprerjen e ndikimit të tij në të ardhmen. Pyetja e dytë është se si të ndërtohet një regjim i ri dhe më i mirë. Pyetja e tretë, si t'iua qasemi viktimate të luftës. Këto pyetje të drejturna kah e kaluara janë në të vërtetë pyetjet për mënyrat se si përgjigjen shoqëritë ndaj krimeve dhe vuajtjeve.

Përfundimi i drejtësisë tranzicionale duhet të rezultojë me një varg vendimesh legislative, administrative dhe juridike. Për tu arritur rezultatet e përmendura duhet përgjigjur në disa pyetje themelore. Sipas Elsterit, pyetja e parë nga e cila varen gjitha pyetjet tjera është nëse duhet të merremi me

krimet e së kaluarës (në disa tranzacione është vendosur që të mos hapen çështjet nga e kaluara).¹⁰⁴ Nëse përgjigja është pozitive, atëherë pasojnë pyetjet për kryesit e krimeve, viktimat, kornizën kohore, përmasat e gjykimit dhe të ngashme. Pas përfundimit të konflikteve të armatosura, shtetet fituese mund të kërkojnë reparacione nga shtetet e mundura apo t'i ndëshkojnë ato në mënyrë individuale apo në grup. Qëllimi i reparacioneve mund të jetë gjithashtu edhe retribucioni¹⁰⁵ apo parandalimi, jo vetëm thjeshtë kompensimi i dëmit.

Krimet dhe autorët e krimeve

Pas vendimit për të filluar ballafaqimi me të kaluarën, duhet vendosur çka do të konsiderohet krim dhe kush do të llogaritet autor i krimit. Përgjigjen në këtë pyetje e përcakton përkufizimi i fjalës akuzë. Krimet mund të përfshijnë katër kategori të individëve në bazë të aktiviteteve të tyre: e para, ekzistojnë ata që kanë dhënë urdhrin për kryerjen e veprave kriminale; e dyta, ekzistojnë ata që kanë zbatuar urdhrat; e treta, përgjegjësia mund t'iua pëershruhet edhe hallkave të ndërmjetme në zinxhirin komandues në mes atyre që jasin urdhra dhe atyre që i zbatojnë ato; e katerta, ndihmësit – ata që me vetëdije i lehtësojnë kryerjet e krimeve, për shembull – ata që e mbajnë viktiminë deri sa të tjerët e torturojnë (Elster, 2005:178-179).

Elster krijon tipologjinë e kryesve të krimeve të luftës në këtë mënyrë:

„Oportunistët, humbësit dhe keqdashësit, të gjithë janë të shtyrë nga dëshira për përfitim. Oportunistët kërkojnë përfitime materiale, ndërsa humbësit përfitime psikologjike që do t'i bënte të duken me rëndësi në sytë e tyre dhe të tjerëve, përderisa keqdashësit kënaqen duke parë armiqëtë dhe rivalët e tyre të poshtëruar. Megjithëse kategoria e humbësve mbivendoset me kategorinë e keqdashësve, asnjëri prej këtyre grupeve nuk mund të kategorizohet në tjetrin.

¹⁰⁴ Rastet e Spanjës gjatë vitit 1976-78 apo Brazilit, ku përbajtja nga hapja e çështjeve të krimeve vinte si pasojë e vetë-amnistimit të ushtrisë, kurse në Rodezi ajo u imponua nga qeveria britanike. „Në ish Bashkimin Sovjetik mungesa pothuajse e plotë e drejtësisë tranzicionale pas rënies së regjimit komunist nuk ishte pasojë e vendimit të ndërgjegjishëm kolektiv, por rezultat i mungesës së çfarëdo kërkese të organizuar për drejtësi.“ (Elster, 2005:176).

¹⁰⁵ Me retribucion nënkuptojmë ndëshkimin: „Koncepti i retribucionit nënkupton se krimineli e meriton dënimin sepse ka kryer ndonjë vepër të keqë morale apo shoqërore. Aspekti tjeter i retribucionit nënkupton se dënimini duhet të përcaktohet në bazë të dëmit që i është shkaktuar viktimës, e jo në bazë të fajit moral të kriminelit. Për dallim nga kjo, shkolla utilitariste beson se të gjitha ndëshkimet janë të këqija përfaktin se e pamundëson arritjen e lumturisë njerëzore. Ajo mund të justifikohet vetëm nëse përmes saj parandalohet ndonjë fatkeqësi apo dëm më i madh. Kjo është esenca e teorisë së zmbrapsjes/paralajmërimimit sipas të cilës ndëshkimi ka për qëllim parandalimin e kriminelit nga përsëritja e sulmeve të tij apo zmbrapsja e të tjerëve nga kryerja e veprave të ngashme.“ (Martin, 2003:397-398).

Konformistët janë të motivuar nga frika e humbjes materiale. Kjo nuk është thjesht ekivalent i dëshirës përpërfitim material, sepse për shumicën e njerëzve sakrifiki i karrierës është diçka shumë më serioze se sa shansi që karriera të ndërtohet.

Fanatikët dhe parimorët janë të ngjashëm me këto grupe përfaktin se veprimet e tyre udhëhiqen nga pasojat, por dallohen nga ato përfshak se motivimi i tyre më i rëndësishëm nuk buron vetvetiu nga pasojat. Parimorët dallohen nga fanatikët me gatishmërinë e tyre përfshak kur kuptojnë se çështja është e pavlefshme apo të mos i shërbejnë më asaj. Disa nga kryesit e veprave penale që transformohen nga rezistues hyjnë në këtë kategori. Mospërfillësit dallohen nga gjitha grupet tjera sepse arsyet përfshijnë motivet.“ (Elster, 2005:222-223)¹⁰⁶

Në procesin e drejtësisë tranzicionale shtrohet pyetja se si të veprohet me kryesit e këtillë të veprave penale. Historia na mëson përfshikuesë se perzekutim, punë e detyruar, burgim, dënim me burgim me kusht, marrja e të drejtave qytetare dhe politike, humbja pas vdekjes e „statusit të viktimit“, konfiskimi dhe dënimë në të holla. Gjithashtu, kur bëhet fjalë përfshikuesë, duhet përcaktuar masat e nevojshme konkrete në bazë të tij cilave do të sanksionohen zyrtarët publik.

Kryesit e veprave penale që e kuptojnë se kanë bërë keq normalisht se e ndjejnë fajësinë. Ndjenja e fajësise ndikon që kryesi të pendohet në përpjekje përfshak kur kuptojnë se shkaktuar apo, nëse kjo është e mundur, që t'i shkaktohet vites një dëm i ngjashëm si mënyrë alternative e kthimit të „baraspeshës morale të universit“ (Elster, 2005:367).

Viktimat

Kur bëhet fjalë përfshikuesë, duhet së pari

të vendoset se përfshak se cilat lloje të vuajtjeve do të jepet statusi i viktimit. Vuajtjet mund të janë materiale (humbja e pronës), personale (shkelja e të drejtave njerëzore) apo të prekshme (humbja e mundësive). Pastaj, duhet vendosur se cilin nga familjarët dhe anëtarët e varur të familjes së viktimitave „primare“ do ta përfshijmë në kuadër të viktimitave „sekondare“ (Elster, 2005:189-190).

Vuajtjet në formë të dëmit material shprehen përmes statusit të pronës. Ajo mund të jetë e paluajtshme dhe personale. Nëse është personale mund të jetë në formë të objekteve fizike apo mjeteve financiare. Një formë e dëmit material është shkatërrimi i pronës. Kjo formë e humbjes zakonisht „kompensohet me më pak zemërgjerësi se sa prona e konfiskuar“.¹⁰⁷ Një problem i ndjeshëm është çështja e pronësise së dyfishtë. Parimi udhëheqës në këtë rast duhet të jetë se prona, e cila nuk kontestohet brenda një numri të arsyeshëm të viteve duhet të jetë pronë e plotë, siç edhe përcaktohet sipas ligjeve të të gjithë popujve. Sa më shumë që të jetë i shprehur komponenti emotiv në kërkesat përfshikuesë, gjë që ndodh në shumicën e rasteve, dhe sa më shumë që emocionet të dobësohen me kohë, që gjithashtu ndodh shpeshherë, aq më shumë kemi arsyet përfshikuesë se me kalimin e kohës restitucioni do të bëhet më i rrallë.¹⁰⁸ Restitucioni i të mirave të grabitura është i drejtuar kah e kaluara dhe i bazuar në të drejtat. Zgjidhja alternative – kompensimi – është i drejtuar kah e ardhmja dhe është utilitariste (Elster, 2005:264-271).

Vuajtjet personale kanë të bëjnë me vitet e kaluara në burgje apo kampe të përqendrimit, ku viktimat jo vetëm që janë privuar nga liria, por shpesh edhe janë keqtrajtuar.

Në kuadër të vuajtjeve të padukshme (që nuk mund të prekshme) hyjnë mungesa apo humbja e mundësive. Gjatë kohës së regjimeve autokratike disa mundësi mund t'iu mohohen të gjithë qytetarëve, grupeve të caktuara apo të kufizohen vetëm përfshikuesë, që janë këtë privilegjuar. Alokimi i kompensimeve përfshikuesë mund të varet nga kohëzgjatja dhe

106 Elster thekson se llojet e ndryshme të kryeve provokojnë reaksione të ndryshme emocionale. Konformistët dhe mospërfillësit ngjallin zemërimin dhe indinjatë, fanatikët dhe keqdashësit urrejtje, oportunistët dhe humbësit përbuzje. Përderisa konformistët dhe mospërfillësit shkaktojnë këto emocione të caktuara përfshak të asaj që bëjnë, akterët e kategorive tjera nxisin reagime emocionale përfshak të asaj që janë. Në mesin e kësaj kategorie të dytë, fanatikët dhe keqdashësit na shtyjnë në urrejtje sepse janë të kqinj; oportunistët dhe humbësit ngjallin përbuzje sepse janë të dobët (Elster, 2005:224).

107 Elster përmend shembullin e Norvegjisë ku ligji kishte përfshikuar që t'i ndihmohet të mbijetuarve gjatë restaurimit, e jo që të kthehen pasuritë e paraluftës.

108 Kujtimet zbehen me kalimin e kohës. Emocionet do të zbehen në masën që kujtimet nxisin emocione. Kujtimi i ngjarjeve me ngarkesë emotive humbet më ngadalë. Emocionet e dobësojnë por nuk e eliminojnë harresën (Elster, 2005:342).

intensiteti i vuajtjeve të kaluara apo nga shkalla e nevojave të tanishme. Siç thekson Elster „kompensimi asnjëherë nuk është i mjaftueshëm, prandaj nevojitet të ekzistojë lidhja kauzale në mes dëmeve të pësuara në të kaluarën dhe nevojave të tanishme“ (Elster, 2005:286, 340).

Krimet që shkaktojnë vuajtje mund të provokojnë dy lloje të reagimeve te viktimat (apo palët e treta). E para, mund të shfaqet dëshira që autorëve të krimit t'u shkaktohen vuajtje sipas parimit „*sy për sy, dhëmb për dhëmb*“. E dyta, mund të ekzistojë dëshira që dëmi të anulohet, të paktën në një masë të caktuar apo për aq sa është e mundur. Në sistemet bashkëkohore juridike ndëshkimi nuk arsyetohet me nevojat e viktimateve. Dëmshpërbllimi për viktimat e krimeve është i ndarë nga dënimini i kryesve të krimeve (Elster, 2005:262).

Elster thekson se është e vështirë të anulohet dëmi i shkaktuar: „në vend të kësaj mund të përpinqemi që të vendoset gjendja e cila do të ekzistonte sot sikur të mos kishte ndodhur dëmi në fjalë“.¹⁰⁹

Emocionet

Emocionet kanë rol të rëndësishëm në përcaktimin e fuqisë së kërkësës për retribucion (ndëshkim). Elster pohon se emocionet e kanë „gjysmë-kohën e zbërthimit të shkurtër“, por thekson se ekzistojnë katër mekanizma, të cilat mund ta ngadalësojnë dobësimin e tyre. Këto janë: komunikimi në mes viktimateve të krimit, parimet e nderit që i mbajnë gjallë kujtimet deri sa të përmbushet etja për hakmarrje, mbetjet e dukshme fizike të krimeve si dhe vazhdimi i mëtejshëm i gjërave në gjendjen e shkaktuar nga krimet (Elster, 2005:348). Emocionet ndikojnë në motivim ku shquhen: dëshira për hakmarrje, dëshira për drejtësi retributive (ndëshkuese) substanciale dhe dëshira që të ndiqen parimet procedurale korrekte në zbatimin e drejtësisë substanciale. Arsyë shtesë për respektimin e sundimit të ligjit në drejtësinë tranzisionale është se liderët e rinx dëshirojnë që sa më shumë të distancohen nga veprimet e paligjshme të paraardhësve të tyre.¹¹⁰ Megjithatë, shoqëritë e këtilla shpesh gjenden para dilemës nëse duhet të veprojnë në atë mënyrë duke u distancuar nga regjimi paraprak apo ta dënojnë ash-

për regjimin, ashtu siç e meriton. Demokracitë e reja mund ta zgjidhin këtë dilemë në një nga tre mënyrat e mëposhtme:

- duke insistuar në respektimin e parimeve themelore siç është ndalimi i miratimit të ligjeve retroaktive apo zgjatjes së afatit të parashkrimit/vjetritimit të lëndëve,
- regjimet e reja mund pranojnë hapur në mënyrë të sinqertë nevojën për shkeljen e këtyre parimeve në një situatë të paprecedent,
- më e zakonshmja, mund të „shfrytëzohen dredhitë dhe t'i kemi të dyja“ (Elster, 2005:361-363).

Elster e përmend kategorizimin e faktorëve që e rrisin apo zvogëlojnë kërkësën për drejtësi tranzisionale sipas Karlos Ninës. Kërkësën e rrisin: mizoria e krimeve të kryera, numri absolut dhe relativ i krimeve, identifikimi me viktimat, regjimi jodemokratik i imponuar nga një fuqi e huaj, përhapja e njohurive mbi krimet, mirëqenia absolute dhe relative e kryesve pas tranzacionit. Faktorët që e zvogëlojnë kërkësën për drejtësi tranzisionale janë koha e kaluar nga kryerja e veprës deri në gjykim, identifikimi i shoqërive me autorët e krimeve, gjërsia e përgjegjësisë, krimet që janë kryer nga kundërshtarët e regjimit dhe përfaqësuesit e regjimit dhe koha që ka kaluar nga tranzicioni deri te fillimi i gjykit (Elster, 2005:344).

Struktura, kufizimet dhe politika

Koha

Përpos vendimit se çka do të konsiderohet krim dhe kush do të konsiderohet kryes i krimit, është me rëndësi të merrët vendimi edhe për kornizën kohore, me fjalë tjera sa do të shkohet prapa në të kaluarën? Gjithashtu, shtrohet pyetja kur do të fillohet?

Duke pasur parasysh dimensionin kohor, Elster ofron këtë ndarje të drejtësisë tranzisionale:

- Drejtësia tranzisionale e drejtpërdrejt* (procedura fillon menjëherë pas tranzacionit dhe përfundon brenda pesë vitesh)
- Drejtësia tranzisionale e prolonguar* (procesi fillon pa shtyrje, në mënyrë që më pas të shtrihet në një periudhë të gjatë kohore derisa të zgjidhen çështjet. Ky proces

109 Sipas Elsterit ky kriter i gjendjes ekstreme nuk është adekuat meqenëse nuk merr parasysh vuajtjet të cilat kanë ndodhur gjatë periudhës në mes kohës kur ka ndodhur krimi dhe të tashmes (Elster, 2005:263).

110 Këtu duhet të jemi të kujdeshëm. Elster thekson deklaratën nga koha e Vaclav Havelit: „Bashkë me thirrjen për qeveri të pajtimit kombëtar ishte edhe thirrja ‘Ne nuk jemi si ata’ (Njesme jako oni). Skeptikët u përgjigjën me fjalët ‘Po, ne jemi budallenj’“ (Elster, 2005:376).

- është zhvilluar në Gjermani pas vitit 1945, sikurse edhe në shumicën e shteteve post-komuniste)
3. *Drejtësia tranzicionale e valës së dytë* (ka tre etapa ku pas procesit të drejtësisë tranzicionale të drejtëpërdrejt pason periudha e latentës, gjatë së cilës nuk ndërmerret asgjë, në mënyrë që disa dekada më vonë të ndërmerren masa tjera)
  4. *Drejtësia tranzicionale e shtyrë* (masat e para ndërmerren dhjetë apo më shumë se dhjetë vjet pas tranzicionit) (Elster, 2005:119).

Kur regjimi jodemokratik është jetëshkurtër manifestohet tendencia që kujtimet e krimeve dhe vuajtjeve të janë të freskëta, prandaj edhe kërkesat për ndëshkim janë më urgjente, kështu që përfillimin e drejtësisë tranzicionale duhet të pritet më pak (Elster, 2005:119-120). Paralajmërimi i drejtësisë së vendosur para se autorët të përfundojnë në burg, siç ishte rasti në hapësirat e ish Jugosllavisë¹¹¹, mund ta vonojë tranzicionin duke e forcuar vullnetin për rezistencë të udhëheqësit diktatorial (Elster, 2005:149).

Aktorët e drejtësisë tranzicionale

Vendimet kryesore me të cilat mund të ballafaqohen regjimet e reja gjatë drejtësisë tranzicionale janë: kë duhet nxjerrë para gjyqit, respektivisht kë duhet sanksionuar apo kompensuar dhe si duhet gjykuar, sanksionuar apo kompensuar.

Drejtësia tranzicionale mund të përfshijë disa fusha: institucionet mbinacionale, shtetet nacionale, organet korporative dhe individët. Në institucionet mbinacionale bëjnë pjesë Tribunali Ndërkombëtar Ushtarak në Nuremberg, Tribunali Ndërkombëtar Ushtarak për Lindjen e Largët dhe Tribunali Ndërkombëtar Penal për Krimet e Kryera në Ruandë dhe ish-Jugosllavisë. Në aktorët korpoartivë hyjnë organizatat (partitë politike dhe kishat), ndërmarrjet ekonomike, shoqatë profesionale dhe kishat.

Krimet e kryera nga regjimi paraprak krijojnë tre lloje të autorëve. Së pari, ekzistojnë autorët e krimeve, ata të cilët kanë kryer krimë në emër të regjimit autokratik. Së dyti, ekzistojnë viktima që kanë pësuar nga krimet. Së terti, ekzistojnë ata që kanë përfituar nga krimet. Kësaj ndarje

mund t'ia shtojmë edhe kategorinë e ndihmësve, të cilët janë përpjekur t'i zbusin apo parandalojnë krimet gjersa ato ishin duke ndodhur, sikurse edhe ata që kanë rezistuar, kanë luf tuar apo u janë kundërvënë autorëve të krimeve derisa këta ishin akoma në pushtet. Kategori tjetër janë neutralët, ata të cilët nuk janë as autorë të krimeve, as viktima, as ndihmës e as rezistues. Pas tranzicionit lajmërohen organizatorët dhe përfaqësuesit e drejtësisë tranzicionale apo promovuesit e saj. Këtu bëjnë pjesë aktorët politikë, që marrin vendimin përfillimin e lustracionit, gjykimeve dhe reparacioneve, dhe elementët laike (porotët, komitetet e lirimt dhe të ngjashme), të cilët mund të inkadrohen në zbatimin e vendimeve të tyre. Në kuptim më të gjerë, promovuesit janë më të zëshmit në kërkimin e drejtësisë. Gjykatësit dhe prokurorët mund të hyjnë në kuadër të kësaj kategorie nëse udhëhiqen nga motivet politike. Ekzistojnë edhe ata që e pengojnë drejtësinë tranzicionale, do të thotë individët që përpilen t'i kundërvihen këtij procesi, ta ndërpresin apo ta shtyjnë. Elster thekson se individi mund të shfaqet në disa kategori (Elster, 2005:156).

Elita që largohet nga skena politike, e cila u takon kryesve të krimeve, mund të mbështetet në fuqinë e saj ushtarake apo ekonomike përfituar imunitetin. Gjithashtu, mund të hyjë në politikë dhe të mbrohet me ndihmën e votave të votuesve të saj. Kjo strategji sipas Elsterit është e zbatueshme nëse regjimi autokratik ka qenë në fuqi përfi një kohë të mjaftueshme përfituar numër të madh të anëtarëve të partisë dhe bashkëpunëtorëve tjerë dhe nëse regjimi i ri ua mundëson atyre që të organizohen qoftë në formë të partive politike apo në formë të grupeve përfituar, të cilat mund të ushtrojnë ndikim në partitë ekzistuese (Elster, 2005:390). Qeveritë që vijnë pas ballafaqohen me sfida të posaçme: „Qeveria e Adenauerit është dashur të paguajë çmimin të dyfishtë. Në frontin shtëpiak ka paguar çminin përfituar që mos-ndëshkimit, të cilën e ka bërë me qëllim që të arrijë paqen e brendshme. Në frontin ndërkombëtar çminin që pagoi përfituar në botën perëndimore, ishte pagesa e reparacionit përfituar Izraelin“ (Elster, 2005:396). Sipas Elsterit aspekti kryesor i politikës së drejtësisë tranzicionale pas tranzicionit në Evropën Lindore ishte miratimi i Ligjit përfituar. Përfituar ky proces është i diskutueshëm. Ai tregon se pas Luftës së Dytë Botërore në Gjermani filloj

¹¹¹ Gjatë Luftës në Kosovë, në maj të vitit 1999, Gjykata Ndërkombëtare Penale përfituar ishte gjithashtu aktakuzën ndaj Milosheviqit përfituar që krimet kundërshtuan. Akuzat përfituar ishte gjithashtu gjatë Luftës së Konventës së Gjenevës, që kundërshtuan krimet e Hercegovinës, që përfituan në Bosnjë dhe Hercegovinë janë shtuar një vit e gjysmë më vonë. Shih: <http://www.hlc-rcd.org/images/stories/pdf/bilten/Bilten11.pdf> (shikuar më 21.03.2013).

procesi gjithëpërfsirës i pastrimit (de-nacifikimit), por rana ndjeshëm kur doli se realizimi i saj ishte i vështirë.¹¹²

Konceptimi i drejtësisë

Në analizën që i bëri strukturën së drejtësisë tranzicionale, Elster insiston që së pari të përcaktohen konceptet e drejtësisë dhe së drejtës, të cilat përfqohen nga subjektet për të cilat flitet. Pasi të përcaktohet konceptimi i drejtësisë tranzicionale mund të kërkohen shkaqet dhe pasojat e saj, posaçërisht ndikimin që ka në sjellje. Në konceptimin e drejtësisë dhe veprimet qe lidhen me të kanë gjithsesi ndikim emocionet dhe interesat (Elster, 2005:133-134).

Kur bëhet fjalë për interesat duhet ditur se ekzistojnë shumë lloje, siç është interes i kryesve të krimeve, që t'i ikin ndjekjes penale, interesi i viktimateve, që të fitojnë kompensim dhe interesi i partive politike, që ta rrisin elektoratin e tyre. Në shumë raste interesat shkrihen me arsyet dhe pasionet e kuptueshme duke krijuar ideologji politike (Elster, 2005:137).

Ekziston edhe çështja e masave procedurale ndaj shtetit që është përgjegjës pér krimet. Elster merr shembullin e Gjermainisë kur thekson: „Nëse ndaj saj do të veprohej me butësi Gjermania do të kishte mjete pér nisjen e një lufte të re agresive, ndërsa po të mbahej një qëndrim i pamëshirshëm, do të kishte motiv të fortë që të niste luftë“ (Elster, 2005:320).

Dallogen tre forma institucionale të drejtësisë: drejtësia ligjore, drejtësia administrative dhe drejtësia politike. Drejtësia e pastër politike ndodh atëherë kur pushteti ekzekutiv (apo ndonjë fuqi okupuese) në mënyrë të njëanshme dhe pa mundësi ankesë identifikon autorët e krimit dhe vendos çka të bëjë më ta (Elster, 2005:138). Në skajin tjetër është drejtësia e pastër ligjore që ka katër karakteristika: e para, ligjet duhet të jenë sa më të qarta në mënyrë që t'iu zgrogëlohet mundësia gjykatave që t'i interpretojnë ato; e dyta, gjykatat duhet të jenë të ndara nga degët tjera të pushtetit; e treta, gjykatësit dhe porotët duhet të jenë të paanshëm kur e interpretojnë ligjin; e katërtë, drejtësia ligjore duhet t'i përbahet parimit të procedurës gjyqësorë të paraparë me ligj, posaçërisht parimit se gjykimi duhet të jetë publik, kurse në seancat gjyqësore duhet të marrin pjesë në mënyrë të barabartë akuza dhe mbrojtja; e drejta në zgjedhjen e avokatit; e

drejta në ankesë; pa zbatim retroaktiv të legjislacionit apo të ligjit; respektimi i dispozitave pér parashkrin; përcaktimi i përgjegjësisë individuale; prezumimi i pafajësisë duke ia hedh barrën e provës organit të akuzës; e drejta në gjykim të shpejtë (drejtësia e vonuar është drejtësi e mohuar); e drejta në shqyrtimin e duhur para marrjes së vendimit (drejtësia e shpejtë është gjithashtu drejtësi e mohuar) (Elster, 2005:140-142). Sipas Elsterit këto të drejta shkelen në mënyrë rutinore në drejtësinë tranzicionale, përderisa në „rrethanat normale“ kritere shkelen rrallë. Kur grumbullohen shumë shkelje apo kur shkelen kriteret themelore - drejtësia ligjore zëvendësohet me drejtësinë politike. Deri te kjo vjen në atë moment kur vëzhguesi mund të parashikojë me siguri të plotë përfundimin e të gjitha gjykimeve. Drejtësia ligjore kërkon që përfundimet të jenë të mbështjellë, deri në një farë mase, me vallon e pasigurisë (Elster, 2005:142).

Elster thekson se drejtësia tranzicionale, pothuajse gjithmonë, përfshinë edhe vendime procedurale që devijojnë nga standardi i „drejtësisë së pastër ligjore“. Këtu hyjnë: internimet joligjore, faji kolektiv, supozimi i fajësisë e jo i pafajësisë, zgjedhje e njëanshme e porotëve dhe gjykatësve, pabarazia mes akuzës dhe mbrojtjes, mosekzistimi i mekanizmit të ankesës, numri arbitrar i të akuzuarve, gjykatat speciale, marrëveshja mes prokurorisë dhe të akuzuarit, legjislacioni retroaktiv, zgjatja apo heqja e afatit të parashkrimit, shkurtimi i kohës së parashkrimit, drejtësia e vonuar, drejtësia e shpejtuar (Elster, 2005:192-197).

Pyetja me rëndësi është edhe peshimi i dënimit. Gjatë analizës së drejtësisë tranzicionale Elster konstaton se athinasit „erdhën në përfundim se trajtimi i ashpër nuk është në favor të qëllimit të drejtësisë, sepse i zemëron viktimat në vend që t'i tmerrojë ato“ (Elster, 2005:40). Elster përmend edhe rastet që tregojnë se „megjithëse restitucioni mund të korrigojë një të keqe historike, ai mund të krijojë edhe probleme të reja dhe, ironikisht, edhe padrejtësi“ (Elster, 2005:151).

Veprat e këqija nganjëherë mund të justifikohen, prandaj Elster dallon arsyetimin, kërkim-faljen dhe rrethanat lehtësuese. Kur ndonjë vepër e keqe arsyetohet, me këtë tregojmë se ajo nuk përbën krim. Kur një krim falet, falja tërheq përgjegjësinë penale pér veprimin (Elster, 2005:224).

¹¹² Ky proces u është lënë vetë gjermanëve, të cilët treguan shumë pak interesim të ballafaqohen me të kaluarën e tyre: „Deri në shkurt të vitit 1947 gjykatat gjermane kishin përpunuar diçka më shumë se gjysmën nga 11.674.152 e formularëve të plotësuar (Fragebogen). Nga këtë 6 milionë individë para gjyqit janë nxjerrë 168.696 prej tyre. Nga ky numër vetëm 339 janë kualifikuar si autorë të veprave të renda, 3.612 si autorë dhe 13.708 si autorë të veprave të lehta. Pjesa tjetër është kualifikuar në kategorinë 'bashkëpunëtorë pasiv' (Mitläufer) ose janë liruar nga akuzat“ (Elster, 2005:92).

Rasti i Serbisë

Qëndrimet në lidhje me drejtësinë tranzicionale në Serbi mund të përmblidhen me sa vijon: 1. termi drejtësi tranzicionale në Serbi është kryesisht i panjohur për publikun e gjerë, 2. drejtësia tranzicionale është objekt interesimi i një rrathi të ngushtë të organizatave dhe individëve (pjese e sektorit civil), 3. drejtësia tranzicionale është subjekt themelor i praktikës së Serbisë si shtet, 4. praktika e shtetit të Serbisë që lidhet me drejtësinë tranzicionale është shumëfish kontraverze.

Kuptimi i drejtësisë tranzicionale në Serbi

Nëse do ta pyesnim qytetarin e rëndomtë të Serbisë përkuptimin e termit "drejtësi tranzicionale", përgjigja më e shpeshtë do të ishte se ky term pëershkruan gjendjen në të cilën qytetarit, gjatë procesit të tranzacionit, nuk i është hequr asgjë nga të drejtat e tij, ashtu që nuk i është ekspozuar privatizimit të pandershëm, largimit nga puna apo ndonjë forme tjetër të mohimit të të drejtave sociale apo ekonomike. Ky perceptim i së drejtës tranzicionale vjen si pasojë e të kuptuarit të tranzacionit si proces, gjatë të cilit shoqëria dhe shumica e institucioneve të saj kalojnë nga sistemi socialist me ekonomi të planifikuar në sistemin e bazuar në ekonominë e tregut dhe pronën private.¹¹³ Kjo pikëpamjet e shembullin e raporteve pronësore: supozojmë se shumica e qytetarëve me tranzicion nënkuption shiten e pronës shoqërore pronarëve të rinj, ndaj të cilëve mbajnë qëndrim relativisht pajtues, përderisa gjithashtu supozojmë se qytetarët në tranzicion rrallë e kuptojnë se pronën shoqërore duhet t'ua kthejmë pronarëve të mëparshëm, për të cilën kanë qëndrim më negativ.

Dy pikëpamjet e ndryshme mbi procesin tranzisional shihen në këto dy terma 'privatizimi' dhe 'kompensimi', të cilat në vetëdijen e qytetarëve mund te duket se janë në kundërthënie, megjithëse realisht (madje edhe zakonisht) ato mund të identifikoohen me njëri-tjetrin. Kjo mund të shpjegohet me shembullin e raporteve pronësore: supozojmë se shumica e qytetarëve me tranzicion nënkuption shiten e pronës shoqërore pronarëve të rinj, ndaj të cilëve mbajnë qëndrim relativisht pajtues, përderisa gjithashtu supozojmë se qytetarët në tranzicion rrallë e kuptojnë se pronën shoqërore duhet t'ua kthejmë pronarëve të mëparshëm, për të cilën kanë qëndrim më negativ.

Arsyeja për këtë është statusi kontravers i të kaluarës së Serbisë kur ekzistonte represioni shtetëror apo konflikti, që kërkonte drejtësi tranzicionale.¹¹⁷ Në këtë drejtim mund të

113 Për shembull, në Studimin e Bankës Botërore *TRANZICIONI Dhjetë vitet e para - Analiza dhe mësimë nga Evropa Lindore dhe ish-Bashkimi Sovjetik* thuhet: „Përvoja e tranzacionit, që do të thotë kalimi nga planifikimi i centralizuar në ekonominë e tregut paraqet proces që nuk është parë në historinë e deritanishme dhe i cili është larg përfundimit në shumë vende të Evropës Lindore dhe ish-Bashkimit Sovjetik. http://siteresources.worldbank.org/SERBIAEXTN/Resources/3009031106760681824/TRANZICIJA_Prvih_10_Godina.pdf (e shikuar më 20.03.2013.)

114 <http://ictj.org/about/transitional-justice> (e shikuar 17.03.2013.)

115 Meri Kaldor thekson se dallimet e paqarta në mes shkeljes së të drejtave të njeriut që lidhen me luftën si dhunë politike në mes shteteve, apo grupeve të organizuara politike, apo që lidhet me krim të organizuar, që paraqet dhunë, të cilën për shkaqe personale e ushtrojnë grupet e organizuara, shpeshherë për shkak të përfitimeve personale.

116 <http://ictj.org/about/transitional-justice> (e shikuar më 17.03.2013.)

117 Me këtë rast duhet përmendur se mund të kthehemi disa shekuj mbrapa, le të themi në Luften e Kosovës të vitit 1389, e cila mbeti pjesë e vetëdijes mitike dhe ideologjisë nacionaliste që edhe sot është e pranishme në jetën politike dhe kulturore. Për fat të keq, sado e pabesueshme që mund të tingëllojë, pamë se disa krime të luftës janë arsyetur si hakmarrje ndaj „turqve“, që për pese shekuj kanë bërë zullum ndaj serbëve.

pohojmë se në Serbi kanë ekzistuar disa procese të drejtësive tranzicionale:

1. Drejtësia për viktimat e rregullimit shtetëror të para Luftës së Dytë Botërore, kur Partia Komuniste, në bazë të ideologjisë marksiste, e paraqet proletariatin si viktimë të ekspluatimit kapitalist (Marksi, Engelsi, 1958). Rrjedhimisht, ajo mendonte se është e drejtë të shfuqizohet represioni i borgjezisë ndaj proletariatit. Pasi fitoi fuqi politike gjatë Luftës së Dytë Botërore, Partia Komuniste erdhi në situatë që menjëherë pas lufte t'i zbatojë masat e nacionilizmit, sekuestrimit, rigrupimit dhe veprime tjera përmarrjen e pronës private nga pronarët e ligjshëm dhe shndërrimin e saj në pronë shoqërore¹¹⁸, dhe në këtë mënyrë shteti kaloi deri në fund në socializëm vetëqeverisës (supozohet se edhe sot një numër i madh i qytetarëve të Serbisë mendojnë se kjo ishte e drejtë). Këto veprime mund shihen si një formë e posaçme e drejtësisë tranzicionale revolucionare.
2. Drejtësia për viktimat gjatë kohës së Luftës së Dytë Botërore, gjatë kohës së luftës, Partia Komuniste u pozicionua me vendosmëri në planin antifashist, përdallim nga Ushtria e Mbretërisë Jugosllave, Lëvizja çetniqe apo fashiste të Dimitrije Ljotiqit dhe kolaboracionistik Milan Nediqit (Zeçeviq, Vuçeviq, 2011). Gjatë luftës ushtria partizane u konfrontua me okupatorët dhe bashkëpunëtorët e tyre dhe doli nga ajo në anën e fitimitarëve. Për shkak të viktimate që pësuan në luftë, u ndoqën dhe u persekutuan bashkëpunëtorët dhe ndihmësit e okupatorëve si kryes të krimeve. Mund të thuhet se në Serbi ka gjithnjë e më pak nga ata që mendojnë se kjo ishte e drejtë.
3. Drejtësia për viktimat e persekutimit komunist¹¹⁹ – Projekti i Jugosllavisë së pasluftës kishte kundërshtarët e vet, të cilët përfunduan në vende siç është Goli Otoku. Shtrohet pyetja sa është apo sa ishte një gjë e tillë e drejtë. Gjatë shpërbërjes së RSF të Jugosllavisë, që u zhvillua paralelisht me rënien e murit të Berlinit dhe shkatërrimit të Bllokut të Lindjes, fillon procesi i tranzicionit në sistemin shumë-partiak. Në Serbi kontinuitetin e PK e merr Partia Socialiste e Serbisë me Sloboden Milosheviqin në krye. Për SPS-në mund të thuhet se nuk ishte shumë e interesuar për drejtësinë tranzionale, që nënkupton mos kompensimin e viktimate të komunizmit gjatë dhe pas Luftës së Dytë Botërore.¹²⁰ Parti opozitare e SPS-së një kohë ishte Lëvizja monarkiste-çetniqe e Përtëritjes Serbe, që angazhohej për restaurimin e monarkisë dhe është krijuar me bashkëpunimin e Vuk Drashkoviqit¹²¹ dhe Vojislav Sheshelit në vitin 1990. Me largimin e rrymës së Sheshelit, u krijuar Lëvizja Çetniqe Serbe, kurse më vonë edhe Partia Radikale Serbe. Bazuar në Memorandum mund të thuhet se Milosheviqi me politikën e tij është përpjekur ta përmirësoj pozitën e „pa drejtë“ të Serbëve në Jugosllavi. Kjo politikë e bëri SPS-në më të afërt me SRS-në çetniqe. Gjatë kohës së qeverisjes së Milosheviqit filloj shpërbërja e dhunshme e RSFJ-së, ku në anën serbe rol të rëndësishëm pati Ushtria e Jugosllavisë, policia, formacionet paraushtarake, mes të cilave edhe njësitë vullnetare, SRS dhe mbrojtja territoriale.
4. Drejtësia për viktimat e konflikteve të armatosura në ish Jugosllavi – Sipas vlerësimeve nga disa burime të paravarura, në luftërat në ish- Jugosllavi vdiqën rreth 130.000 njerëz.¹²² Këto janë viktima të reja, që kërkojnë drejtësinë

118 Lista e akteve ligjore për konfiskim gjendet në: Ligjin për kthimin e pronës së konfiskuar dhe kompensim (“Gazeta zyrtare RS”, nr. 72/2011).

119 Këtu duhet të përmendim edhe një formë të çuditshme të kërkuesave përdicë që kushtimi do të mund ta quajmë kërkuesë për drejtësi tranzicionale. Bëhet fjalë për Memorandumin e Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve të fundit të vitit 1986, në të cilin kombi serb u prezantua si viktimi e projektit jugosllav. Në aspektin politik qëndrimi ndaj Memorandumit ishte një nga arsyet e ndarjes së Ivan Stamboliqit nga Sloboden Milosheviqin në Kuvendin e VIII të Komitetit Qendror të Lidhjes së Komunistëve të Serbisë, të mbajtur në shtator të vitit 1987. Shih:http://www.pescanik.info/images/stories/pdf/memo/memorandum_santu.pdf

120 Për shembull, edhe pse Kisha Ortodokse Serbe ishte qenësishet e interesuar që t'i kthehet prona, të cilën ia kishin marrë gjatë kohës së komunizmit, Ligji për kishat dhe bashkësítet fetar u miratua në vitin 2006, gjatë kohës së qeverisjes së Vojislav Koshtunicës, e pas tij edhe Ligji për kthimin (restitucionin) e pronave kishave dhe bashkësive fetare. Ligji për kthimin e pronës së marrë dhe kompensim është miratuar në vitin 2011 nga Qeveria e Mirko Cvetkoviqit.

121 Drashkoviq ishte në pushtet në postin e zëvendëskryeministrit të Republikës Federative të Jugosllavisë, prej datës 18 janar 1999 deri më 28 prill 1999, gjatë kohës së konfliktit të Kosovës dhe bombardimeve të NATO-s.

122 <http://www.hlc-rdc.org/?cat=266> (e shikuar më 20.03.2013.)

e tyre tranzicionale. Meri Kaldor e përshkruan luftën në hapësirat e ish-RSF të Jugosllavisë si luftë të „re“: „Luftërat e reja përshkruhen si luftëra të brendshme ose luftëra qytetare, apo edhe si ‘konflikte të intensitetit të ulët’. Sidoqoftë, edhe pse shumica e këtyre luftërave ishin të karakterit lokal, në to janë përfshirë një numër i madh i kanaleve ndërkombëtare, ashtu që është e vështirë të ruhet dallimi në mes të brendshmes dhe të jashtmes, në mes agresionit (sulmit nga vendi), apo mes lokales dhe globales“ (Kaldor, 2005:14). Për shkak të këtyre paqartësive shtrohet pyetja: kur flitet për ngjarjet e viteve të 90-ta bëhet fjalë për luftë apo luftëra? Nëse flitet për luftëra atëherë këto janë konflikte të armatosura në ish-republikat e RSFJ-së, Slloveni, Kroaci, Bosnjë dhe Hercegovinë dhe bombardimi i Serbisë nga ana e NATO-s në vitin 1999. Kësaj liste duhet shtuar edhe konfliktin në ish-Krahinën Autonome të Kosovës dhe „konfliktin e Preshevës“ në vitin 2001, si *par excellence* e luftërave qytetare.

5. Drejtësia për viktimat e regjimit të Millosheviqit për një nga liderët e partisë opozitare, Vuk Drashkoviq, dhe bashkëpunëtorët e tij të ngushtë, të cilët ishin viktima të atentateve dhe rrahjeve, nga dora e institucioneve shtetërore. Ivan Stamboliq, kundërshtar i Millosheviqit, gjithashtu u vra nga ana e regjimit. Viktima të regjimit ishin edhe opozitarët tjerë si anëtarët e organizatës Otpor (Rezitenca) etj. Nga qytetarët tjerë të Serbisë viktima të regjimit ishin edhe pjesëtarët e pakicave kombëtare, me shtetet amë të të cilëve „Serbia nuk ishte në luftë“, boshnjakët, kroatët dhe shqiptarët. „Vetëm sa përkujtim do të themi se gjatë periudhës 1991-95 në Vojvodinë u vranë dhe (ose) u zhdukën 25 kroatë, u shkatërruan në themel dy kisha katolike (Vashice dhe Novi Banovci), kurse kishte edhe disa dhjetëra dëmtime të objekteve me anë të mjeteve shpërthyse“ (Zhigmanov, 2011:37-38.). Për shkak të këtyre krimeve, Vojislav Sheshel u akuzua nga Gjykata Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë.¹²³

Viktimat dhe autorët në drejtësitë tranzicionale në Serbi

Lista e viktimave, kandidatë për drejtësi tranzicionale, në Serbi është e gjatë: pronarët e kapitalit të paraluftës, prole-

tariati, partizanët, çetnikët, bashkëpunëtorët e okupatorit, fashistët vendorë, banorët e shteteve të okupuara, viktimat e persekutimit komunist të pasluftës, serbët, viktima të luftërave të viteve të 90-ta, opozita kundër Millosheviqit. Për Serbinë është karakteristike se lista e viktimave mund të kuptohet edhe si listë e kryesve të krimit. Qëndrimi mbi atë se kënd duhet kompensuar dhe prej nga duhet filluar kompensimi mund, kushtimisht, të merret si masë për përcaktimin e vendit të partive në spektrin politik të Serbisë. E majta zakonisht është interesuar për drejtësi për viktimat e konflikteve të armatosura në ish-Jugosllavi dhe drejtësi për viktimat e regjimit të Millosheviqit. Në të djathtë janë ata që kërkojnë drejtësi për pronarët e kapitalit të paraluftës, për ata që janë paditur si fashistë, për viktimat e persekutimit komunist, me një fjalë për serbët. Mund të thuhet se sot proletariatin më nuk e përfaqëson (pothuajse) askush. Kjo na bënë të pohojmë se në Serbi ekzistojnë dy drejtësi tranzicionale të djaththa dhe dy të majta.

Në vitin 2011 Serbia nisi procesin e restitucionit me miratin e Ligjit për kthimin e pronës se marrë dhe kompensim. Sipas këtij ligji pothuajse të gjitha viktimat e drejtësisë tranzicionale të dytë dhe të tretë do të kompensohen, kurse të drejtë për kthim të pronës apo kompensim nuk kanë: 1) personat fizikë – shtetasit e huaj, pasardhësit e tyre ligjorë, detyrimin për kompensimin e të cilëve e ka marrë shteti i huaj në bazë të marrëveshjes ndërkombëtare; 2) personat fizikë – shtetasit e huaj, respektivisht pasardhësit e tyre ligjor, të cilët janë kompensuar ose u është njojur e drejta për kthimin e pronës në bazë të ligjeve të shteteve përkatëse, edhe në mungesë të marrëveshjes ndërkombëtare; 3) pjesëtarët e forcave okupatore që kanë vepruar në territorin e Republikës së Serbisë gjatë Kohës së Luftës së Dytë Botërore, sikurse edhe pasardhësit e tyre.¹²⁴

Pyetja, që shtrohet, është se a janë fashistët vendorë dhe bashkëpunëtorët e tyre pjesëtarë të forcave okupatore? Sipas logjikës fashistët vendorë nuk mund të janë forca okupuese edhe pse janë bashkëpunëtorë të okupatorit. Sipas përkufizimit të ligjit do të kompensohen të gjithë ata, që kanë luftuar kundër partizanëve, por që nuk ishin okupatorë të jashtëm. Megjithatë, një nga kushtet e restitucionit (kompensimit) është ekzistimi i vendimit për rehabilitim (neni 42), bazuar në Ligjin për rehabilitim, i cili është miratuar në vitin 2006.¹²⁵ Në përputhje me këtë ligj bëhet

123 <http://www.icty.org/case/seselj/4#ind> (e shikuar më 21.03.2013)

124 Ligji për kthimin e pasurisë së marrë dhe kompensim (“Gazeta zyrtare RS”, Nr. 72/2011).

125 Ligji për rehabilitim (“Gazeta zyrtare RS”, Nr. 33/2006).

rehabilitimi i personave të cilët janë privuar nga liria apo ndonjë e drejtë tjetër për shkaqe politike ose ideologjike pa vendime gjyqësore apo administrative, ose me vendime gjyqësore apo administrative, nga 6 prilli 1941 deri më 25 prill 2006, të cilët kanë pasur vendbanim në territorin e Republikës së Serbisë. Mund të thuhet se në këtë moment karakteri i Serbisë si shtet, që vlerëson antifashizmin, është në duart e gjykatësve.¹²⁶ Në përputhje me ligjin e përmendur do të kompensohen pronarët, të cilëve u është marrë prona, proces ky që i përgjigjet tranzacionit nga socializmi në kapitalizëm.

Kur flitet për të majtën dhe interesat e saj për drejtësi për viktimat e regjimit të Millosheviqit dhe viktimat e konflikteve të armatosura në ish-Jugosllavi, atëherë mund të përmendet miratimi i Ligjit për lustrim, si një nga të arriturat e saj.¹²⁷ Ky ligj, sipas të gjitha gjasave, do të bëhet pjesë e historisë këtë vit, kur të përfundojë zyrtarisht zbatimi i tij.¹²⁸ Dispozitat e këtij ligji zbatohen në të gjitha rastet e shkeljeve të të drejtave të njeriut të kryera pas 23 marsit të vitit 1976, ditën e hyrjes në fuqi të Paktit Ndërkombëtar për të Drejtat e Qytetare dhe Politike, sipas kushteve të përcaktuara me këtë ligj. Gjatë dhjetë vjetve të ekzistimit të tij, ligji nuk është zbatuar kurrë.¹²⁹ Moszbatimi i ligjit në fjalë ka legitimuar të gjithë ata persona ndaj të cilëve ai do të mund dhe do

të duhej të aplikohet. Kjo do të thotë se për sa kohë që nuk kerkohet llogari ndaj përgjegjësve, politikisht ata nuk janë përgjegjës. Nga ky aspekt, pushteti i vendosur pas pesë tetorit nuk ka bërë ndonjë ndryshim, prandaj mund të shtrohet pyetja: nëse dhe në c'masë është iniciuar tranzicioni?¹³⁰

Për viktimat e konflikteve të luftës në ish-Jugosllavi është miratuar Ligji për organizimin dhe kompetencat e organeve shtetërore në proceset kundër kryesve të krimeve të luftës.¹³¹ Deri më 12 mars 2013 para Prokurorisë për krimet e luftës janë proceduar gjithsej 395 persona, kurse janë akuzuar 152 persona, që fajesoherën për 2.894 viktima. Proseset kanë të bëjnë me krimet përlindët *Ovçara, Gjakova, Zvornik, Shkorpionët, Suha Reka, Velika Peratovica, Medak, Slunj, Podujevë, Banski Kovacevac, Stara Gradishka, Stari Majdan, Tenja, Rastovac*, etj.¹³²

Përveç kësaj, është miratuar Ligji për bashkëpunimin e Serbisë dhe Malit të Zi me Tribunalin Ndërkombëtar për ndjekjen penale të personave përgjegjës për shkelje të rënda të së drejtës humanitare ndërkombëtare të kryera në territorët e ish Jugosllavisë prej vitit 1991.¹³³ Bashkëpunimi me Tribunalin e Hagës është vendosur në mënyrë të vazhdueshme si kusht për aderimin e Serbisë në Bashkimin Evropian. Serbia e plotësoi këtë kusht gjatë vitit 2011.¹³⁴

126 „Gjendemi në kohën kur pasardhësit dhe ihtarët e kolaboracionizmit dhe bashkëpunimit me okupatorët fashistë gjatë kohës së Luftës së Dytë Botërore, me ndihmën e pushtetit, me të gjitha mjetet po bëjnë rehabilitimin juridik, politik, shoqëror, moral dhe klasor të bartësve të tyre“, „Është shqetësues agresiviteti me të cilën po bëhet kjo dhe mungesa e parimeve dhe masave themelore historike, që i detyron të gjithë ata që merren me histori“ (Zeceviq, Vučević, 2011:5).

127 Ligji mbi përgjegjësinë për shkeljen e të drejtave të njeriut (“Gazeta zyrtare RS”, Nr. 58/2003 i 61/2003).

128 Ligji fillon të zbatohet tre muaj pas datës së hyrjes në fuqi, respektivisht nga 11 shtatori 2003 dhe zbatohet për dhjetë vjet, nga dita e hyrjes në fuqi, respektivisht deri më 11 shtator të vitit 2013.

129 Komisioni për lustrim është formuar në vitin 2003. Megjithatë, ai asnjëherë nuk është kompletuar në përbërje të plotë e as që ka pasur kushtet themelore për punë, kurse për shkak të mungesës së përkrahjes nga qeveria pothuajse të gjithë anëtarët e këtij organi kanë dhënë dorëheqje në vitin 2004. Se sa i rëndësishëm ishte lustrimi ndoshta më së miri tregon e dhëna se këto dorëheqje asnjëherë nuk janë shqyrtaar në parlament.

130 Këtu duhet përmendur fatin e Zoran Gjingsiqit, kryeministrin e parë të Serbisë demokratike, i cili është vrarë nga pjesëtarët e Njësisë për operacione speciale (një nga aktorët e konflikteve të armatosura në hapësirat e ish RSFJ-së). Pas vrasje së tij, sidomos në mungesë të tematizimit të kontekstit politik të vrasjes, qasja ndaj tranzacionit ishte e tillë që Gjykatës së Hagës t'i dorëzohen kryesit e kërkuar të krimave, përderisa drejtësia tranzicionale në Serbi është shmangur dhe lënë anash.

131 Ligji për organizimin dhe kompetencat e organeve në procedurën kundër kryesve të krimeve të luftës (“Gazeta zyrtare RS”, br. 67/2003).

132 http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/predmeti_cir.htm (e shikuar më 22.03.2013)

133 Ligji për bashkëpunimin e Serbisë dhe Malit të Zi me Tribunalin Ndërkombëtar për ndjekjen penale të personave përgjegjës për shkeljet e rënda të së drejtës humanitare ndërkombëtare, të kryera në territorët e ish Jugosllavisë, prej vitit 1991 (“Gazeta zyrtare e RFJ-së”, Nr. 18/2002 dhe “Gazeta Zyrtae SMZ”, Nr. 16/2003).

134 „Bramerc: Plotësohet kushti kryesor për BE“ në: <http://www.vestionline.com/Vesti/Srbija/154505/Bramerc-Ispunjen-kljucni-uslov-za-EU> (e shikuar me datë: 21.03.2013.)

Viktimat e konfliktit dhe autorët e kimeve në hapësirat e ish-Jugosllavisë, që kanë të bëjnë me Serbinë

Kur bëhet fjalë për viktimat e konfliktit në hapësirat e ish-RSFJ-së e konsiderojmë të rëndësishëm faktin se viktimat kryesisht nuk janë shtetas të Serbisë apo se vendet e krimit rrallë ndodhen në territorin e Serbisë (pa Kosovën). Proseset e drejtësisë tranzicionale zakonisht zbatohen në kuadër të një shteti pas ndryshimit të regjimit apo ishin rezultat i konflikteve mes shteteve ekzistuese. Gjendjet ku konflikti dhe represioni janë zhvilluar, në të njëjtën kohë me shpërbërjen e shtetit, i konsiderojmë specifike. Për këtë arsyen evoja për tribunal ndërkombëtar është evidente.

E dhëna se vendet e krimit ndodhen kryesisht jashtë Serbisë dhe se vendet primare të kryerjes së kimeve nuk janë në Serbi konsiderohet e rëndësishme dhe në vetëdijen e publikut nuk ekziston përvaja e vuajtjeve (deri në momentin e bombardimeve të NATO-s). Kjo ndikon që të mos ketë empati për viktimat e konflikteve të nxitura nga regjimi i Millosheviqit. Besojmë se kjo ndikon edhe në moskuptimin dhe mungesën e empatisë kur bëhet fjalë për aktorët e drejtësisë tranzicionale, si për shembull ata që iu kundërvunë Millosheviqit. Një ndryshim i madh në vetëdijen e publikut ndodhi kur u zbuluan varrezat masive në Batajnici, Petrovo Sello apo në liqenin Peruçac, në të cilat ishin varrosur trupat e shqiptarëve të Kosovës. Megjithatë, ende ekziston përshtypja se „e gjithë kjo“ ka ndodhur diku tjetër, dhe se Serbia nuk ka të bëjë „më të“. Mekanizmat shoqëror të inhibimit janë ende shumë të fuqishëm.

Në përputhje me sa u tha më lartë, i vetmi mekanizëm në Republikën e Serbisë që u jep të drejtë në përkrahje materiale viktimate të shkeljeve të të drejtave të njeriut në të kaluarën është Ligji për të drejtat e invalidëve civilë të luftës.¹³⁵ Megjithatë, ligji ka të bëjë vetëm me viktimat, shtetas të Serbisë, ndaj të cilëve, gjatë konfliktit të armatosur, kanë ushtruar dhunë pjesëtarët e palëve armiqësore, kurse i përrash-ton viktimat e kimeve të kryera nga pjesëtarët e Ministrisë së Punëve të Brendshme (MUP) të Republikës së Serbisë, Ushtrisë Popullore të Jugosllavisë (JNA) dhe Ushtrisë së Jugosllavisë (VJ), qofshin ata shtetas të Serbisë apo të huaj (Kandiq, 2011:3).

Ndarja që ka bërë Elsteri në fanatikë, oportunistë dhe konformistë është relativisht e vështirë të shfrytëzohet pa kryerjen e një hulumtimi kualitativ. Gjeneralizimi i përgjithshëm shpie në stereotipizime. Grupet e ndryshme të plaçkitësve që kanë vepruar në fushëbeteja mund t'i klasifikojmë si oportunistë. Mes tyre ka pasur me siguri edhe keqdashës dhe humbës, sidomos në mesin e pjesëtarëve të formacioneve paraushtarake. Te shumica e qytetarëve të Serbisë mbretëronte një qëndrim i çuditshëm konformist në formë te frikës se diçka po humbet (Kosova, „Vendi i shenjtë serb“...). Kjo frikë mund të shihet si rezultat i makinerisë ideologjike nacionaliste të Millosheviqit, para së gjithash asaj mediale. Gjithashtu ekziston konvergjimi i konformizmit dhe fanatizmit në Serbi. Frika nga humbja është plotësisht komplementare me mbrojtjen fanatike, që shihet në shembullin e Kosovës. Në mesin e aktorëve fanatikë mund t'i përfshijmë, kushtmisht, edhe përfaqësuesit e Kishës Ortodokse Serbe, partitë politike si SRS (DSS do të ishte formë e fashizmit „në dorëz“, çetnikët, gardët vullnetare, shoqatat djathtiste, akademikë të caktuar dhe të ngjashëm.

Për viktimat flitet rrallë në publik. Viktimat e huaja nuk na interesojnë shumë kurse „ne“ jemi viktima të komplotit ndërkombëtar, i cili po na rrëmben territoret. Kriteret në bazë të cilave Prokuroria për kime lufte inicion procedurat është i diskutueshëm.¹³⁶ Në Serbi nuk është e pranishme ndjenja se në këtë mënyrë, mes tjerash, duhet të kompensohen edhe „të tjerët“ për vuajtjet e pësuara në hapësirat e ish-Jugosllavisë. Sipas këndvështrimit të Elsterit kjo do të thotë se ndjenja e fajt nuk është e pranishme. Për fat të keq, praktika e ndëshkimit të autorëve të kimeve të luftës në një mjesid të tillë forcon bindjen te publiku për serbët si viktima. Kjo nuk i kontribuon normalizimit të marrëdhënieve si në rajon ashtu edhe në vetë Serbinë.

Gjithashtu e konsiderojmë të rëndësishme lidhshmërinë e proceseve të ndryshme të drejtësive tranzicionale të përmendura. Aktorët përsëriten nga tranzicioni në tranzicion, por në role të ndryshme. Për shembull, roli i komunistëve iu kontribuon polemikave dhe moskuptimeve. Komunistët ishin kundër fashistëve dhe luftuan kundër çetnikëve gjatë kohës së Luftës së Dytë Botërore. Viteve të nëntëdhjeta, nga

135 Ligji për të drejtat të invalidëve civilë të luftës „Gazeta zyrtare RS“, Nr. 52/96.

136 „Ka pasur vetëm një numër të vogël të gjykimeve në krasim me institucionet në Bosnjë dhe Kroaci. Për këtë mungesë të përparimit ka disa arsy, duke përfshirë edhe resurset e pamjaftueshme të Prokurorisë për Krime të Luftës si dhe bashkëpunimit joadekuat për zbulimin e kimeve në mes Prokurorisë dhe Shërbimit Policor Serb, që reflektohet në nismat e pamjaftueshme për iniciimin e hetimeve për krime lufte“ në: PËRKUNDËR RRETHANAVE: Procedurat penale për krime të luftës në Serbi (2007): http://wcjp.unicri.it/proceedings/docs/ICTJ_WC%20Prosecutions%20in%20Serbia_2007_bcs.pdf

PK është ndarë krahu nationalist nën udhëheqjen e Milosheviqit. Ky krah nuk e kishte problem të hyjë në koalicion me Partinë Radikale të Serbisë, të cilën e udhëheq vojvoda çetnik Vojislav Sheshel. Kryetar i Serbisë sot është vojvoda çetnik Tomislav Nikoliq, përderisa koalicioni në pushtet përsëri përbëhet nga përfaqësuesit e partive që udhëhiqin vendin viteve të 90-ta (SPS dhe radikalët e deridjeshëm – SNS). Në esencë ekziston kontinuitet i bashkëpunëtorëve fashistë në historinë serbe. Perceptimi i tyre në Kroaci dhe BeH është jashtëzakonisht negativ (sikurse edhe te pjesa e publikut me orientime antifashiste në Serbi). Ky kontinuitet e vë në pyetje edhe vetë tranziconin, nëse ai ekziston kur të gjithë ata janë aty, në pushtet?

Përfundimi

Pyetjet e Elsterit se si të krijohen kushtet që pas rënies së regjimit autokratik ai të mbahet përgjegjës dhe të ndërpritet ndikimi i tij në të ardhmen, me fjalë tjera si të krijohet një regjim i ri dhe më i mirë në Serbi, duket sikur kanë gjetur përgjigje gjysmake. Disa përfaqësues të regjimit të Milosheviqit janë nxjerrë para drejtësisë dhe është ndërprerë ndikimi i tyre. Përkundër kësaj, fitohet përshtypja se ndikimi i përgjithshëm i regjimit nuk ka humbur.

Ndalimi i plotë individual i përfaqësuesve të regjimit shpeshherë është bërë me mjete joligjore. Për shembull, Sllobodan Milosheviqi vdiq gjatë kohës sa po gjykohej në Hagë. Gruaja e tij, Mirjana Markoviq, kryetare e së Majtës Jugoslave, nuk është në vuajtje të dënimit të shqiptuar në mënyrë liiore, por ndodhet jashtë vendit, në mënyrë të tillë që më shumë i përgjigjet ostracizmit antik se sa marrëdhënieve juridike të shekullit XXI (ashtu siç duam ta paramendojmë). Përfaqësuesit e Partisë Socialiste të Serbisë dhe partive tjera, që ishin në pushtet gjatë viteve të '90-ta, janë në pushtet edhe sot. Tërheqja kuptimplotë nga politika e përfaqësuesve të regjimit është e diskutueshme dhe kjo problematikë sot parashtrohet përmes fjalisë naive të 'pjekurisë politike' të aktorëve të SPS-së dhe partive tjera. Lustrim nuk ka pasur dhe meqë nuk ka pasur as që do të ketë.

Krijimi i një regjimi të ri dhe më të mirë nuk dha përgjigje adekuate në kuptim të reformave në sistemin e sigurisë, arsimit, gjyqësorit apo në media. Vetëm në rastin e mediave mund të konstatohet se gjatë kohës së Milosheviqit kishte numër më të madh të mediave, të cilat ishin më pak të varura ekonomikisht apo politikisht se sa mediat e sotshme. Disa nga penat më të mira të gazetarisë së lirë përpinqen më të madhe për të mbijetuar apo janë zhdurur. Në strukturat tjera duket sikur ka ardhur në shprehje kompromisi, mosdija apo mosgatishmëria për reforma, gjë që e ka vënë në py-

etje gjithë procesin e tranzacionit dhe i shndërron proceset në diçka që vetëm shëmbellen me tranzicionin, gjendemi në tranzicion që nuk është i tillë.

Përgjigja në pyetjen se si të sillemi me viktimat e regjimit është e vështirë nëse regjimi nuk përkufizohet si autokratik dhe nëse nuk ndodh distancimi i mjafthueshëm nga ai. Me fjalë tjera, aktorët e kohërave të konflikteve të armatosura të viteve të 90-ta janë kthyer në pushtet dhe po bëjnë gjithçka që të mos e përsërisin gabimin që e bëri pushteti demokratik me moskryerjen e lustracionit. Përmes veprimit politik garniturat e tanishme në pushtet do t'i bëjnë përgjegjës pushtarët e kaluar për qeverisjen gjatë kohës së tyre, dhe në bazë të kësaj pritet që t'i bartin pasoja (për shembull: përgjendjen e keqe ekonomike në Krahinën Autonome të Vojvodinës akuzohet qeverisja e demokratëve, e jo centralistët, të cilët para dy dekadave e hoqën autonominë e Vojvodinës, kjo do të çojë në presione që demokratët ta lëshojnë pushtetin në krahinë dhe në zvogëlimin e mëtejshëm të autonominë strukturelle të saj).

Emocionet e mbajtura gjallë gjatë dhe menjëherë pas viteve të 90-ta tashmë janë „gjysmë të zërthyer“. Komunikimi në mes viktimate të Serbi pothuajse nuk është i pranishëm, mbetjet e dukshme fizike të shkatërrimeve gjenden në anën jetët të kufirit, ndërsa nëse shkatërrimet janë në anën tonë kjo flet se ne ishim viktima (bombardimet e NATO-s). Manipulimi politik ia përshkruan pasojet e përgjithshme të ngjarjeve të viteve të 90-ta, që edhe sot janë të dukshme, qeverive post-Milosheviqiane se sa vetes.

Intensiteti i kërkeseve për drejtësi tranzicionale në Serbi zvogëlohet me reduktimin e llahtarës së krimeve të kryera (për shembull: numri dhe karakteri i viktimate në Srebrenicë), fshehjen e informacionit për numrin dhe karakterin e krimeve, intensifikimin e paraqitjes vetëm të vvetves si viktimi, mosvënien në pyetje të pasurisë dhe mirëqenies së profiterëve të luftës dhe gjithë të tjerëve, që kanë përfituar nga ngjarjet e luftës. Drejtësi tranzicionale në Serbi nuk i shkon për shtati fakti se nga koha e krimeve po kalon gjithnjë e më shumë kohë, që shoqëria po identifikohet me kryerësit e krimeve dhe se nuk është krijuar masa kritike e nevojshme në shoqëri që do të insistonte për zbatimin e këtij procesi.

Interesi i partive për ta shtuar elektoratin e tyre ndikon që ato të mbajnë qëndrim kompromisi në raport me politikat e udhëhequra nga regjimet e kaluara, kështu që partitë ia përshtatin qëndrimet e veta profitit të votuesve të krijuar gjatë viteve të 90-ta, duke mos marrë rolin e liderit, por duke iu përshtatur trupit votues.

Në të njëjtën kohë po zhvillohen edhe proceset tjera të drejtësisë tranzicionale. Proseset e restitucioni dhe rehabilitimit edhe më shumë po e forcojnë të djathtën ekonomike dhe politike. Këto interesa përpushten me interesat e partive që një kohë ishin opozitë ndaj regjimit të Milosheviqit, të painteresuara për restitucion dhe tranzicion (Lëvizja e Përtëritjes Serbe). Sot partitë e tillë si SPO dhe DSS fare lehtë hyjnë në marrëveshje të përbashkëta me Partinë Përparimtare të Serbisë dhe Partinë Socialiste të Serbisë, që len më pak parti në opozitë se sa gjatë kohës së Milosheviqit.

Mund të thuhet se po të mos ndodhë lëvizja e shpejtë dhe e tepruar djathtas në gjysmën e dytë të viteve të 80-ta, Serbia do t'i qasej normalisht kompensimit të viktimate të Luftës së Dytë Botërore dhe viktimate të persekutimit komunist. Këtë periudhë megjithatë e karakterizon tendencia e poli-

tikës së Milosheviqit që tranzicioni të shihet ashtu siç është në Rusi, ku nuk kishte kërkesa të tillë. Kjo ishte arsyja që partitë si SPO të mbeten në opozitë. Megjithatë, kërkuesat për restitucionin e këtyre aktorëve ekzistojnë dhe po plotësohen, përderisa obligimet ndaj viktimate të konflikteve në ish-Jugosllavi dhe viktimate të regjimit të Milosheviqit nuk janë plotësuar sa duhet.

Për drejtësi të plotë tranzicionale për viktimat e regjimit të Milosheviqit në Serbi dhe viktimat e konfliktit në ish-Jugosllavi do të kishte shpresë po të vendosej e ashtuquajtura drejtësia tranzicionale e valës së dytë. Pjetja që shtrohet është nëse dhe si do të krijohen forcat shoqërore dhe raportet brenda kontekstit të përshkruar që ajo të ndodhë, meqenëse drejtësive tranzicionale të djaththa do t'i pengojnë proceset e drejtësive tranzicionale të majta.

Ballafaqimi me të kaluarën në Kosovë dhe KOMRA

Besart Lumi

Hyrje

Në territorin e ish- Jugosllavisë u zhvilluan një seri e ngjarjeve tragjike gjatë viteve '90. Luftërat në Bosnie dhe Hercegovinë, Kroaci dhe Kosovë lanë pas më shumë se një qind mijë njerëz të vrarë, me mijëra janë plagosur ose janë viktima të formave të tjera të dhunës. Ndërsa edhe në vitin 2013 mbisin të pagjetur më shumë se 14 mijë njerëz. Në kuadër të këtyre viktimave, një numër i madh janë civil si fëmijë, gra, të moshuar të cilët nuk ishin të përfshirë në ushtri apo luftë. Qytete të tëra u shkatërruan e u dogjën, njerëzit u vranë ose u larguan nga shtëpitë, shumë prej të cilëve nuk u ktheyen kurrë.

Në anën tjetër, udhëheqës ushtarak e politik u sollën para drejtësisë. Tribunali Penal Ndërkombëtar për ish – Jugosllavi (ICTY), i themeluar enkas për të gjykuar kryesit e krimeve të rënda të bëra gjatë luftërave këto hapësira, ka gjykuar persona nga më të rëndësishmit të cilët kanë qenë përgjegjës për krime lufte e gjenocid. ICTY ngriti mëse 161 aktakuza për persona të ndryshëm që ishin përgjegjës për krime të ndryshme të ndodhura në Bosnie, Kroaci apo Kosovë. Shumë nga ta u dënuan dhe vuajnë dënimet edhe në këtë kohë.

Pas përfundimit të luftërave, u aktivizuan edhe gjykata vendase, të cilat ngritën një numër të konsiderueshëm të rasteve të krimeve të luftës në ish Jugosllavi. Këto gjykime ishin të drejtuara kryesisht ndaj ushtarakeve të cilët ishin përgjegjës direkt për vrasje të caktuara gjatë periudhës së luftës.

Edhe pse ICTY kreu një punë jashtëzakonisht të rëndësishme në gjykimin e krerëve ushtarak e politik, në procesin

e ballafaqimit me të kaluarën, rajoni ende ka mbetur shumë prapa. Lirim i Haradinaj dhe Gotovina ishte pasqyrë e situatës në rajon: shqiptarët dhe kroatët duke festuar dhe serbët në anën tjetër duke kritikuar Tribunalin si të njëanshëm. Edhe rasti i fundit i lirimit të Perishiç e theksoi këtë, dhe kështu mbetur shumë punë për tu bërë në këtë hapësirë.

Punimi im tenton të trajtojë temën e Ballafaqimit me të Kaluarën në Kosovë dhe nevojën për t'u krijuar një Komision i cili në fokus të vetin do të kishte viktimat. Pas përfundimit të luftës dhe gjykit të disa udhëheqësve, janë pikërisht viktimat të cilët kanë mbetur anash. Edhe pse ideja për KOMRA është që të jetë rajonale, unë do ta analizojë rëndësinë e saj nga perspektiva e Kosovës.

Në mënyrë që të krijohet një pasqyrë më e qartë e nevojës për KOMRA, unë fillimisht do të paraqes se si janë zbatuar mekanizmat e Drejtësisë Tranzicionale në Kosovë, cila ka qenë veprimtaria e institucioneve shtetërore dhe shoqërisë civile në këtë drejtim dhe në fund do të paraqes zhvillimet për Nismën për KOMRA dhe argumentet se pse është e rëndësishme një Nismë e tillë. Për të parë progresin e arritur në Kosovë në fushën e Drejtësisë Tranzicionale, është e rëndësishme të shihet në pikë të shkurtra implementimi dhe zhvillimi i mekanizmave të këtij procesi në shtetin e Kosovës. E konsideroj të rëndësishëm edhe një vështrim të shkurtër të ngjarjeve që kanë karakterizuar Kosovën në periudhat para dha pas luftës.

Drejtësia Tranzicionale në Kosovë: vështrim i shkurtër

Koncepti i drejtësisë Tranzicionale në Kosovë, filloj të përdo-

ret në mënyrë intensive që nga përfundimi i luftës. E njohur si një mënyrë që të adresohen shkeljet e rënda të të drejtave të njeriut në të kaluarën, në mënyrë që kombet në konflikt të lëvizin drejt paqës së qëndrueshme dhe pajtimin eventual, Drejtësia Tranzicionale ka një rol shumë të rëndësishëm për shoqërinë në Kosovë. Është shumë e rëndësishme të lidhet me sundimin e ligjit në të kaluarën në mënyrë që të paraqitet një pasqyrë më e mirë se ku qëndron Kosova në procesin e ballafaqimit me të kaluarën dhe Drejtësinë Tranzicionale.

Pas përfundimit të luftës së Dytë Botërore, Kosova kishte mbetur në Jugosllavi. Shqiptarët e Kosovës në vazhdimësi kanë provuar ta përmirësojnë pozitën e tyre brenda Jugosllavisë (lëvizjet e vitit 1968, 1981, 1988, 1989) duke kërkuar të drejta të barabarta me të gjithë qytetarët e tjerë. Edhe pse kërkohet përmirësim i rrëthanave, ndodhi e kundërtat. Pas ndryshimeve kushtetutese të vitit 1989, Kosovës iu hoqën shumë të drejta. Qindra mijëra njerëz u larguan nga puna padrejtësish. Shkollat dhe spitalet u mbyllën. Në këtë kohë pati shkelje të mëdha të të drejtave të njeriut dhe diskriminim të shqiptarëve të Kosovës. Në këtë kohë në Kosovë funksiononte sistem paralel që përfshinte ekonominë, edukimin dhe shëndetësinë. Kjo periudhë zgjati për 10 vjet, deri në fillimin e rezistencës ushtarake nga Ushtria Çlirimtare e Kosovës.

Pas luftës, Kosova u ballafaqua me vakum institucional. Aty u vendos një mision ndërkombëtarë i cili ende kryen disa funksione në Kosovë. Ky ishte misioni i Kombëve të Bashkuara (UNMIK). Menjëherë pas luftës, nuk kishte respektim të sistemit gjyqësor dhe pushtetit ekzekutiv. Mungonin mekanizmat e llogaridhënjës. UNMIK-u themeloi institucionet dhe procedoi disa krime që kishin ndodhur gjatë luftës. Megjithë rastet që u trajtuan nga Gjykatat e Kosovës, rolin më të rëndësishëm në sjelljen para drejtësisë të kriminelëve e pati Tribunal Penal Ndërkombëtarë për ish Jugosllavi.

Duke pasur parasysh shtyllat kryesore të Drejtësisë Tranzicionale, siç janë mekanizmat për gjetjen e së vërtetës, gjykimi i kryesve të krimeve, reperacionet dhe reforma institucionale, Kosova mbetet shume larg nga ajo që duhet të arrijë. Sa i përket reperacioneve, vetëm së fundi ka filluar të shënohet progres në asistencën e viktimave dhe familjarëve të tyre.. Situatë më e mirë nuk është as në aspektin e reformës institucionale. Sa i përket mekanizmave për gjetjen e

së vërtetës, nismat kryesisht vijnë nga organizatat jo – qeveritare. Mirëpo këto nisma do t'i prezantojë më detajisht në vazhdim të këtij punimi.

Mekanizmat qeveritar për ballafaqim me të kaluarën

Qeveria e Republikës së Kosovës dhe institucione të tjera vendimmarrëse kanë bërë disa përpjekje për të përbushur detyrat e veta në fushën e Drejtësisë Tranzicionale. Kuvendi i Kosovës ka miratuar ligjin për Personat e Pagjetur¹³⁷, i cili ka për qëllim të mbrojë të drejtat dhe interesat e personave të zhdukur dhe familjarëve të tyre, në veçanti të drejtën e familjarëve për të ditur fatin e personave të zhdukur, të cilët u zhdukën gjatë periudhës 1 janar 1998 deri me 31 dhjetor 2000, si pasojë e luftës në Kosovë në vitet 1998 – 1999. Ky ligj gjithashtu themelon Komisionin Qeveritar për persona të zhdukur, i cili ka për detyrë të udheheq, të mbikqyrë dhe koordinon aktivitetet me institucionet vendore. Komisioni gjithashtu ka përgjegjësi të bashkëpunojë me Institucionet dhe Organizatat ndërkombëtare në lidhje me zbardhjen e fatit të personave të zhdukur si rezultat i luftës së viteve 1998 – 1999, pavarësisht përkatësisë etnike, religjionit apo statusit ushtarak apo civil¹³⁸.

Në kuadër të Ministrisë së Drejtësisë është themeluar Instituti për për Hulumtimin e Krimeve të Luftës në Kosovë është institucion publik hulumtues me qëllim të mbledhjes, sistematizimit, përpunimit dhe publikimit të dhënavë për krime kundër paqes, krime të luftës, krime kundër njerëzimit dhe akteve të gjenocidit të kryera në Kosovë gjatë vitit 1998, deri në qershori të vitit 1999. Ky Institut do të veprojë në kuadër të Ministrisë së Drejtësisë dhe ka filluar punën me 1 Qershor 2011¹³⁹.

Së fundmi, Qeveria e Republikës së Kosovës ka marrë vendim për themelin e Grupit Punues Ndërministror për Ballafaqim me të Kaluarën dhe Pajtimin (GP BmKP). Në këtë Grup Punues do të përfshihen përfaqësues nga Qeveria, Zyra e Presidentit, Instituti për Hulumtimin e Krimeve të Luftës, Komisioni për gjuhë dhe tetë anëtarë nga shoqëria civile. Udhëheqës do të jetë Zyra e Kryeministrit.

Qëllimi i Grupit Punues është ballafaqimi me shkeljet massive të të drejtave të njeriut dhe shkeljet e rënda të së drejtës humanitare ndërkombëtare në të kaluarën në Kosovë që përfshin luftën e fundit dhe periudhën e tranzicionit,

137 Ligji Nr. 04/L-023 për persona të zhdukur, Kuvendi i Kosovës.

138 Po aty.

139 Mund të gjindet në: <http://www.md-ks.org/?page=1,180>.

duke marrë parasysh pikëpamjet e të gjitha komuniteteve në Kosovë, me qëllim të promovohet pajtimi dhe paqja e qëndrueshme, në mes tjerash, duke siguruar përgjegjëshmërinë, arritjen e drejtësisë, ofrimin e kompensimit për viktimat, lehtësimin e kërkimit të së vërtetës, promovimin e shërimit, marrjen e të gjitha masave të nevojshme për të rikthyer besimin në institucionet e shtetit dhe zbatimin e sundimit të ligjit në përputhje me të ndrejtën ndërkomëtare për të drejtat e njeriut dhe standartet e drejtësisë tranzicionale¹⁴⁰

Në përgjithësi, nismat e Institucioneve të Kosovës kanë luajtur një rol të rendësishëm në shprehjen e gatishmërisë së organeve udhëheqëse për adresimin e çështjeve të Drejtësisë Tranzicionale. Megjithatë, funksionimi i tyre nuk ka qenë në mënyrën më të mirë dhe ende lë hapësirë për t'u përmirësuar.

Roli i shoqërisë civile në ballafaqim me të kaluarën në Kosovë

Shoqëria civile mbetet pothuajse e vetme në nxitjen e mekanizmave për ballafaqim me të kaluarën në Kosovë. Edhe pse shumë i limituar, vlen të përmendët kontributi i organizatave jo-qeveritare të cilat për shumë vite punojnë në këtë fushë. Pa dyshim që rol kyç zë Fondi për të Drejtën Humanitare (HLC). HLC për vite të tëra ka dokumentuar të dhënat për viktimat e luftës në Kosovë dhe është duke i publikuar në Librin Kosovar të Kujtesës¹⁴¹.

Rëndësia e Librit Kosovar të Kujtesës përveç dokumentimit të numrit të të vrarëve, është edhe të dhënat më të detajuara lidhur me kohën kur një person është vrarë, rrethanat, vendi e informata të tjera. Kjo i jep viktimate dinjitet dhe është jashtëzakonisht e rëndësishme për të ditur të vërtetën.

Sa i përket çështjes së personave të pagjetur, një kontribut të madh ka dhënë Komiteti Ndërkombëtarë për Personat e Pagjetur (ICMP), që ndihmon në zbardhjen e fatit të personave të pagjetur përmes testeve të ADN-së, po ashtu edhe në përkrahje të shoqatave të familjeve të personave të pagjetur. Sa i përket shoqërisë civile, Nisma e të rinjve për të drejtat e njeriut në Kosovë (YIHR KS), që nga viti 2007 në vazhdimësi ka organizuar aksione të ndryshme për të adresuar përgjegjësinë te institucionet në lidhje me zbardhjen e fatit të të pagjeturve.

Disa nga aksionet e realizuara nga YIHR KS dhe aktivistët e

vet, janë "Muri" i ndërtuar vitin 2011 në qendër të Prishtinës¹⁴². Në këtë mur u shënuan emrat e të gjithë personave për të cilët nuk dihet se ku janë 13 vjet nga përfundimi i luftës. Paraqitja e këtij muri solli reagime të mëdha pasi që në të u vendosën edhe emrat e personave të komunitetit serb, të cilët nuk janë gjetur dhe nuk dihet përfatim e tyre. Madje, disa nga shoqatat e familjarëve të personave të pagjetur kanë kërcënuar organizatën YIHR KS se do të shembin murin në rast se nuk fshihen emrat. YIHR KS gjithashtu ka bërë disa aksione të tjera simbolike duke shënuar ditën kombëtare përfatim e pagjetur (27 Prill) dhe ditën ndërkombëtare (30 Gusht). Një organizatë tjeter që ka punuar në këtë drejtim është edhe Integra, e cila ka grumbulluar storje të ndryshme të viktimateve dhe i ka përbledhur ato në video.

Mungesa e organizatave të shoqërisë civile që punojnë në fushën e ballafaqimit me të kaluarën, i hap rrugën Nismës për KOMRA.

Nisma për KOMRA

Një grup i aktivistëve dhe aktivisteve për të drejtat e njeriut, pas më shumë se një dekade punë në fushën e drejtësisë tranzicionale dhe mbrotjes së viktimateve, kishin vendosur të ngrisin idenë e themelimit të një Komisioni i cili do të vinte në qendër të vëmendjes viktimat e luftërave që shpien në shpërbërjen e Jugosllavisë. Në këtë periudhë, ishin sjell para drejtësisë dhe dhënies së përgjegjësisë disa nga ata që ishin përgjegjës për krime të rënda kundër njerëzimit, përmes Tribunalit Penal Ndërkombëtar për ish Jugosllavi dhe disa gjyqeve kombëtare të cilët kishin dënuar udhëheqës të rëndësishëm politik dhe ushtarak.

Motivimi erdhi nga nevoja që viktimate përfatim e qenë në fokus të ballafaqimit me të kaluarën dhe drejtësisë tranzicionale, si dhe nevoja që zëri i tyre të dëgjohej, nevojë kjo që vazhdon të mbetej madhe. Ishte viti 2008 kur grupe të shoqërisë civile nga i tërë rajoni i ish – Jugosllavisë propozuan krijimin e një Koalicionin për krijimin e një Komisioni Rajonal për vendosjen e faktave përfatim e luftës dhe shkeljet e tjera serioze të të drejtave të njeriut të kryera në territorin e ish Jugosllavisë në vitet 1991 – 2001. Qëllimi i këtij komisioni është të vërtetohen faktet përfatim e luftës dhe shkeljet e tona të njeriut që kishin ndodhur gjatë luftërave në Bosnje dhe Herzegovinë, Kroaci e Kosovë.

KOMRA, nëse do të themelohej, do të ishte Komisioni i

¹⁴⁰ Vendimi i Qeverisë së Republikës së Kosovës për themelin e Grupit Punues Ndërministror përfatim e Ballafaqim me të Kaluarën dhe Pajtimin, Datë 4 qershor 2012, nr 03/77.

¹⁴¹ http://www.kosovomemorybook.org/?page_id=29&lang=zh.

parë rajonal, për arsyse se i tërë konflikti kishte ndodhur në përspektivë rajonale. Shumë viktima janë vrarë në një shtet, ndërsa kriminelët ende jetojnë në një shtet tjetër. Bashkëpunimi rajonal në mes të shteteve të ish – Jugosllavisë është shumë i nevojshëm, por një bashkëpunim i tillë nuk është lehtë i arritshëm duke i pasur parasysh luftërat dhe shkeljet masovike të, të drejtave të njeriut që kanë ndodhur në këtë rajon. Në mënyrë që të mirren të dhënët për të gjitha viktimat, të lejohet që zëri i viktimave të dëgjohet dhe të determinohen faktet objektive përrrethanat politike dhe sociale të cilat kanë dërguar në fillimin e luftës, është i nevojshëm një komision ndër-shtetëror, i pavarur dhe rajonal¹⁴³.

KOMRA do të merret me përcaktimin e fakteve në lidhje me krimet e kryera por nuk do të krijojë kualifikime ligjore për krimet dhe nuk do të krijojë fajësinë penale të personave përgjegjës. Draft statuti që ju ishte dërguar përfaqësuesve të qeverive të rajonit ishte përgatitur në përpunë me legjislatcionin e vendeve të krijuara në territorin e ish Jugosllavisë.

KOMRA, ashtu siç ishte parashikuar në draft statutin, nuk e gjykon as nuk e ushtron pushtetin gjyqësor. KOMRA në të vërtetë është kompetente në vërtetimin e fakteve për krimet luftë dhe shkelje të tjera të rënda të të drejtave të njeriut, por nuk është kompetente për ta bërë në mënyrë definitive dhe gjithashtu nuk ka të drejtë të vendosë ndonjë sanksion. Kjo vërtetohet në nenin 46 të draft statutit të KOMRA-së, në të cilin në mënyrë eksplikite thuhet që të gjeturat e KOMRA nuk do të kenë efektin e vendimit të gjykatës dhe nuk do të rezikojnë të arriturat e procedurave gjyqësore.¹⁴⁴

Per shumë vite Koalicioni për KOMRA ka organizuar Konsultime me grupe të ndryshme të shoqërive në rajon: Konsultime me të rinj, aktivistë të të drejtave të njeriut, artistë e shumë të tjerë. Përgjatë këtij procesi të Konsultimeve është diskutuar për idenë e KOMRA-së dhe në përgjithësi për ballafaqimin me të kaluarën dhe Drejtësinë Tranzicionale. Këto Konsultime janë organizuar në të gjitha shtetet e ish – Jugosllavisë. Koalicioni për KOMRA gjithashtu ka organizuar mbledhjen e mbi 500 000 nënshkrimeve të njerëzve të rajonit.¹⁴⁵

Në procesin për themelimin e KOMRA-s, në mënyrë që të bëhet Institucionalizimi i Nismës, ka filluar formimi i Eikpit Rajonal të Avokuesve Publik, anëtarët e së cilët janë intelektual të respektuar dhe kredibil dhe aktivistë të të drejtave të njeriut. Rezultat i anagzhimeve të tyre është themelimi i grupit ndër-qeveritar rajonal të ekspertëve, të zgjedhur nga presidentë të shtatë shteteve, të cilët do të analizojnë draft statutin e KOMRA-së dhe analizojnë procedurat ligjore dhe kushtetuese për themelimin e KOMRA-së.

Sa i përket përkrahjes së themelimit të KOMRA-së në Kosovë, opinioni publik, shoqëria civile dhe shoqatat e familjarëve të viktimave të luftës në Kosovë jantë të ndarë sa i përket qëndrimeve për nevojën për të themeluar një Komision të tillë. Një numër i madh i organizatave jo – qeveritare dhe i shoqatave të familjeve të viktimave kanë përkrahur hapur idenë, duke marrur pjesë aktivisht në aktivitetet e ndryshme të organizuara ku edhe janë theksuar nevojën për të themeluar KOMRA-n. Disa shoqata të familjarëve madje kanë qenë promovues të vazhdueshëm të idesë së KOMRA-s, ndërkaq organizatat jo – qeveritare kanë kryer një rol shumë të rëndësishëm në organizimin e aktivitetave dhe promovimin e idesë. Në anën tjetër, ka edhe organizata e shoqata të cilët e kundërshtojnë krijimin e KOMRA-s duke thënë që në Kosova duhet të zgjedhë qasje nationale për tu ballafaquar me të kaluarën pa pasë nevojë për bashkëpunim me të tjerët.

Sidoqoftë, pavarësisht kërkesave, konsideroj që është shumë e rëndësishme që përfaqësuesit e institucioneve të Kosovës të janë hapur pro themelimit të KOMRA-së. Edhe pse janë marrë disa hapa të vegjël në drejtim të trajtimit të çështjës për ballafaqim me të kaluarën, 13 vite pas luftës Kosova ende lë shumë për të dëshiruar në zbatimin e mekanizmave të drejtësisë tranzicionale. Faktet për luftën nuk janë vendosur ende, komunitetet që jetojnë në Kosovë ende kanë tregimë të kundërtë për krimet që kanë ndodhur, dhe një rol të rëndësishëm luan fakti që vetëm një numër relativisht i vogël i përgjegjësve janë dënuar për krimet që kanë bërë, që parandalon procesin e pajtimit, bazuar në fakte të krimave të vendosura dhe të pranuara. Mbi të gjitha, nevoja për të pasur qasje rajonale në ballafaqim me të kaluarën lehtë

142 [143 <http://www.zarekom.org/documents/Qestions-and-Answers.en.html>.](http://ks.yihr.org/ks/article/59>Youth-Initiative-for-Human-Rights-and-Nisma-Ime-My-Initiative-activists-marked-the-national-day-of-missing-persons.</p>
</div>
<div data-bbox=)

144 <http://www.zarekom.org/Propozim-Statuti-pr-KOMRA-s.sq.html>.

145 <http://www.zarekom.org/lajme/Grupi-zyrtar-rajonal-pr-KOMRA-n-e-ka-mbajtur-takimin-e-tij-t-par.sq.html>.

mund të shihet në raport me çështjen e personave të pagjetur, faktet të cilat nuk mund të vendosen pa bashkëunim adekuat me fqinjët.

Konkluzioni

Nevoja për t'u ballafaquar me të kaluarën dhe krimet e luftës që kanë ndodhur në historinë e afërt të shteteve në territorin e ish Jugosllavisë është vendimtare në procesin e pajtimit në mes të popujve. Duke pasur parasysh komplecitetin e konflikteve, qasja rjonale e trajtimit të së kaluarës është qasja më e mirë për implementimin e mekanizmit për vendosjen e fakteve, edhe pse disa mekanizma të drejtësisë tranzicionale domosdomërish do të themelohen në nivel nacional. Deri më tanë kanë ekzistuar disa nisma për të themeluar Komisione nationale të së vërtetës, sikurse ajo për themelin e një Komisioni për të vërtetën dhe pajtimin në atëherë Republikën Federale të Jugosllavisë, e udhëhequr nga President, Vojislav Koshtunica, që rezultoj pa sukses.

Kosova, së bashku me shtetet e e tjera të rajoit, është e

nevojshme të ndërmarrin një qasje rjonale në procesin e themelimit të fakteve, krimeve të luftës dhe shkeljeve të tjera serioze të të drejtave të njeriut. Vetëm një qasje rjonale do të siguronte parandalimin e vetë-viktimidit, dhe pranojë viktimat e anës tjetër, vuajtjet e tyre dhe parandalimin e konflikteve të reja.

Përgjegjësia ju takon edhe shoqërisë civile, e cilat duhet të vazhdojë aktivisht dhe pandaluar të avokojë për të arritur drejtësinë për viktimave, pa marrë parasysh origjinën e tyre etnike.

KOMRA atëherë mbetet mundësia më e mirë e prezantuar deri më tanë që do të kujdeset dhe ka përfokus nevojat e viktimave, dhe të sigurojë që zëri i tyre të dëgjohet para përfaqësuesve të komuniteteve që u shkaktuan padrejtësi. Vetëm në këtë mënyrë, do të përmbushet një obligim ndaj gjeneratave të ardhshme – që e vërteta për krimet të tregohet, ngaqë kjo është e vetmja mënyrë e suksesshme për të parandaluar konflikte të ardhshme për çështjet e pazgjidhura nga e kaluara.

Komisionet e së vërtetës në Serbi

Branka Milinčić

Hyrje

Paqja është vlera më e madhe e një shoqërie dhe parakusht përparrimin dhe mirëqenien e tij.

Përkundër kësaj, dekadën e fundit të shekullit të njëzet e kanë shënuar më shumë se njëqind e dhjetë luftëra nga të cilat shtatë ishin në mes shteteve të ndryshme, kurse nëntë ishin konflikte brenda shtetit me ndërhyrje nga jashtë. Një nga pasojat është fakti se sot në botë ka rrëth 14.2 milionë refugiatë, që paraqet rrëth 0,21% të popullsisë së botës. Fatkeqësish, të dhëna të tilla shkatërruese nuk janë karakteristikë vetëm e shekullin të njëzetë, por zhvillime të tilla na kanë përcjellë gjatë gjithë historisë. Rrëth 15 milionë të vrarët gjatë periudhës 1914 dhe 1918 në masë të madhe kanë ndikuar që kjo luftë të quhet e Madhe, por ky rekord i zi u tejkalua gjatë Luftës së Dytë Botërore kur u shënuan më shumë se 50 milionë viktima (nga të cilat 22 milionë ishin ushtarë). Numri i madh i viktimateve nuk është veçori vetëm e luftërave botërore. Revolucioni i tetorit në Rusi ka marrë 9 milionë viktima (800 000 ushtarë), konflikti në Sudan (1983-2005) rrëth 1.9 milion, kurse në Republikën Demokratike të Kongos nga viti 1998 deri në ditët e sotme kanë humbur jetën 3.8 milionë njerëz. Me përfundimin e konfliktit fillojnë përpjekjet për rindërtimin e serishëm të shoqërisë dhe vendosjes së themelive përfundimtare afatgjate. Teoria e drejtësisë tranzicionale merret me masat që i ndërmarrin shtetet pas periudhës së konfliktit dhe shkeljeve ma-

sive të të drejtave të njeriut. Kjo teori është e përafërt me idenë përfundimtare të ballafaqimin me të kaluarën. Themele të saj janë tri të drejta nga e drejta ndërkombëtare, të cilat u takojnë viktimate: e drejta në drejtësi, e drejta përfundimtare së viktimateve: e drejta realizohen përmes këtyre mekanizmave të drejtësisë tranzicionale: gjykit e kryerësve (përgjegjësve), komisioneve përfundimtare së viktimateve, kompensimit të dëmit dhe reformave të institucioneve. Të gjithë këta mekanizma i kontribuojnë procesit të realizimit të të drejtave të viktimateve, por ky punim do të fokusohet vetëm në njërin mekanizëm përfundimtare: komisionet e së vërtetës. Sipas mendimit të Pablo de Grif komisionet e së vërtetës janë "mjitet themelor përfundimtare së vërtetës në drejtësinë tranzicionale".¹⁴⁶ Pa tregimin e së vërtetës nuk ka as sundim të ligjt, themel i shoqërisë demokratike. Pranimi i së vërtetës në shoqëritë tranzicionale është tregues i gatishmërisë së pushtetit të ri përfundimtare praktikën e zëvendësimit të elitës, do të stimulojë debatin përfundimtare së viktimateve, do të promovojë të kuptuarit më të mirë të sundimit të ligjit dhe do të kthejë besimin në institucionet, posaçërisht me heqjen e atyre përfaqësuesve të institucioneve shtetërore që kanë marrë pjesë në shkeljen e të drejtave të njeriut.

E drejta përfundimtare së vërtetës në Serbi realizohet përmes Gjykatës Ndërkombëtare Penale përfundimtare së viktimateve vendore gjyqësore dhe organizatave jo-qeveritare, të cilat grumbullojnë të dhëna në lidhje me shkeljet e të drejtave të vërtetës.

146 Pablo de Grieff, *Tregimi i së vërtetës dhe sundimi i ligjit*, faqe 183.

jtave të njeriut. Kompania Ipsos Public Affairs për nevojat e misionit të OSBE-së në Serbi dhe Qendrës për të drejtat e njeriut në Beograd, në tetor të vitit 2011 ka realizuar një hulumtim mbi qëndrimet e qytetarëve të Serbisë në lidhje me krimet e luftës, Gjykatën Ndërkombëtare Penale për ishçJugosllavinë dhe gjyqësorin vendor. Rezultatet kanë treguar se 66% e qytetarëve konsideron se themelimi i Gjykatës Ndërkombëtare nuk ishte i nevojshëm, 44% mendojnë se qëllimi kryesor i gjykimeve ishte akuzimi i serbëve për krimet, që kishin ndodhur dhe, për më tepër, 73% e qytetarëve besojnë se Gjykata ka qëndrim të ndryshëm ndaj të akuzuarve për krime luftë, varësish nga përkatësia e tyre etnike. Qytetarët gjithashtu konsiderojnë se gjykimet e Tribunalit nuk do t'i kontribuojnë zbulimit të së vërtetës në lidhje me konfliktet (49% thonë jo, 33% pjesërisht dhe 11% konsiderojnë se do t'i kontribuojë asaj).

Janë inkurajuese të dhënat mbi qëndrimet e qytetarëve në lidhje me rëndësinë e pajtimit mes shteteve pasuese të ish-RSFJ-së. Në lidhje me këtë pyetje nuk kanë qëndrim 7% e qytetarëve, 21% besojnë se pajtimi është thelbësor për raportet e ardhshme mes këtyre shteteve, sepse pa pajtim është e pamundur të ndërtohen raporte të besimit të ndërsjellë dhe tolerantë, 28% janë përgjigjur se pajtimi është i rëndësishëm, 30% mendojnë se do të ishte mirë të arrihet pajtimi dhe 14% e qytetarëve konsiderojnë se pajtimi nuk është i rëndësishëm, por duhet të harrohen ngjarjet dhe shtetet duhet të kthehen kah e ardhma.

Në pyetjen se a është e nevojshme të themelohet organ që do të merret me zbulimin e së vërtetës dhe pajtimin, 44% të respondentëve janë pajtar, 36% nuk janë pajtar dhe 22% nuk kishin përgjigje. Një pjesë e hulumtimit, i cila ka analizuar qëndrimet dhe njohjen e konfliktit të periudhës 1992-1995, ka treguar se qytetarët e Serbisë kanë pasqyrën e shtrimbëruar në lidhje me të kaluarën. Plotë 69% e qytetarëve besojnë se viktimat më të mëdha në këto konflikte ishin serbët (13% mendojnë se ishin boshnjakët, 1% kroatët, 1% shqiptarët dhe 16% nuk kanë dhënë përgjigje), përdërsa 40% e qytetarëve konsiderojnë se përgjegjës janë kroatët, 17% shqiptarët 10% boshnjakët dhe vetëm 7% serbët. Se çka ka ndodhur në Srebrenicë dhe sa njerëz kanë humbur jetën atje ka njohuri vetëm 15% e qytetarëve të pyetur. Ipsos ka

hulumtuar edhe qëndrimet e qytetarëve në lidhje me krimet e luftës, të cilat janë kryer nga palët e ndryshme në konflikt. Rezultatet tregojnë se qytetarët të cilët besojnë se këto ngjarje kanë ndodhur nuk janë gjithmonë të bindur se bëhet fjalë për krime luftë.¹⁴⁷

Të dhënat e këtij hulumtimi tregojnë se në Serbi është i domosdoshëm një proces i pavarur i verifikimit të fakteve për periudhën 1991-2001, i cili do t'i mundëson qytetarëve të ballafaqohen me të vërtetën dhe krimet e kryera gjatë kësaj periudhe. Procesi i tillë është i domosdoshëm edhe për kthimin dhe pranimin e dinjitetit të viktimave, respektimin e të drejtave të tyre dhe vendosjen e themeleve për paqe afatgjate në rajon. Në këtë punim do të analizojmë dy shembuj, një institucion dhe një iniciativë për krijimin e procesit të përcaktimit të fakteve në hapësirat e Serbisë: Komisionin për të vërtetën dhe pajtimin i Republikës Federale të Jugosllavisë dhe Iniciativën për themelimin e Komisionit Rajonal për vërtetimin e fakteve për krimet e luftës dhe shkeljeve tjera të rënda të të drejtave të njeriut të kryera në territorin e ish-Jugosllavisë, gjatë periudhës 1991-2001 (KOMRA).

Komisionet e së vërtetës

Komisionet e së vërtetës paraqiten me emra të ndryshëm: Komisioni kombëtar për hulumtimin e personave të zhdukur (Argjentina), Komisioni kombëtar për të vërtetën dhe pajtimin (Kili), Zyra për dokumentimin dhe hulumtimin e krimeve të komunistëve (Çekia). Teoria e drejtësisë tranzicionale nuk harton rregulla, të cilat pastaj duhet zbatuar nga komisionet, por thekson se çdo komision duhet t'i përshtatet shoqërisë, në të cilën kanë ndodhur shkeljet e rënda të të drejtave të njeriut. Megjithatë, analiza e komisioneve të themeluara ka treguar se është e mundur të nxirren disa parime dhe elemente të përbashkëta, pa të cilat nuk është e mundur puna e suksesshme e komisionit.

Si kusht i parë, zakonisht theksohet se është e nevojshme „të ekzistojë minimumi i gatishmërisë politike: politikanët, ata të cilët gjatë gjithë procesit kanë rolin e tyre, të gjithë ata duhet ta kenë mundësinë të arrijnë konsensus rrëth idesë për kërkimit e së vërtetës dhe duhet të besojnë se institucionet, të cilat do të krijohen do të jenë sa duhet objektive, neutrale dhe profesionale për t'i dëgjuar të gjithë zërat e

¹⁴⁷ Janë analizuar qëndrimet e qytetarëve për 20 krime të ndodhura në këto hapësira. Si ilustrim po përmendim rastin e parë dhe të fundit.

Rasti i parë: UÇK ka kryer krime në Kosovë gjatë konfliktit të vitit 1999. Për këtë kishin dëgjuar 85% të respondentëve, 82% besojnë se kjo me të vërtetë ka ndodhur, kurse 78% konsiderojnë se bëhet fjalë për krime luftë. Shembulli tjetër ka të bëjë me dhunimin sistematik të grave myslimanë në Foçë, të cilat u kryen nga ushtarët e APJ-së në vitin 1992. Vetëm 33% kishte dëgjuar për këtë krim, 18% besojnë se kjo ka ndodhur, kurse vetëm 16% e respondentëve janë të bindur se kjo përbën krim të luftës.

tyre¹⁴⁸. Së dyti, është e nevojshme të definohen qartë qëllimet e komisionit, natyra e shkeljeve të të drejtave të njeriut, me të cilat do të merret komisioni dhe periudha kohore e përfshirë në hulumtim. Kjo kërkesë synon të parandalojë vendosjen e qëllimeve joreale për komisionin dhe me këtë të paracaktojë mossuksesin e tij. Përfshirja e të gjitha rasteve të shkeljes së të drejtave të njeriut nuk është e mundur, prandaj komisionet merren vetëm me format e rënda të shkeljeve të tillë, ose siç ishte rasti i Argjentinës, përqendrohen vetëm në një krim të caktuar, më së shpeshti në krimin, i cili ka qenë karakteristikë për dhunën e ushtruar në të kaluarën (siç është rasti me zhdukjet e dhunshme). Gjithashtu, nuk hulumtohen ngjarjet, të cilat kanë ndodhur në të kaluarën e largët, për shkak se është e pamundur të gjinden viktimat apo dëshmitarët. Kërkesa tjetër, që duhet ta përbushin ata që e formojnë komisionin është krijimi i mekanizmave, të cilët do ta mundësojnë punën e komisionit. Vërtetimi i fakteve nënkuption analizën e të gjitha dokumenteve në dispozicion, por me prioritet janë bisedat me viktimat, dëshmitarët dhe kryesit e veprave. Krahasimi i disa burimeve është i nevojshëm për të evituar konfuzionin dhe të pavërtetën. Në dispozicion të komisionit duhet të vihen arkivat e institucioneve të ndryshme shtetërore. Në rast se kjo nuk ndodhë, vihet në pikëpyetje kushti i parë, kërkesa për konsensus mbi domosdoshmërinë e kërkimit të së vërtetës. Mungesa e qasjes në dokumente tregon se ende ekzistojnë grupe në shoqëri, të cilat nuk janë të gatshme të ballafaqohen me të vërtetën, por janë të gatshme ta rrezikojnë këtë ballafaqim. Çështja e motivimit të viktimate dhe kryesve për të dhënë deklarata pranë komisionit shpesh është temë e diskutimeve të komisioneve të së vërtetës. Viktimat vetë vendosin nëse dëshirojnë të japid deklaratë apo jo. Bazuar në shembujt e deritanishëm të komisioneve, të dyshuarit për kryerjen e krimeve nxiten të bashkëpunojnë me komisionin përmes dhënies së amnistisë apo uljes së dënimit me burgim, apo duke parashikuar refuzimin për të dhënë deklaratë si veprim të dënueshëm. Rregulli i radhës, rëndësinë e të cilit e ka treguar praktika, është përgatitja e raportit përfundimtar. Raporti përfundimtar është dokument, të cilin e përgatit

komisioni në bazë të të dhënave tek të cilat është arritur dhe zakonisht përfshin dy pjesë: pjesa e parë ku përmblidhen faktet e vërtetuara mbi shkeljet e të drejtave të njeriut dhe modelet (skemat) e shkeljeve të drejtave të njeriut¹⁴⁹ dhe pjesa e dytë që përmban rekomandime për reformën shtetërore dhe shoqërore për të parandaluar përsëritjen e këtyre shkeljeve. Kusht për punë efikase të komisionit janë edhe resurset njerëzore dhe materiale.

Komisioni për të vërtetën dhe pajtim në Republikën Federale të Jugosllavisë (RFJ)

Gati gjashtë muaj pas rrëzimit të regjimit të Slobodan Milosheviqit, më 29 mars 2001, kryetari i Republikës Federale të Jugosllavisë, Vojislav Koshtunica shpalli një dekret për themelimin e Komisionit për të vërtetën dhe pajtim. Me dekret janë emëruar 19 anëtarë të Komisionit: Radovan Bigoviq, Mirjana Vasoviq, Tibor Varadi, Svetlana Velmar-Jankoviq, Mihajlo Vojvodiq, Gjogjrije Vukoviq, peshkopi Sava Vukoviq, Vojin Dimitrijeviq, Ljubodrag Dimiq, Slavoljub Gjukiq, Aleksandar Lojpur, Boshko Mijatoviq, Radmila Nakarada, Predrag Palavestra, Latinka Peroviq, Zoran Stankoviq, Svetozar Stojanoviq, Darko Tanaskoviq dhe Sulejman Hrnjica.¹⁵⁰ Përveç anëtarëve të komisionit, dekreti përbante edhe detyrat që duhej t'i kryente Komisioni, me vërejtjen se dokumentin programor dhe organizativ duhet ta miratojnë vetë anëtarët. Kryetari Koshtunica para Komisionit vendosi këto qëllime:

1. Organizimi i punës hulumtuese në zbulimin e fakteve për konfliktet shoqërore, ndërnacionale dhe politike, të cilat kanë çuar në luftë dhe ndriçimin e shkaqeve të këtyre ngjarjeve,
2. Informimi i publikut vendor dhe ndërkombëtar për punën dhe rezultatet e tij, dhe
3. Vendosja e bashkëpunimit me komisionet dhe organet e ngjashme në shtetet fqinje dhe jashtë vendit me qëllim të shkëmbimit të përvojave në punë.¹⁵¹

148 Forumi për drejtësinë tranzicionale, faqe 35, <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/02/Forum-4.pdf>

149 Komisionet nuk i publikojnë të gjitha shkeljet individuale të të drejtave të njeriut, por i theksojnë vetëm rastet karakteristike.

150 Që në prill të vitit 2001, Komisionin e lëshuan Vojin Dimitrijeviq dhe Latinka Peroviq, kurse vitin tjetër u tërhoq edhe Tibor Varadi, përderisa peshkopi Sava Vukoviq ndërrroi jetë. Në nëntor të vitit 2002, Kryetari Koshtunica, me kërkesë të anëtarëve tjerë të Komisionit, në vend të tyre emëroi anëtarët e rinj: Mira Bleham, Gjorgje Vukadinoviq, Miomir Dashiq, Mustafa Jusufspahiq, Andrija Kopiloviq, Emir Kusturica, Ljubisha Lazareviq, Slobodan Reliqi dhe Ljiljana Smajloviq.

151 Vendimin mbi themelimin e Komisionit për të vërtetën dhe pajtim mund ta gjeni në: <http://www.usip.org/files/file/resources/collections/commissions/Serbia&Motenegro-Charter.pdf>

Parimet kryesore të punës së komisionit janë miratuar në takimet e 17 prillit dhe 20 dhjetorit të vitit 2001, ndërsa dokumenti kryesor programor në janar të vitit 2002. Dokumenti kryesor programor ka definuar qëllimet në këtë mënyrë: „Komisioni ka për qëllim nxitjen dhe organizimin e hulumtimit; a) mbi shkaktarët kryesorë politik, ekonomik, shoqëror dhe moral të shpërbërjes së RSFJ-së; b) mbi luftërat dhe konfliktet tjera në hapësirat e ish Jugosllavisë, të cilat kanë shkaktuar viktima të mëdha njerëzore, spastrim etnik, ikjen e njerëzve, kampet e përqendrimit, rënien ekonomike dhe shkatërrim, demolimin e monumenteve të kulturës, paraqitjen e diktaturës, izolimin ndërkombëtar të vendit, kriminalizimin e përgjithshëm të shoqërisë; v) mbi shkeljet e të drejtave të njeriut dhe të drejtës ndërkombëtare publike, humanitare dhe të luftës.“¹⁵² Me qëllim të përmbushjes së këtyre detyrave u formuan tre grupe punuese: grupei për hulumtimin e ngjarjeve dhe proceseve kyçe historike; grupei për hulumtimin e shkeljeve të të drejtave të njeriut, të drejtës humanitare dhe të luftës; dhe grupei për hulumtimin e ndikimit të faktorëve të jashtëm. Në maj të vitit 2003 qëllimi i miratuar edhe një dokument i rendësishëm për punën e komisionit: Drafti preliminar i programit të Komisionit shtetëror për të vërtetën dhe besimin, por ky komision asnjëherë nuk ka filluar të punojë. Me shpalljen e Bashkësisë Shtetërore të Serbisë dhe Malit të Zi, Komisioni ka pushuar së ekzistuar. Puna e tij nuk ka përfunduar me ndonjë raport, prandaj nuk mund të vlerësojmë përfundimet tek të cilat kanë ardhur anëtarët e komisionit. Sido që të jetë, Komisioni për të vërtetën dhe besimin i kryetarit Koshtunica mund të analizohet në bazë të kushteve të përcaktuara që duhet t'i përbush një komision, e të cilat janë paraqitur më lartë.

Problemi paraqitet që në kushtin e parë. Konsensusi në mes politikanëve dhe gjithë atyre të përfshirë në konflikt nuk ka mundur të ekzistojë sepse Komisioni është formuar vetëm për territorin e RFJ-së.¹⁵³ Shtetet tjera, të krijuara pas shpërbërjes së Jugosllavisë, nuk kanë marrë pjesë në krijimin e Komisionit. Është e qartë se nga këndvështrimi i Kroacisë, Bosnjë dhe Hercegovinës, Maqedonisë dhe Sllovenisë ky Komision nuk mund të shihej si objektiv dhe neutral për vlerësimin e shkaktarëve të konfliktit dhe shkeljeve të rënda të të drejtave të njeriut në gjithë territorin e ish Jugosllavisë. Përveç kësaj, është në pikëpyetje edhe konsensusi rrëth idesë së kërkimit të vërtetës në vetë RFJ, sepse në momentin e themelimit të

Komisionit në shtet nuk ka “diskutime të hapura, kompetente dhe të gjera mbi krimet gjatë luftërave të kaluara”.¹⁵⁴ Arsyja e dytë pse ky Komision është e vështirë të konsiderohet si komision për të vërtetën janë qëllimet dhe detyrat e parashtruara. Detyrat e komisionit ishin përcaktuar në mënyrë shumë të gjerë. Nuk e kontestojmë rëndësinë e vërtetimit të shkaktarëve të konfliktit, por kjo nuk mund të jetë detyra e vetme e një Komisionit për të vërtetën. Qëllimi i tij duhej të ishte hulumtimi dhe dokumentimi i formave të rënda të shkeljeve të të drejtave të njeriut dhe së drejtës humanitare. Por, le të kthehem i në vërejtjen e parë (mospërfshirjen e të gjitha palëve të interesuara në formimin e komisionit) dhe po parashtojmë pyetjen se a do të mund të hulumtonë ky Komision plotësisht shkeljet e të drejtave të njeriut, a do të mund të arrinte tek të gjitha viktimat, kryesit, dëshmitarët dhe dokumentet e nevojshme për t'i mësuar faktet? Mekanizmat, të cilët është dashur t'i aplikojë komisioni përfshijnë: dëgjimet publike, deklaratat e dëshmitarëve, viktimate dhe kryesve, analiza e dokumenteve, kurse mënyra e sigurimit të bashkëpunimit më dëshmitarët përfshinte autorizimin e komisionit që t'i ftojë dëshmitarët në biseda dhe ofrimin e mbrojtjes ligjore dhe fizike për viktimat dhe dëshmitarët. Raporti, edhe pse i planifikuar me draftin preliminar të programit, nuk u hartua asnjëherë. Ishte parashikuar që puna e komisionit të financohet nga buxheti i shtetit, me mundësi të pranimit të donacioneve (por pas aprovimit të koordinatorit të komisionit dhe kabinetit të kryetarit). Për shqyrtimin e punës së këtij organi është e rëndësishme të përmendet se me planin buxhetor ishte paraparë që komisioni të punonte për tri vite me mundësi vazhdimi të mandatit, me qëllim të përbushjes së obligimeve të marra. Duke pasur parasysh se për më shumë se tri vite, sa ka ekzistuar ky komision, as që kishte filluar puna drejt përbushjes së qëllimeve të përcaktuara, atëherë me të drejtë mund të konkludojmë së ky kusht nuk është përbushur sepse buxheti i paraparë nuk do të mund t'i mbulonte shpenzimet e punës. Në bazë të gjithë kësaj mund të vijmë në përfundim së komisioni i vitit 2001, për shkak të mënyrës së themelimit dhe qëllimeve të tij nuk mund të radhitet në listën e komisioneve për të vërtetën. Me këtë rast duhet shtuar se edhe puna e këtij komisioni ishte jashtëzakonisht e pasuksesshme sepse për tri vite nuk është miratuar as programi në bazë të cilit do të mund arriheshin qëllimet e përcaktuara.

¹⁵² Dejan Iliq, *Komisioni jugosllav për të vërtetën dhe pajtimin 2001*, <http://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/73/53.pdf>, faqe 64.

¹⁵³ Në vendimin për krijimin e komisionit, si qëllim i tretë është theksuar bashkëpunimi me komisionet dhe organet e ngjashme në rajon, por kjo vetëm për shkëmbimin e përvojave në punë dhe jo për qëllim të verifikimit të përbashkët të fakteve.

¹⁵⁴ Slobodanka Ast, *Ballafaqimi i vështirë*, Vreme, 12.04.2001, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=96154>

Iniciativa pér themelimin e Komisionit rajonal pér vërtetimin e fakteve mbi krimet e luftës dhe shkeljet tjera të rënda të drejtave të njeriut në hapësirat e RSFJ së dikurshme

Mbi rëndësinë e themelimit të Komisionit pér të vërtetën në Serbi kemi folur në pjesën e parë. Tentativa e parë pér themelimin e një organi të tillë nga ana e kryetarit të RSJ, Vojislav Koshtunica, nuk ishte e suksesshme. Si përgjigje në nevojën pér vërtetimin e fakteve dhe numrit relativisht të vogël të proceseve gjyqësore pér krimet e luftës në raport me numrin e viktimateve dhe krimet e kryera në ish-Jugosllavi, në vendet e postJugosllavisë u shfaq iniciativa pér krijimin e komisionit rajonal. Ideja pér një qasje rajonale në vërtetimin e fakteve ka ardhur si rezultat i punës së organizatave joqeveritare, Qendrës hulumtuese-dokumentuese nga Bosnja dhe Hercegovina, Documenta nga Kroacia dhe Fondit pér të Drejtë Humanitare nga Serbia.¹⁵⁵ Kanë pasuar Forumet rajonale pér drejtësinë tranzicionale (2006, 2007 dhe dy forume të mbajtura gjatë vitit 2008) si dhe konsultimet rajonale dhe nationale me grupe të ndryshme të shoqërisë, me gazetarë, organizata të shoqërisë civile, të rinj, studentë, artistë, shoqata të viktimateve, shoqata të veteranëve, bashkësi fetare dhe ekspertë. Në forumin e katërt rajonal pér drejtësinë tranzicionale të mbajtur në Prishtinë, në tetor të vitit 2008, është themeluar Koalicioni pér mbështetjen e iniciativës pér themelimin e KOMRA-s. Sot këtë koalicion e përbëjnë më shumë se 1880 organizata dhe individë.¹⁵⁶

Faza e parë e themelimit të KOMRA-s, faza konsultative, ka përfunduar me miratimin e propozimstatutit të KOMRA-s në Kuvendin e Koalicionit pér KOMRA-n, më 26 mars të vitit 2011. Me propozimstatutin është paraparë që KOMRA të jetë organizatë ndërkombëtare (neni2), me seli në Sarajevë (neni4), themeluesit e së cilës janë shtetet që dolën nga shpërbërja e Jugosllavisë: Serbia, Kroacia, Bosnja dhe Hercegovina, Mali i Zi, Maqedonia, Sllovenia dhe Kosova. Komisioni duhet të ketë 20 anëtarë dhe atë pesë nga B dhe H, nga tre nga Kroacia, Serbia dhe Kosova dhe nga dy anëtarë nga Mali i Zi, Maqedonia dhe Sllovenia (neni 23). Është paraparë që anëtarët të zgjidhen nga komisionet përzgjedhëse të formuar në mënyrën e paraparë me statut dhe sipas procedurës së përcaktuar me statut, kurse në përzgjedhje

do të merrnin pjesë në mënyrë të barabartë institucionet e vendit dhe organizatat joqeveritare (nenet 26-29). Kriteret pér zgjedhjen e anëtarëve janë paraparë në mënyrë precise (neni 24) dhe prej tyre dhe personelit mbështetës kërkohet vetëdijesim i lartë, pavarësi dhe paanshmëri (neni 35). Qëllimit e KOMRA-s sipas propozimstatutit (neni 13) janë:

1. të vërtetojë faktet pér krimet e luftës dhe shkeljet tjera të rënda të të drejtave të njeriut të kryera në hapësirat e RSFJsë, në periudhën nga 1 janari i vitit 1991 deri më 31 dhjetor të vitit 2001, rrethanat politike dhe shoqërore, të cilat kanë ndikuar në kryerjen e këtyre veprave dhe pasojat, të cilat janë rrjedhojë e krimeve dhe shkeljeve të të drejtave;
2. të pranojë padrejtësitë që u janë shkaktuar viktimateve, me qëllim të ndërtimit të kulturës së solidaritetit dhe bashkëndjenjës pér viktimat;
3. të kontribuojë në realizimin e të drejtave të viktimateve;
4. të kontribuojë që elitat politike dhe shoqëritë në palët kontraktuese të pranojnë faktet pér krimet e luftës dhe shkeljet e rënda të të drejtave të njeriut;
5. të kontribuojë në ndriçimin e fatit të personave të zhdukur;
6. të kontribuojë në pengimin e përsëritjes së krimeve dhe shkeljeve të rënda të të drejtave të njeriut.

Është planifikuar që ky komision rajonal të merret me krimet e luftës dhe shkeljet e tjera të rënda të të drejtave të njeriut të kryera në territorin e ish-Jugosllavisë gjatë periudhës 1991-2001. Për arritjen e qëllimeve, propozuesit kanë vënë në dispozicion të komisionit mekanizmat siç janë: marraja e deklaratave nga dëshmitarët, përfaqësuesit e institucioneve dhe kryesve (neni 17), grumbullimi i dokumentacionit relevant (neni 18), hulumtimi në terren (neni 19), dëgjimet publike (neni 20) dhe mbajtja e sesioneve tematike (neni 21). Janë paraparë mekanizma, të cilët duhet të sigurojnë bashkëpunimin me dëshmitarët dhe kryesit si dhe qasje në dokumentacion (nenet 11,17,48 dhe 49), është përcaktuar mënyra e financimit të komisionit (neni 42), dhe pas tri viteve të punës së tij, KOMRA duhet të përfundonte me përgatitjen e raportit përfundimtar, i cili do të përfshinte: hyrjen, faktet relevante pér krimet e luftës dhe shkeljet tjera të rënda të të drejtave të njeriut, regjistrat me humbjet

155 Këto organizata nënshkruan *Protokollin pér bashkëpunim në dokumentimin e krimeve të luftës dhe kundër mosndëshkimit* në prill të vitit 2004.

156 Për më shumë informata pér fazën konsultative të REKOM-it shih: *Procesi konsultativ mbi përcaktimin e fakteve pér krimet e luftës dhe shkeljet tjera të rënda të të drejtave të njeriut të kryera në territorin e RSFJ-së së dikurshme*, http://www.zarekom.org/uploads/documents/2011/07/i_1575/f_1/f_2871_sr.pdf

njerëzore, vendet e burgimit, personat e burgosur dhe ata që janë torturuar si dhe pjesën e rekomandimeve (nenet 44, 45 dhe 46).

Me miratimin e propozimstatutit ka mbaruar faza e konsultimeve dhe ka filluar faza e institucionalizimit të Iniciativës për themelimin e KOMRA-s. Është formuar ekipi rajonal i avokuesve publik, detyrë e të cilëve është promovimi i idesë së KOMRA-s para politikanëve dhe ngritja e vetëdijes dhe mbështetjes së shoqërisë për KOMRA-n. Deri më sot është arritur të fitohet mbështetja e kryetarit të Malit të Zi, Kroacisë, Maqedonisë dhe Kosovës, Përfaqësuesit të lartë për Bosnjë dhe Hercegovinë, derisa në Serbi KOMRA ende nuk ka fituar mbështetjen e élites politike.

Mungesa e përkrahjes nga politikanët në Serbi vë në pyetje rregullin e parë, të cilin duhet ta plotësojnë komisionet e së vërtetës. Për dallim nga Komisioni i Koshtunicës për të vërtetën dhe pajtimin, KOMRA gjëzon përkrahjen e gjerë të shoqërisë civile nga gjithë territorët e ish-RSFJ-së, por për të filluar me punë duhet të ketë pëlqimin e të gjitha shteteve. Pëlqimi i pushtetit është esencial sepse shtetet pasuese të RSFJ-së duhet ta nënshkruajnë marrëveshjen ndërkombëtare për themelimin KOMRA-s. Ky komision i plotëson të gjitha kërkosat tjera që kërkohen për komisionin e së vërtetës. Qëllimet janë përkufizuara në nenin 13 të propozimstatutit, kurse një shkeljet e rënda të të drejtave të njeriut numërohen (neni 1): vrasjet, sklavërimi, burgimi i paligjshëm, torturimi, zhdukjet e dhunshme, deportimi dhe zhvendosja e dhunshme e banorëve, diskriminimi sistematik sikurse edhe shkeljet tjera të të drejtave të njeriut të parapara me konventat ndërkombëtar për të drejtat e njeriut, të cilat i obligojnë të gjitha shtetet palë në marrëveshje, e për të cilat Komisioni vlerëson se për nga veçoritë dhe pasojat e tyre kanë karakter "të shkeljeve të rënda të të drejtave të njeriut". Autorët e propozimstatutit u përcaktuan për dy mënyra për të siguruar bashkëpunimin me të gjithë personat që mund të ndihmojnë në zbulimin e faktave. Mënyra e parë është ngritja e kallëzimeve penale për të siguruar prezencën e personit, kurse tjetra nxitja duke autorizuar Komisionin që t'iu propozojë kryesve falje të pjesëshme apo zbutje të dënimit, me kusht që kjo të mos bie ndesh me ligjin dhe nësse kryesi i jep Komisionit të dhëna të rëndësishme. Për financimin e kësaj nisme do të ishin përgjegjëse shtetet e krijuara në

territorin e RSFJ-së, kurse një pjesë e mjeteve do të mund të sigurohej nga donacionet e organizatave ndërkombëtare dhe personat juridik vendor.¹⁵⁷ Komisioni do të duhej që ta publikojë Raportin përfundimtar tre muaj para përfundimit të mandatit të tij. Parashihet që raporti iku dorëzohet shefave të shteteve kontraktuese, kurse duhet të jetë edhe në dispozicion të publikut.

Të përfundojmë: në bazë të kritereve të përcaktuara më herët, mund të themi se nëse elitat politike në shtetet e krijuara pas shpërbërjes së RSFJ-së pajtohen me themelimin e KOMRA-s, në këto hapësira do të formohet komisioni i parë i së vërtetën, i cili ka parakushte të mira për punë të suksesshme.

Përfundim

Komisionet e së vërtetës janë mekanizma të drejtësisë tranzicionale, të cilët mund të ndihmojnë në masë të madhe në ndërtimin e paqes në shoqëritë e paskonflikitit. Në fokusin e interesimit të tij gjenden viktimat, kurse qëllimi është të shqiptojë dënimë por të hulumtojë shkeljet e të drejtave të njeriut, dhe si të tilla ato nuk i zëvendësojnë gjykatat, por vetëm i plotësojnë ato. Kryetari i Argentinës, Raul Alfonsin, për komisionin e së vërtetës në vendin e tij theksoi: „Qëllimi ynë nuk ishte aq shumë të dënojmë por, të parandalojmë: të sigurojmë që ajo që ka ndodhur të mos përsëritet në të ardhme.“¹⁵⁸ Serbia akoma nuk e ka shfrytëzuar këtë mekanizëm për ballafaqim me të kaluarën. Përpjekja e parë, në të cilën janë shpenzuar më shumë se tre vite, nuk kishte themelë të mira për punë dhe pas vetes nuk la gjurmë (me përjashtim të hutimit të qytetarëve që merren me hulumtimin e çështjeve të komisioneve të së vërtetës). Shansi i dytë, KOMRA, është shumë më mirë e menduar dhe ka gjasa të shkëlqyeshme për plotësimin e qëllimeve të saj. Megjithatë, hulumtimi i opinionit publik në Serbi, në vitin 2011 tregoi se për KOMRA-n nuk kishin dëgjuar 75% e të pyeturve, ndërsa nga ata 25% që kishin dëgjuar 20% e përkrahin punën e Komisionit, 36% kryesisht e përkrahin, 22% po dhe jo, 5% kryesisht jo dhe 17% nuk e përkrahin. Për KOMRA-n në Serbi akoma nuk është deklaruar as qeveria, prandaj na mbetet vetëm të shpresojmë se Ekipi rajonal i avokuesve publikë do ta përmbrush qëllimin e vet dhe se Serbia dhe rajoni do ta kenë komisionin e parë të së vërtetës.

¹⁵⁷ Në propozimstatut nuk thuhet se sa përqind të buxhetit do ta përbijnë donacionet. Përkundër faktit se donacionet janë të mirëseardhura, për shkak të gjendjes së keqe financiare të shteteve themeluese të KOMRA-s, konsiderojmë se ky komision nuk duhet të mbështetet në donacione (posaçërisht jo për shpenzimet e planifikuar), por se të gjitha shpenzimet e saj duhet të mbulohen nga shtetet themeluese.

¹⁵⁸ Raul Alfonsin, *Kurrë më në Argentinë*, Zhurnali i Demokracisë volumi 4, Nr. 1 (1993), faqe 378.

Rasti Haradinaj dhe të tjerët

Genc Nimoni

Më 04 mars 2005, prokurorja Carla del Ponte, në Tribunalin Penal Ndërkontrollor për ish-Jugosllavinë, paraqiti aktakuzë kundër Ramush Haradinajt, Idriz Balajt dhe Lah Brahimajt.

Tre të pandehurit u akuzuan për krime kundër njerëzimit dhe për shkelje të ligjeve dhe zakoneve të luftës duke i ngarkuar me 37 pikë të aktakuzës.¹⁵⁹

Historik i shkurtër për të akuzuarit

Ramush Haradinaj (1968) i njohur me nofkën "Smajl" ka lindur në Gllogjan të komunës së Deçanit. Gjatë kohës së luftës ishte komandant në Ushtrinë Çlirimtare të Kosovës (tutje UÇK), në zonën e Dukagjinit. Zona Operative e Dukagjinit, përfshinte një territor mjaft të madh të komunave të Pejës, Deçanit, Gjakovës, Istogut, Klinës. Haradinaj mbahti pozitën e komandantit deri në përfundimin e luftës në mes të UÇK-së dhe forcave serbe. Pas përfundimit të luftës, në qershor 1999 dhe pas transformimit dhe çmilitarizimit të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës dhe shëndrimit të saj në Trupat Mbrotëse të Kosovës, në shtator 1999, (tutje TMK), Haradinaj iu bashkua TMK-së dhe u bë komandant në Grupin e Dytë Rajonal të TMK-së, me qendër në Prizren. Në vitin 2000 Haradinaj tërhoqi nga TMK-ja për të formuar partinë e tij politike Aleanca për Ardhmërinë e Kosovës

(tutje AAK). Ndërsa në kohën e ngritjes së aktakuzës, Haradinaj po mbante pozitën e kryeministrit në institucionet e përkohëshme të vetëqeverisjes, të cilat ishin krijuar nga Misioni i Kombeve të Bashkuara në Kosovë (tutje UNMIK). Pasi që aktakuza u bë publike, Haradinaj dha dorëheqje nga qeveria dhe u nis për në Hagë.¹⁶⁰

Idriz Balaj (1971) i njohur me nofkën "Togeri", ka lindur në fshatin Gllarevë të komunës së Klinës. Balaj gjatë kohës së luftës ka qenë pjesëtarë i UÇK-së. Ai mbajti pozitën të komandantit të njësitetit special, i njohur si "Shqiponjat e zeza". Kjo njësi speciale ishte krijuar për të ndërhyrë shpejt në rastet të caktuara. Pas përfundimit të luftës Balaj u inkadrua në TMK dhe mbante gradën major. Idriz Balaj është akuzuar dhe denuar në vitin 2002 nga Gjykata e Qarkut në Pejë për vepra penale të kryera pas luftës, për të cilat ai e u denua me burgim prej 13-vjetësh. Në kohën kur Tribunali Penal Ndërkontrollor për ish-Jugosllavinë kishte filluar procedurat kundër të pandehurve, Balaj ishte në vuajtje të denimit.¹⁶¹

Lah Brahimaj (1970), i njohur me mofkën "Magjupi", ka lindur në fshatin Jabllanicë të komunës së Gjakovës. Brahimaj është i afërm i ngshtë me Ramush Haradinajn. Gjatë kohës së luftës Brahimaj ishte pjestarë i UÇK-së dhe vepronte si zëvendëskomandant i Shtabit Operativ të Dukagjinit. Në

159 Sipas aktakuzës kundër Ramush Haradinaj, Idriz Balaj dhe Lahi Brahimaj, e ngritur nga prokurorja e Tribunalit të Hages Carla Del Ponte me 4 mars 2005.

160 http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/cis/sq/cis_haradinaj_et_al.pdf.

161 Ibid.

atë kohë ai ishte ndërlidhësi në mes Zonës Operative të Dukagjinit me Shtabin e Përgjithshëm të UÇK-së. Në kohën kur u arrestua, Brahimaj ishte oficer me gradë në TMK.¹⁶²

Aktakuza

Të pandehurit në aktakuzën e prokurores Del Ponte akuzohen se, në mes 01 marsit 1998 dhe 30 shtatorit 1998 në Kosovë, duke vepruar apo mosvepruar kishin kryer krimë kundër njerëzimit dhe kishin shkelur ligjet dhe zakonet e luftës.¹⁶³

Në këtë kohë në Kosovë ishte duke u zhvilluar lufta në mes UÇK-së dhe forcave serbe. Dhe sipas aktakuzës së prokurores Del Ponte, viktimat, për të cilat akuzohen të pandehurit, nuk kishin marrë pjesë aktive në luftë dhe ishin civilë serbë ose jo serbë dhe bashkëpunëtorë të serbëve.¹⁶⁴ Sipas aktakuzës nga viktimat kishte edhe civilë shqiptarë e romë, për të cilët UÇK-ja besonte se nuk po bashkëpunonin me të ose po i bën rezistencë asaj.¹⁶⁵ Këto viktima u vunë në shënjestë për përndjekje dhe keqtrajtim, duke përfshirë edhe kërcënime, rrëmbime, burgime, rrahje, tortura dhe vrasje. Të gjithë aktakuzët thuhet se krimet kundër njerëzimit ishin një sulm sistematik kundër popullatës civile serbe, shqiptare, rome dhe egjiptiane që u bë në komunat e Deçanit, Pejës, Gjakovës, Istogut dhe Klinës. Ndërsa veprimet dhe mosveprimet e të pandehurve konsideroheshin se ishin bërë që t'i diskriminonin viktimat në bazë fetare, politike, ose racore.¹⁶⁶

Të pandehurit, sipas aktakuzës, individualisht, akuzohen se kanë planifikuar, nxitur, urdhëruar, kryer ose kanë ndihmuar në kryerjen e krimeve kundër njëzimit dhe shkeljen e rregullave të luftës. Pretendimet e prokurorisë, në aktakuzë, ishin se të pandehurit përbënin një ndërmarrje të përbashkët kriminale.¹⁶⁷

Ndërmarrja e përbashkët kriminale thuhet se ka filluar në prill të 1998, ose edhe më herët dhe vazhdoi deri në shtator 1998. Anëtarët e kësaj ndërmarrjeje kriminale, në aktakuzë, thuhet se janë të akuzuarit, bashkë me ushtarë të tjera të

UÇK-së, që kanë marrë pjesë në ndërmarrje kriminale në mënyrë të ndërgjegjshme me qëllim që t'i kryejnë krimet e përshkruara në aktakuzë, në mesin e të cilëve edhe Daut Haradinaj, Frashër Haradinaj, Shkëlzen Haradinaj, Nasim Haradinaj, Zeqir Nimonaj, Luan Përvorfi, Krist Përvorfi, Nazim Brahimaj, Naser Brahimaj, Alush Agushi, Myftar Brahimaj, Pjetër Shala, Arbnor Zejneli dhe Azem Veseli.¹⁶⁸

Aktakuza ngarkonte Ramush Haradinajn se mori pjesë në ndërmarrje të përbashkët kriminale ndër të tjera: nëpërmjet këtyre veprimeve ose mosveprimeve si komandant i Zonës Operative të Dukagjinit, ka mundësuar që UÇK-ja, nën kontrollin e tij, të vepronët në mënyrë të strukturuar dhe të disiplinuar, duke kontrolluar, planifikuar dhe organizuar operacionet e UÇK-së, duke lejuar që UÇK-ja, nën drejtimin e tij, të krijonte një sistem përrëmbime, vrasje, burgosje dhe forma të tjera të keqtrajtimit të civilëve serbë, shqiptarë dhe romë/egjiptianë, të cilët bashkëpunonin ose mendohej se bashkëpunonin me forcat serbe ose nuk e përkrahnin UÇK-në, duke përashtuar të gjithë rivalët e forcave të UÇK-së, si Forcat e Armatosura të Republikës së Kosovës (FARK) nga Zona Operative e Dukagjinit, me qëllim që t'u siguronte ushtarëve të tij mundësinë për të mbizotëruar në zonë dhe për të përndjekur civilë, duke e përdorur shtëpinë e vet si qendër operative dhe duke i shfrytëzuar burimet e tjera të familjes Haradinaj dhe përkrahjen e anëtarëve të familjes së tij për të fuqizuar më tej pushtetin e tij, duke synuar, ndër të tjera, zbatimin e ndërmarrjes së përbashkët kriminale, duke përfshirë edhe përndjekjen e civilëve, duke miratuar krijimin e njësisë "Shqiponjat e Zeza" që kreu sulme ndaj civilëve dhe i keqtrajtoi ata, duke emëruar dhe mbajtur të bashkakuzuarin Idriz Balaj, si komandant të "Shqiponjave të Zeza", duke emëruar Lahi Brahimajn dhe më pas, Nazmi Brahimajn si zëvendëskomandant të Shtabit Operativ të Dukagjinit dhe si ushtarak përgjegjës i UÇK-së në objektin e burgut të Jabllanicës, ku u mbajtën dhe u keqtrajtuan civilë, duke planifikuar, ngritur dhe vënë në funksionim objektin e burgut në Jabllanicë, i cili u përdor për mbajtjen e paligjshme dhe keqtrajtimin e civilëve; duke miratuar dhe inkurajuar sjelljen kriminale të të bashkakuzuarve të tij dhe ushtarëve të UÇK-së, kur ai ishte i pranishëm në objektin

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Aktakuza e datës 4 mars 2005, Lënda Nr. IT-04-84-I. <http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/ind/sq/050304.htm>.

¹⁶⁴ Ibid, 15.

¹⁶⁵ Ibid, 16.

¹⁶⁶ Aktakuza e datës 4 mars 2005, aktakuza e përgjithshme.

¹⁶⁷ Aktakuza e datës 4 mars 2005, pjesa e përgjegjësisë individuale, 21.

¹⁶⁸ Aktakuza e datës 4 mars 2005, pikat prej 20 – 25 të pjesës së përgjegjësisë individuale.

e burgut në Jabllanicë, duke kontrolluar burgosjen, lirimin, ose trajtimin mjekësor të civilëve të mbajtur nga UÇK-ja në Zonën Operative të Dukagjinit, përfshirë objektin e burgut të Jabllanicës, duke miratuar dhe inkurajuar sjelljen kriminale të të bashkakuzuarve të tij dhe të vartësve të tjerë në Zonën Operative të Dukagjinit, në vende si objekti i burgut në Jabllanicë, duke dhënë miratimin e tij të heshtur përekzekutimin e personave të burgosur dhe nëpërmjet vepprimeve dhe mosveprimeve të tij në veprimtaritë kriminale të përshkruara në këtë aktakuzë, ku ai nxiti, urdhëroi, kreu ose ndihmoi dhe inkurajoi krimet e përshkruara në aktakuzë.¹⁶⁹

Aktakuza ngarkonte edhe Idriz Balajn se mori pjesë në ndërmarrjen e përbashkët kriminale, ndër të tjera, nëpërmjet këtyre vepprimeve ose mosveprimeve: duke bashkëpunuar ngushtë si komandant i "Shqiponjave të Zeza" me Ramush Haradinajn dhe duke dhënë përkrahje të drejtpërdrejtë operative për veprimtaritë kriminale të UÇK-së në Zonën Operative të Dukagjinit, duke miratuar dhe inkurajuar sjelljen kriminale të anëtarëve të "Shqiponjave të Zeza" që ishin vartësit e tij dhe atë të anëtarëve të tjerë të UÇK-së, duke miratuar dhe inkurajuar sjelljen kriminale të të bashkakuzuarve të tij dhe ushtarëve të tjerë të UÇK-së në objektin e burgut në Jabllanicë, nëpërmjet vepprimeve dhe mosveprimeve të tij në veprimtaritë kriminale të përshkruara në këtë aktakuzë, ku ai planifikoi, kreu, ose ndihmoi dhe inkurajoi krimet e përshkruara sipas aktakuzës.

Po ashtu, edhe Lahi Brahimaj akuzohej se mori pjesë në ndërmarrjen e përbashkët kriminale, ndër të tjera, nëpërmjet këtyre vepprimeve ose mosveprimeve: duke bashkëpunuar ngushtë si zëvendëskomandant i Shtabit Operativ të Dukagjinit dhe si komandant në UÇK-së me Ramush Haradinajn dhe duke dhënë përkrahje të drejtpërdrejtë operative për veprimtaritë kriminale të UÇK-së në Zonën Operative të Dukagjinit, duke drejtuar objektin e burgut në Jabllanicë, së paku prej prillit 1998 deri më 5 korrik 1998 ose rreth kësaj date, për zbatimin e ndërmarrjes së përbashkët kriminale nëpërmjet burgosjes dhe keqtrajtimit të civilëve, duke miratuar dhe inkurajuar sjelljen kriminale të të bashkakuzuarve të tij dhe të ushtarëve të tjerë të UÇK-së në objektin e burgut në Jabllanicë gjatë asaj periudhe kohore dhe më pas, së paku deri në mes të shtatorit 1998, duke miratuar dhe

inkurajuar sjelljen kriminale të ushtarëve të UÇK-së, ndërta edhe të policisë ushtarakë dhe persona të tjerë, të cilët sulmuan dhe ndryshe keqtrajtuan civilë në Zonën Operative të Dukagjinit, dhe prej vepprimeve dhe mosveprimeve të tij në veprimtaritë kriminale të përshkruara në këtë aktakuzë, ai planifikoi, nxiti, urdhëroi, kreu ose ndihmoi dhe inkurajoi krimet e përshkruara në aktakuzë.¹⁷⁰

"Ky qëllim, i cili domosdoshmërisht mundëson kryerjen e krimeve kundër njerëzimit dhe shkeljen e ligjeve ose zakoneve të luftës, ishte konsolidimi i kontrollit të plotë të Ushtirisë Çlirimtare të Kosovës mbi Zonën Operative të Dukagjinit të UÇK-së nëpërmjet sulmeve dhe përndjekjeve të drejtuara ndaj pjesëve të caktuara të popullatës civile të atjeshme: dmth. largimi i paligjshëm i civilëve serbë prej ragonit dhe shtypja me forcë dhe dhunë e çdo bashkëpunimi të vërtetë ose në dukje me serbët nga ana e civilëve shqiptarë ose romë të atjeshëm. Qëllimi kriminal përfshinte kërcënimet, rrëmbimet, burgimet, rrahjet, torturat dhe vrasjet e civilëve, që u vunë në shënjestër, në shkelje të Neneve 3 dhe 5 të Statutit të Tribunalit" thuhet në aktakuzë".¹⁷¹

Gjatë muajve të mëvonshëm, brenda Zonës së Dukagjinit, UÇK-ja, nën komandën dhe kontrollin Haradinajt, vazhdoi me sulme të ngjashme ndaj civilëve serbë dhe romë-egjiptianë, dhe ndaj civilëve shqiptarë, që konsideroheshin si bashkëpunëtorë thuhej në aktakuzë, dhe të cilët nuk merrnin pjesë në luftime. Sipas aktakuzës UÇK-ja, nën udhëheqjen e Haradinajt, thuhet se ka kryer shumë rrëmbime në zonën e Dukagjinit, dhe dhjetëra civilë u zhdukën. Midis marsit dhe shtatorit 1998, në komunat e Zonës së Dukagjinit, përvëç atyre, që janë përmendur në këtë aktakuzë, së paku 25 policë serbë u vunë në shënjestër dhe më shumë se 60 civilë, serbë dhe shqiptarë, u rrëmbyen dhe më pas shumë prej tyre u vranë.¹⁷²

Më 4 korrik 1998, Haradinaj akuzohej se bashkë me ushtarët e Shtabit të tij në Gllogjan, rrahën, poshtëruan dhe lënduan rëndë katër anëtarë të FARK-ut, të cilët po kalonin nëpër këtë rajon për të marrë një kontingjent armësh që do të vinte nga Shqipëria.¹⁷³

Që prej gjysmës së dytë të majit 1998, në këtë shtab në Jabl-

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Aktakuza e datës 4 mars 2005, pikat prej 26 – 30 – Ndërmarrja e përbashkët kriminale.

¹⁷¹ Aktakuza e datës 4 mars 2005; <http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/ind/sq/050304.htm>.

¹⁷² Ibid, 35.

¹⁷³ Ibid, 36.

lanicë u ngrit një qendër e improvizuar burgimi. Nga kjo kohë deri në gusht 1998 atje u mbajtën, rrahën dhe torturuan të paktën 12 persona, të identifikuar dhe katër të paidentifikuar, të gjithë mospjesëmarrës në luftime. Për njérin dihet që ka vdekur si pasojë e rrahjeve në qendrën e burgimit të UÇK-së në Jabllanicë. Të tjerët janë ende të zhdukur.¹⁷⁴

Gjatë fundit të gushtit dhe fillimit të shtatorit 1998, forcat serbe nisën një kundërofensivë dhe rimorën përkohësisht rajonin rrëth Gllogjanit. Një ekip serb i mjekësisë ligjore për vendin e krimtit kreu një hetim afër kanalit që shkon në Liqenin e Radoniqit, në fermën *Ekonomia* në Irzniq dhe në rrugën që shkon në fshatin Dashinoc. Më 12 shtator 1998, sipas aktakuzës, ekipi gjeti së paku 30 kufoma ose mbetje të pjesshme të kufomave në rajonin e kanalit të Liqenit të Radoniqit, gjashtë kufoma në fermën *Ekonomia* dhe të paktën tri kufoma në rrugën që çon ne Dashinoc.¹⁷⁵

Disa prej këtyre mbetjeve të kufomave janë identifikuar si civilë serbë, romë dhe shqiptarë, të cilët u zhdukën midis prillit dhe pjesës së parë të shtatorit 1998 në rajonin e Dukagjinit.¹⁷⁶

Dymbëdhjetë prej mbetjeve të gjetura në vendet e sipërpërmendura u identifikuani prej autoriteteve serbe me anë të procedurave tradicionale të identifikimit. Sipas aktakuzës këtu përfshihen: Vukosava Markoviq dhe Darinka Kovaç, Milovan Vllahoviq, Millosh Radunoviq, Sllobodan Radosheviq, Hajiullah Gashi, Isuf Hoxha, Ilira Frrokaj, Tush Frrokaj, Ilia Antiq, Haxhi Seferaj, Vellizar Stoshiq, Safet Kuqi, Zdravko Radunoviq dhe Pal Krasniqi. Megjithatë, ende pa u identifikuar kanë mbetur edhe 22 trupa, të cilat duket se kanë shenja dhune.¹⁷⁷

Fillimi i gjykimit dhe aktgjykimi I

Paraqitura e parë e të tre të akuzuarve u bë para Gjykatësit Carmel Agius, më 14 mars 2005. Secili nga të akuzuarit u deklarua se nuk ishte fajtor për akuzat.¹⁷⁸

Në vendimin e saj, të datës 03 prill të vitit 2008, Dhoma Gjyqësore e shpall Ramush Haradinajn të pafajshëm për të gjitha pikat e Aktakuzës. Dhoma Gjyqësore urdhëroi gjithashtu që Ramush Haradinaj të lirohet menjëherë nga Njësia e Paraburgimit të Kombeve të Bashkuara. Dhoma Gjyqësore, me përfjashtim të Gjykatësit Höpfel, e shpall Idriz Balajn të pafajshëm për të gjitha pikat e Aktakuzës.¹⁷⁹

Ndryshe nga dy të parët, Dhoma Gjyqësore e shpallë Lahi Brahimajn fajtor për akuzat e mëposhtme të Aktakuzës: Pika 28: torturë si shkelje e ligjeve ose zakoneve të luftës; Pika 32: Torturë dhe trajtim mizor si shkelje e ligjeve apo zakoneve të luftës; por e shpall Lahi Brahimajn të pafajshëm për të gjitha pikat e tjera të Aktakuzës.

Përfundimisht Dhoma Gjyqësore e dënon Lahi Brahimajn me një dënim 6 vjet burg.¹⁸⁰

Në arsyetimin e saj Dhoma Gjyqësore ka dëgjuar dëshmi në lidhje me një numër relativisht të pakët incidentesh. Për më tepër, dëshmitë shpeshherë nuk kanë kaq të sakta sa të mund të përcaktohet se kush ishte apo ishin përgjegjës për incidentet dhe nëse incidentet në fjalë ishin pjesë të një sulmi më të madh kundër popullsisë civile.¹⁸¹

Provat e paraqitura lidhur me pretendimin në Aktakuzë se UÇK-ja rrëmbeu 60 civilë dhe më vonë vranë shumë prej tyre, nuk mjaftojnë për të vërtetuar se u rrëmbyen kaq civilë, se shumë prej tyre u vranë dhe se UÇK-ja mban përgjegjësinë për veprimet e pretenduara. Provat tregojnë se shumë njerëz në zonë kishin dëgjuar për incidente të veçanta të lartpërmendura, dhe me gjasë kjo do të ketë përhapur panik në popullsinë serbe, dhe si pasojë do të ketë ndikuar në ikjen e serbëve prej shtëpive të tyre.¹⁸²

143

Ndër dëshmitarët e shumtë, dëshmoi edhe dëshmitari 60. Ai dëshmoi se në fillim të vitit 1998, ishin nëntë shtëpi serbe në Dashinoc të komunës së Deçanit, por në fillim të marsit 1998, serbët e fshatit dhe të fshatrave përreth filluan të lar-

¹⁷⁴ Ibid, 37.

¹⁷⁵ Ibid, 40.

¹⁷⁶ Ibid, 39.

¹⁷⁷ Paraqitura e faktëve - Aktakuza e datës 4 mars 2005.

¹⁷⁸ Paraqitura e parë e Haradinajt dhe të tjerëve para Tribunalit: <http://www.youtube.com/watch?v=2l8m73MzmmU>.

¹⁷⁹ Aktgjykimi i Tribunalit të Hagës i datës 3 prill 2008 - Lënda Nr.: IT-04-84-T; <http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/tjug/sq/080403.pdf>.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Aktgjykimi i Tribunalit të Hagës i datës 3 prill 2008 - Lënda Nr.: IT-04-84-T.

¹⁸² Aktgjykimi i Tribunalit të Hagës i datës 3 prill 2008 - Lënda Nr.: IT-04-84-T – Përfundimi, pika 118.

goleshin nga frika prej UÇK-së. Fqinjë serbë u përpoqën të bindnin dëshmitarin se ishte më e sigurt që ai të shkonte në një vend tjetër dhe të mos rrinte aty.¹⁸³

Në bazë të provave të marra Dhoma Gjyqësore përfundon se keqtrajtimi, transferimi i dhunshëm dhe vrasja e civilëve serbë dhe romë dhe të civilëve shqiptarë të Kosovës, të cilët konsideroheshin si bashkëpunëtorë të forcave serbe, ose ndryshe si mospërkrashës të UÇK-së (qoftë si grupe të veçanta apo bashkërisht), nuk ishin në një shkallë apo shpeshtësi të tillë që të mundësojnë përfundimin se u krye një sulm kundër popullsisë civile.

Gjithashtu Dhoma Gjyqësore konkludon se disa viktima u zgjodhën kryesisht për shkaqe individuale, për shembull se kishin apo mendohej se kishin lidhje me pushtetin serb apo për arsyë të tjera, dhe jo si anëtarë të popullsisë civile.¹⁸⁴

Dëshmitë e drejtëpdrejta, që disponon Dhoma Gjyqësore, sipas saj nuk janë të mjaftueshme për të arritur në përfundimin se ka ekzistuar një ndërmarrje e përbashkët kriminale, qëllimi i së cilës ka qenë kryerja e krimeve kundër njerëzimit të paraqitura në Aktakuzë.¹⁸⁵

Apelimi i aktgjykimit

144

Por, vendimin e Dhomës Gjyqësore e apeloi Prokuroria, po ashtu edhe Brahimaj. Prokuroria u ankua ndaj këtij vendimi me 21 qershori të vitit 2008, duke kërkuar rigjykim të pjesshëm të rastit Haradinaj dhe bashkëluftëtarëve të tij, Idriz Balaj e Lahi Ibrahimaj, me arsyetimin se i kishin dy dëshmitarë kyç, të cilët sipas tyre kishin qenë të frikësuar të dëshmojnë më herët.

Seanca mbi apelimet u zhvillua më 28 tetor 2009. Në pikën e parë të apelit të saj Prokuroria argumentoi se Dhoma Gjyqësore gaboi kur refuzoi kérkesat e Prokurorisë për kohë shtesë për shfrytëzimin e të gjitha hapave të arsyeshme për të mundësuar dhënie dëshmie prej dy dëshmitarëve kyç dhe urdhëroi mbylljen e procedimit të çështjes së Prokurorisë para marrjes së këtyre masave të arsyeshme.

Prokuroria pretendoi se këta dëshmitarë zotëronin prova të drejtëpdrejta në lidhje me fajësinë e të tre të akuzuarve, dhe këta dëshmitarë refuzuan të dëshmonin për shkak të kërcënimive dhe frikës. Rrjedhimisht në parashtrimin e vet Prokuroria kërkoi rigjykim në lidhje me disa pika.¹⁸⁶

Në pikën e dytë të apelit të saj, Prokuroria kundërshtoi dhënien e pafajësisë Idriz Balajt prej Dhomës Gjyqësore në lidhje me ndihmë dhe inkurajim në vrasjen e tri grave duke argumentuar se Dhoma Gjyqësore gaboi kur konkludoi se nuk ishin plotësuar kushtet e synimit kriminal dhe veprimit të fajshëm të ndihmës dhe inkurajimit. Dhoma e Apelit nuk ka konstatuar gabim në zbatimin e standardeve ligjore për ndihmë dhe inkurajim nga ana e Dhomës Gjyqësore dhe rrëdhimi i hedh poshtë këtë pikë. Në pikën e tretë të apelit, Prokuroria kundërshton konkluzionet e Dhomës Gjyqësore në lidhje me përdhunimin, torturimin dhe trajtimin mizor të Dëshmitares 61 dhe trajtimin mizor të Dëshmitarit 1.¹⁸⁷

Për arsyet e shtjelluara në Aktgjykim, Dhoma e Apelit e rrëzoit argumentin e Prokurorisë dhe la në fuqi pafajësinë e Z. Balaj në lidhje me këtë pikë. Pas analizimit të provave në dispozicion të Dhomës Gjyqësore, Dhoma e Apelit gjykoi se megjithëse Dëshmitari 1 nuk ishte viktimë e një veprimi ose mosveprimi të qëllimshëm me pasojë vuajtjeje të rëndë fizike, trajtimi i shkaktoi atij vuajtje të rëndë mendore dhe përbënte sulm të rëndë kundër dinjitetit njerëzor të Dëshmitarit 1, i cili u neutralizua duke e hedhur në një pus dhe u veçua prej bashkëshortes së tij, e cila ndodhej në duar të ushtarëve të armatosur të UÇK-së. Rrjedhimisht Dhoma e Apelit miratoi pjesërisht pikën e apelit të Prokurorisë dhe rrëzoit konkluzionin e Dhomës Gjyqësore se trajtimi i Dëshmitarit 1 nuk përbënte trajtim mizor. Mirëpo megjithëse Prokuroria provoi se ushtarët e UÇK-së kryen trajtim mizor kundër Dëshmitarit 1, nuk u provua se Z. Balaj ishte përgjegjës në lidhje me trajtimin mizor për format e përgjegjësisë pretenduar prej Prokurorisë. Rrjedhimisht Dhoma e Apelit lë në fuqi pafajësinë e Z. Balaj në lidhje me këtë pikë. Më tej vijojmë me nëntëmbëdhjetë pikat e apelit të Lahi Brahimajt, ku ai kërkon që Dhoma e Apelit të shfuqizojë verdiktin e fajësisë së tij në lidhje me torturimin dhe trajtimin mizor të Dëshmitarëve 6 dhe 3 dhe kundërshton dënimin e tij.¹⁸⁸

183 Ibid.

184 Aktgjykimi i Tribunalit të Hagës i datës 3 prill 2008 - Lënda Nr. IT-04-84-T – Përfundimi, pika 122.

185 Aktgjykimi i Tribunalit të Hagës i datës 3 prill 2008 - Lënda Nr. IT-04-84-T – Përfundimi, pika 475.

186 Lënda IT-04-84; http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/cis/sq/cis_haradinaj_et_al.pdf.

187 Aktgjykimi i Dhomës së Apelit – Përbledhje e aktgjykimit, 21 korrik 2010; <http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/acjug/sq/100721.pdf>.

188 Ibid.

Në pikat 1 dhe 2 të apelit, Z. Brahimaj pretendon se Dhoma Gjyqësore bëri gabime të shumta kur konkludoi se ai ishte përgjegjës për torturimin e Dëshmitarit 6. Për arsyet e parashtruara në Aktgjykim, Dhoma e Apelit i hedh poshtë këto pika. Në pikat 3-8 të apelit, Z. Brahimaj ngrit kundërshtime të shumta ndaj konkluzioneve të Dhomës Gjyqësore se ai ishte përgjegjës për torturimin dhe trajtimin mizor të Dëshmitarit 3. Për arsyet e parashtruara në Aktgjykim, Dhoma e Apelit i hedh poshtë këto pika. Në pikën 9 të apelit, Z. Brahimaj parashtron se Dhoma Gjyqësore gaboi në verdiktin e fajësisë së tij për torturimin e Dëshmitarit 3, me arsyetimin se Prokuroria nuk mundi të provojë domosdoshmërinë e ndonjë prej motiveve të keqtrajtimit të Dëshmitarit 3 për fajësinë e torturimit. Dhoma e Apelit ka konkluduar se Prokuroria nuk argumentoi fakte materiale për një prej motiveve që përbëjnë bazën e fajësimit për torturim dhe se Dhoma Gjyqësore kishte gabuar sepse Zotit Brahimaj nuk iu dha paralajmërimi i duhur për bazën e akuzës së fajësisë së torturimit.

Për arsyet e parashtruara në Aktgjykim, Dhoma e Apelit i hedh poshtë këto pika dhe lë në fuqi dënimin e Z. Brahimaj.¹⁸⁹

Kthimi i rastit në rigjykim

Në lidhje me apelimin e Prokurorisë, Apeli miraotn Pikën 1 të Apelit të Prokurorisë, me përjashtim të gjykatësit Robinson, dhe shfuqizon vendimin e Dhomës Gjyqësore:¹⁹⁰

- (a) që shpalli të pafajshëm Ramush Haradinajn dhe Idriz Balajn për pjesëmarrje në një ndërmarrje të përbashkët kriminale për kryerjen e kimeve në shtabin dhe burgun e UÇK-së në Jabllanicë në lidhje me Pikat 24, 26, 28, 30, 32, dhe 34 të Aktakuzës;
- (b) që shpalli të pafajshëm Lahi Brahimajn për pjesëmarrje në një ndërmarrje të përbashkët kriminale për kryerjen e kimeve në shtabin dhe burgun e UÇK-së në Jabllanicë në lidhje me Pikat 24, 26, 30, dhe 34 të Aktakuzës;
- (c) që liroi prej përgjegjësisë penale individuale Ramush Haradinajn, Idriz Balajn, dhe Lahi Brahimajn në lidhje

me Pikat 24 dhe 34 të Aktakuzës; dhe

- (d) që liroi prej përgjegjësisë penale individuale Lahi Brahimajn në lidhje me Pikën 26 të Aktakuzës, dhe urdhëron që Ramush Haradinaj, Idriz Balaj, dhe Lahi Brahimaj të rigjykohen në lidhje me këto pika.

Apeli hedh poshtë Pikën 2 të Apelit të Prokurorisë, miraton pjesërisht dhe hedh poshtë pjesërisht, Pikën 3 të Apelit të Prokurorisë dhe lë në fuqi pafajësinë e Idriz Balajt në lidhje me Pikën 37.

Në lidhje me apelin e Lahi Brahimajt, hedh poshtë Pikat 1-8, miraton pjesërisht dhe hedh poshtë pjesërisht, Pikën 9 të Apelit të Lahi Brahimajt dhe lë në fuqi fajësinë e Lahi Brahimajt në lidhje me Pikën 28. Apeli gjithashtu hedh poshtë Pikat 10-19 të Apelimit të Lahi Brahimajt; lë në fuqi dënimin e Lahi Brahimajt.¹⁹¹

Shpallja e Aktgjykimit II

Por, pas rigjykimit Dhoma e Apelit shpalli vendimin e saj me 29 nëntor 2012, ku të gjithë të pandehurit u shpallën të pafajshëm në të gjitha pikat e akuzës. Dhoma urdhëroi lirimin e të gjithë të pandehurve. Dy dëshmitarët e ashtuquajtur ‘kyç’ nga Prokuroria, kurrë nuk performuan! Njëri nuk erdhi kur u thirr, ndërsa tjetri e ndërrroi deklaratën kur erdhi në gjykim, duke u dënuar kështu 2 muaj burg për ndërrimin e deklaratës së dhënë fillimisht në Prokurori.¹⁹²

Dhoma e Gjykatësve konkludoi se “Prokuroria nuk paraqiti dëshmi të drejtërdrejtë për të provuar se krimet e vërtetuara u kryen në kuadër të Ndërrmarrjeve të Përbashkëta Kriminale” dhe shqyrtoi provat nga Prokuroria për të provuar këtë pretendim.¹⁹³

Dhoma përfundoi se Haradinaj, Balaj dhe Brahimaj nuk janë penalisht përgjegjës si pjesëtarë të Ndërrmarrjes së Përbashkët Kriminale-së, për krimet e akuzuara në Aktakuzë, për çka i liroi tërësisht nga të gjitha pikat e aktakuzës.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Aktgjyki i Dhomës së Apelit – Përbledhje e aktgjykimit, 21 korrik 2010; <http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/acjug/sq/100721.pdf>.

¹⁹⁰ Lënda IT-04-84; http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/cis/sq/cis_haradinaj_et_al.pdf.

¹⁹¹ Ibid.

¹⁹² Aktgjyki i Dhomës Gjyqësore, 29 nëntor 2012 - http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/tjug/sq/121129_summary.pdf.

¹⁹³ Ibid.

¹⁹⁴ Aktgjyki i Dhomës Gjyqësore, 29 nëntor 2012 - http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/tjug/sq/121129_summary.pdf.

Drejtësia tranzicionale në Serbi – Komisionet për verifikimin e së vërtetës

Danijela Ranković

Hyrje

Republika Socialiste Federative e Jugosllavisë u zhduk në luftërat e zhvilluara në republikat dhe krahinën e saj gjatë periudhës prej vitit 1991 deri në vitin 2001. Konfliktet e armatosura të zhvilluara në Slloveni (qershori-korrik 1991), Kroaci (1991-1995), Bosnjë dhe Hercegovinë (1992-1995), Kosovë (1998-1999) dhe në Maqedoni (janar-gusht 2001) u karakterizuan me shkelje masive të të drejtave të njeriut dhe shkelje të rëndë të së drejtës ndërkombëtare humanitare, gjenocid, spastrime etnike, përndjekje dhe deportime të disa qindra mijëra civilëve dhe lanë pas vetes më shumë se 100.000 viktima. Trashëgimia e së kaluarës/luftës paraqet barrë të rëndë për shoqëritë e ndara nacionale të RSFJ-së, të cilat përpiken t'i rregullojnë shtetet e tyre sipas parimeve të demokrative funksionale. Në përpjekje për t'u ballafaquar me trashëgiminë e dhembjes, zemërimit dhe shkeljeve të të drejtave si pasojë e konfliktive, shtetet u janë kthyer një varg mekanizmave të ndryshëm tranzisionale. Drejtësia tranzicionale si mjet npërmjet të cilët shoqëritë në tranzicion luftojnë me trashëgiminë e shkeljeve masive të të drejtave të njeriut në të kaluarën, u ofron shoqërive të pasluftës mekanizmat e vetme të njohura, të provuara dhe bashkëkohore, të cilat u mundësojnë qytetarëve/qytetareve ballafaqimin me të kaluarën/luftën, drejtësi për viktimat, kuptimin dhe pranimin e përgjegjësisë për politikën e luftës si parakusht i domosdoshëm për parandalimin e përsëritjes së krimeve në të ardhmen.

Serbia ka lëshuar shumë mundësi që t'i qaset ballafaqimit me të kaluarën dhe t'i përgatis mekanizmat e drejtësiesë tranzicionale me qëllim të krijimit të parakushteve për vërtetimin e fakteve për konfliktet e armatosura në ish-Jugo-

sllavi dhe marrjen e përgjegjësive për krimet e kryera gjatë këtyre luftërave. Moskuptimi i drejtësisë tranzicionale dhe mungesa e çfarëdo qëllimi të sinqertë të elitave politike në Serbi, që të merren me proceset e ripërtëritjes shoqërore çoi në vendosjen e kulturës së mohimit të rolit të Serbisë në luftërat në ish-Jugosllavi. Ky mohim është më i shprehur në diskursin politik, mediat, sistemin juridik dhe shkollar. Shteti e Serbisë, regjimi i të cilit gjatë luftërave të viteve të 90-ta udhëhoqi politikën e luftës, nuk është në gjendje të ballafaqohet me vërtetësinë e përgjegjësisë serbe për shpërbërjen e Jugosllavisë dhe luftërat që shpërtheny më pas, e as të dënojë politikën nacionaliste dhe në këtë mënyrë të disancohet nga ajo.

Mekanizmat e drejtësisë tranzicionale, të cilat pushteti dhe shoqëria civile i shfrytëzojnë për ballafaqim me shkeljet e rëndë të të drejtave të njeriut, të kryera në të kaluarën janë: gjykimet, komisionet e së vërtetës, programet e reparaçioneve dhe reformat institucionale (ilustracioni dhe verifikimi).

Mbështetja joadekuate politike për institucionet përgjegjëse për zbatimin e masave të drejtësisë tranzicionale reflektohen edhe në punën e tyre. Për këtë flasin edhe të dhënat nga raporti „Drejtësia tranzicionale në vendet post-jugosllave: Raport për vitin 2010-2011“ për vendosjen sistematike të drejtësisë tranzicionale në vendet e dala nga Jugosllavia e Fondit për të Drejtën Humanitare, e përgatitur në bashkëpunim me Fondin për të Drejtën Humanitare në Kosovë, shoqatën „Drejtësia tranzicionale, përgjegjësia dhe kujtesa në Bosnie dhe Hercegovinë“, Qendrën për demokraci dhe drejtësi tranzicionale, Iniciativën e të rinjve për të drejtat e njeriut dhe Qendrën për hulumtim dhe politik-bërje (Cen-

ter for Research and Policy Making). Të dhënat tregojnë se gjykimet pér krimet tē luftës paraqesin formën më tē rëndësishme tē drejtësisë tranzicionale nē shtetet e dala nga Jugosllavia. Vërejtja kryesore që i bëhet punës së gjyqësorit nē lidhje me krimet e luftës është mos-efikasiteti.¹⁹⁵

Rezultatet e gjykimeve pér krimet e luftës nē Serbi janë tē tillë që aktgjykimet nuk kanë sjellë drejtësi pér viktimat, e as publiku nē Serbi nuk është njoftuar pér krimet e kryera nga pjesëtarët e forcave ushtarake dhe policore tē Serbisë. Sankcionimi joadekuat i kryesve tē veprave penale tē krimeve tē luftës bashkë me gjykimet jotransparente pasqyrohen nē qëndrimet e qytetarëve tē Serbisë. Hulumtimet e opinionit publik¹⁹⁶ tregojnë se shumica e qytetarëve dhe qytetareve tē Serbisë (82%) nuk janë tē njoftuar apo dinë fare pak pér punën e Prokurorisë pér Krimet tē Luftës, pérderisa 85% e respondentëve nuk janë nē gjendje tē përmenden asnjë rast tē gjykimit pér krimet tē luftës para gjykatave vendore.

Krijimi i Gjykatës Ndërkombe të Penale pér ish-Jugosllavinë (GjNPJ) kishte pér qëllim që tē sillen para drejtësisë personat përgjegjës pér shkeljet e renda tē së drejtës ndërkombe të humanitare nē territorin e ish-Jugosllavisë dhe nē këtë ményrë tē kontribuojë nē parandalimin e kryerjes së krimeve nē tē ardhmen si dhe vendosjen dhe ruanjtjen e paqes. Pjesa më e madhe e aktgjykimeve tē shpallura nga Tribunali ndihmoi nē ndërprerjen e zinxhirit tē mohimeve tē krimeve dhe mosndëshkimit dhe u vërtetuan faktet dhe përgjegjësitë pér krimet e kryera nē vitet e 90-ta. Tribunali u dha viktimate satisfaksion sepse vuri para drejtësisë individët përgjegjës pér krimet e luftës nē përputhje me përgjegjësitë që kishin dhe përcaktoi përgjegjësinë penale individuale karakteristikat kryesore tē së cilës janë përgjegjësia direkte dhe komanduese.

Hulumtimi i opinionit publik nē Serbi tregon se faktet e vërtetuara nga Tribunali nuk kanë arritur tek ata nē ményrën e duhur dhe pér këtë arsy nuk kanë pasur ndikim te qytetarët dhe qytetaret e Serbisë. Shumica e qytetarëve dhe qytetareve nē Serbi (66%) konsiderojnë se krijimi i Tribunalit tē Hagës ishte i panevojshëm, pérderisa qëndrimin se qëllimi kryesor i gjykimeve pér krimet tē luftës para këtij Tribunalit është që gjithë fajin pér krimet e luftës ta hedh mbi serbët e ndajnë 40% e qytetarëve, kurse krahasuar me hulumtimet e kryera viteve tē kaluara është rritur edhe përqindja e atyre që konsiderojnë se nuk duhet bashkëpunuar me Tribunalin sepse ky bashkëpunim nuk solli asgjë tē mirë. Në raport me vitin 2009 është rritur ndjeshëm përqindja e qytetarëve që mendojnë se Serbia duhet t'i ndihmojë serbëve tē akuzuar nē Hagë, nga 34% nē 43%. Gjysma e respondentëve janë tē mendimit se Radovan Karadxhiq dhe Ratko Mladiç nuk janë përgjegjës pér krimet pér tē cilat po gjykojnë para Tribunalit, pérderisa 23% e respondentëve mendojnë se Mladiçi është përgjegjës. Rezultatet tregojnë se 49% e respondentëve janë tē mendimit se Tribunalit nuk ndihmon nē zbulimin e tē vërtetës edhe pse 90% e qytetarëve nuk ka lexuar asnjë aktgjykim tē Tribunalit, kurse 62% e respondentëve nuk i përcjellin gjykimet apo këtë e bëjnë rrallë. Nga viti nē vit po zvogëlohet numri i njerëzve që e dinë diçka pér krimet e kryera nē territorin e ish-Jugosllavisë ose mund t'i përmenden disa nga këto ngjarje, kurse 49% mendojnë se vrasjet e boshnjakëve nē Srebrenicë përbëjnë gjenocid, që është pér 12% më pak se nē vitin 2009.

Vendimet gjyqësore janë vetëm një pjesë e procesit kompleks tē masave tē drejtësisë tranzicionale, ku përfshihen edhe aktivitetet tjera joligjore. Përpjekjet serioze, siç ishte Ligji pér përgjegjësitë pér shkeljet e tē drejtave tē njeriut (Ligji pér lustracion, 2003) dhe Komisioni pér tē vërtetën

195 Gjykimet zgjasin shumë, tē démtuarit nuk janë tē informuar pér rrjedhën e procedurës; numri i procedurave tē reja është i vogël, nē legjislacionin e Republikës së Serbisë nuk ekziston institucioni i përgjegjësisë komanduese dhe pér këtë arsy nuk është e harmonizuar me standardet e vendosura nga GjNPJ sa i përket përgjegjësisë komanduese; hetimet tē cilat i përgatit dhe inicion Prokuroria pér Krimet tē Luftës e Republikës së Serbisë (PKL) zgjasin shumë dhe nē një numër tē konsiderueshëm tē rasteve nuk rezultojnë me ngritje tē aktakuzës; është praktikë e PKL që ta ndryshojë aktakuzën para marrjes së vendimit, duke e zvogëluar përgjegjësinë e tē akuzuarve nē pozita komanduese; Gjykata e Apelit nē Beograd vërteton vendimet pér burgime afatshkurta tē gjykatave tē shkallës së parë; mbrojtja e dëshmitarëve-bashkëpunëtorëve është shqetësuese sepse njësia pér mbrojtjen e dëshmitarëve funksionin si grup pér presion, i cili ka pér detyrë t'i parandalojë pjesëtarët e ushtrisë dhe policisë tē dëshmojnë pér krimet tē luftës; qëndrimi indiferent i Qeverisë së Serbisë shihet edhe nē mjetet financiare tē dedikuara pér punën e Këshillit dhe Prokurorisë pér krimet luftë. Burimi: „Drejtësia tranzicionale pér vendet post-jugosllave: Raport pér vitin 2010-2011“ pér vendosjen sistematike tē drejtësisë tranzicionale nē vendet post-jugosllave, Fondi pér tē Drejtës Humanitare, 2012.

196 Hulumtimi „Qëndrimet ndaj çështjeve tē krimeve tē luftës, GjNPJ dhe gjyqësorit nacional“, Qendra beogradase pér tē drejta tē njeriut dhe Misioni i OSBE-së nē Serbi, 2011.

dhe pajtim, dështuan keq. Në mungesë të përpjekjeve të gjera për vërtetimin e fakteve dhe emërtimin e përgjegjësve, hapat e ndërmarrë deri më tanë mbisin shumë larg nga procesi i vërtetë i ballafaqimit me të kaluarën.¹⁹⁷

Komisionet e së vërtetës

Komisionet e së vërtetës janë organe zyrtare jashtëgjyqësore, të përkohshme, të krijuara me qëllim të hulumtimit të shkeljeve të të drejtave të njeriut apo shkeljeve të së drejtës humanitare ndërkomëtare, që kanë për detyrë të hulumtojnë, raportojnë apo propozojnë reforma dhe t'i pranojnë zyrtarisht krimet e kryera në të kaluarën, të cilat janë heshtur apo mohuar. Detyra e tyre themelore është të ofrojnë përshkrim të besueshëm të shkeljeve të të drejtave të kryera në të kaluarën dhe të sigurojnë njohjen e vuajtjeve të viktimateve, dëshmitë e të cilëve janë burimi më i rëndësishëm për hulumtim. Komisionet e së vërtetës paraqesin platformë publike për viktimat e shkeljeve të të drejtave të njeriut, në mënyrë që ato të tregojnë për vuajtjet që i kanë përfjetuar, të cilat në periudhën e kaluar janë mohuar apo relativizuar. Pikërisht dëshmitë publike të viktimateve¹⁹⁸ ishin masë e domosdoshme përmes së cilës shprehet respekti për dinjitetin e viktimateve, nxitet solidariteti qytetar përmes të kuptuarit të vuajtjeve universale njerëzore dhe debat i gjerë për vuajtjet e njerëzve, të cilat më parë ishin përjashtuar nga diskursi publik. Mes qëllimeve tjera të komisioneve të së vërtetës vend të rëndësishëm zënë edhe pranimi publik i krimit nga përfaqësuesit e shtetit dhe gjestet përcjellëse të kërkim-faljes. Komisioni i së vërtetës mund t'i ketë disa apo të gjitha (pesë) qëllimet kryesore (megjithëse në disa prej tyre theksi mund të vihet më shumë): të zbulojë, ndriçojë dhe pranojë zyrtarisht shkeljet e të drejtave në të kaluarën; t'i përgjigjet nevojave të posaçme të viktimateve; t'i kontribuojë drejtësisë dhe përcaktimit të përgjegjësisë; të paraqesë në vija të trasha përgjegjësinë institucionale dhe të rekomandojë reforma; të inkurajojë pajtimin dhe të zbusë polemikat rrithë të kaluarës.¹⁹⁹

Të ndriçojë dhe të pranojë të vërtetën

Verifikimi zyrtar i fakteve për shkeljet e të drejtave të njeriut

në të kaluarën nënkuption prezantimin e materialeve mirë të dokumentuara për ngjarjet shpesh të kontestuara, sqarinë e ngjarjeve problematike dhe përshkrimin e detajuar të skemave të dhunës. Qëllimi kryesor i ndriçimit të ngjarjeve të dhunshme është që shoqëria ta ndërpresë heshtjen për periudhën e kontestuar dhe të dhunshme historike dhe momhimin e saj.

Në mënyrë që të ofrojë përshkrime të besueshme të shkeljeve të të drejtave të njeriut në të kaluarën, komisionet organizojnë dëgjime publike të përfjetimeve të viktimateve. Për dëgjimet publike përdoret edhe shprehja "tregimi i së vërtetës" nëpërmjet të cilët theksohet se çdo përfjetim që ka të bëjë me shkeljen e të drejtave të njeriut është e vërtetë e padiskutueshëm. Dëgjimi, shënim i dëshmitës së viktimateve të shkeljeve të të drejtave të njeriut, siç tregojnë përvojat e komisioneve tjera të së vërtetës, mund të paraqesin satisfaksion për viktimat. Edhe pse përpjekjet për verifikimin e së vërtetës shkaktojnë tronditje të mëdha në shoqëri, posaçërisht atje ku ajo fshihet apo ekzistojnë disa të vërteta zyrtare, komisioni i bazon gjetjet e veta në radhë të parë në dëshminë e drejtëpërdrejt të viktimateve.

Për disa viktima dhe të mbijetuar, komisioni i së vërtetës nuk paraqet ndonjë të vërtetë të re por e pranon zyrtarisht të vërtetën që ata e dinë. Përmes procedurës së grumbullimit të dëshmive dhe publikimit të raporteve zyrtare, komisioni vërteton zyrtarisht faktet e heshtura për një kohë të gjatë.²⁰⁰

Përvojat e Komisionit jug-afrikan tregojnë se dëgjimet publike kanë ndikuar që publiku t'i kuptojë më mirë vuajtjet e viktimateve, ndërsa për disa viktima këto procese mund të shërbejnë si katarzë apo kenë veprim shërues²⁰¹. Mundësia që vuajtjet e viktimateve të pranohen publikisht dhe atyre t'i u kthehet dinjiteti njerëzor edhe përmes masave tjera të drejtësisë tranzicionale është kontribut i vlefshëm i komisionit të së vërtetës për të drejtën humanitare.

Kërkesa për të vërtetën si përgjigje ndaj keqpërdorimeve të përhapura të të drejtave të njeriut në të kaluarën, pjesërisht vjen si pasojë e qasjes së kufizuar gjyqësore në drejtësinë

197 Konferenca „Ballafaqimi me të kaluarën në Serbi: Çka më tutje?“ në organizim të Fondit "Biljana Kovacević-Vučo", Fondit "Heinrich Böll" dhe Qendrës për dekontaminim kulturor, 19-20 janar 2012.

198 „Për dëshmitë publike para Komisionit afrikano-jugor të së vërtetës dhe pajtimit, flitet si për një përvojë pas së cilës askush, asnjëherë më nuk ka mundur të mohojë krimet e ndodhura në të kaluarën e këtij kombi.“ (Bogdan Ivanisheviq, studim komparativ i efekteve të komisionit të së vërtetës, Qendra Ndërkomëtare për Drejtësi Tranzicionale, 2009. str. 2)

199 Priscilla Hayner, „Pse komisionet e së vërtetës“, në: *Të vërtetat e pathëna*, Samizdat B92, Beograd 2003.

200 Priscilla Hayner, ibid.

201 Priscilla Hayner, ibid.

tranzicionale. Procesi gjyqësor normalisht se përqendrohet në veprat e posaçme të individëve të posaçëm dhe synon që të largojë theksin nga e përgjithshmja. Propozimi për themelimin e Komisionit për të vërtetën përkundër ekzistimit të Tribunalit mund të krijojë përshtypjen se vetë Tribunali nuk merret me vërtetimin e të vërtetës. Faktet, të cilat i konfirmon gjykata kanë autoritet dhe luajnë rol të rëndësishëm historik, por për shkak të vetë natyrës së gjykimit, të vërtetat në bazë të këtyre fakteve janë të lidhura ngushtë me rastet e krimeve individuale për të cilat akuzohen persona të caktuar. Për dallim nga kjo, karakteristikë e përbashkët e mandatave të komisioneve të ndryshme të së vërtetës është kërkesa që të analizohet dhe raportohet jo vetëm për shkeljet e të drejtave të kryera nga persona të caktuar, por edhe për kontekstin e gjerë në të cilën ndodhin ato, duke shqyrtaur në veçanti elementet strukturore të qeverisë, forcat e sigurisë dhe institucionet tjera të qeverisë, të cilat kanë mundësuar që shkeljet e tillë të të drejtave të njeriut të ndodhin. Komisioni për verifikimin e të vërtetës ka potencial që të ndriçoje sektorë të tërë të shoqërisë, të cilët në asnjë rast tjetër nuk do të gjendeshin në fokus të ndjekjes penale. Pjesë e hulumtimit të tyre mund të jetë analiza e rolit të mediave, gjykatave, intelektualëve apo institucioneve fetare. Komisioni, në bazë të vlerësimit të tij, mund të propozojë hapa konkretë që kanë të bëjnë me ristrukturimin e shoqërisë, trajtimin e shkeljes së të drejtave të njeriut në të kaluarën dhe parandalimin e përsëritjes së tyre.

Tregimet e së vërtetës para komisioneve kanë për qëllim t'i kontribuojnë drejtësisë dhe përgjegjësisë, kështu që komisionet me punën e tyre i kontribuojnë luftës kundër mosndëshkimit, e cila në pjesën më të madhe bie në domenin e gjyqësorit. Përpos vërtetimit gjyqësor të përgjegjësisë penale të individëve për vepra të caktuara që kanë të bëjnë me shkeljen e të drejtave të njeriut, grupin më të madh me interes për punën e komisionit e përbëjnë qytetarët, që nuk e dinë apo refuzojnë ta kuptojnë dhe pranojnë të vërtetën për shkeljet e të drejtave të njeriut në të kaluarën. Komisionet shpeshherë në kuadër të mandatit të tyre kanë për detyrë t'i interpretojnë faktet e verifikuara për krimet dhe shkeljet e të drejtave të njeriut dhe të sqarojnë pse kanë ndodhur krimet dhe cilat rrethana politike dhe shoqërore kanë ndikuar në kryerjen e këtyre veprave. Është e nevojshme që shoqëritë në tranzicion, të cilave u dedikohet ra-

porti, të dinë jo vetëm faktet për shkeljen e të drejtave, por edhe të kuptojnë se cilat rrethana politiko-shoqërore kanë ndikuar në natyrën tepër të shëmtuar të konfliktit. Është e nevojshme që qytetarët ta gjejnë rrugën për ta pranuar dhe kuptuar shkakun e vuajtjeve dhe për të shmangur gabimet e njëjtë në të ardhmen. „Të kuptuarit, natyrisht, nuk do të thotë mohimin e mizorisë, krijimin e precedentit nga e pashembullta apo sqarimin e dukurive përmes gjithë atyre analogjive dhe përgjithësimeve aq sa më nuk ndihet ndikimi i realitetit. [...] Të kuptuarit është shqyrtimi dhe mbajtja e vetëdijshme e barrës, të cilën na e kanë ngarkuar ngjarjet, pa mohime dhe pa përulje, sikur gjithë ajo që ngjau në të vërtetë nuk mund të ndodhë ndryshe. Shkurtimisht, të kuptosh do të thotë të jesh gati të përballesh me realitetin dhe ta kundërshtosh atë pa hezitim, çfarëdo qoftë ai“.²⁰²

Qëllimi i interpretimit të fakteve dhe rrethanave, në të cilat ka ardhur deri te kryerja e krimeve dhe shkeljeve të rënda të të drejtave të njeriut në të kaluarën, duhet të fokusohet në procesin e autorefleksionit të qytetarëve. Nëse një shoqëri dëshiron apo duhet të zhvillohet si shoqëri moderne qytetare, e bazuar në respektimin e të drejtave të njeriut, atëherë të gjithë ata që dëshirojnë të jenë qytetarë të saj duhet të ballafaqohen me të vërtetën për atë që ka ndodhur „në emër të tyre“, duke pranuar se ajo, në asnjë mënyrë, nuk nënkupton pajtimin e tyre të heshtur me ngjarjet e tillë. „Bashkëpunimi me regjimin buron nga vetë statusi qytetar, i cili u takon individëve, kurse pjekuria politike qytetare mund ta arrihet dhe pranohet vetëm nëse pranohet përgjegjësia qytetare.“²⁰³

Si ndikon pranimi i përgjegjësisë për krimet e kryera në të kaluarën në kthimin e besimit mes bashkëkombësve dhe në zvogëlimin e frikës se krimet mund të përsëriten? Sa dhe çfarë është roli i tregimit të së vërtetës në këtë proces?

Pablo de Greiff²⁰⁴ mbron tezën se tregimi i të vërtetës para komisioneve krijon mundësinë që besimi të rikthehet apo të fitohet përsëri. Besimi i viktimateve është shkatërruar nga përvojat e dhunshme dhe keqpërdorimet, prandaj një pjesë e viktimateve kanë frikë se e kaluara mund të përsëritet. Frika e tyre është specifike dhe mund të lidhet me faktin që identitetet politike të (disa) qytetarëve janë formuar në vlerat që kanë mundësuar shkeljen e të drejtave të njeriut në të kaluarën. Si mund të ruhet besimi në situatën kur dikush

202 Hana Arent, *Burimet e totalitarizmit*, Feministička 94, 1998, str. xviii-xix

203 Dasha Duhacek, *Barra e kohës tonë*, Qarku i Beogradit, Qendra për studime të grave dhe hulumtime gjinore, Beograd, 2010.

204 Pablo de Greiff, “Tregimi i së vërtetës dhe sundimi i ligjit,” në *Tregimi i të vërtetave: Tregimi i të vërtetës dhe ndërtimi i paqes në shoqatat e pas-konfliktit*, Notre Dame: University Of Notre Dame Press, 2006.

dyshon që të tjerët akoma janë të prirë që, qoftë për shkak të intolerancës së hapur apo thjesht për shkak të dobësisë, t'i përsërisin krimet? Pablo de Greiff pohon se tregimi i të vërtetës, kujtesa dhe pranimi publik i të vërtetës për shkeljet e të drejtave të njeriut në të kaluarën mund të konsiderohen filesa e përpjekjeve për plotësimin e kërkësës për vendosjen e besimit shoqërор. Përpjekja e institucionalizuar për ballafaqim me të kaluarën mund të shikohet nga ana e atyre që ishin viktimi e dhunës si përpjekje pozitive për t'u ndarë nga e kaluara, për t'u kupltuar skemat afatgjate të socializimit dhe pér të filluar një projekt të ri politik. Grupin e dytë i njerëzve që mund të përfitojë nga tregimi i të vërtetës e përbëjnë ata që nuk janë aq shumë të shqetësuar për përsëritjen e së kaluarës, por që thonë se pavarësish asaj se çka mund të ndodhë në të ardhmen ne kemi detyrime (përgjegjësi) ndaj atyre që kanë pësuar. Ata duan që vuajtjet e tyre të njihen, jo për shkak të frikës nga përsëritja e dhunës, por për shkak të asaj që kanë duruar. Besimi shoqërор mes të gjitha palëve mund të rritet nëse vullneti për t'i kujtuar të gjithë ata që pësuan dhe tregimi i të vërtetës janë shprehje e gatishmërisë që gjërat në të ardhmen të bëhen ndryshe.

Komisioni për të vërtetën dhe pajtim i Republikës Federale të Jugosllavisë

Komisioni për të Vërtetën dhe Pajtim eshtë themeluar me dekretin e Kryetarit të Republikës së atëherëshme Federale të Jugosllavisë, Vojislav Koshtunica, më 29 mars 2001,²⁰⁵ me iniciativën e Goran Svilanoviqit, ministër i atëherëshëm i Punëve të Jashtme të RFJ-së dhe Kryetar i Lidhjes Qytetare të Serbisë.²⁰⁶ Vendimi për themelimin e Komisionit erdhi parpritur, duke anashkaluar proceset, iniciativat dhe dialogun e pëershkuar dhe të rekonduar.²⁰⁷ Në vendim thuhet se Komisioni krijohet për shkak të nevojës për të shqyrtaur shkaqet dhe ecuritë e konfliktive që çuan në luftëra dhe shpërbërjen e RSFJ-së, për t'i zbuluar faktet për ngjarjet

në gjithë hapësirën ku janë zhvilluar konflikte dhe shkelje të shumta të ligjeve të luftës, të drejtës humanitare dhe të drejtave të njeriut, që kanë rezultuar me një numër të madh të viktimate njerëzore dhe shkatërrime të mëdha materiale, në mënyrë që të ndodhë ballafaqimi me të vërtetën dhe pajtimi i përgjithshëm „mes shteteve dhe kombeve në rajon“. Anëtarët/anëtarët e Komisionit, gjithsej 19, i emërtoi kryetari në kuadër të Vendimit për themelimin e tij. Nuk ka të dhëna publike për mënyrën dhe kriteret sipas të cilave janë zgjedhur anëtarët e Komisionit.

Në bazë të deklaratave të anëtarëve të caktuar të Komisionit kuptojmë se pas aktit të themelimit të tij nuk ekzistonte plani i qartë për atë se çka do të duhej të bënte ky organ.²⁰⁸ Dy javë pas mbledhjes së parë ceremoniale të Komisionit, më 15 prill 2001, Latinka Peroviq dhe Vojin Dimitrijeviq e lëshuan Komisionin. Ata i dërguan letra të hapura Kryetarit të RFJ-së, respektivisht themeluesit të Komisioni, përmes të cilave arsyetuan vendimin e tyre. Latinka Peroviq konsideronte se Komisioni nuk formohet në mënyrën në të cilën ai eshtë formuar, se krijimi i komisionit eshtë proces që bazoitet në kërkësën për ballafaqim me të kaluarën dhe kjo kërkësë duhet të burojë nga shoqëria. Ajo gjithashtu theksoi se nuk mund ta shohë veten në një komision shtetëror që eshtë shumë i institucionalizuar, mandati i të cilit nuk eshtë i qartë dhe pritet e saja ishin se Komisioni do të ishte plotësisht i pavarur në raport me themeluesin e tij, sikurse edhe në punën e tij. Më tej ajo vlerëson se strategjia e punës të këtij organi nuk eshtë e qartë dhe se aty nuk sheh ndonjë „plan serioz që të hyhet në rishikimin e përgjegjësisë së Serbisë për krimet e kryera në emër të shoqërisë serbe“.²⁰⁹

Vojin Dimitrijeviq theksoi, mes tjerash, se komisioni që gjykon për ngjarjet e zhvilluara jashtë territorit të Serbisë, kurse përbëhet ekskluzivisht nga qytetarë të Serbisë (në të cilën madje nuk ka asnje anëtar nga Mali i Zi), nuk ka si të

205 Vendimi mbi themelimin e Komisionit për të vërtetën dhe pajtim, Gazeta Zyrtare RFJ, nr. 15/2001.

206 Goran Svilanoviq e shihte Komisionin si mënyrë për ballafaqimin e publikut serb me dëshmitë për krimet e kryera në territorin e ish-Jugosllavisë në emër të interesit nacional serb dhe interesave tjerë, por njëkohësisht Komisionin e konsideronte si prelud në gjykimin e përgjegjësive për krimë, e asesi si alternativë për verifikimin e përgjegjësisë penale (Qendra Beogradase për të drejtat e njeriut, “Raporti për gjendjen e të drejtave të njeriut në Jugosllavi për vitin 2001”, Beograd 2002, faqe 284; Ana Krajnc dhe Emilija Marinkov, “komisioni për të vërtetën dhe pajtim”, në Përbledhje të punimeve të studentëve, Beograd 2005.)

207 “E drejta për të ditur të vërtetën” në Ndalimi i mosndëshkimit në Serbi: Mundësitàt dhe pengesat, Impunity Watch, 2008. faqe 26.

208 Bisedë me Latinka Peroviq, Slavoljub Gjukiq, Ljubodrag Dimiq, Vojinom Dimitrijeviq dhe Gordana Ristiq, anëtarët dhe anëtarët e dikurshëm të Komisionit për të vërtetën dhe pajtim të Republikës Federale të Jugosllavisë, të bëra gjatë viteve 2007 dhe 2008 nga Caslav Laziq, hulumtues IË/YIHR. Pjesë të bisedës janë publikuar në hulumtimin Ndalimi i mosndëshkimit në Serbi: Mundësitàt dhe pengesat, Impunity Watch, 2008.

209 Letrat janë publikuar në gazetën ditore “Danas”, letra e Vojin Dimitrijeviqit më 18.04.2001. kurse Latinka Peroviqit më 21.04.2001; Biseda me Latinka Peroviqin, *ibid*; Biseda me Vojin Dimitrijeviqin, *ibid*.

duket i paanshëm e as nuk ka mundësi të ketë qasje të duhur në dokumente, dëshmitarë dhe burime tjera që nuk gjenden në territorin e Serbisë. Në bazë të analizës së vendimit për themelim dhe materialet për mbledhjen e parë të Komisionit, Vojin Dimitrijeviq e shikon si problematike të dhënë se shteti ka bartur shumë pak kompetenca te Komisioni, të cilat nuk i është dhënë as mundësia të lëshojë fletëthirrje obliguese për dëshmitarët. Ai konsideronte se fusha e aktivitetit të komisionit të ardhshëm nuk ishte definuar në mënyrën e duhur, meqenëse ajo është tërësisht historike dhe e fokusuar në ngjarjet që i paraprindë shpërbërjes së RSFJ-së dhe se nuk është mirë që komisionit i është dhënë mandat të merret me shkaqet e konflikteve në vend të zbardhjes së krimeve:

Shkaqet e luftës janë të ndryshme por rregullat e së drejtës humanitare janë një dhe gjatë konfliktit të armatosur ato duhet të respektohen si nga sulmuesi ashtu edhe i sulmuari. Siç mund të supozoni, mua si avokat më së shumti më intereson brutaliteti në luftërat tona. Megjithatë, pritet që Komisioni të verifikojë të vërteta të mëdha: unë kam frikë nga të Vërtetat e Mëdha sepse në emër të tyre dhe përfhapjen e tyre është zbatuar dhunë e egër. Pajtimi mund të fillojë me mjete shumë më modeste. Aty nuk janë me rëndësi qëllimet e as kush kishte të drejtë e kush jo, as se cila sjellje mund të shpjegohet dhe kuptohet (dhe ndoshta të arsyetohet), por vetëm kush ishte njerëzor e kush jonjerëzor.

Vojin Dimitrijeviq është gjithashtu i mendimit se Komisionit i është caktuar një fushë shumë e gjerë dhe joreale e punës dhe sipas vlerësimit të tij kjo ngjallë frikë se me punën e këtij Komisioni vetëm do të komprometohej ideja e së vërtetës dhe pajtimit në hapësirat e ish- Jugosllavisë.

Mbledhja e parë e Komisionit është mbajtur më 17 prill 2001, në të cilën ai miratoi Rregullat themelore të punës (dokumentin programor).²¹⁰ Sipas këtij dokumenti, qëllimet themelore të punës së Komisionit janë:

1.1. Qëllimi i punës së Komisionit për të vërtetën dhe pajtim (në tekstin e mëtutjeshëm: Komisioni) është që

përmes ballafaqimit me të vërtetën për konfliktet në RSFJ dhe shtetet pasuese të saj, ku janë kryer krimet kundër paqes, shkelje të shumta të të drejtave të njeriut, të drejtës humanitare dhe të luftës, t'i kontribuojnë pajtimit të përgjithshëm brenda RF të Jugosllavisë dhe me popujt fqinj.

1.2. Komisioni ka për qëllim të analizojë në mënyrë të gjithashme dhe t'i përcaktojë shkaqet dhe ecuritë e konflikteve që çuan në shpërbërjen e RSFJ-së dhe në shpërthimin e luftës, duke provokuar vuajtje të tmerrshme njerëzore dhe shkatërrime të pronave në dekadën e kaluar.

Parashihej që Komisioni në kuadër të punës së tij të kryejë hulumtim „mbi krizën shtetërore dhe konfliktet shoqërore që çuan në luftë“ dhe „të përpinqet të ndriçoje zinxhirin e zhvillimeve shkak-pasojë, të cilët janë objekt i hulumtimit“. Komisioni kishte për detyrë që për punën e tij ta njoftojë publikun, si dhe të përpinqet të vendosë bashkëpunim me komisionet, organet dhe organizatat e ngjashme qeveritare dhe joqeveritare, vendore dhe të huaja. Garantohet pavarësia e Komisionit dhe anëtarëve të tij, por njëkohësisht Themeluesit (Kryetarit të Republikës) i jepen kompetenca që, me pajtimin e dy të tretave të anëtarëve të Komisionit, „të emërojë dhe shkarkojë anëtarët e Komisionit“.²¹¹

Me dokumentin e programit të Komisionit, të miratuar më 15 janar 2002, është përcaktuar se Komisioni duhet të synojë „verifikimin e së vërtetës, largimin e shumë shkaqeve dhe formave të keqkuptimeve dhe vendosjen e besimit mes grupeve shoqërorë dhe popujve“, kurse qëllimi i tij është të inkurajojë dhe organizojë hulumtimin e:

1. shkaqeve kryesore të rrënimit politik, ekonomik, shoqëror dhe moral të RSFJ-së;
2. luftërave dhe konflikteve tjera në territorin e ish-Jugosllavisë, të cilat shkaktuan viktima të shumta njerëzore, spastrime etnike, refugjatë, kampe të përqendrimit, shkatërrime ekonomike, rrënime të monumenteve të

210 Vendimi për themelim, *ibid.*

211 Rregullat e punës së Komisionit të marra nga teksti “Komisioni jugosllav për të vërtetën dhe pajtim 2001-?”, Dejan Iliq, “Fjala” nr.

73.19/2005, meqenëse dokumentet themelore për punën e Komisionit ishin në dispozicion për vizitorët në faqen e internetit të Komisionit për të vërtetën dhe pajtim në vjeshtë/dimër 2003/2004. Kur është shkruar teksti. Nga prilli i vitit 2004 faqja në internet e Komisionit për të vërtetën dhe pajtim nuk ekziston më.

- kulturës, paraqitjen e diktaturës, izolimin ndërkom-bëtar të vendit, kriminalizimin e përgjithshëm të shoqërisë;
3. shkeljen e të drejtave të njeriut dhe të drejtës ndërkom-bëtare publike dhe humanitare dhe ligjeve dhe zakoneve të luftës.²¹²

Sipas mandatit, Komisionit i është dhënë një periudhë trevjeçare në kuadër të së cilës do të duhej ta përfundojë punën me të cilën është ngarkuar. Në fund të mandatit të tij, Komisioni do të duhej të publikojë raportin me rezultatet e hulumtimit të përgjithshëm dhe t'i komunikojë rekoman-dimet e veta pushtetit.

Më 28 maj 2002, komisioni organizoi një tryezë të rrumbullakët me emrin „Komisioni për të vërtetën dhe pajtim një vit më pas: ku kemi arritur dhe kah po shkojmë“. Kjo tryezë e rrumbullakët, sipas fjalëve te anëtarëve të Komisionit, ishte mundësi që planet e Komisionit t'i prezantohen publikut të gjërë. Pjesëmarrësit e tryezës së rrumbullakët kritikuan ash-për anëtarët e tij për mosaktivitet dhe mosgatishmérinë që të merren me krimet dhe shkeljet e rënda të të drejtave të njeriut të kryera nga forcat serbe.

Në maj të viti 2003, anëtarët dhe anëtarët e Komisionit ia paraqiten publikut Draftin Preliminar të Programit të Komisionit shtetëror për të vërtetën dhe pajtim. Në pikën: 1. Ballafaqimi me të kaluarën“ thuhet se duhet përgatitur një raport për shkeljet masive të të drejtave të njeriut gjatë konfliktive në hapësirat e ish-Jugosllavisë të viteve të 90-ta. Dubrovniku, Vukovari, Sarajeva, Bjelina, Srebrenica, Shtrpce u përmendën si vende të krimit, të cilat ishin kryer nga pala serbe, pas së cilës pasonin krimet e forcave kroate të kryera në Kroaci dhe Bosnjë e Hercegovinë. Theksi në shkeljet e të drejtave të njeriut, mizoritë dhe shkatërrimet e viteve të 90-ta këtë herë ishte shumë më i fuqishëm se në dokumentet paraprake, ndoshta edhe si përgjigje në kritikat e dërguara në adresë të komisionit në tryezën e rrumbullakët. Në pikën 2 theksohet: „Raporti: Shkaqet e luftërave në Ballkanin Perëndimor të viteve të 90-ta“. Periuðha kohore që duhej të përfshinte analiza historike ishte impresive: përpos tjerash Komisioni „do të përpiqet të sqarojë prapavinë historike të krijimit të Mbretërisë së Serbëve, Kroatëve dhe

Sllovenëve (lëvizja jugosllave apo e sllavëve të jugut në Serbi, Kroaci dhe Slloveni në shekullin e 19-të); e më pas, „Lufta e Parë Botërore, ngritja e ideologjive totalitare në Evropë (komunizmi në Rusi, fashizmi në Itali dhe Gjermani, fitorja e fashizmit dhe lufta civile në Spanjë) dhe ndikimi i tyre në Mbretërinë Jugosllavisë (Diktatura e 6 janarit 1929, vrasja e Mbretit Aleksandër, vrasja e deputetit kroat Radiq në parlament, lëvizjet totalitare në vend, Lufta e Dytë Botërore“, deri në „sistemin e vetëqeverisjes socialiste“).²¹³

Pas formimit të bashkësisë shtetërore të Serbisë dhe Malit të Zi (BSMZ)²¹⁴, Këshilli i Ministrave të BSMZ asnjëherë nuk solli vendim zyrtar për fatin e Komisionit, shteti e la atë që të shuhet vetë, pa status të zgjidhur dhe pa mjete përvazhdimin e punës. Komisioni ndërprenë punën pa dorëzuar asnjë dokument zyrtar apo vendim për një gjë të tillë.

Shkaqet e mossuksesit të Komisionit për të vërtetën dhe pajtim të Republikës Federale të Jugosllavisë

Gjatë krahasimit të qëllimeve dhe detyrave të këtij Komisioni, ashtu siç janë përcaktuar në dokumentet e tyre kryesore, me pesë qëllimet themelore të komisioneve për verifikimin e të vërtetës, ashtu siç jepen nga Priscilla Hayner, arrijmë në konkluzionet e mëposhtme:

*Qëllimi 1: Të zbulohen, ndriçohen dhe zyrtarisht të pranohen shkeljet e të drejtave në të kaluarën*²¹⁵

Brengë kryesore e Komisionit jugosllav për të vërtetën, sipas mandatit të përcaktuar nga themeluesi, ishte zbulimi dhe ndriçimi i arsyeve dhe shkaqeve të konfliktit. Nga aspekti i të drejtave të njeriut, posaçërisht nga këndvështrimi i së drejtës tranzicionale dhe punës së Komisionit të së vërtetës, është e papranueshme që në plan të parë të vihen shkaqet e konfliktit duke nënverësuar faktet mbi shkeljet konkrete të të drejtave të njeriut dhe krimet e luftës, si dhe përcaktimin dhe përshkrimin e matricës së krimit dhe ngjarjes. Duke filloj me Vendimin e themelimit e deri në fund, Komisioni në dokumentet e veta, por edhe anëtarët e tij në raportet e tyre theksojnë nevojën e analizës dhe sqarimit të aspekteve të ndryshme që u paraprinë luftërave në Jugosllavi. Për këtë arsy mund të konkludohet se shkeljet serioze të të drejtave të njeriut dhe krimet e luftës së kryera gjatë konfliktive të

212 „Komisioni jugosllav për të vërtetën dhe pajtim 2001-?”, Dejan Iliq, *ibid*.

213 Dejan Iliq, „Komisioni jugosllav për të vërtetën dhe pajtim 2001-?”, *ibid*.

214 Karta e Kushtetutës së Bashkësisë Shtetërore të Serbisë dhe Malit të Zi dhe Ligji për zbatimin e Kartës Kushtetuese të Bashkësisë

Shtetërore të Serbisë dhe Malit të Zi, Gazeta Zyrtare BSMZ numri. I/2003, hyri në fuqi më 4.2.2003.

215 Priscilla Hayner, „Pse komisionet e së vërtetës“, në *Të vërtetat e pathëna*, Samizdat B92, Beograd 2003.

armatosura në ish-Jugosllavi ishin me rëndësi të dorës së dytë për Komisionin.

Qëllimi 2: T'i përgjigjet nevojave të veçanta të viktimate²¹⁶

Viktimat e krimeve të luftës në ish-Jugosllavi nuk ishin në fokus të punës së Komisionit, çka mund të shihet edhe në bazë të dokumentacionit me të cilin është përcaktuar fushëveprimi i Komisionit. Komisioni nuk mbajti asnjë dëgjim publik të viktimate të shkeljeve të të drejtave të njeriut në të kaluarën, ndërsa anëtarët, anëtarët e Komisionit nuk kryen asnjë bisedë me viktimat. Me insistim të përfaqësuesve të organizatave të shoqërisë civile dhe organizatave për të drejtat e njeriut, gjatë vittit 2002 Komisioni paralajmëroi organizimin e dëgjimeve publike, projekti i grumbullimit të dëshmive që kanë të bëjnë me krimet më të rënda nga luftërat e kaluara, Srebrenica, Vukovari, Shtrpcia, Kosova, operacioni "Stuhia". Dëgjimet e paralajmëruara publike u shtynë për më vonë, por ato nuk u mbajtën kurrë.²¹⁷ Komisioni nuk kreua asnjë bisedë më viktimat e shkeljeve të të drejtave të njeriut. Në maj të vitit 2001, Alex Boraine, në emër të këshilltarit special të Komisionit, rekomandoi që Komisioni, përpos viktimate serbe, duhet të merret edhe me viktimat nga radhët e popujve tjerë në hapësirat e ish-Jugosllavisë, gjë që asnjëherë nuk ndodhi.²¹⁸

Qëllimi 3: T'i kontribuojë drejtësisë dhe përgjegjësisë²¹⁹

Ky qëllimi i Komisionit nuk ishte caktuar, kurse të vetmit që flisnin për përcaktimin e përgjegjësisë së Serbisë dhe krimet që ishin kryer në emër të shoqërisë serbe ishin Latinka Peroviq dhe Vojin Dimitrijeviq, anëtarë të Komisionit të cilët e braktisën atë pak pas themelimit, duke e përmendur edhe këtë si një nga arsyet e largimit.

Qëllimi 4: Të paraqes në vija të trasha përgjegjësinë institucionale dhe të rekomandojë reforma²²⁰

Meqenëse Komisioni as nuk e ka filluar e as nuk e ka përfunduar punën e tij, kështu që as nuk ka përgatitur raport, këto

qëllime nuk janë arritur.

Qëllimi 5: Të inkurajojë pajtimin dhe të zbusë polemikat rreth së kaluarës²²¹

Vetë termi "pajtim" me kalimin e kohës i është nënshtuar interpretimeve dhe keqpërdorimeve të shumta, posaçërisht në rajonin e shteteve të dala nga Jugosllavia. Ky term mund të nënkuptojë reportin e drejtëpërdrejt në mes të individëve në bashkësitet lokale, reportin në mes qytetarëve të të njëjtë shtet, mirëkuptimin mes grupeve etnike, politike dhe shoqërore në nivel nacional, apo reportin në mes qytetarëve të shteteve të ndryshme, por edhe reportin e pranimit dhe pajtimit me përgjegjësitë për krimet e së kaluarës. Viktimat ndoshta nuk do ta konsiderojnë pajtimin si një nga qëllimet e këtij procesi.

Komisioni përcaktoi si një nga prioritet e punës së tij arritjen e pajtimit të përgjithshëm brenda RF të Jugosllavisë dhe mes shteteve fqinje, përmes ballafaqimit me të vërtetën për konfliktet në RSFJ dhe shtetet që u krijuan pas shpërbërjes së saj. Të kuptuarit e së vërtetës, ashtu siç e definoi Komisioni, duhet t'i kontribuojë pajtimit me popujt dhe shtetet fqinje dhe bashkësinë ndërkontinentare. Në bazë të kërkësës së përsëritur vazhdimit që „publiku i huaj“ të njoftohet për rezultatet e hulumtimit, me fjalë tjetë në „dialog me bashkësinë ndërkontinentare, organet dhe institucionet e saj (duke përfshirë edhe Tribunalin e Hagës)“, si dhe bazuar në deklaratat e disa anëtarëve të Komisionit, mund të përfundohet se qëllimi kryesor i Komisionit është të „pajtohet“ më bashkësinë ndërkontinentare. Komisioni nuk iu është drejtuar qytetarëve të Serbisë, as viktimate të bashkësive tjetra etnike – mesazhin e vet ai e ka përgatitur për publikun jashtë vendit.²²²

Për punën e Komisionit për të vërtetën dhe pajtim të RFJ-së janë bërë shumë kritika sepse ajo as nuk i është afuar të vërtetës e as nuk i ka kontribuar pajtimit. Avokuesit e të drejtave të njeriut shtyrjen e datës nga e cila duhet filluar hulumtimin e historisë një dekadë para fillimit të konflikteve

216 Priscilla Hayner, *ibid.*

217 Në arsyetim është thënë se Komisioni është i detyruar ta shtyjë vazhdimin e punës në organizimin e serisë së planifikuar të dëshmimive për shkak të mungesës së ndihmës së pritur financiare ("E drejta për ta ditur të vërtetën", në *Ndalimi i mosndëshkimit në Serbi: Mundësi dhe rekondime*, Impunity Watch, 2008. str. 34).

218 "E drejta për ta ditur të vërtetën", në *Ndalimi i mosndëshkimit në Serbi: Mundësi dhe rekondime*, Impunity Watch, 2008. str. 31.

219 Priscilla Hayner, *ibid.*

220 Priscilla Hayner, *ibid.*

221 Priscilla Hayner, *ibid.*

222 Dejan Iliq, "Komisioni jugosllav për të vërtetën dhe pajtim 2001-?", "Fjala" nr. 73.19/2005.

të armatosura, menjëherë e kuptuan si nevojë të Komisionit për të arsyetuar sjelljen e palës serbe pas shpërbërjes së Jugosllavisë. Duke pasur parasysh mënyrën e themelimit të Komisionit dhe kushtet e punës mund të përfundojmë se ai ishte destinuar të dështojë për shkak të narrativëve nacionale jashtë kornizave të së cilit assesi nuk ka mundur të dalë.²²³

Shfrytëzimi i komisionit për qëllime të forcimit dhe përhapjes së narrativit nationalist në lidhje me konfliktet rajonale ndikoi që për një kohë të komprometohet ideja e themelimit të komisionit të së vërtetës në territorin e ish-Jugosllavisë, të cilën ia doli ta korrigojë vetëm procesi konsultativ për themelimin e komisionit rajonal për verifikimin e fakteve për krimet e luftës dhe shkeljet tjera të rënda të të drejtave të njeriut të kryera në territorin e ish Jugosllavisë 1991-2001 (KOMRA).²²⁴

Përfundimi

Të gjitha komisionet e së vërtetës kanë disa karakteristika të përbashkëta, megjithatë karakteristikat kryesore mbresin or ganet që nuk mund të themelohen sipas shablloneve të përcaktuara, sepse secili komision duhet të këtë përbërje që iu përgjigjet nevojave dhe mundësive të shoqërive të caktuara. Në procesin e gjerë të gjurmimit për të vërtetën, Komisioni duhet të ketë potencial ta konceptojë procesin që angazhon publikun e gjerë dhe i cili, me atë rast, inkurajon vendimarrësit, institucionet e caktuara, mediat dhe faktorët tjerë që ta rishikojnë rolin e tyre në dhunën e së kaluarës. Parakusht ideal për punë efikase dhe efektive të Komisionit të së vërtetës është që ai të lind nga brenda, nga nevojat e shoqërisë për ndryshim.

Është e pakuptimtë të pritet që komisioni t'u jap fund të gjitha mohimeve dhe gjenjeshtrave, e as nuk mund të pritet

që ndonjë komision të „zgjidhë“ të gjitha mospajtimet apo vlerësimet e ndryshme të historisë, posaçërisht atje ku historia është rrënjosur thellë, siç është rasti me ish-Jugosllavinë. „Gjithë çka mund të bëjë Komisioni për të vërtetën është të zvogëlojë numrin e gjenjeshtrave, të cilat, si interpretimi të pabazuara të ngjarjeve, do të mund të gjendeshin ne diskursin publik.“²²⁵

Në fund, Komisioni për verifikimin e të vërtetës nuk do të duhej të ketë si qëllim mbylljen e derës për të kaluarën, por hapjen e saj për një diskutim shumë më të gjerë dhe shqyr tim të sinqertë të gjithë asaj që ka ndodhur në të shkuarën, duke marrë parasysh të gjitha vështirësitet dhe kompleksitetin e saj.

Janë të shumta arsyet për mossuksesin e Komisionit për të vërtetën dhe pajtim të Republikës Federale të Jugosllavisë, megjithatë, një nga ato imponohet mbi të tjerat e është: mosnjohja dhe moskuptimi i konceptit të të drejtave të njeriut dhe të drejtës tranzicionale. Kur viktimat e krimeve të luftës nuk janë në qendër të vëmendjes së një komisioni, kur fshihet, nuk shihet apo refuzohet ballafaqimi me përgjegjësitet për pjesëmarrjen e shtetit të vet në konfliktet e armatosura, kur përpinqet të keqpërdoret institucioni i shtetit me qëllim të arsyetimit të rolit të vet në konfliktet e armatosura, kur nuk bëhet ndarja nga e kaluara me politikën që ka çuar në konflikte të armatosura, bëhet e qartë se nuk janë plotësuar kërkesat themelore të nevojshme për funksionimin e suksesshëm të cilidto mekanizëm të drejtësisë tranzicionale. Pikërisht kjo “mungesë” e ish Komisionit për të vërtetën të RFJ-së flet më së miri për potencialin e KOMRA-s, iniciativës për themelimin e komisionit të së vërtetës, e cila ka lindur si nevojë e brendshme e qytetarëve të shteteve post-jugosllave që të ballafaqohen me të kaluarën.

223 Narrativët bazë shpesh vendosin kritere sipas të cilëve përcaktohet nëse dikush brenda një grupei, bashkësie apo shoqërie të caktuar është apo nuk është anëtar i plotë: shumë thjesht, ato shërbejnë si mjete për mohimin politik apo juridik të statusit të qytetarit të barabartë të individive apo grupeve brenda shoqërisë. Përmes tyre vendosen raportet e forcës që krijojnë dallime.

224 Komisioni rajonal për verifikimin e fakteve për krimet e luftës dhe shkeljet tjera të rënda të të drejtave të njeriut në territorin e RSFJ-së së dikurshme.

225 Michael Ignatieff, „Artikuj rreth besimit“, në *Index mbi Censurën 5/96*, shtator 1996. <http://archive.niza.nl/uk/publications/001/ignatieff.htm>.

Roli i mediave në procesin e përcaktimit të përgjegjësisë

Aida Džanović / Norbert Šinković

"Nuk është krim vetëm vrasja, nuk është krim vetëm ajo që përmban aktakuza e Tribunalit të Hagës apo aktakuzat e ngritura nga gjykatat kombëtare: krimi është shumë më i gjerë, ai përfshinë edhe rrëthanat, në të cilin janë krijuar kushtet që mundësojnë të kalohet nga fjalët në veprime konkrete".

Nataša Kandić

Hyrje

Detyra e autorit të këtij teksti është të analizojë rolin e mediave në procesin e përcaktimit të përgjegjësisë. Nga kënd-vështrimi i autorit, përcaktimi i përgjegjësisë nuk mund të paramendohet pa kërkuar përgjegjësinë e mediave për luftërat e zhvilluara gjatë viteve të 90-ta në territorin e ish-Jugosllavisë. Literatura dhe titujt e shumtë që flasin për rolin e mediave në luftërat në hapësirat e ish-Jugosllavisë as nuk e vënë në dyshim e as nuk e kontestojnë rolin që luajti radio, televizioni dhe shtypi në nxitjen e luftës dhe atë si 'pjesë e vijës së parë të frontit' (Tompson Mark, 2000). Mediat kanë përgatitur luftën, kanë nxitur urejtjen dhe nëpërmjet të propagandës e kanë mbështetur dhe përcjellë atë nëpër 'ritmin e krimtit' (Mimica Aljosha, 2001). Kjo pjesëmarrje e mediave në dezorientimin, dezintegrin, desocializimin dhe dehumanizimin e përgjithshëm i ka shtyrë autorët e tekstit që t'i shqyrtojnë temat e përmendura. Në këtë analizë autorët nisen nga pyetja për të cilën nuk ka dilemë: a janë mediat përgjegjëse? Autorët theksojnë se përgjegjësia e mediave është e padiskutueshme dhe paraqet tezën fillestare. Nëse marrim parasysh materialet faktike të mbështetura nga përvaja dhe puna e gazetarëve, hulumtuesve dhe aktivistëve tjerë të shoqërisë nga të gjitha republikat e RSFJ-së,

të cilët kanë kontribuar me një numër të konsiderueshëm të artikujve në temën e rolit të mediave në luftërat e viteve të 90-ta, na duket e kotë përpjekja për analizën (ri)interpretuese të materialit dhe strukturës ekzistuese. Materiali i grumbulluar kryesisht flet për përgjegjësinë e padiskutueshme të shtypit dhe televizionit në skenarët e paraluftës, luftës por, edhe të pasluftës gjatë viteve të 90-ta.

Prandaj, si autorë të këtij punimi, në vend të interpretimeve kemi zgjedhur të analizojmë raportin mes pushtetit dhe medias. Theks të veçantë në këtë marrëdhënie do t'i kushtohet *diskursit*, të cilin e kemi futur në shqyrtim teorik përmes filozofit francez, Michel Foucault. Do ta shqyrtojmë rolin de/resocializuar të mediave, respektivisht do të shohim se si mund të shndërrrohen mediat nga bartës të propagandës dhe vlerave antidemokratike në 'pjesëmarrës aktiv në procesin e resocializimit' përmes rolit në përcaktimin e përgjegjësive (Shaciq Nermina, 2004). Në fund, në mënyrë që puna të mos mbetet ekskluzivisht në nivel të reflektive teorike, do të flasim edhe për Iniciativën për KOMRA-n, në të cilën autorët shohin mundësi për një rol më serioz të mediave në procesin e përcaktimit të përgjegjësisë përmes prezantimit medial të faktave për krimet e luftës dhe shkeljet e rënda të të drejtave të njeriut, të së vërtetës mbi të zhdukurit, refugiatëve, të dëbuarve dhe të zhvendosurve. Elaborimin për KOMRA-n do ta përcjellë analiza krahasuese e iniciativës rajonale në shembullin Serbi – Bosnjë dhe Hercegovinë.

Dispozitivi, diskursi, paradigma – vështrim teorik

"... [Në propagandën] mediale rëndësinë më të madhe, ndoshta edhe vendimtare, e ka autoriteti i mediave si zë i pushtetit dhe i forcës, që ndoshta është edhe më i fuqishëm se

*forca e argumenteve propaganduese dhe metodave dinake të sofistikuarat tē bindjes dhe shpërlarjes së trurit. Për [...] pjesën më të madhe tē publikut, televizioni dhe gazetaria janë në tērësi personifikim i autoritetit²²⁶, janë fjalët e etnologut Ivan Çoloviq në një nga tekstet ku flet pér rolin e mediave në shkatërrimin e Jugosllavisë, rolin e propagandës në këtë proces dhe mënyrën në tē cilin publiku i ka perceptuar informacionet e plasura përmes mediave. Janë pikërisht fjalët e këtij autori që shërbejnë si pikënisje e elaborimit sipas tē cilit diskursin e njohim si vendin kyç në raportet pushtet-media. Me qëllim që ta kompletojmë tē kuptuarit e plotë tē temës së tekstit, së pari do tē nisemi nga përcaktimi konceptual i diskursit. Kuptimi etimologjik i këtij termi rrjedh nga fjala latine *discursus* që do tē thotë fjalim, bisedë, diskutim. Ky eshtë shpjegimi më i thjeshtë i këtij termi. Nëse përcjellim veprat e linguistëve modern, siç eshtë Ferdinand de Saussure-a, apo veprat e themeluesit të teorisë biopolitike Michel Foucaultit, mund tē gjejmë edhe përkufizime më komplekse.*

Për këtë arsyen nuk do tē ndalemi vetëm në përkufizimin e thjeshtë tē *diskursit* si bisedë/ fjalim apo diskutime tē subjekteve që flasin, por ajo që do tē na interesojë më shumë eshtë si e folur ‘në veprim’, si lidhje e projektuar dhe qëllimtë e refleksioneve dhe artikulimeve, tē cilat si objekt i punës tonë përputhen në mënyrë tē përsosur me pasqyrën e mediave në Jugosllavinë e viteve të 90-ta. Nisemi nga përkufizimi i *diskursit*. Për tē kuptuar *diskursin* në kontekstin e punës tonë eshtë e domosdoshme t'i kthehem i termit tē Foucaultit tē *dispositivit*, sipas tē cilit diskursi eshtë një nga modalitetet e mundshme tē tij.

Konkretnisht sipas Foucault:

1. *dispositivi* eshtë grup heterogen që përfshin tē gjitha: diskurset, institucionet, objektet, ligjet, masat polikore, propozimet filozofike gjuhësore dhe jo-gjuhësore. *Dispositivi*, si i tillë, eshtë rrjeti që vendoset në mes tē këtyre elementeve;
2. *dispositivi* ka gjithmonë një funksion tē caktuar strategik dhe gjithnjë eshtë i lidhur me raportin e forcave;
3. si i tillë, *dispositivi* rrjedh nga rapporti i forcës dhe dijes²²⁷. Siç shohim, Foucault e përfshinë diskursin si një nga elementet e *dispositivit*. Çka eshtë diskursi sipas Foucaultit?

‘Të kuptuarit e rregullave përmes tē cilëve formohen dhe përhapen objektet, subjektet, konceptet dhe fushat strategjike’ (Foucault sipas Tanja Petroviqit, 2010). Sipas antropologes sllovene Tanja Petroviq ‘struktura diskursive nuk eshtë vetëm entitet ‘kognitiv’ apo ‘kontemplativ’, por eshtë edhe praktikë artikuluese, e cila krijon dhe organizon rapportet shoqërore’ (Petroviq, 2010:69). Nëse i kthehem i objektit tē hulumtimit tonë, nëse u kthehem i mediave, rolit tē tyre në përhapjen e miteve, propagandës, urrejtjes, manipulimeve, do ta kuptojmë pse diskursin e kemi pikënisje tē analizës. Për fillim do t'u kushtojmë disa rreshta teksteve tē rubrikës së Politikës ‘Jehona dhe reagime’. Sipas fjalëve tē autores Radina Vuçetiq, ngjarjeve politike tē fundit tē viteve tē tetëdhjeta u eshtë bërë ‘jehonë’ në faqet e gazetës ditore Politika. ‘...mitingjet e serbëve dhe malazezëve nga Kosova tē shfaqura në formë tē ‘revolucionit antiburokratik’, miratimi i amendamenteve në Kushtetutën e RS tē Serbisë, keqësimi i gjendjes në Kosovë, mitingu në Ushqë dhe Zhuta Greda, greva e minatorëve shqiptarë në Stari Tërg [...] festimi i 600-vjetorit tē Betejës së Kosovës në Gazimestan, ngritia e çështjes së barazisë së serbëve në Kroaci [...] shkëputja e Sllovenisë...’ (Vuçetiq, 2001:13), kanë korresponduar me ‘jehonat’ e Politikës: *Ndodhi populli, Rrugë tē mbarë shokë, Populli serb i përcakton kufijtë e Serbisë, Bota nuk guxon ta harrojë krimin monstruoz kundër popullit serb* dhe tē njashme. Refleksionet e para pér qenien e veçantë, por tē ‘rezikuar’ kombëtare serbe dhe transmetuesit e parë tē intolerancës ndaj bashkatdhetarëve tjerë vijnë nga më shumë se ‘katër mijë tekste tē publikuara në periudhën gjatë tē viteve goxha tē stuhishme (politike).’ (Mimica, 2001:25).

Për çka flet kjo pamje? Flet pér një *diskurs* tē „gatuar“ gradualisht, para së gjithash përmes materialeve letrare – kua-zishkencore tē publikuara në gazeten më tē lexuar ditore, duke e përgatitur në këtë mënyrë terrenin pér veprime praktike. ‘Jehona dhe reagime’ përmenden si shembull eklatant i instrumentalizimit politik tē mediave. Për tē mos mbetur tē vetmuara në procesin e instrumentalizimit tē përgjithshëm nga ana e pushtetit tē asaj kohe, duhet përmendor edhe rolin e mediave elektronike. Skemat diskursive, tashmë pjesërisht tē formuara dhe tē përhapura me ritëm tē posaçëm, nga gazeta ditore ‘Politika’ i merr Ditari i dytë i Televisionit tē Beogradit dhe posaçërisht pjesa shtesë tē tij. Emisionet infor-

226 Coloviq, Ivan (1994): *Shpërthimi nga shëndeti*, Beograd, Qarku i Beogradit.

227 Në librin *Disiplina dhe ndëshkimi*, Michel Foucault na mëson se *forca* krijon *dituri*, se *forca* dhe *dituria* janë „implikuar drejtpërdrejt në njëri-tjetrin“ dhe se ‘nuk ka relacion tē forcës pa përcaktim korelativ tē ndonjë fushe tē njohurive, dhe as njohuri që në tē njëjtën kohë nuk presupozon dhe nuk krijon marrëdhënie force’ (Foucault, 1994:27).

mative (sidomos gjatë kohës së luftës në Kroaci dhe Bosnjë e Hercegovinë) e përforcuan fjalorin ekzistues të urrejtjes me fotografi dhe me zë.²²⁸ Analizat e mediave të caktuar, përbajtjeve të tyre, mënyrës së si kanë shkruar, informuar dhe raportuar disa vite para fillimit të shpërbërjes së Jugosllavisë, tregojnë se uverturën e asaj që pasoi - shkatërrimi i përgjakshëm i shtetit, e kanë bërë pikërisht mediat. Ato nuk do të mund të vepronin në këtë mënyrë pa mbështetjen e strukturave politike në pushtet dhe këtu gjendet vendi kyç kur bëhet fjalë për diskursin e përmendur më herët, sepse 'diskursi paraqet një lloj të dominimit që e fut të folurit, rregullat dhe ndarjet në sistemin e dominimit dhe „mikrofizikën e pushtetit“ (Turen Alan, 2011:12). Diskursi është instrument në duart dominuesit, pushtetit, respektivisht shtetit. Në rastin konkret diskursi është instrument në duart e shtypit dhe mediave elektronike, të cilat janë 'dorë e zgjatur' e pushtetit. Pa diskurs, si bazë manipuluese në duart e strukturës politike në pushtet, 'pushtetin mikrofizik', të të cilin e përbëjnë mediat, 'farkimi i luftës' (Tompson, 2000) do të ishte i pamundur. Përmes prezantimeve, raporteve, artikujve, raportimeve (rubrikave, emisioneve TV), të cilat kanë pasur karakter propagandues dhe kuazishkencor, kryhet degradimi gradual i *tjetrit*. Të tjerët janë faktorë për rrezikimin e popullit serb, të tjerët i kanë pushtuar tokat serbe dhe kanë rrezikuar popullsinë serbe, Jugosllavia është projekt i 'shuarjes' së identitetit serb dhe të tjera²²⁹. Që diskurset e përmendura të kishin *jehonë* në mesin e masës së jo të shenjtë (në kuptim national) ishte e domosdoshme (de)konstruksioni i *tjetrit*. Kurse të tjerët janë definuar si *armiq par excellence*.

Në ekspozenë e titulluar "Shikimi i *tjetrit*", të autores Olivera Milosavljeviq, thuhet: "Në këtë mënyrë, Politika ka shkruar atë që ka folur elita, kurse populli mbante mirë në kujtesë se 'armiqte e serbëve serbët i bën serbë', apo se 'çështjet serbe i inicuan dhe i hapën të tjerët, na ngriten në këmbë duke na goditur, na kthjelluan duka na ofenduar'. Imazhet individuale për të 'tjerët' [...] janë krijuar atëherë kur politika ka diktuar nevojën për të gjetur ndonjë 'kokë turku'" (Milosavljeviq, 2001:81). Nëse i referohemi filozofit francez Jacques Derrida, do të na kujtohet teza *e variacionit* si burim i personalitetit dhe identitetit vatanak, të cilin ai e merr nga Lakani. Derrida thote: "Megjithatë, këto janë të kushtëzuara nga ekzistimi i përhershëm i atij *tjetrit* në të gjitha veprimet dhe sjelljet tona. Ky *tjetri*, si bazament i diskurzeve të

shumta nga fund-shekulli, është ai që bashkëpërcakton së *pari* subjektin (veten, mendjen, shpirtin...), të cilët identitetin e tyre nuk mund ta përcaktojnë vetëm se nga vjetvetja. Identiteti i veçantisë (personit, kombit apo kulturës) është i hapur ndaj *tjetrit*, dhe njëkohësisht është i hapur ndaj të *tjerëve*, respektivisht prej *tjetrit* (Krivak Marijan, 2008:119). Të tjerët janë elementë përbërëse të individualitetit 'tonë'. Nëse i kthehem funksionit stereotip manipulues të mediave para dhe gjatë viteve të 90-ta, do të shohim se *diskurset* e përmendura për 'variacionin' nuk kanë ndodhur rastësisht, pa refleksion të thellë historik. Stereotipet e futura në hapësirat e komunikimit publik, të cilat e kanë 'qartësuar' pamjen e armikut 'duke u mbështetur në argumentet e pashtershme historike për mosmarrëveshjet dhe konfliktet me ata' (Milosheviq Branislav, 2001:37). Kjo na shpie në një tezë tjetër të rendësishme sipas së cilës 'diskursin mund ta identifikojmë në bazë të mundësive të ndryshme, të cilat hapen për ringjalljen e temave ekzistuese' (Ilc Blazh, 2010:50). Reanimimi dhe riaktualizimi i diskurzeve ekzistuese për të tjerët si shumë më të ndryshëm, 'fajtorë' për humbjet historike, dhe 'prishësit' e integrimit dhe ekzistencës së të 'gjitha vendeve serbe', i ka kontribuar asaj që Foucault-i e vendos në sferën e shkencës dhe dijes: elitës intelektuale. Memorandumi i Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve është produkt i akademikëve dhe njerëzve të kulturës. Përbajtja e Memorandumit të sipërpërmendor është 'gjurmë e paslyeshme e rolit të pandershëm të intelektualëve në krijimin dhe shpjegimin e stereotipave etnike të përhapjes së urrejtjes nationale dhe rishikimit të historiografisë' (Mimica, 2001:19). Shembullin e këtyre intelektualëve e ndjekin edhe autorët e librave me ndikim si dhe repertorët e teatrove beogradase. Të gjitha kanë të theksuar 'vulën nacionale': "Me gëzim shkon serbi ushtar", "Rënia e Perandorisë Serbe", 'Shpërngulja e serbëve'.... Në kulturën masive produksioni muzikor shoqërohet me titujt e këngëve 'patriotike': Kush thotë, kush gënjen se Serbia është e vogël", "Vidovdani", "Nga Topola deri në Ravna Gorë", "Do t'i vrasim, do t'i presim, kush nuk është me ne"... Pra, bëhet fjalë për mobilizimin e gjithë shoqërisë për të njëjtin qëllim, çlirim nga të tjerët, nga ata që janë të *tepërt*. Të gjithë mekanizmat e përmendur (mediat, akademia, kultura) paraqesin një lloj të 'pushtetit mikrofizik'.

Gjithë këto janë mekanizma latent heterogen përmes të

228 Për gazetarinë e luftës dhe mënyrën si kanë raportuar mediat gjatë kohës së luftës në Jugosllavi shihni më shumë në: 'Prodhimi i luftës', me autor Mark Tompson.

229 Për atë që u tha më sipër shihni në 'Jehona dhe reagime' (Koha kur foli populli), tryezë e rrumbullakët në organizim të Fondit par të Drejtën Humanitare, Beograd.

cilëve pushteti përpinqet të bëjë ‘propagandë’ mbi një populatë të caktuar. Përmes elaboratit mbi raportet pushtet-media, por edhe raportet e pushtetit dhe akademisë/kulturës, shohim ‘ndarjen e punëve’ nën kontrollin e drejtpërdrejt nga po ai pushtet. Populli duhej zgjuar dhe ‘vetëdijesuar’ kombëtarish, për këtë arsy e gjitha resurset e një shteti dhe shoqëria duhej vënë në ‘veprim’. Publiku i një shoqërie të tillë nuk ekzistonte, sepse pasoi ‘përsëritja tauntologjike e masave dhe konkluzioneve të përgjithshme’ (Milosheviq, 2001:41), të cilat janë krijuar nga diskursi politik dhe, do të thoshim, nga shfrytëzimi me mjeshtëri i diskursit në fjalë. Do të ishte e pandershme të kufizohemi vetëm në prezantimin e shtypit dhe mediave në Serbi para fillimit të viteve të 90-ta dhe të mos e përmendim rolin që kanë luajtur mediat në të gjitha republikat e ish-Jugosllavisë në falsifikimin dhe raportimin e rrejshëm gjatë kohës së luftërave të zhvilluara në Kroaci, Bosnjë dhe Hercegovinë, kurse diçka më vonë edhe në Kosovë. Për këtë ekzistonjë një numër i konsiderueshëm i studimeve në të cilat është përshkruar hollësishët roli i mediave të shtypura dhe elektronike në zgjerimin e territoreve dhe fushëbetejave të ‘fituara’. Për nevojat e këtij punimi është shfrytëzuar një nga këto studime, i titulluar ‘Prodhimi i luftës’ i autorit Mark Tompson.

Dispozitivi dhe *diskursi* në titullin e kapitullit kanë rëndësinë dhe vendin e tyre. Përmes shembullit të diskursit, të cilin e kemi shqyrtuar si një nga modalitetet e dispozitivit, jemi përpjekur ta tregojmë rolin që kanë luajtur mediat si pjesë e ‘pushtetit mikrofizik’ në mobilizimin e shoqërisë në filim të viteve të 90-ta. Me qëllim që mediat të mos mbeten të vetmuara në këtë proces, përmes disa rreshtave i kemi kushtuar vëmendje edhe asaj që klasifikohet në fushën e njohurisë dhe shkencës, akademisë dhe kulturës. Të gjithë mekanizmat e mobilizimit varen nga një faktor: pushteti. Prandaj diskursi ka vend kryesor në raportet pushtet-media. Megjithatë, edhe paradigma që përmendet në titullin e kapitullit ka vendin dhe rëndësinë e saj. Atë e huazojmë nga sociologu francez Alan Turen dhe ajo bart mendimin iluminist të paraqitjes. Për *paradigmën* Turen thotë: ‘Paradigma nuk është vetëm instrument në duart e pushtetit por, edhe në formimin e qëndrimit mbrojtës dhe kritik...’ (Turen, 2011). Paradigma e Alanit bazohet në qëndrimin kritik ndaj historisë në tërësi. Ai e sheh këtë në të ashtuquajturën *subjektivizim*, që nuk është asgjë tjetër përveç aftësia e qenieve njerëzore që ta formojnë dhe ndryshojnë vetveten, si individualist ashtu edhe kolektivisht. Nëse *diskursi* mund t’i shërbejë mbikëqyrjes dhe propagandës, *paradigma* vendos theksin te liria dhe të drejtat e njeriut. Për të evoluar nga *dis-*

kursi në *paradigmë*, si përbërës të ri të sistemit politik dhe ‘mikrofizikës së pushtetit’²³⁰ potencial të tij, duhet të ballafaqohemi me të vërtetën dhe ta shohim atë në sy.

Për fillim, do të thoshte Gjuro Shushnjiq, duhet kthyer dinjitetin fjalëve tona. ‘Nëse ua kthejmë dinjitetin fjalëve tona, ka shpresë t’ia kthejmë dinjitetin vetes tonë’ (Shushnjiq, 1995:79).

Roli de/resocializues i mediave – vështrim empirik

Ashtu siç kemi thënë në pjesën e parë të punimit, jemi të mendimit se KOMRA ka rol resocializues në vendet e krijuara pas shkatërrimit të RSFJ-së. Kur flasim për këtë nismë është me rëndësi të theksohet se bashkë me risocializimin e shoqërisë duhet bërë edhe risocializimi i mediave. Në këtë pjesë të punimit do t’i shqyrtojmë rezultatet e arritura përmes këtij procesi nga prizmi i mediave dhe me ndihmën e analizës kuantitativo-kualitative të diskursit. Teorienët konsiderojnë se diskursi paraqet një formë të përdorimit të gjuhës, siç është thënë më lartë. Ky përkufizim nganjëherë është shumë i ngushtë dhe jo gjithmonë adekuat. Thjesht, studimet e diskursit nuk e analizojnë gjithmonë ekskuluzivisht vetëm gjuhën, por kërkojnë të dinë se kush, si, pse dhe kur flet. Tekstet, sikurse edhe folura, kanë përfituesit, autorët dhe lexuesit e vet. Në komunikimin e shkruar apo interaksion me shkrin nuk kemi interaksion *ballë-për-ballë (face-to-face)*: lexuesit kanë rol më pasiv në këtë interaksion. Por, assesi nuk guxojmë ta nënverhësojmë këtë interaksion. Ai proces gjithashtu zhvillohet në një kontekst të caktuar, sikurse edhe akti i të folurit. Konteksti është një nga karakteristikat e gjendjes sociale apo komunikative që ka ndikim të konsiderueshëm në të folurit apo në tekst. Përveç kjo karakteristikë ndikon dukshëm që të bëhet një hap i madh i kalimit prej kuptimit të “prekshëm” të termit diskurs në atë abstrakt (Van Dijk, 1998:1-14). Kontekstin mund ta definojmë si “model të posaçëm mendor apo interpretim subjektiv të pjesëmarrësve për gjendjet (sociale, interaktive apo komunikative) në të cilat ata marrin pjesë” (Van Dijk, 2008:26). Konteksti në masë të madhe varet nga kultura në të cilën krijohet mesazhi i caktuar. Gazetat asnjëherë nuk lexohen në vakumin kulturor dhe social, sikurse që as përbajtjet tjera mediale nuk konsumohen pa faktorët e përmen-dur. Kuptimi i mesazhit kushtëzohet nga përvetësimi i kontekstit të përmendor kulturor. Në të vërtetë, kështu arrijmë deri në kontekstin e institucionalizuar, i cili është i domos-doshëm për ta kuptuar mesazhin.

230 Ku para së gjithash mendojmë në mediat.

Në pjesën e parë të punimit e kemi sqaruar lidhjen që ka ekzistuar dhe vazhdon të ekzistonjë në mes elitës politike dhe shoqërore dhe mediaive. Meqenëse në fokus të analizës sonë është diskursi medial, duhet thënë edhe atë se në shumicën e rasteve diskursi në media nënkuption ndarjen e kohës dhe vendit gjatë hartimit të tekstit dhe konsumimit të mesazhit.

Pikërisht për shkak të prolongimit të kohës së intereaksionit konteksti është me rëndësi sepse siguron stabilitetin e mesazhit (Talbot, 2007). Meqenëse tema e këtij punimi është ballafaqimi me të kaluarën nga prizmi i rolit të mediave që veprojnë në dy shtete (BeH dhe Serbi), është e nevojshme të përmendet edhe komunikimi ndër-kulturor. Kjo formë e komunikimit gjithmonë shënohet me shmangje nga normat e pritura të intereaksionit, që rezulton me burim për krijimin e stereotipave kulturore (Fetzer dhe Lauerbach, 2007). Ky stereotipizim është prezent në komunikimin publik në të njëjtën masë sikurse edhe në intereaksionet private.

Në vazhdim të punës do të përpinqemi që, me ndihmën e kësaj kornize teorike dhe rezultateve të analizës, të paraqesim mesazhet *dominuese/mainstream* të mediave në lidhje me iniciativën KOMRA, qëllimi i së cilës është të krijojë kushte për vendosjen e lidhjeve të reja mes shteteve të ish-Jugosllavisë, përmes krijimit të një Komisioni rajonal të pavarur, ndërshtetëror për vërtetimin e fakteve për të gjitha viktimat e krimeve të luftës dhe shkeljet tjera të rënda të të drejtave të njeriut, të kryera në territorin e ish RSFJ-së në periudhën 1991-2001.

Metoda e hulumtimit është analiza kuantitativo-kualitative e përbajtjes së teksteve të kushtuara KOMRA-s.

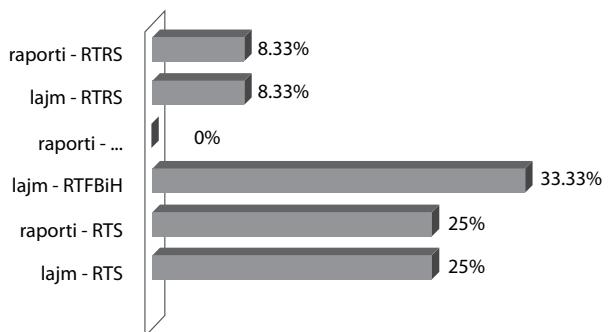
Njësia e analizës është teksti në tërësi duke përfshirë edhe mbi-titullin, titullin, nëntitullin, i cili është publikuar në sajtin e Radio Televizionit të Serbisë, Radio Televizionit të Republikës Serbe dhe Radio Televizionit të Bosnjë dhe Hercegovinës, në periudhën njëvjeçare pas fillimit të fushatës rajonale për përkrahjen e KOMRA-s (26 prill 2011), pa marrë parasysh zhanrin gazetaresk. Për nevoja të analizës është hartuar një *listë e posaçme e kodit* ku është regjistruar media, data, zhanri, gjatësia e tekstit, autorësia, lokacioni, shkaku, tema, perceptimi i viktimateve, subjekti, objekti dhe konteksti vlerësues.

Korpusin e analizës përbëjnë tekstet e publikuara në internet nga mediumet publike (Radio Televizioni i Serbisë, Radio Televizioni i Federatës së Bosnjë dhe Hercegovinës dhe Radio Televizioni i Republikës Serbe) gjatë periudhës njëvjeçare nga dita e fillimit të fushatës "Një milion nënshkrime për KOMRA-n". Periudha e analizuar është një vit, gjatë së cilës janë kontrolluar sajtet e televizioneve publike të Serbisë dhe BeH. Kërkimi është kryer përmes fjalëve kyçe

(KOMRA) dhe me ndihmën e përcaktuesit kohor. Përmes mostrës së formuar në këtë mënyrë jemi përpjekur të arrijmë tek testet, të cilat sipas shtëpisë mediale kanë merituar të jenë në dispozicion të publikut të gjërë përmes internetit. Numri i përgjithshëm i teksteve të detektuara është 12, ku RTS-ja ka publikuar 6, RTFBeH 4 kurse RTRS 2.

Nga kjo mund të përfundojmë se shtëpitë mediatike nuk ishin të interesuara për temën e themelimit të komisionit rajonal. Këtë e vërtetojnë edhe rezultatet e fituara dhe analizat e thella.

Zhanri është kategoria qendrore e analizës së diskursit. Zhanret përbëjnë modelin konvencional për zgjidhje komunikative të problemeve të caktuara. Këto probleme shoqërore përbëjnë strukturën e jashtme (sociale dhe institucionale) të zhanreve (Fetzer, Lauerbach, 2007). Kjo në të vërtetë do të thotë se gazetarët e zgjedhin zhanrin duke reaguar në informacione të caktuara, në vartësi nga vlerësimi se çfarë ndikimi dëshirojnë të arrijnë te auditoriumi në lidhje me këtë problem apo dukuri. Lajmi apo raporti i pastër pasqyron faktet e fuqishme në lidhje me temën, kurse reportazhi dhe komenti veprojnë më mirë në emocionet e pranuesve të mesazhit. Zhanri përcakton edhe pozicionin fillestare të leximit. Tekstet gjithmonë ofrojnë një diapazon të caktuar për pozicionin potencial të leximit, por propozojnë edhe interpretimin e preferuar për adoptimin e pozicionit "më të dëshirueshmë" (Fetzer, Lauerbach, 2007). Ndarja e përbajtjeve të analizuara sipas zhanrit reduktohet në dy kategori: kategoria e lajmit dhe e raportit. Këto zhanre të qarta faktografike tregojnë se mediat kanë qenë të fokusuar vetëm në disa fakte dhe deklarata dhe se nuk janë përpjekur që, në përputhje me rolin e tyre shoqëror si institucione publike, t'ia sqarojnë dhe t'ia ofrojnë thelbin e KOMRA-s auditoriumit të vet. Qasja e pastër faktografike vështirë se mund t'i ndihmojë sensibilizimin të publikut në lidhje me temën e ballafaqimit me të kaluarën, e as që mund ta paraqesë rëndësinë esenciale të këtyre nismave.

Grafikoni numër 1 – Ndarja sipas zhanreve

Gjatësia e tekstit luan rol të rëndësishëm në media. Nëse teksti është i gjatë, kjo është shenjë për lexuesit se tema është e rëndësishme, por nëse është i shkurtër, mesazhi që dërgohet është se lajmi i dhënë nuk luan rol të madh.

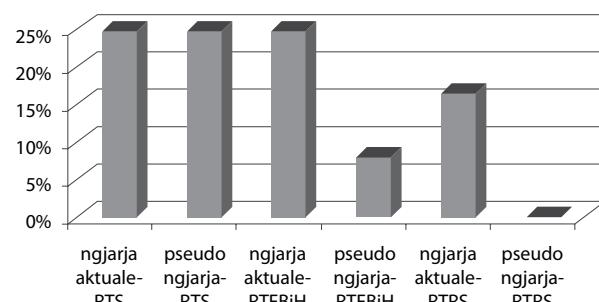
Gjatësia e teksteve në periudhën e përcjellë tregon se mediat ishin të interesuara për KOMRA në masën që ua lejojnë "kufijtë e zhanreve". Lajmi dhe raporti si kategori kanë kufizimet e tyre sepse nuk kanë vend për qasje analitike apo shqyrtim më të thollë të temës.

Vendi (lokacioni)

Duke shqyrtuar lokacionin mund të përfundojmë se të gjitha mediat gjatë raportimit të tyre kanë mbetur "brenda kufijve të tyre shtetëror". Kështu për shembull, në raportet e RTS-së në vendin e parë ishte Beograd, RTFBeH-së pothuajse i interesonte vetëm Sarajeva, përderisa për RTRS-në kjo ishte Banjalluka. Ajo që bie në sy në këtë rezultat është fakti se asnje medie publike nuk u përpooq të shohë se si reagon publiku në shtetin apo entitetin fqinj. Kjo është në veçanti shqetësuese kur bëhet fjalë për BeH-në, ku njëri entitet në tërsë përrash-ton reagimet e entiteteve tjera në lidhje me KOMRA-n. Kjo flet për ndarje të thollë mes komuniteteve, aq sa edhe fakti se lufta e viteve të nëntëdhjetë, la gjurmë pothuajse në të gjitha familjet, nuk mund të jetë pikë e përbashkët për dialog.

Shkaku

Nga shqyrtimi i rezultateve të fituara mund të përfundojmë se këto media gjatë periudhës së analizuar nuk kanë treguar asnje nismë në sajte e tyre për zgjerimin e temës që ofron KOMRA, por janë kufizuar ekskluzivisht në zhvillimet aktuale apo në konferanca për shtyp. Shqetësuese është e dhëna se mediat publike, të analizuara, janë treguar institucionë që nuk e respektojnë apo nuk e njohin rolin thelbësor të ekzistencës së tyre: krijimin e kohezionit përmes kanalizimit të rrymave të ndryshme në dialogun publik.

Grafikoni numër 2 – Shkaku

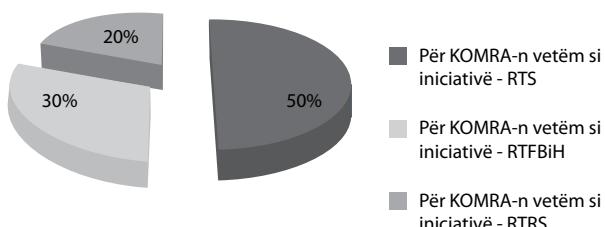
Autorësia

Kjo kategori tregon angazhimin e gazetarit dhe shtëpisë mediatike që ta përbush detyrën e vet dhe të jetë pranë burimit të informacionit. Është për lëvdatë fakti që të gjitha mediat i kanë dërguar raportuesit e tyre në terren dhe në këtë mënyrë kemi marrë produkte burimore mediatike për ueb-faqe.

Tema

Tema është segmenti tjetër i analizës. Kjo kategori është posaçërisht e rëndësishme kur dihet se mediat janë ato që ua imponojnë informacionet apo dukturitë e caktuara auditoriumit të vet. Ato i përcaktojnë kornizat për të cilat duhet të mendojë publiku.

Edhe pse në listën e kodeve kemi paraqitur një diapazon relativisht të gjërë të mundësive për prezantim, në tekstet e analizuara mediat i qasen iniciativës KOMRA vetëm si një nismë rajonale, duke nënverësuar rolin dhe qëllimin kryesor të saj dhe duke e paraqitur atë si një dukuri të përditëshme, gjë që duhet pranuar se nuk është e saktë, posaçërisht përfaktin se bëhet fjalë për një shoqëri të pas-konfliktit ku iniciativat e përbashkëta të shteteve të ish-Jugosllavisë janë shumë të rralla. Mediat nuk e kanë shfrytëzuar rastin të flasin për të kaluarën në dritën e fakteve dhe në këtë mënyrë ta risocializojnë jo vetëm shoqërinë, të cilës i drejtohen, por edhe vetveten.

Grafikoni numër 3 – Tema

Viktimat dhe KOMRA

Karakteristikë e diskursit publik të vendeve të ish-Jugosllavisë është se rrallë flitet për të gjitha viktimat e luftës, kurse palët në konflikt insistojnë në humbjet "nga radhët e veta". Iniciativat, që kanë në fokus pozitën e viktimateve e jo kryesit e krimeve të luftës, janë të rralla, për këtë arsyesh ishte interesante të shihet se si janë trajtuar viktimat nga këto media

dhe a është shfrytëzuar KOMRA si mundësi për inicimin e dialogut publik për viktimat dhe pozitën e tyre.

Rezultatet e analizave tregojnë se viktimat, edhe pse formalisht figurojnë në tekste, nuk janë trajtuar si kategori që ka nevojë për mbështetje më të madhe shoqërore, por janë kthyer në nivelin e frazës së rëndomtë: "KOMRA është e rëndësishme për shkak të të gjitha viktimate".

Grafikoni numër 4 – Qasja ndaj viktimate në raporte

Subjektet

Me subjekte nënkuftojmë ata aktorë në tekst, të cilët veprojnë, japin deklarata, flasin për tema të caktuara me aktorët tjera. Analiza ka treguar se rolin kryesor e kishin përfaqësuesit e sektorit joqeveritar, ata ishin pyetur dhe kishin dhënë deklarata në masën më të madhe. Në vendin e dytë janë politikanët. Ky rezultat është gjithsesi i pritshëm për faktin se KOMRA filloj pikërisht nga sektori i organizatave joqeveritare. Shqetësues është fakti që gjatë periudhës së analizuar publikut të gjerë nuk iu dha mundësia të flasë përkohës së dialogut publik me viktimat.

Objektet

Si objekt në këtë punim janë shënuar të gjithë aktorët në tekst për të cilët flet subjekti. Në vendin e parë ishin iniciativa dhe viktimat. Mirëpo, siç e kemi përmendur, viktimat janë të pranishme në kuadër të "stereotipave", pa ndonjë analizë të detajuar pse është me rëndësi të përkrahet Iniciativa KOMRA.

Vlerat e kontekstit

Kjo kategori tregon reportin e gazetarit ndaj temës. Analiza tregon se në produktet mediale kryesisht është prezent qëndrimi neutral, përderisa qëndrimet negative janë të pranishme në përqindje më të vogël.

Është interesante të përmendet se në dy tekste kemi hasur në qëndrime negative të gazetarit ndaj përbajtjes së tekstit: bëhet fjalë për një raport të sajtit RTFBeH-së ku thuhet "projekti i dështuar" KOMRA, përderisa teksti i dytë është nga sajti i RTRS-së në të cilën Organizata e familjeve të të burgosurve, luftëtarëve të vrarë dhe civilëve të zhdukur të Republikës Serbe u bëri thirrje këtyre kategorive të qytetarëve që të mos iu përgjigjen thirrjeve të Koalicionit për Komisionin Rajonal dhe të mos i jepin përkrahje kësaj iniciative.

Përfundimi

Në këtë punim autorët ofruan kontekstualizimin e rolit të mediave gjatë periudhës së paralufutës dhe të luftës, në përpjekje që përmes dekonstruksionit të diskursit publik të tregojnë pozicionin kyç të mediave. Siç është thënë, diskursi i formuar nga elita politike dhe intelektuale që përmes mediave iu është prezantuar shoqërive në shtetet e ish-Jugosllavisë, ishte me rëndësi kyçë në rrugën e shpërbërjes së Jugosllavisë. Analizat e shumta të periudhës së luftës kanë treguar se mediat kanë luajtur rol aktiv në ngjarjet e përgjakshme, por edhe pas përfundimit të luftës së fillimit të demokratizimit të shoqërive ato nuk kanë kaluar ndryshimet e nevojshme që do t'iu mundesonin të shndërrohen nga organe publike të partive dhe rrymave ideologjike në shërbime publike në kuptim të vërtet të fjalës. Mediat e kanë tejkalojë me lehtësi rolin e tyre, duke u arsyetuar me instrumentalizim nga ana e pushtetit dhe politikës. Përmes analizës kemi treguar se diskursi publik as sot nuk është në shërbim të qytetarëve: ky diskurs nuk ka hapur çështjet kyçë të zhvillimit të shoqërisë, siç është ballafaqimi me të kaluarën. Problem shthesë është qëndrimi ndaj viktimate: mediat nuk i kuptojnë apo nuk duan t'i kuptojnë viktimat. Ato trajtohen si frazë e zakonshme që nuk e ka peshën e vet shoqërore. Punimi tërheq vërejtjen se çështja kryesore është hapja e dialogut publik në media për bashkësitet tjera të ish-Jugosllavisë dhe për domosdoshmërinë e ndryshimit të procesit të "getoizimit" të auditoriumit. Mediat publike të finançuara nga buxheti apo përmes parapagimit të RTV-së, kanë obligim ndaj komuniteteve të tyre që t'ju ndihmojnë në ballafaqimin me të kaluarën, me çka edhe vetë do të kalojnë rrugës së risocializimit. Esenca e pjesëmarrjes së mediave në procesin e risocializimit është "...kur nevoja (psikologjike) që objektivisht ekziston orientohet në drejtimin që i përgjigjet komunikuesit dhe marrësit" (Shaciq, 2004:139). Thënë më saktë, suksesi i procesit të risocializimit varet nga mënyra dhe metoda përmes së cilave vlerat e reja, të ndryshme nga ato të fituara më parë, 'implantohen' tek individi.

Mediat bëhen pjesëmarrës aktivë të procesit të risocial-

izimit atëherë kur ‘konsultohen’ me konsumuesit, që do të thotë përdoruesit e mediave, sepse mediat janë transmetues të nevojave dhe interesave të tyre. Kjo nënkuption rol më të theksuar të mediave në strukturën e aktorëve në diskurs: mediat nuk mund të jenë të nënshtuara

ekskluzivisht ndaj elitës politike dhe intelektuale, por duhet të marrin rol më aktiv në krijimin e shoqërisë, ash tu që, për fillim, të bëhen korrigjues të opinionit publik përmes krijimit të kornizave për reflektim mbi luftërat e viteve të nëntëdhjeta.

Rasti Kleçka²³¹

Florent Spahija

Aktakuza²³² ndaj dhjetëshes së njohur ishte konfirmuar me datën 26 gusht të viti 2011²³³. Ajo ngarkon Fatmir Limajn dhe nëntë të tjërët me krimë të luftës kundër popullatës civile dhe robërvë të luftës, të dënueshme me ish-Kodin penal të Jugosllavisë, ish-Ligjin penal të Kosovës si dhe Konventat e Gjenevës dhe protokollet e saj²³⁴.

Prokuroria Speciale e Kosovës, përkatësisht prokurori i EULEX-it, Maurizio Salustro, nga viti 2010 kishte filluar hetimet kundër tash të akuzuarve Fatmir Limaj, Nexhami Krasniqi, Naser Shala, Sabit Shala, Naser Krasniqi, Arben Krasniqi, Behlul Limaj, Bekim Shurdhaj, Shaban Shala dhe Refki Mazrreku.

Po kush janë të akuzuarit dhe për çfarë saktësisht ngarkohen ata?

Fatmir Limaj²³⁵ - Ka lindur me 4 shkurt 1971 në fshatin Banjë të Malishevës, jeton në Prishtinë, ka qenë pjesëtar dhe komandant i UÇK-së në Brigadën 121, i njohur me nofkën Çeliku ose Daja. Tani ushtron funksionin e deputetit të Kuvendit të Kosovës, me profesion është jurist. Limaj akuzohet në tre pika

të aktakuzës se në bashkëkryerje ka kryer krimë luftë kundër popullatës civile dhe të burgosurve të luftës dhe dy akuzat për krimë luftë kundër të burgosurve të luftës. Periudha, për të cilën Limaj akuzohet në aktakuzë, është nga janari i vitit 1999 deri në mesin e qershorit të vitit 1999. Pas luftës ai zhvilloi një karierë të suksesshme politike duke arritur deri në majat e pushtetit ndërkohë që i mbijetoi i pafajshëm një procesi gjyqësor për krimë luftë në Tribunalin e Hagës.

Arben Krasniqi²³⁶ - I lindur më 5 tetor 1978 në fshatin Terpezë e Ulët e Malishevës. Krasniqi ka qenë pjesëtar i UÇK-së, në pozitën e rojës së burgut. Thuhet se ka jetuar një kohë në Zvicër, ku edhe ishte arrestuar për t'u ekstraduar në Kosovë. E pas ektradimit gjykatësi i procedurës paraprake ia caktoi masën e arrestit shtëpiak. Krasniqi akuzohet se në bashkëkryerje ka bërë krimë luftë kundër popullatës civile dhe robërvë të luftës. Sipas aktakuzës krimet janë kryer në Kleçkë, komuna e Lipjanit, nga janari i vitit 1999 deri në mesin e qershorit 1999.

Naser Krasniqi²³⁷ - I lindur më 11 tetor 1973 në Rahovec, me banim në fshatin Banjë, ka qenë pjesëtar i UÇK-së, gjatë

231 Emri i është vendosur për shkak të qendrës së ndalimit, që ka qenë e pozicionuar në këtë fshat.

232 Aktakuza mban numrin e prokurorisë PPS.nr:07/2010.

233 Seanca e fundit për konfirmimin e aktakuzës është mbajtur në Gjykatën e Qarkut në Prishtinë, më datën 26 gusht 2011.

234 Aktakuza me numër PPS.nr:07/2010 e datës 25 korrik 2011.

235 Aktakuza me numër PPS.nr:07/2010 e datës 25 korrik 2011, faqe 9 dhe 10.

236 Aktakuza me numër PPS.nr:07/2010 e datës 25 korrik 2011, faqe 1 dhe 2.

237 Aktakuza me numër PPS.nr:07/2010 e datës 25 korrik 2011, faqe 3, 4 dhe 5.

luftës i njohur me nofkën "Bashkim Fino". Ka kryer punë menaxhuese në qendrën e paraburgimit në Kleçkë. Në aktakuzë thuhet se i njëjti ka qenë udhëheqës në Qendrën e Paraburgimit në Kleçkë, ku edhe akuzohet për gjashtë akuza, në bashkëkryerje, për krime lufte kundër të burgosurve të luftës. Sipas aktakuzës këto krime janë kryer nga mesi i janarit 1999 deri në mesin e qershorit 1999.

Nexhami Krasniqi²³⁸ - I lindur më 16 tetor 1962 në fshatin Terpezë të Drenasit, jeton në Prizren, ka qenë pjesëtar i UÇK-së. Gjatë luftës ka përdorë nofkën "Skifteri 500". Ishte komandant i njësive të Policisë Ushtarake. I njëjti akuzohet në shtatë pika të aktakuzës dhe atë në një pikë për krime të luftës kundër popullatës civile dhe të burgosurve të luftës dhe gjashtë pika për krime lufte kundër të burgosurve të Luftës. Në aktakuzë thuhet se krimet janë kryer në periudhën nga mesi i janarit 1999 deri në mesin e qershorit 1999.

Behlul Limaj²³⁹ - I lindur më 3 dhjetor 1965 në fshatin Banjë të Malishevës, ku edhe jeton. Ka qenë pjesëtar i UÇK-së dhe ka pasur rolin e komandantit. I njëjti akuzohet, në dy pika të aktakuzës, se në bashkëveprim ka kryer krime të luftës kundër popullatës civile dhe të burgosurve të luftës si dhe krime lufte kundër të burgosurve të luftës. Në aktakuzë si data të krimeve thuhet se janë periudha nga janari i vitit 1999 deri në mesin e qershorit 1999.

Refki Mazrreku²⁴⁰ - I lindur më 29 tetor 1971 në Malishevë, ku edhe jeton, ka qenë pjesëtar i UÇK-së, i njohur me nofkën "Van Damme". Mazrreku në 2 pika të aktakuzës ngarkohet se në bashkëkryerje ka bërë krime të luftës kundër popullatës civile dhe krime të luftës kundër të burgosurve të luftës. Periudha për të cilën akuzohet Mazrreku është prilli i vitit 1999.

Naser Shala²⁴¹ – I lindur më 26 tetor 1972 në Banjë të Malishevë, ka qenë pjesëtar i UÇK-së i njohur me nofkën "Ftyra". Në aktakuzë thuhet se ka mbajtur një pozitë udhëheqëse në qendrën e paraburgimit në Kleçkë, si menaxher i këtij burgu. Shala akuzohet, në 6 pika të aktakuzës, se në bashkëkryerje ka kryer krime të luftës kundër popullatës civile dhe të burgosurve të luftës, katër akusa për krime lufte kundër të bur-

gosurve të luftës dhe një akuzë për krime të luftës kundër popullatës civile. Periudha për të cilën e akuzon prokuroria është janari i vitit 1999 dhe mesi i qershorit të 1999-të.

Sabit Shala²⁴² - Ka lindur më 10 qershor 1972 në fshatin Kleçkë të komunës së Lipjanit, ku edhe jeton. Ka qenë pjesëtar i UÇK-së, i njohur me nofkën "Cungi". Ka kryer punën e regjistruesit në qendrën e paraburgimit, ku ka regjistruar të burgosurit. Sabit Shala akuzohet për dy pika të aktakuzës dhe atë se në bashkëkryerje ka kryer krime të luftës kundër popullatës civile dhe të burgosurve të luftës dhe krime lufte kundër të burgosurve të luftës. Ndërsa periudha për të cilën akuzohet nga prokuroria është fillimi i vitit 1999 deri në mesin e qershorit 1999.

Shaban Shala²⁴³ - Ka lindur më 19 mars 1958 në fshatin Kleçkë të komunës së Lipjanit ku edhe jeton, ka qenë pjesëtar i UÇK-së. Shaban Shala akuzohet për një pikë të aktakuzës dhe atë se në bashkëkryerje ka kryer krime të luftës kundër popullatës civile dhe të burgosurve të luftës. Periudha për të cilën akuzohet nga prokuroria është fillimi i vitit 1999 deri në mesin e qershorit të vitit 1999.

Beslim Shurdhaj²⁴⁴ – I lindur më 29 gusht 1974 në fshatin Banjë të Malishevës, ka qenë pjesëtar i UÇK-së. Shurdhaj akuzohet për dy pika të aktakuzës dhe atë se në bashkëveprim ka kryer krime të luftës kundër popullatës civile dhe të burgosurve të luftës dhe krime lufte kundër të burgosurve të luftës. Ndërsa periudha për të cilën akuzohet nga prokuroria është fillimi i vitit 1999 deri në mesin e qershorit 1999.

Nga nisi rasti Kleçka

Kur në pranverën e vitit 1998 Agim Zogaj kishte gjetur një pushkë dhe i ishte bashkangjitur UÇK-së, vështirë se do të kishte imagjinuar se një ditë do të hynte në luftë, saktësish, me bashkëluftëtarët e tij të atëhershëm.

Zogaj ka qenë vetëm një luftëtar i thjeshtë. Një, që komandantin e tij të brigadës, Fatmir Limajn, e ka çmuar deri në idolizim.

238 Aktakuza me numër PPS.nr:07/2010 e datës 25 korrik 2011, faqe 5, 6 dhe 7.

239 Aktakuza me numër PPS.nr:07/2010 e datës 25 korrik 2011, faqe 8 dhe 9.

240 Aktakuza me numër PPS.nr:07/2010 e datës 25 korrik 2011, faqe 10 dhe 11.

241 Aktakuza me numër PPS.nr:07/2010 e datës 25 korrik 2011, faqe 11, 12 dhe 13.

242 Aktakuza me numër PPS.nr:07/2010 e datës 25 korrik 2011, faqe 14.

243 Aktakuza me numër PPS.nr:07/2010 e datës 25 korrik 2011, faqe 15.

244 Aktakuza me numër PPS.nr:07/2010 e datës 25 korrik 2011, faqe 15 dhe 16.

I besueshëm ishte Zogaj dhe prandaj qe emëruar rojtar i burgut të improvizuar të Kleçkës.

Rojtari i burgut mbajti një bllok shënimesh në mënyrë sekrete, ku shkroi hollësi të të burgosurve: emrat, të dhënat personale, arsyet e burgimit, datat e pranimit, lirimit ose ekzekutimit. Shënimet i plotësoi me kujtesën e tij.

Kur plagët e luftës u qetësuan me kalimin e kohës, këto shënimë morën jetë e u shndërruan ngadalë në një rrëfim. Autori i saj u bë i njohur si Dëshmitari X²⁴⁵.

Rrëfimi i tij fillon me përshkrimin e vrasjes së Nebojsa Djuriçiqit dhe Veljko Markoviqit, dy oficerëve policorë serbë, të cilët u mbajtën në burg në Kleçkë për një periudhe të gjatë kohe dhe të cilët i ekzekutoi vetë me urdhër të, siç thotë, Fatmir Limajt rreth datës 4 ose 5 prill 1999.

Dëshmitari i tregoi EULEX'it për vendin e ekzekutimit - varrimit të dy trupave, të cilët më pastaj u gjenden pikërisht në vendin e përshkruar nga ai. Identitetet e tyre u vërtetuan nga një analizë e ADN-së, që u përputh me përshkrimin e dëshmitarit X. Autopsia e kryer tregon shkakun e vdekjes së këtyre dy viktimate (plagë nga të shtëna të shumëfishata me armë), gjithnjë në përputhje me tregimin X.

Dëshmitë treguan se si dëshmitari X kishte kryer vrasjen edhe të një serbi me një kosë, për çka tregoi dy vendndodhje të mundshme të ekzekutimit dhe varrimit të tij. Në vijim, një zhvarrosje coi në zbulimin e një varri masiv që përbante pesë trupa. Në të njëjtin varr, u gjend po ashtu një teh prerës. Autopsia e dy mbetjeve njerëzore, tregoi si shkak e vdekjes "prerje në qafë nga një instrument i mprehtë".

Dëshmia shpërfaqë se si dëshmitari bashkëpunues X²⁴⁶, kishte treguar se i njëjti varr masiv përbante trupat e katër të burgosurve tjerë serbë, të cilët ishin ekzekutuar më të shtëna kallashnikovësh. X shënoi edhe emrat dhe datat e lindjes së katër personave tashmë trupa të pajetë. Të katër trupat u gjenden në vendndodhjen e treguar dhe identitetet e tyre u konfirmuan nëpërmjet të analizave të ADN-së. Autopsia tregon se tre prej tyre ishin vrarë nga të shtëna armësh në kokë.

Ish-roja e burgut u siguroi hetuesve edhe dokumente zyrtare me origjinë nga UÇK-ja; si gjykimet e gjykatës ushtarake, vendimet disiplinore, listat e të burgosurve, kërkesat me shkrim, datat e burgosjes dhe lirimit të një sërë të burgosurish të ndaluar në burgun e Kleçkës.

Në një shënim të fundit të veçantë, dëshmitari X tregoi çështjet që ai kishte me Fatmir Limajn dhe njerëzit e tij pas lufte. Ai thotë se Limaj e detyroi atë të pranohej në një spital psikiatrik në mënyrë që të përgjëngeshtonte një deklaratë inkriminuese, që dëshmitari X kishte bërë në KFOR kundër tij.

Përveç dëshmive të dëshmitarit bashkëpunues X, aktakuza është e bazuar në dëshmitë e dëshmitarëve të tjerë; si dëshmitarit Y, dëshmitari anonim I, dëshmitari A, dëshmitari anonim H, të cilat në bazë të aktakuzës janë përputhur me dëshmitë e dëshmitarit X.

Ditarët e dëshmitarit X ishin mbajtur sekret edhe pas luftës në shtëpinë e tij, përveç prej një njeriu tjetër, dëshmitarit Y, të cilët dëshmitari X i kishte treguar dhe kishte kërkuar nga ai që t'u dorëzonte këta ditarë organeve gjyqësore në rast se do t'i ndodhë diçka. Sipas aktakuzës, marrëdhëniet e dëshmitarit X me Limajn dhe grupin e tij, kishin ndryshuar pas luftës, sidomos pas hetimeve të Tribunalit të Hagës për ngjarjet e luftës në burgjet e Llapushnikut kundër Fatmir Limajt, Isak Musliut dhe Haradin Balajt.

Pas arrestimit të Limajt për në Hagë, njerëzit e tij shoqëruan dëshmitarin X në Shqipëri, thuhet në aktakuzë, me instrukcionet që të mos kthehej kurrë. Mirëpo, dëshmitari X, përkundër kësaj, u kthye në Kosovë duke mbajtur të fshehtë vendqëndrimin e tij dhe duke iu ikur kontakteve me grupin e Limajt.

Ndaj dëshmitarit bashkëpunues X kishte pasur atentate. Në qershor të vitit 2009 u qëllua dhe u plagos në shtëpinë e tij në Prizren. Gjithashtu, i njëjti, në korrik të vitit 2007 në veturën e tij kishte gjetur një granatë. Pas këtij rasti dëshmitari X ia dha një deklaratë gjithëpërfshirëse policisë së Kosovës rrëth marrëdhënieve të tij me Fatmir Limajn, grupin e tij dhe të gjitha kërcënimet që ai kishte bërë.²⁴⁷

²⁴⁵ Deklaratat e dëshmitarit X para prokurorit me datën 4, 9, 11, 16 dhe 17 shkurt, 10, 16 dhe 25 mars, 9 qershor, 20 gusht, 5 dhe 7 tetor 2010. Dëshmitë e dëshmitarit X të dhëna para policisë 20 dhe 30 nëntor 2010 dhe 3 dhjetor 2010. Dëshmitë e dëshmitarit X para mbrojtjes së të akuzuarve më 5, 6, 7 dhe 9 korrik 2011.

²⁴⁶ Dëshmitari Agim Zogaj, i njohur si dëshmitari X, u deklarua nga Gjykata e Qarkut në Prishtinë, dëshmitar bashkëpunues më 25 gusht 2010.

²⁴⁷ Aktakuza me numër PPS.nr:07/2010 e datës 25 korrik 2011, faqe 18.

Përpara prokurorit, dëshmitari X kishte dëshmuar se vël-lai i Fatmir Limajt, Demir Limaj, e kishte kërcënuar atë dhe familjen e tij me jetë, se nëse deklaron diçka në lidhje me luftën “do të hedh në erë ty dhe familjen tênde”. Kërcënimë tê tillë kishte marrë edhe nga njerëzit e tjerë të Limajt.²⁴⁸

Në muajin gusht, këtë vit, Limajt dhe nëntë bashkëluftëtarëve iu konfirmua aktakuza. Gati krejt ajo është mbështetur në deklaratat e dëshmitarit X, të cilat nga prokuroria konsiderohen si të besueshme dhe mjaft detajisht të përshkruara.

Sipas aktakuzës, Fatmir Limaj së bashku me të akuzuarit e tjerë në bashkëkryerje kanë “dhunuar integritetin trupor dhe shëndetin e një numri të papërcaktuar të civilëve serbë dhe shqiptarë dhe të burgosurve ushtarakë serbë, të paraburgosur në qendrën e paraburgimit në fshatin Kleçkë komuna e Lipjanit. Këta civilë serbë dhe shqiptarë dhe të burgosur ushtarakë serbë, sipas aktakuzës janë mbajtur në kushte çnjerëzore (që përfshinë mbajtjen e të burgosurve në zinxhir, ndërtësë të papërshtatshme, ftohtësi ekstreme, mungesë sanitimi, mungesë ushqimi dhe rrahje të shpeshta”. Akuzat për kryerjen e këtyre veprave përfshijnë periudhën nga janari 1999 deri në mesin e qershorit 1999.

20 nëntori i vitit 2009 e gjeti Agim Zogajt në policinë e EU-LLEX-it, tek dëshmonte për krimet e kryera në Kleçkë gjatë luftës. Më 4 shkurt 2010 Zogaj ishte në Prokurorinë Speciale të Kosovës duke dhënë dëshmi në cilësinë e të dyshuarit për krimet e Kleçkës. Marrja në pyetje e të dyshuarit Zogaj në PSRK vazhdoi edhe më 9, 11, 16 dhe 17 shkurt, pastaj 10, 16 dhe 25 mars, 9 qershor për të vazhduar me 20 gusht në këtë cilësi.

Prokurori special Maurizio Salustro, më 5 tetor, në zyrat e tij, e dëgjoi Zogajt në cilësinë e dëshmitarit. Nga kjo kohë prokuroria filloi procedurat që dëshmitari Zogaj të shpallet dëshmitar bashkëpunues në rastin Kleçka.

Gjykata pranoi kërkësën e prokurorisë që Zogaj të shpallet dëshmitar bashkëpunues, ndërsa prokurori dëshmitarin Zogaj e futi në programin e EULEX-it për dëshmitar të mbrojtur duke i dhënë edhe nofkën X.

Aktakuza dhe fillimi i gjykimit

Fundi i gushtit të vitit 2011 gjeti Fatmir Limajt dhe 9 bash-

këluftëtarët e tij në Gjykatën e Qarkut në Prishtinë, para gjykatësit për konfirmimin e aktakuzës²⁴⁹.

Prokurori në fillim të gushtit në këtë Gjykatë paraqiti aktakuzën kundër Fatmir Limajt dhe të tjerëve, duke i akuzuar të gjithë për krimet e luftës kundër popullatës civile dhe të burgosurve të luftës. Më parë prokurori kishte kërkuar paraburgim dhe arrest shtëpiak për shumicën e të pandehurve, pos Fatmir Limaj, i cili deri në atë kohë konsiderohej se kishte imunitet.

Në fund të shtatorit Gjykata Kushtetuese sqaroi çështjen e imunitetit dhe vendimi i gjykatës për personat, që gjëzojnë imunitet, ishte se ata atë e gjzonin vetëm në kohën sa e kryerin detyrën në vendin e tyre të punës, pra vetëm gjatë orarit të punës.²⁵⁰

Rrjedhimisht, Gjykata Kushtetuese, i dha dritën e gjelbër prokurorit special Maurizio Salustro që të kërkonte arrestin shtëpiak për Fatmir Limajn. Gjykata në bazë të kërkesës së prokurorisë veproi dhe Limajt ia caktoi masën e arrestit shtëpiak, duke ia kufizuar kështu lirinë e lëvizjes dhe komunikimin me persona të tjerë.

Me këtë vendim, gjykata i pamundësoi Limajt që të paraqitej në Kuvendin e Kosovës dhe të mirrej me çështje që i takonin si deputet i Kuvendit. Që në fillim të tetorit i gjithë procesi gjyqësor para se të fillonte përjeton një goditje të rëndë. Në Gjermani gjendet i vetëvraë dëshmitari bashkëpunues i prokurorisë Agim Zogaj, i njohur për procesin si dëshmitari X.²⁵¹

Tutje konfirmimi i aktakuzës ishte bërë dhe ishte caktuar kolegji i gjykatësve, që do të gjykonte çështjen, përbërje e cila ndryshoi para fillimit të seancave. Burime nga EULEX-i në atë kohë thanë se kjo ishte bërë për shkaqe personale të kryetarit të kolegjit, meqë ai do ta lente misionin e seanca do të zgjaste.

Ishte 11 nëntori i vitit 2011, data e fillimit të seancave për Rastin Kleçka.

Të gjithë të pandehurit, që në fillim të procesit, u deklaruan të pafajshëm për të gjitha pikat e aktakuzës. Kurse avokati i Limajt, Karim Khan, avokat nga Britania e Madhe i regjistruar në Kosovë vetëm për këtë rast, që në seancën e parë

248 Ibid.

249 Seancat e mbajtura në Gjykatën e Qarkut në Prishtinë, nën shenjën K.A.nr 505/11 para gjykatësit Ingo Risch të konfirmimit, më 24 dhe 25 gusht 2011.

250 Vendimi numër Nr.ref: AGj 138/11, numri i rastit KO98/11, http://www.gjk-ks.org/repository/docs/KO98-11_SHQ_AKTGJYKIM.pdf.

251 <http://gazetajnk.com/?cid=1,1018,135>; <http://gazetajnk.com/?cid=1,979,175>.

kërkoi shtyrjen e seancave për fundin e muajit shkurt ose fillimin e muajit mars. E gjithë kjo me arsyen që mbrojtjes i duhej më shumë kohë për t'u përgatitur dhe se prokurori duhet t'i kompletonte të gjitha provat.

Ndërkojë prokurori vazhdonte me hetimin dhe gjykatës e mbrojtjes i sillte deklaratat e dëshmitarëve, të cilët i merrte në pyetje në atë kohë. Ndërsa për provat thoshte se ato që kishte i kishte dorëzuar.

Kolegji i caktoi mbrojtjes që me shkrim t'i dorëzojnë kërkesat e tyre lidhur me mungesat që kanë në prova rrëth dëshmisi së dëshmitarit X dhe prova të tjera si dhe shkaqet që kërkojnë shtyrje të seancave.

Mbrojtja në këto seanca kërkoi edhe përashtimin e prokurorit duke e propozuar dëshmitar, por që u refuzua nga Kryeprokurorja Speciale e EULEX-it.

Gjykimi vazhdoi tutje me 18 seanca në Gjykatën e Qarkut në Prishtinë, ku disa nga seancat nuk u mbajtën për shkak të gripit të gjykates vendore, sëmundjes së Behlul Limajt dhe kërkesave të mbrojtjes përgatitje.

Mbrojtja në shumicën e seancave ishte në përbërjen e plotë, ku Limaj kishte dy avokatë dhe tre asistentë ligjorë, ndërsa edhe të pandehurit e tjerë kishin nga dy avokatë e një mbrojtës.

Pas këtyre seancave Gjykata e Qarkut në Prishtinë mori vendim lidhur me kërkesën e mbrojtjes që të shpallojnë papranueshme të gjitha deklaratat dhe ditarët e dëshmitarit bashkëpunues Agim Zogaj dhe kërkesën e prokurorisë që këto prova të shpallojnë të pranueshme. Pas dëgjimit të argumenteve të të gjithë mbrojtjes dhe përgjigjes së prokurorit, në kuptim të nenit 154 të Kodit të Procedurës Penale dha këtë aktvendim: "të gjitha deklaratat dhe dëshmitë e dëshmitarit bashkëpunues Agim Zogaj shpallojnë të papranueshme", lexoi kryetari i kolegit Jonathan Welford-Carroll.²⁵²

Në arsyetimin e vendimit kryetari i kolegit ndër të tjera deklaroi se prokurori ka mbështetur çështjen në dëshminë e një dëshmitari bashkëpunues e që i njëjtë, në një fazë, ishte në cilësinë e të dyshuarit në këtë çështje.

Gjykata tha se meqë dëshmitari Agim Zogaj ka vdekur para fillimit të shqyrtimit gjyqësor dhe se nuk është më në gjenn

dje të japë dëshmi para gjykatës, e sikur të ishte gjallë nuk do të ekzistonin këto vështirësi pasi që ai do të jepte dëshmi para kolegit.

Kryetari i kolegit vazhdoi dhe dha arsyet tjera. Ai tha se "gjykata për shkak të specifikave të dëshmive të dëshmitarit Zogaj, nuk mund të shpallë faktor një person duke u bazuar në deklaratën e dhënë nga dëshmitari bashkëpunues".

Pas kësaj, prokurori dhe mbrojtja paraqiten fjalët e tyre përfundimtare.

Pas pranimit të fjalëve përfundimtare, më 30 mars, atëherë kur pritej që të gjithë të pandehurit në rastin Klecka të shpalleshin të pafajshëm në mungesë të provave, Kolegji i gjykatësve në përbërje të Jonathan Wellford-Carroll, kryetar, Shqipe Qerimi dhe Dean Pineles, anëtarë, vendosi që rasti kundër Fatmir Limajt, Naser Krasniqit, Nexhmi Krasniqit dhe Naser Shalës të veçohet dhe që gjykimi kundër tyre të vazhdojë²⁵³.

Në anën tjetër Kolegji shpalli të pafajshëm dhe i liroi nga akuza, në mungesë të provave, gjashtë bashkëluftëtarët tjere të Limajt: Arben Krasniqin, Behlul Limajn, Refki Mazrekun, Sabit Shalën, Shaban Shalën dhe Besim Shurdhajn, në të gjitha pikat për të cilat ata akuzoheshin, për krime të luftës kundër popullatës civile dhe të burgosurve të luftës.

Vendimi për të vazhduar gjykimin për katër të pandehurit, në mesin e të cilëve edhe Fatmir Limajn, gjykata e arsyetoi me atë se të pandehurit kishin pozita komanduese dhe prokuroria ka paraqitur disa prova që flasin për këto pozita.

Kolegji i gjykatësve i kërkoi prokurorit që të bëjë ndryshimin e aktakuzës në përgjithësi, e që aktakuza në pikat e saj të paraqesë saktësish se për cilat pozita komanduese akuzojnë të pandehurit dhe se cilat janë përgjegjësitet e selenit.

"Prokuroria nuk do t'i ndryshojë kualifikimet ligjore ose veprat për të cilat i ka akuzuar të pandehurit për asnjë lloj përgjegjësie, përvèç atyre të përmendura në aktakuzë", thotë letra e nënshkruar nga prokurori special i EULEX-it Charles Hardaway, i cili po zëvendëson prokurorin Maurizio Salustro, kjo pasi që ky i fundit gjendet jasht Kosovës.

Prokuroria letrën e saj e vazhdon me atë se "provat e mbled-

252 Seanca e mbajtur në Gjykatën e Qarkut në Prishtinë, datë 21 mars 2012; <http://gazetajnk.com/?cid=1,979,1693>.

253 Aktgjykimi shqip: <http://www.eulex-kosovo.eu/docs/justice/judgments/criminal-proceedings/DCPrishtina/2013-01-21%20DC%20Pristina%206%20Accused/Klecka%20Judgement%206%20Accused%2030%2003%202012%20FINAL%20alb%20REDACTED.pdf>.

hura në dosjen e rastit Kleçka janë më se të mjaftueshme për t'i lejuar kolegit të gjykatësve të dalin me një aktgjykim përfundimtar dhe të drejtë, përgjegjësinë penale të katër të të pandehurve".

Më 2 maj 2012 kolegi me aktgjykim shpalli të pafajshëm, në të gjitha pikat e aktakuzës, të gjithë të pandehurit, përfshirë edhe Limajn, kjo për shkak të mungesës së provave.²⁵⁴

Kolegi në fund u ofroi mundësi palëve që të paraqesin ankesë në aktgjykim. Por, ankesë paralajmëroi vetëm prokurori Maurizio Salustro, i cili tha se "do të paraqesim ankesë për të gjithë të pandehurit".

E në ditën e lirimt, pasi që doli nga salla e gjykimit, Limaj tha "Kjo ditë e sodit dhe ky vendim tregon edhe një herë qartë se lufta jonë çlirimtare ka qenë e drejtë dhe e pastër, një luftë në shërbim të ndërtimit, jo vetëm të kombit tonë, një luftë e cila e ka hap perspektivën e rajonit... Unë jam krenar që kam qenë pjesëmarrës i asaj lufte... Jam krenar për atë çka kam bërë për vendin tim, për qytetarin tim, e po ashtu jam krenar për kontributin që ka dhënë Ushtria e Çlirimtare e Kosovës".

Rigjykim për Limajn dhe shokët

Më 20 nëntor 2012, Gjykata Supreme e Kosovës ka pranuar ankesën e Prokurorisë Speciale nëpërmjet Prokurorit të Shtetit ndaj aktgjykimit lirues për Fatmir Limajn dhe tre bashkëluftëtarëve të tij në rastin Kleçka, duke e kthyer rastin në rigjykim.²⁵⁵

Gjykata me vendimin e saj i konsideron si të pranueshme deklaratat dhe ditarin e dëshmitarit kryesor, Agim Zogaj, i njohur si dëshmitari X.

Në arsyetim, kryetari i kolegit, Gerrit-Marc Sprenger, tha se Gjykata e Qarkut i ka përzier pranueshmërinë, qëndrueshmërinë dhe besueshmërinë e deklaratave të dëshmitarit X. Gjykata, po ashtu, tha se Zogaj nuk ka nënshkruar çdo fletë të dëshmive të tij, porse prokuroria në fund i ka lexuar dëshmitë dhe ai në fund është nënshkruar.

Në orët e mbrëmjes së 24 nëntorit të 2012, kryetari i kolegit

në Gjykatën e Qarkut në Prishtinë, Dariusz Sielicki, shqyrtoi kërkesën e prokurorit special, Maurizio Salustro, për caktimin e masës së paraburgimit për Fatmir Limajn dhe tre të pandehurit e tjerë.

Kryetari i kolegit ka pranuar kërkesën e prokurorit dhe cakttoi masën e paraburgimit prej një muaj për Fatmir Limajn, Naser Shalën, Naser Krasniqin dhe Nexhmi Krasniqin. Gjykata ka arsyetuar vendimin e saj me atë se të pandehurit mund t'i ikin drejtësisë dhe mund të ndikojnë në prova.

Dy ditë më vonë, mbrojtësit e të pandehurve paraqitën ankesë në vendimin e kryetarit të kolegit, Sielicki. Por, Gjykata Supreme i refuzoi të gjitha kërkesat e mbrojtjes përfshirë heqjen e masës së paraburgimit. Kolegi i gjykatesve ka gjetur se vendosja e masës së paraburgimit ka qenë në përputhje me ligjin.

Pas Fatmir Limajt dhe tre bashkëluftëtarëve të tij, Gjykata Supreme ka rikthyer në rigjykim edhe 6 pjesëtarët e tjerë të përfshirë në rastin "Kleçka", të akuzuar për krimet e luftës kundër popullatës civile dhe robërvë të luftës. Arben Krasniqi, Behlul Limaj, Refki Mazreku, Sabit Shala, Shaban Shala dhe Besim Shurdhaj, janë rikthyer në rigjykim edhe pse në mars të këtij viti ishin shpallur të pafajshëm.

Arsyetimi edhe tek ky vendim ishte i njëjtë si në rastin e vendimit kundrën Limajt dhe të tjerëve. Prokurori i çështjes, Maurizio Salustro edhe në këtë rast kerkoi nga gjykata që të pandehurit të mbahen nën masën e paraburgimit. Gjykata e Qarkut në Prishtinë, në atë kohë e miratoi kërkesën e prokurorit dhe 4 nga gjashtë të pandehurit i la nën masën e paraburgimit ndërsa dy të tjerë i la arrest shtëpiak.

Paraburgimi dhe masat tjera u janë vazhduar Limajt dhe bashkëluftëtarëve të tij, ndërsa të njëjtit presin fillimin e gjykimit.

Pas shtyrtimeve të mbajtura në Gjykatën Themelore në Prishtinë²⁵⁶, Fatmir Limaj dhe të tjerët më 17 shtator 2013 u liruan nga të gjitha akuzat e prokuroris Speciale për Krimet e luftës kundër popullatës civile dhe robërvë të luftës.²⁵⁷

²⁵⁴ Aktgjykimi shqip: http://www.eulex-kosovo.eu/docs/justice/judgments/criminal-proceedings/DCPrishtina/2013-01-21%20DC%20Pristina%206%20Accused/2013-01-21%20DC%20Pristina%204%20Accused/Klecka%20Judgment%204%20Accused_02%2005%2012_FINAL%20Alb-REDACTED.pdf.

²⁵⁵ <http://www.gazetajnk.com/?cid=1,979,3870>.

²⁵⁶ Pas 1 janarit 2013 sistemi i gjykatave në Kosovë ka ndryshuar, ashtu që Gjykata e Qarkut dhe ato Komunale nuk ekzistojnë më. Tani janë Gjykata Themelore, e Apelit dhe ajo Supreme.

²⁵⁷ <http://gazetajnk.com/index.php?cid=1,1018,6445>.

**Regional School
for transitional justice
– Journal**

Contents

Authors.....	173
Introduction.....	175
How much does justice cost in Bosnia and Herzegovina?	177
<i>Suzana Božić</i>	
Memorials in Bosnia and Herzegovina: Symbolic Reparation or Political Manipulation.....	185
<i>Seid Buric</i>	
A Comparative Analysis of History Textbooks	194
<i>Sanjin Hamidičević i Nenad Mišković</i>	
The Many Systems of Serbia's Transitional Justice	203
<i>Miroslav Keveždi</i>	
Dealing With The Past In Kosovo and RECOM.....	216
<i>Besart Lumi</i>	
Truth Commissions in Serbia	221
<i>Branka Milinčić</i>	
The Haradinaj Case and the others	227
<i>Genc Nimoni</i>	
Transitional Justice in Serbia: Truth Commissions	233
<i>Danijela Ranković</i>	
The Role of the Media in the Process of Accountability	242
<i>Aida Džanović i Norbert Šinković</i>	
The Klečka Case	250
<i>Florent Spahija</i>	

Authors

Aida Džanović (BiH) – She has a Master's Degree in International Relations and Diplomacy, Faculty of Political Sciences at the University of Sarajevo.

Besart Lumi (Kosovo) – He is a Bachelor of Political Sciences and the Coordinator of the Youth Initiative for Human Rights Youth Program.

Branka Milinčić (Serbia) – She has a Master's Degree in International Studies, Peace Studies Module, Faculty of Political Sciences at the University of Belgrade.

Danijela Ranković (Serbia) – She has a Master's Degree in Theory of Culture and Gender Studies, Faculty of Political Sciences at the University of Belgrade.

Florent Spahija (Kosovo) – He has a Master's Degree in Civil Law and he is a Legal Adviser at BIRN Kosovo

Genc Nimoni (Kosovo) – He has a Master's Degree in Civil Law and he is the Coordinator of the Trial Monitoring Project in BIRN Kosovo.

Miroslav Keveždi (Serbia) – Professor of Philosophy and Religion Science and Expert Associate for the coordination of non-governmental organization in the Vojvodina Institute for Culture, Novi Sad, Serbia.

Nenad Mišković (Serbia) – Bachelor of Pedagogy, Faculty of Philosophy in Novi Sad.

Norbert Šinković (Serbia) – Teaching Assistant at the Media Studies, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.

Sanjin Hamidičević (BiH), Junior Researcher, Institute for Social Research, Faculty of Political Sciences, University of Sarajevo.

Seid Burić (BiH) – Bachelor of Laws, Faculty of Law, University of Sarajevo.

Suzana Božić (BiH) – Bachelor of Business Sciences and 'Choose Peace Together' Project Coordinator, Caritas, BiH.

Introduction

The Regional School of Transitional Justice, organized by the Humanitarian Law Center, Lawyer Association from Sarajevo, and the Humanitarian Law Center Kosovo, is a program of informal education about the strategies of transitional justice and dealing with the past. The participants in the program attend the lectures on the facts established in trials before ICTY; out-of-court mechanisms for fact finding about the crimes from the past; the right of victims of human rights violations to reparation; the contribution and the role of the media in establishing the truth and responsibility; the culture and the conflict of memories and the reconciliation process in post-conflict societies. The students also had an opportunity to visit crime sites in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Kosovo, where they talked with survivors and members of their families about the culture of remembrance of victims. 25 young people from Bosnia and Herzegovina, Kosovo, and Serbia attended the first Regional School of Transitional Justice organized in January 2013. Some of them were students of the final year of undergraduate studies, and others were graduate students, members of political parties, human rights organizations' activists, and young professionals employed in the public and civil sectors.

In order to motivate future decision makers to take a more active part in dealing with the past in their societies and to trigger a public debate on introducing topics of transitional justice in the system of formal education, and in order to encourage the voice of the youth in the reconciliation processes, the Humanitarian Law Center decided to publish the collection of 10 completed essays authored by students of the Regional School of Transitional Justice in the Journal of students' essays.

The purpose of the Regional School lies in the acknowledged need for a more active participation of new generations in the processes of establishing responsibility and reconciliation in the countries on the territory of the former Yugoslavia after the wars in which more than 130,000 people lost their lives. Unresolved issues from our recent past – how to deal justly with the ones responsible for war crimes, how to fight the widespread denial of facts about the crimes committed, what are the adequate and just measures for mending injustices caused to victims and their families, how to establish institutional responsibility for the crimes committed and admit the truth about the violence that we have experienced - have been burdening our societies for decades now. At the same time, programmes of formal education in post-Yugoslav countries do not offer unbiased version on crimes from the 1990s, while the facts about atrocities are presented selectively or are completely neglected. The countries of the former Yugoslavia are not the only ones facing similar challenges – in the moment when this Journal is being published – South Africa is re-examining its reconciliation process following the death of the former President Nelson Mandela. Victims in Guatemala are still waiting for the repeated trial of the former head of the state, who had been convicted of genocide and crimes against humanity before the Constitutional Court annulled the guilty judgment and sent the case back for a repeated trial. Throughout many of the countries of the North Africa, which entered the transition process during the past two years, there have been some intensive thinking and talking about the strategies for dealing with the past.

Many countries throughout the world ask the following question: which are the successful strategies that should be applied in order to deal with the legacy of the violent past, and at the same time build democratic societies founded on respect for the rule of law and responsible institutions, thus guaranteeing that crimes will not recur. Possible answers to these and many other challenges that post-conflict societies face are the subject of the essays published in the Journal of students' essays.

Essays authored by students of the Regional School of Transitional Justice represent a significant contribution to the transitional justice strategies and the reconciliation process in the region: from narrow defined topics dealing with one of the many problems in one country to comparative analyses of a certain issue in two countries. Some of the authors focused on judicial cases and criminal trials of persons suspected of committing war crimes, while others analysed current endeavours for fact-finding about crimes committed in the region in the past. In their essays, students tried to find answers to the question if current efforts made in the memorialization and reparation in the region are adequate to the soothing of ethnic tensions and if they meet the needs of the victims. Some offered new and creative answers to the challenges of transitional justice in order to make this process more inclusive, more responsible, and thus more efficient.

There are a number of conclusions that one may draw from this Journal. The authors of the essays unanimously accept the stance that the understanding that transitional justice is a long and comprehensive process and not a onetime strategy applied in order to achieve some short term objective – transitional justice strategies should not represent conflicting choices. Besides this, there is one conclusion that imposes itself, which is the understanding that the application of only one of the transitional justice mechanisms, like a mechanism for establishing responsibility, by no means represents a guarantee for the success of the process. On the contrary, the success of transitional justice may be achieved only if we understand the complementary nature of its mechanisms. Finally, one conclusion stands out, that is the conclusion that no compromise is accepted when it comes to the application of all mechanisms – compromises are allowed only when it comes to the issue of the moment in time when certain transitional justice strategies should be applied.

Besides these relevant conclusions, careful analyses, independent thinking, and group discussions of authors of the essays published in the Journal, and all students of the Regional School, the greatest value are the students themselves. Even though they all come from countries heavily affected by wars and from conflicting communities, they have shown much empathy for 'the other side.' At the same time, their academic achievements did not hold them back in expressing their huge desire to embrace new knowledge. Their devotion to transitional justice topics is something that should be particularly emphasized and applauded.

In the region, in which unresolved issues from the past still successfully prevent the process of establishing a stable and long-lasting peace in the future, generations to come, ready to learn about the violent past of their communities and to openly discuss the responsibility of their predecessors, pour new and fresh optimism to those actively and devotedly working on the building of reconciliation.

Marijana Toma

How much does justice cost in Bosnia and Herzegovina?

Suzana Božić

Introduction

The war in Bosnia and Herzegovina lasted from April 1992 through December 1995, ending with the Dayton Peace Accord.

- 95,940 people were killed during the war;¹
- 9,000 people are still missing;²
- There were 657 concentration camps – the number of detention sites identified in the judgments of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia;³
- 200,000 people were exposed to various forms of detention;⁴
- around 400,000 people are believed to be living with post-traumatic stress disorder (PTSD).⁵

Sixteen years after the war, Bosnia and Herzegovina is still facing a number of social problems – poverty, crime and corruption being only some of the challenges.

After the years of war, genocide and suffering, deep wounds and divisions among people are still present. The democratically elected government at all levels further creates an atmosphere of fear and intolerance.

In such an environment, peace-building, coexistence and tolerance among people constitute a major challenge for all organizations and individuals dedicated to creating a more just, more honest, more tolerant and sensible Bosnian society.

177

Since the end of the war in Bosnia and Herzegovina, a number of international, national and local initiatives in the field of transitional justice have been launched. The criminal prosecution of those responsible for human rights violations and war crimes has been initiated, while the institutions at different levels of power, as well as some civil society organizations, have been implementing fact-finding and truth-telling activities, adopting to some extent the relevant legislation regulating reparations; instruments designed to check on the professional capacity and moral integrity of employees in public administration have been put in place; new institutions have been established, some old ones elimi-

1 *The Bosnian Book of the Dead*, Research-Documentation Center, Sarajevo, 2013 (*Bosanska knjiga mrtvih*, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo (IDC), 2013).

2 The International Commission for Missing Persons, ICMP, 2013.

3 *The Bosnian Atlas of War Crimes* (*Bosanski atlas ratnih zločina*), IDC.

4 The Association of Prisoners of War of Bosnia and Herzegovina, the Croatian Association of Prisoners of the Homeland War, the Association of Prisoners of Republika Srpska.

5 Civil society organizations in Bosnia and Herzegovina.

nated; and new reform laws have been adopted. However, these initiatives have not resulted in a consensus within Bosnian society on the possible ways to overcome the traumas incurred by war.⁶

Reparations Programme – A Dream or Truth?

Reparations: the goal of the mechanism is material and non-material satisfaction of victims of human rights violations for material/non-material damage, as well as victims' resettlement, both of which should be achieved through government programmes.

The implementation of reparations programmes directly affects the overcoming of the consequences of the crimes and is conducive to restoring the dignity that the violence inflicted upon the victims took away from them. Because the state had failed in meeting its primary obligation – namely, to protect the rights of all of its citizens – the state is obliged to establish, fund and implement reparation programmes in order to achieve this goal, be it out of legal or moral duty.

The basic problem is how to make the right to reparations meaningful and effective, in order to achieve these goals. The most efficient way would be to establish a comprehensive reparations programme, which would include the five basic forms as they have been defined by the Resolution of the UN General Assembly.

The UN General Assembly resolution, adopted on December 16, 2005, and entitled *The Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, defines five basic forms of reparation enacted to different degrees in the societies burdened by the legacy of serious human rights violations and war crimes. These include: **compensations**, which constitute material satisfaction for the victims through the provision of one-time, monthly or other kinds of sums on the basis of legal and regulatory acts, as well as through the initiation of criminal or civil proceedings for pecuniary or non-pecuniary damage caused in the period designated as that of human rights violations; **restitution**, which consists of the return of victims to the situation that existed prior to the violation of their human rights: release from detention, ensuring that civil rights and freedoms are granted, property restitution, return to the places from

which victims were displaced, etc.; **rehabilitation**, which is the provision of psychological and other forms of (medical) support to address the traumas or physical injury suffered during the war; **various forms of satisfaction**, or symbolic methods by which the effects of the suffering are to be alleviated: resolving the fate of missing persons, and various forms of symbolic reparations such as apology, memorials, establishing the facts of the crimes and the like; and **guarantees of non-repetition**, measures which will guarantee that human rights violations will not be repeated in the future: demobilization, dissolution of paramilitary formations, destruction of weapons, civilian control over the security services, security service reform, judicial reform, etc.

It is important to emphasize that compensation is the dominant form of reparation in all societies. So far the most effective programmes have proven to be those that include the reparation of all injuries for all categories of the population while evaluating the needs of all potential users individually. However, the case of the largest group of victims of the war in Bosnia and Herzegovina – the inmates/prisoners – shows how difficult it is to implement the individual approach to assessing the specific needs of each victim. Some survivors of torture have the inner capacity to deal with the traumas. Others, who experienced the same or lighter forms of torture, or were not subjected to any torture at all but for whom the source of trauma was the sole fact that they had been unlawfully detained and in constant fear of torture or death, have little or no inner capacity to deal with the trauma. Persons in both cases can be considered victims, although their psychological states are largely different.

This raises the question of how the government should approach these people: whether, in principle, the state should design the same kind of reparation for both cases, and whether the persons suffering from the consequences of detention but who suffered no torture should be eligible to be included in a reparation programme?

Given that the resources available to a state in transition are very limited and that the state is also required to initiate activities and reforms in other areas important for the functioning of the state, the problem become additionally complex. Most countries in transition approach the issue of reparations by applying a collective approach, which is based on various criteria.⁷

6 The Strategy of Transitional Justice in Bosnia and Herzegovina (*Strategija tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini*), 2010-2013.

7 A Guide through Transitional Justice in Bosnia and Herzegovina (*Vodič kroz tranzicijsku pravdu BiH*), www.undp.ba.

We know from experience that most countries attempt to grant the right to reparations only to those most in need of them, as well as to those population groups that are politically most sensitive. For example, in Chile the initial compensation programmes comprised only the families of those killed and missing, and this was directly related to the mandate of the Chilean Commission for Truth and Reconciliation (to examine the fate of the murdered and missing). On the other hand, tens of thousands of people in Chile were victims of torture and other cruel, inhumane or degrading treatment, and were illegally punished and imprisoned in concentration camps, but were not covered by the original reparations programme.⁸

In the case of Bosnia and Herzegovina, for example, bodily injury is still the sole criterion for receiving monthly compensation, except for rape victims (although other population groups, such as families of murdered and missing civilians and war veterans, and other categories of the population, may also receive compensation on various grounds).⁹

It is important that countries, especially those emerging from conflict like Bosnia and Herzegovina, particularly want to meet the rights of war veterans - specifically, disabled veterans -, precisely in order that their role should receive social recognition, because they suffered while fighting for the national interest. In an attempt to solve all these problems in such a way as none of the categories of the population be discriminated against and neglected, the theory of transitional justice postulated a third approach. Essentially, it is a call for determining a certain compensation for all affected segments of the population, while making sure that an individual approach will gradually be put in place, as the country develops economically, so that each person's needs are assessed. However, this model exists only in theory.¹⁰

Ultimately, when it comes to the realization of a programme of reparations, the question is – how will it be funded? Theoretically, there are three sources of funding: the perpetrator, the state and the international community.

In criminal proceedings against a defendant charged with

having inflicted material or immaterial suffering, or after the final judgment against him/her, the victim can sue for damages. In reality, it has never proved to be a realistic option, because in most cases the perpetrators are not wealthy enough to be able to pay compensation under a compensation claim. The second source is the state, which is certainly required to provide the funds, because it failed to protect its citizens. As for the third source, so far there is no record of significant funds for reparation programmes being obtained from the funds of other states or international foundations. This is not unjust, because **the state is required to plan, finance and implement its own reparations programmes – precisely because of its own omissions.**

Compensation

According to the UN General Assembly's *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law* and the *Fourth Geneva Convention on the protection of civilians in time of war* as well as the *Third Geneva Convention about the treatment of prisoners of war*,¹¹ Bosnia and Herzegovina is obliged to define the right to compensation based on the status of civilian and military victims of war. In accordance with the said resolution, compensation "should be provided for any economically assessable damage, as appropriate and proportional to the gravity of the violation and the circumstances of each case, resulting from gross violations of international human rights law and serious violations of international humanitarian law, such as:

- (a) Physical or mental harm;
- (b) Lost opportunities, including employment, education and social benefits;
- (c) Material damages and loss of earnings, including loss of earning potential;
- (d) Moral damage;
- (e) Costs required for legal or expert assistance, medicine and medical services, and psychological and social services."¹²

⁸ *Reparations handbook (Priručnik o reparacijama)*, edited Pablo de Greiff, Belgrade, 2011, p. 51.

⁹ *The Law on the Basics of Social Welfare, the Protection of Civilian Victims of War and Families with Children (Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom)*, Official gazette FBiH, No. 36/99 September 6, 1999, with amendments and additions published in the Official gazette FBiH, No. 54/04 and 39/06.

¹⁰ *A Guide through Transitional Justice in Bosnia and Herzegovina (Vodič kroz tranzicijsku pravdu BiH)*, www.undp.ba.

¹¹ Third Geneva Convention about the treatment of prisoners of war, August 12, 1949.

¹² *Basic Premises and Guidelines (Osnovna načela i smjernice...)* (A/RES/60/147, 21. mart 2006), para. 20.

Bosnia and Herzegovina is implementing two compensation methods. The first is enforced through administrative decisions, that is, on the basis of entity laws that regulate the rights of civilian victims of war and war veterans, while the other is based on the initiation of civil litigation on the basis of the Law on Obligations, which the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republika Srpska took over from the former Yugoslavia. However, the current compensation system in Bosnia and Herzegovina is burdened by restrictions on various grounds. In particular, there is no comprehensive approach to compensation for all victims of war throughout the country, the result of which is unequal treatment of certain categories of victims and a total lack of compensation for particular groups of victims, such as victims of torture who did not suffer physical damage to a noticeable extent.

In the course of the consultation process with representatives of victims' associations and civil society organizations dealing with these issues, during the development of the Strategy of Transitional Justice in Bosnia and Herzegovina, the following problems turned out to be especially prominent:

- Inefficient and unsustainable compensation through court decisions;
- Inconsistency in the treatment of victims who receive compensation through administrative decisions: different treatment of the civilian victims of war in the two entities and different treatment of war veterans and civilian victims of war within a single entity;
- Unsustainability of the current system of compensation payments;
- Compensation for victims of torture in detention insufficiently secured

As for the legislation on reparations, the only such legislation at the state level is the Law on Missing Persons,¹³ which

regulates the right of civilian war victims to compensation. Entity legislation regulates compensation for soldiers and civilian victims of war. In the Federation of Bosnia and Herzegovina, there are the Law on the Principles of Social Protection, Protection of Civilian Victims of War and Protection of Families with Children,¹⁴ the Law on the Rights of Soldiers and their Families, and the Law on the Rights of Veterans and their Family Members.¹⁵ In the Republika Srpska, there is the Law on the Protection of Civilian Victims of War of Republika Srpska,¹⁶ as well as the Law on the Rights of Veterans and War Invalids and Families of Serbian Troops.¹⁷ Republika Srpska adopted the Law on the right to compensation for pecuniary and non-pecuniary damage caused by the war in the period from May 20, 1992 through June 19, 1996,¹⁸ but this law is rarely applied in practice for any category of victims other than soldiers.

There are four ways of payment for damages in the two entities: 1) compensation for the disabled veterans (individual military benefits), 2) payments to families of fallen and missing soldiers (military family benefits), 3) compensation for civilian war victims (individual civil compensation) and 4) payments to families whose members (civilians) were killed or disappeared during the war (civil family benefits). Unlike civilian casualties, which must prove physical impairment of at least 60%, soldiers must prove only 20% of physical impairment in order to be eligible for compensation, and this rule applies in both entities.

According to a detailed study by Linda Popic and Belma Panjeta, which addresses the problems of the war, in 2009 there were 98,249 recipients of veterans' benefits (personal and family benefits combined) in the Federation, compared with only 10,950 recipients of civilian benefits (personal and family benefits combined).¹⁹ Of these civilian recipients, only 621 were the victims of sexual violence. The matter is further aggravated by the fact that this category exists, as noted above, only in the Federation of Bosnia and Herzegovina (since 2006). In 2009, in the Republika Srpska, there

¹³ Official gazette BiH, 50/04.

¹⁴ Official gazette FBiH, 36/99, 54/04, 39/06, and 14/09.

¹⁵ Official gazette FBiH, 61/06, 27/08 and 2/08.

¹⁶ Official gazette, 25/93, 32/94, 37/07, 60/07, 111/09, 118/09 and 24/10.

¹⁷ Official gazette RS, 46/04 and 53/04.

¹⁸ Official gazette RS, 49/05 ands 1/09.

¹⁹ Popic, L. And Panjeta, B. (2010): "Compensation, transitional justice and conditional international credit in Bosnia and Herzegovina: Attempts to reform government payments to victims and veterans of the 1992-1995 war." Independent research publication supported by Royal Norwegian Embassy in Bosnia and Herzegovina and Embassy of Switzerland in Bosnia and Herzegovina. August 2009, Sarajevo.

were only 3,843 recipients of civilian benefits (of individuals and families; some of them were, of course, rape victims, but no data exists on that) compared with 69,451 recipients of individual and family military payments.

But the data are only one alarming aspect of the story. As Popic and Panjeta rightly point out, it is necessary to distinguish between three types of payments: compensations, military pensions and social welfare benefits. While Popic and Panjeta argue that military retirement does not belong to the category of compensation or welfare, because their purpose is not to increase revenue or provide redress but to pay the service of the veterans, military compensation is actually very different from welfare.

In the case of welfare, the right depends on the amount of income, the benefits are paid multiple times, it is possible to lose access to them if a satisfactory income is achieved, and their general purpose is to help the poor.

War reparations are a type of compensation; one gains the right to acquire them if his/her individual human rights were violated; the benefits are paid once in two or three installments; their purpose is to repair the injustice and this right cannot be revoked or lost, because the loss of rights itself is irreversible. However, since the exact difference between these categories is well-established, it is evident that the categorization in Bosnia and Herzegovina is ambiguous, to say the least. Bosnia and Herzegovina treats compensation for war victims as a form of social welfare.

Both the individual and the family veterans' benefits are paid on a monthly basis and, in the cases of family civilian and veterans' benefits, they are (at least partially) dependent on income, the right to them being based on family income (among other factors). This clearly categorizes these payments as social welfare, which is erroneous, since their purpose is not to solve the problem of poverty, but to serve as compensation for human rights violations. Also, in all categories, it is possible to lose this right based on the level of disability, which is generally not the case with war compensations, because it is assumed that violations can never be reversed.

The reparations system in Bosnia and Herzegovina offers no benefits that fully meet the internationally established cat-

egory of war compensation. The closest to it is the right to compensation for civilian victims of sexual violence in the Federation: the benefits do not depend on income, their purpose is to address the violation of human rights, not to alleviate poverty, and the victims can never lose their right to compensation (i.e. this right is independent of income). This is not the case in Republika Srpska, where the crucial criterion is physical disability, while the victims of sexual violence are treated the same as all other civilian victims of war.

In short, the war compensations in Bosnia and Herzegovina cannot be considered compensation under international law, "because eligibility is not based on the right that was violated. Instead, the right to receive compensation is based on the degree of disability, which may or may not reflect the experience of a victim of gross violations of human rights and serious violations of international humanitarian law."²⁰

The question, then, is – what form of compensation should be emphasized? Should we insist on the priority of the social recognition of victims? Or should rehabilitation, appropriate medical and psychological care and support be offered first? Or perhaps the first thing to do is provide financial support to victims and ensure their privileged position in education and employment? In most countries of the world, when asked about the preferred form of reparation, victims of wartime sexual violence have responded that they prefer services that meet their basic existential needs and those of their families to the return of lost property or monetary compensation.²¹

In Bosnia and Herzegovina, the problem, however, is much deeper. The victims are not recognized by the existing laws (prisoners), their status differs substantially between entities (war victims of sexual violence), or they have never achieved the right they are entitled to under the existing law (families of missing persons). Former prisoners, some 200,000 of whom were detained in one of as many as 657 concentration camps, are not legally categorized as victims. Thus, both entities regulate the status of combatants and civilian victims of the war, but do not include the category of those who were detained and tortured in concentration camps, unless they meet the criteria of physical disability. Specifically, if a person was not in any of the armed forces

20 Popic and Panjeta (2010), op. cit. 9.

21 Rubio Marín, Ruth (2009): *The Gender of Reparations. Unsettling Sexual Hierarchies while Redressing Human Rights Violations*, Cambridge University Press.

of Bosnia and Herzegovina, and if he/she cannot prove to be 60% disabled, but was nevertheless detained in a camp, beaten, and subjected to the most horrific forms of torture, that person is not entitled to any type of compensation in accordance with entity laws. Since such a legal right does not exist on the state level either, former prisoners are still facing serious human rights violations because of these deficiencies in the law.²²

Stay well, Bosnia and Herzegovina!

"Civilization is measured by how it treats the most vulnerable groups." – Author unknown

The situation is more than complex when it comes to prisoners. There are many groups of prisoners, all of which belong to one of the three associations.

The Association of Prisoners of Bosnia and Herzegovina is based in Sarajevo and represents 55,000 former prisoners, men and women. This figure relates to all the available data in the Association, the various lists based on municipalities, detention centers and various other criteria, and an electronic database of inmates which, it is safe to say, is probably the most credible source of information. The electronic database of prisoners contains about 30% of the total number of prisoners belonging to the Association. Valid certificates on the status of prisoners have been issued to the prisoners included in the Association's database, while all other former prisoners are subject to a review that the Association has been conducting for several years now in order to prevent a number of potential abuses. It is estimated that about 20,000 former prisoners have filed complaints against the Federation of Bosnia and Herzegovina, Republika Srpska, the Republic of Croatia and Montenegro for material and non-material damages inflicted on them during their periods in camps. Of these, the largest number belong to the electronic database of the Alliance, while some have not yet been registered in the electronic database – if a person qualifies, his or her case is processed in the order in which it arrives.²³

As for the number of final judgments on claims of prisoners for non-pecuniary damage, the data are incomplete, and the situation on the ground is changing every day.

So far, 2,500 first-instance judgments have been brought on claims of prisoners for non-pecuniary damages, about 99% of which were positive. Judgments were made on a number of courts in the Federation of Bosnia and Herzegovina and Republika Srpska. A somewhat more pronounced tendency of claims rejection marked the very beginning of the work on these cases, when some courts/judges persistently rejected such claims. But after the Supreme Court of Bosnia and Herzegovina held that prisoners have the right to this kind of compensation, rejection of claims hardly ever happens (except for sporadic cases in some courts in Republika Srpska).

Of the 300-350 final judgments so far, only two have been implemented: **Smailagic, Banja Luka** and **Samir Pojskic, Travnik**. A large number of final judgments are expected in 2013, as well as many enforcement procedures. However, the duration of the procedure is cause for additional concern – the procedure sometimes takes a very long time (e.g., the above-mentioned procedure in Banja Luka took almost 6 years).

The Croatian Association of Prisoners of the Homeland War in Bosnia and Herzegovina, essentially a branch office of Herzegovina's Neretva County, has 2,860 prisoners, of which 1,277 are soldiers and 1,583, civilians. A total of 1,112 complaints have been filed, none of which has received a final judgment so far.²⁴

The Association of Prisoners of Republika Srpska is based in Banja Luka. According to the available information, individual claims divided by detention sites (camps) were filed for 57 camps. 17 cases have been completed in the first instance (appeals are pending before the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina), four resulted in negative judgments (appeals in progress), nine were rejected, while damages have not been paid for four positive judgments. 27 cases are currently underway.²⁵

Overall, the results of all claims for financial compensation are very problematic. Court procedures are expensive, while final payments, even after a court order, remain very insecure. All decisions on payments are entirely subject to the judge's discretion, which consequently opens the way to political manipulation.

22 *War victims and gender – sensitive truth, justice, reparations and non-recurrence in Bosnia and Herzegovina*, Maja Sostaric, Perspective series: research report, Impunity Watch, 2012.

23 The Association of Prisoners of Bosnia and Herzegovina, March 2013.

24 The Croatian Association of Prisoners of the Homeland War. March 2013.

25 The Association of Prisoners of Republika Srpska, March 2013.

The Federation of Bosnia and Herzegovina and Republika Srpska have declared compensation for former prisoners a public debt – in the Republika Srpska, the payment deadline is 25 years, while in the Federation it is 50 years. In order to be able to pay the debt, the entities will probably have to privatize some of the state-owned assets or issue concessions. It should be noted that, in accordance with the intergovernmental agreement between Croatia and Bosnia and Herzegovina, Croatian prisoners, when they can submit sufficient evidence, are entitled to receive both disability benefits and disability pensions in Bosnia and Herzegovina (civil victims of war and veterans) *and* the Croatian war disability pension. Croatian pensions are extremely high in the context of Bosnia and Herzegovina living standards.²⁶

At the national level, the law on the rights of victims of torture and civilian victims of war, which should regulate the status of camp prisoners and ensure equal right to compensation, has been in the making for many years. In 2005, all three groups of prisoners in Bosnia and Herzegovina filed their first briefing to the United Nations Committee against Torture (CAT). There were two attempts (in 2006 and 2010) to draft a law, but both of them failed. Nevertheless, in submitting the report to the United Nations Committee Against Torture (CAT), the authorities of Bosnia and Herzegovina indicated there would be a timely adoption of national legislation on the rights of the victims of torture and civilian victims of war, as well as the establishment of a national fund for compensation. None of this has become a reality. The new draft law is currently at the Ministry for Human Rights and Refugees, which coordinates this process together with the associations of prisoners of Bosniak and Croat nationalities, which are led by an experienced organization, “Vive Zene” from Tuzla, which deals with the treatment and recovery of victims of war.

The law contains one possible solution to harmonize the daily sum to be paid to the prisoners. The Association of Prisoners from Republika Srpska refused to participate in the drafting of the law, although several other organizations participated in the consultations.

Victims of rape and other forms of sexual violence are another problematic category demonstrating the unequal enforcement of the law in Bosnia and Herzegovina. While in Republika Srpska the victims of sexual violence during the war are considered civilian victims of war and must undergo the standard procedure of proving 60% physical damage, in the Federation, since 2006, these victims have been identified as a separate category.²⁷

Families of missing persons also face problems and find it difficult to exercise their right to compensation. At the state level, the target group of the Law on Missing Persons are the families of missing civilians and soldiers.²⁸

In order to ensure the payment of benefits, the Law on Missing Persons provides for the establishment of a Fund for Missing Persons, which has so far not materialized. Families are entitled to a retroactive payment since the day of the adoption of the law, and after the fund is established, the users will have to give up all other benefits they receive in order to qualify for the right specified by this law. Unfortunately, since a fund of this kind does not exist, the families have not yet begun to enjoy these rights and this is one of the reasons for their complaints before the relevant national and international bodies. The families of missing persons are trapped in a sort of vicious circle: despite the existence of the law that guarantees financial compensation, the financial mechanism for the provision of this type of payment does not yet exist, and this situation leaves them with nothing. Finally, the decisions of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina on the issue of missing persons have not been implemented yet.²⁹

Conclusion

As stated in the Popic-Panjeta Report, since Bosnia and Herzegovina emerged from the terrible war and suffering only 18 years ago, and since no specific and comprehensive scheme of compensation has yet been established there, it is clear why the different stakeholders, including victims and war veterans, hold different views on the needs for existing

²⁶ War victims and gender – sensitive truth, justice, reparations and non-recurrence in Bosnia and Herzegovina, Maja Sostaric, Perspective series: research report, Impunity Watch, 2012.

²⁷ Ibid.

²⁸ Official gazette, BiH, 50/04.

²⁹ War victims and gender – sensitive truth, justice, reparations and non-recurrence in Bosnia and Herzegovina, Maja Sostaric, Perspective series: research report, Impunity Watch, 2012.

war-related benefits, and therefore have different views on the legality of the changes and reforms.

As regards international law and practice, only the benefits reserved for the victims of sexual violence and rape in Bosnia and Herzegovina bear much resemblance to the characteristics of internationally accepted reparations or compensation payments. All other benefits are merely an interesting combination of characteristics based on the model of social assistance, the model of reparation or the model of compensation measures.

Unfortunately, most of the victims who receive some sort of war-related income actually receive sums derived from the completely wrong fee category – one that aims to alleviate poverty, rather than one the victims really have a right to,

regardless of disability level or income, but on the basis of what they experienced.

The question of compensation for the victims of war constitutes a considerable financial burden for Bosnia and Herzegovina as a state, and as such is a source of serious concern. What is the price of justice in Bosnia and Herzegovina, and will the majority of victims see this justice?

The legal and moral obligations of Bosnia and Herzegovina to all victims of the war are not going to disappear after the health and social welfare reform has been carried out. Compensation claims persist, as can be seen from examples around the world, as well as in the concrete examples and requests related to World War II, even 60 years after the war.

Because it's never too late for justice, is it?

Memorials in Bosnia and Herzegovina: Symbolic Reparation or Political Manipulation

Seid Burić

Introduction

Bosnia and Herzegovina is a post-conflict society whose future should be built on a final confrontation with the past and constant labour to overcome the clashing interpretations of history that only contribute to the maintenance of the current state of affairs while furthering distrust among citizens of different ethnic backgrounds. As a method applied in the societies burdened by massive and gross violations of human rights and international humanitarian law, transitional justice is endowed with mechanisms that can assist in the transition from a post-conflict situation towards the rule of law, peace and democracy, and can prevent the recurrence of the crimes and mitigate the consequences of war. A special place among the mechanisms of transitional justice is awarded to reparations, which aim at providing material and non-material satisfaction to victims.³⁰ On December 16, 2005, the **General Assembly of the United Nations** adopted the **Basic Principles and Guidelines on the Right to a**

Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, which define the five basic forms of reparation to be awarded to varying extents in societies burdened by the legacy of gross violations of human rights and war crimes.

The **basic forms of reparations**, according to the General Assembly of the United Nations, are:

1. *compensation*,

2. *restitution*,

3. *rehabilitation*,

4 *various forms of satisfaction*, a symbolic method aimed at alleviating the damage: disclosing the fate of the disappeared, and various forms of symbolic reparations, such as public apology, memorials, disclosing the facts about the crimes, and the like.

5. *guarantees of non-repetition*.

³⁰ On the basis of the judgment of the Inter-American Court of Human Rights in the **Velásquez-Rodríguez v. Honduras** (1988) case, which distinguishes five basic obligations of the state (1. the state is obligated to take all necessary measures to prevent human rights violations; 2. if the protection of human rights has failed, the state has an obligation to effectively investigate all allegations of the crimes; 3. the state is obliged to proclaim who the victims are and who the perpetrators; 4. the state is obliged to prosecute all those suspected of having ordered or personally committed the crimes, and to organize an efficient and fair trial; 5. the state is required to develop reparations programmes for the victims owing to the suffering they have experienced, in order to mitigate the consequences of the crimes and achieve a complete sense of justice), four mechanisms of transitional justice have been defined, and they form the basis, but not the final list of mechanisms: **1. criminal justice, 2. truth-telling, 3. reparations, 4. institutional reform**, although the social context dictates the way in which the concept of transitional justice should be applied. It should be noted that no single mechanism, separated from the rest, can achieve the objectives of transitional justice which require the political will, the active role of the civil society, as well as broad consultations between the civil society and the government.

Bosnia and Herzegovina still lacks a strategy that would systematically and comprehensively deal with reparations, including memorials as a specific category of symbolic reparations. The absence of this kind of strategy at state level has resulted in a chaotic situation in the way monuments and memorials, mostly dedicated to members of a single ethnic group, are being erected; the number of "multi-ethnic" memorials remains negligible.³¹ The memorials belong to reparations, although they should be regarded as something more than the recognition of victims' suffering – they need to be visible and public, in order to encourage the society's debates about the past.

The Memorials in Bosnia and Herzegovina

There are three or four official histories in Bosnia and Herzegovina directly incorporated into the educational system and the development of cultural memory. Instead of making a direct impact on the final confrontation with the past and reconciliation, they will only create new conflicts. The basic problem of the politics of memorialization in Bosnia and Herzegovina is the lack of coordination at the state level. Hence, there is evidence of the practice of erecting monuments that commemorate events without the previously established judicial facts of the crimes committed during the armed conflict. Included in this are the monuments dedicated to the "local heroes" whom one ethnic group take as heroes, while others see them as criminals and offenders.³² Memorials of this kind, in addition to contributing to new, mostly verbal and political conflicts both at local and other levels, hamper the full implementation of **Annex VII** of the Dayton Peace Accord, in that they create in the returnees

a sense of uncertainty and absence of a shared communal life.³³ The current state of the memorials in Bosnia and Herzegovina should be analyzed in detail to allow synchronization with any statutory and programme documents.

In transitional justice theory, the views on the role of the memorials differ. Some hold that memorials should be erected in places where they can trigger a response and contribute to one's drawing lessons from his or her own past, as well as guarantees of non-repetition. Others argue that public memory, and consequently a memorial itself, yields negative consequences that may result in conflicts between members of different ethnic groups, especially in the case of the conflicting versions of recent history and the memory of it, which may sometimes cause more harm than good to the local community in transition.

Local government is generally responsible for issuing the consent for the construction of a monument, but the initiative may come from government institutions, non-governmental organizations, religious communities and political elites. The municipal budget and various funds within cantonal and federal ministries tasked with the protection of war veterans and civilian victims of war constitute the funding sources for erecting a monument or a memorial. Hence, it is often the case that the monuments erected to commemorate the members of military units are financed from the budget, while the monuments commemorating civilian casualties are fewer in number and their construction is mainly financed by the families. Joint memorialization for soldiers and civilian victims of war, which signifies the union of two completely different categories, is a common practice in the construction of memorials.

-
- 31 The difference between memorials and monuments is established here in keeping with the explanation represented by the historian James Young: "Monuments are a subset of memorials: the material objects, sculptures and installations that serve as the memory of a person or thing. [...] A memorial may be a day, or a conference, but does not have to be a monument. A monument, on the other hand, is always some kind of memorial" (James Young, "The Texture of Memory," in Maja Brkljačić and Sandra Prlenda, eds. *The Culture of Memory and History* [Zagreb: Golden Marketing – Technical books, 2006], 201).
- 32 The trials for the war crimes committed during the armed conflict in Bosnia and Herzegovina are taking place at the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY); in 16 courts in Bosnia and Herzegovina (Bosnia and Herzegovina's War Crimes Chamber, 10 cantonal and 5 district courts, and the Basic Court of the Brcko District); the War Crimes Chamber of the District Court in Belgrade (Serbia), as well as in the courts of third countries in accordance with the principle of universal jurisdiction.
- 33 **Annex VII of the Dayton Peace Accord** provides for the return and rehabilitation of property, i.e. fair compensation for destroyed property and return (physical and sustainable return). It also binds all governmental institutions to create all necessary conditions for the fulfillment of the above provisions. The document provides for freedom of movement and security, resolving the problem of missing persons, the abolition of discriminatory legislation that was in force during the war, the prohibition of hate speech in the media, initiating proceedings against those who have violated the provisions of international humanitarian law and those who prevent the return of refugees.

The legal basis for the erection of monuments in Bosnia and Herzegovina are the entity-based laws, cantonal laws and laws of the Brcko District of Bosnia and Herzegovina concerning spatial planning and land use. Their standards and criteria for erecting a memorial are not in line with transitional justice mechanisms. In addition to these laws, there are specific legal and policy documents at the state level, and there are also institutions that concern memorialization, but the political elites have not yet drafted a bill that would regulate the construction of monuments.³⁴ In the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina, some say, it is not possible to secure the necessary majority, since among its MPs are members of political parties that deny the fact that certain crimes were ever committed, and the fact that genocide occurred in Srebrenica.³⁵ Politicians who are in power and their staff are the most prominent decision-makers on this issue, and thus convey a clear message (it is often a position of one political fraction which considers itself the representative of the whole people) about who the victim is and who the perpetrator of a crime. In addition to

the obvious insults to the victims, in some areas erecting monuments, including the construction of religious buildings, becomes politicized to the extent that the construction of a monument may be deliberately ordered to take place in an area linked with the suffering of other ethnic groups. After all the victims have suffered, gestures like these only further diminish their dignity.³⁶

In Bosnia and Herzegovina, schools and factories, hotels, sports centers and stadiums, stores and restaurants were often a place where one or many members of one ethnic group were executed and tortured. Since the beginning of the armed conflict, monuments have been erected in places like these, and in most cases they bear the religious insignia of the majority nation and present the version of history this national group accepts, without paying much attention to the returnees whose ethnic group is classified on these monuments as criminal or aggressor. Yet, one should not forget that monuments erected by the returnees often contain the same or similar qualifications.³⁷ Despite the large number

³⁴ The Law on Missing Persons – Provision of Article 20 of the Law on Missing Persons, which provides for the right of the families of missing persons to request that “the burial and exhumation place (individual or joint sites) be marked, regardless of the number of victims or missing persons,” with the prior approval of the Missing Persons Institute and the consent of the local authorities; Annex VIII of the Dayton Peace Accord (the Commission to Preserve National Monuments) and the Criteria for school names and symbols. [The analysis of the implementation of the Criteria for school names and symbols conducted in 2008 confirmed that this law is not being respected, and that 556 schools in Bosnia and Herzegovina (27%) are marked by symbols commemorating the fallen soldiers of the last war.]

³⁵ „**I say there was no genocide! There was no genocide!**” There was a plan according to which Bosniak politicians meant to impose on us the guilt and responsibility for something we did not do. The goal was clear – how would Republika Srpska survive if it was founded on genocide... “Milorad Dodik, president of the Alliance of Independent Social Democrats – SNSD and the President of Republika Srpska, addressing the SNSD election rally in downtown Srebrenica in 2012 (Daily Avaz, September 24, 2012).

³⁶ **Srebrenica** – an Orthodox church is being built directly over the Memorial Center in Potocari and next to the mass grave “Budak 2” from which bodies of 137 victims of genocide had been exhumed. According to the information obtained from the Steering Committee against the building of a church in Budak, the remains of the victims of genocide still linger under the church, which only adds to the wish to conceal the crime.

Sarajevo – the initiative to erect a memorial cross and a church on Zlatiste (Trebevic) above Sarajevo, which would be dedicated to killed Serbs. This was one of the strongholds of the former Army of Republika Srpska; indiscriminate shelling and sniper fire was ordered and conducted from this place during the siege of Sarajevo, killing thousands of people, for which the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia has established the responsibility of the General of the Army of Republika Srpska, Stanislav Galic. In the wider area of Zlatiste no civilian of Serbian nationality was killed, and analysts in Bosnia and Herzegovina believe that such a monument would not, in its form and location, contribute to truth and reconciliation, while the authorities of Republika Srpska believe that in this way tribute would be paid to the Serbs killed in Sarajevo.

Prijedor – the case of erecting a monument in Trnopolje to commemorate Serbian soldiers, members of the units involved in torturing and harassing the citizens of Prijedor of Bosniak and Croatian nationality.

³⁷ The **Criteria for School Symbols** determine which school symbols would be acceptable: “War memorial plaque containing names of the dead, the year of birth and the year of suffering, and no interpretation or qualifications. Monuments that contain no unacceptable and offensive text.” Criteria for School Names and Symbols, II Criteria for School Symbols, 1. Acceptable School Symbols (C).

Rogatica – a monument in Kukavice, erected to commemorate Serbian victims from 1992, reads that it had been constructed as a sign of the eternal remembrance of the “Serbian patriots brutally slain by Muslim criminals.” Similar messages are recorded in the Federation, usually in the form of “the victims of a Chetnik massacre,” “killed by a shell fired by the aggressor,” etc.

of monuments and their continuous construction, there are still locations which have not been marked as crime scenes either because the local government does not allow it, or because the locale has been privatized and its pre-war function restored.³⁸ This then further undermines the possibility of reconciliation and the process of dealing with the past, while increasing the likelihood of further abuse of the victims. Local politicians are the only ones benefiting from this. Despite these negative examples, there are monuments that unequivocally fulfill the role of marking the sites of suffering and crime but at the same time do not contain any ethnic or religious symbols and texts that may be seen as offensive by some. Although initiatives to erect a monument to commemorate the crimes against members of other ethnic groups are rare, some examples exist – notably the case of a monument commemorating the suffering of the ordinary non-Bosniak population in Kazani above Sarajevo.³⁹ The memorials without religious symbols usually only give victims' names, date of death, and whether the victim was a civilian or member of a particular military unit. For now, such memorials, based on their number in either entity, exist only in the Federation of Bosnia and Herzegovina, while in Republika Srpska religious and national symbols are still the most visible insignia on the monuments. The current situation in the entire country makes it clear that the field of memorialization should be legally regulated on a federal (state) level, in order to prevent manipulation with

the numbers of victims and with their emotions. The law in this area would primarily need to standardize the criteria for the building of memorials, but also to standardize the commemorative activities connected with these memorials. A survey by the United Nations Development Programme in Bosnia and Herzegovina (UNDP) has shown that resolving this problem in terms of law and standardization is supported by the majority of citizens of Bosnia and Herzegovina, while 75.1% consider that legislation should be adopted on the state level that would regulate the construction of monuments and memorials.⁴⁰

The Strategy of Transitional Justice in Bosnia and Herzegovina envisages, among other things, a consultative process with employees of state institutions, experts and citizens, in order to define the standards concerning memorialization, prepare additional education and achieve a consensus regarding the common national days of remembrance and the building of a common memorial complex for all victims of war in Bosnia and Herzegovina.⁴¹ Some differences have occurred with regard to a single (common) main monument to all victims of war in Bosnia and Herzegovina. The idea is supported by some 64% interviewees in Bosnia and Herzegovina (84% Bosniaks, 58% Croats, and only 39% Serbs), about 75% from the Federation and about 43% from Republika Srpska, while as many as 90% respondents polled in the Brcko District supported the idea.

-
- 38 **Visegrad** – during the war, the Hotel "Vilina vlas" was a camp in which women were raped. Today, there is nothing to commemorate the terrible crimes that took place there. The President of the Association of Women Victims of War, Bakira Hasecic, says the hotel should be shut down and a memorial erected in its place. But since it had been privatized, at least a memorial plaque should be mounted. The author of tourist guides, Tim Clancy, has removed the Hotel "Vilina vlas" from his BH tourist guide out of respect for the victims. Places like this one ought to be promoted as "places of conscience" by organizing conferences *in this very hotel* on women's rights and sexual violence, with the presentation of the facts of what happened there in the past.
- 39 **Sarajevo** – commemorating the crimes against the non-Bosniak population in Kazan, near Sarajevo, committed in 1993 by the 10th Mountain Brigade of the Army of Bosnia and Herzegovina, under the command of Musan Topalovic Caco. After the war, from the pit of Kazani the remains of 29 people were exhumed, of which only a dozen were identified. The initiative to build a monument in Kazani was launched by the Vice-President of the Federation of Bosnia and Herzegovina, Svetozar Pudaric, and supported by the Mayor of the City of Sarajevo, Prof. Alija Behmen. Since 1994, 14 soldiers of the Army of Bosnia and Herzegovina have so far been convicted for the crimes committed in Kazani; they were sentenced to from 10 months to six years in prison. The commander of the 10th Mountain Brigade, Musan Topalovic Caco, is considered responsible for the war crimes committed against the non-Bosniak civilian population in Sarajevo under the siege. He is also indicted not only for the murder of civilians but also his own fellow soldiers. Caco was assassinated in 1993 during the exchange of fire between the military leadership of the Army of Bosnia and Herzegovina and, as they put it, "the criminals within their own ranks."
- 40 Following the ethnic affiliation of interviewees, this is the attitude held by 84.1% of Bosniaks; 70.8% of those of Serbian nationality; 52.6% of Croatian nationality and 85.6% of others. *Dealing with the Past and Access to Justice from the Public Perspective*, UNDP, 2010, p. 28 (www.undp.ba).
- 41 In 2011, the **Peace Monument** was unveiled in the Vlakovo Cemetery in Sarajevo 2011. It commemorates the victims who died in past wars in Bosnia and Herzegovina, as well as the killed members of the peacekeeping missions in Bosnia and Herzegovina.

Generally speaking, citizens' response to the monuments erected so far yields a fairly uniform and positive image. Hence, the majority of citizens (72%) think that the existing monuments and memorials have been useful in the process of dealing with the past. The vast majority from the Federation of Bosnia and Herzegovina (80%) believe that the existing memorials have been useful in the process of dealing with the past; in Republika Srpska, some 67% believe that, while in the Brcko district, 63% of respondents said such monuments have not been useful.⁴² The data obtained by the UNDP indicate a clearly positive attitude towards existing monuments. The reason for this should be sought in the fact that most of the monuments express a one-sided view of the past and the events that they are meant to commemorate, which in no way contributes to reconciliation or the process of dealing with the common past.

The Strategy of Transitional Justice in Bosnia and Herzegovina and Memorials

Since dealing with the past is crucial for Bosnia and Herzegovina's future stability, this problem, due to the different interpretations of the recent past, should be approached in a systematic and comprehensive manner that will provide specific results. The Council of Ministers has initiated activities to develop strategies of transitional justice in Bosnia and Herzegovina, based on the recommendations from the *Report on the Consultations* which the Council of Ministers adopted in May 2009. The Ministry for Human Rights and Refugees, the Ministry of Justice and the United Nations Development Programme (UNDP), held a series of consultative meetings, during which representatives of the government, civil society and victims expressed their views, from which the need emerged to resolve the issues of the past by designing the *Strategy* on the state level.

In 2010, the UNDP conducted a public opinion research, where about 90% of respondents said that the authorities in Bosnia and Herzegovina should develop a concrete plan for dealing with the past. *The Strategy for Transitional Justice* has clearly defined objectives to be achieved within a specified period, the basic objective being to remedy the injusti-

ces resulting from the 1992-1995 armed conflict. It should be noted that the *Strategy* constitutes a political agreement, consistent with both the constitutional and legal systems of Bosnia and Herzegovina, and international standards for the protection of fundamental human rights. The *Strategy for Transitional Justice* deals with the relevant issues in the field of transitional justice, particularly those which thus far have not been adequately considered by the authorities, where special status is given to the issue of memorials.

In keeping with the resolution of the General Assembly of the United Nations, satisfying the needs of victims is a form of reparations. While the *Strategy for Transitional Justice* codifies memorialization within the area of reparations, it considers its relation to reparations to be a complex issue, since it operates outside of that particular area, and yet impacts areas such as fact-finding, human rights, building trust in government institutions, truth-telling and reconciliation.⁴³ As noted above, in Bosnia and Herzegovina, memorialization as a separate area is currently completely unregulated, while dissatisfaction and controversy are steadily mounting. In developing the *Strategy for Transitional Justice* these problems were identified, and the following points have been emphasized:

- 1. the process of memorialization is politicized and expresses a one-sided view of the events of the past;**
- 2. legislative-institutional incompatibility and lack of coordination with regard to initiation, approval and funding of the construction of memorials has been noted**

The current situation is best illustrated by the fact that victims' families who want to build a memorial on the crime site are subject to continuous harassment. Some municipalities in Bosnia and Herzegovina have refused to issue a zoning permit for a monument, despite the fact that the victims' families were willing to finance its construction. Hence, a large number of sites of mass atrocities remains unmarked. Monuments become a target of destruction, denial, removal and persistent damage, while insults and belittling of the victims, as well as the denial of their status

⁴² Dealing with the Past and Access to Justice from the Public Perspective – A Special Report of the United Nations Development Programme in Bosnia and Herzegovina (UNDP BH), 2010, p. 27.

⁴³ The General Assembly of the United Nations adopted on December 16, 2005 the *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*.

continue.⁴⁴ Memorials built in Bosnia and Herzegovina are mainly static physical presentations of a particular historical event with emphasized sacral and religious characteristics, and are in addition often built within the narrow space of sacred buildings of all denominations. The main function of a memorial would be to provoke an emotional response to the victims' families and the entire ethnic community to which the victims belonged; provided that linked with this is their educational function, which is still lacking because there is no dialogue about what memorials really are, or about the contemporary social issues associated with the problem of memorials.

Memorials and Religion in Bosnia and Herzegovina

In Bosnia and Herzegovina, it is the realm of politics that has so far shown the most influence on memorialization, but one should never forget the great contribution of religion and religious communities in designing the monuments and in formulating the ways in which one relates to the victims and collective memory. Religious institutions have become the memorializing community of a nation in its national and religious reaffirmation. All three monotheistic religions – the Orthodox and Catholic churches, and the Islamic communities – have played a special role in the society of Bosnia and Herzegovina for centuries. They have always used universal religious symbols, such as the cross, crescent, as well as quotations from the Bible and the Quran. But they also had recourse to nationalized symbols. If we look at any religion's basic positions, we will see that its teachings are generated through events and monuments too, while the wars are always shrouded in mythological representations that involve heroes, victims, monuments and victories.

A special role during the conflict was played by religious officials, who often carried out religious rituals and training among soldiers, frequently with pictures of the then leaders (in most cases, persons indicted for, or convicted of having committed war crimes) mixed with religious icons and reliques.⁴⁵ The formation of national identity is linked to concepts that enable our differentiation from others, emphasizing differences that in reality are minimal, and crimes committed by one ethnic group against another in the near and distant past. The armed conflict in Bosnia and Herzegovina was waged in a multi-religious society in which only now, with hindsight - and perhaps not a sufficiently long one -, can we observe the instrumentalization of religion for war. After all the events, it is evident that religious symbols are prevalent on the monuments, accompanied by the words about suffering, exodus, genocide, for which the extremists from other nations are always to blame.⁴⁶

The cause of these "mono-ethnic monuments" can be found in the fact that wars in multi-religious societies lead to a homogenization in every area, including the field of memorialization, with the constant elaboration of the idea that *that* particular community is the last stronghold of the Orthodox, Catholic or Muslim world. Interestingly, there is a widespread belief in Bosnia and Herzegovina, and the whole of the Balkans, that objects symbolizing religious affiliation could help one's community's site to avoid a tragic fate and achieve a certain degree of holiness. Consequently, monuments often directly incorporate religious symbols (the Cross, Crescent and Star), associating them with specially selected texts from the holy books which, in contradiction to the spirit of these holy books, could be misinterpreted as incitement to revenge, hatred and vio-

44 Several monuments have caused a number of reactions among the public of Bosnia and Herzegovina, one of which was the monument in the Bosniak cemetery of Straziste in Visegrad, which was to be removed according to a decision issued by the municipal urban building inspector, because it was built without a zoning permit on land owned by the Islamic Union of Bosnia and Herzegovina. The point of dissatisfaction was the plaque that said the monument was dedicated to "all killed and missing Bosniaks, children, women and men, victims of genocide in Visegrad." In the case of the Omarska camp (Prijedor), there is no memorial or plaque commemorating the place of suffering and torture. The families of victims are seeking to have a monument erected at the camp site where the Arcelor Mittal plant is now located. However, neither Arcelor Mittal, nor the Prijedor authorities, will allow the construction of the monument.

Gathering at this place of suffering is allowed only on one day in the year, in August 6. The Society for Endangered Peoples has asked European governments to put pressure on Arcelor Mittal to allow the construction of the monument.

45 Military operations and the killing of others are often presented as war in the name of God, proof of faith, a holy war, self-defense, war in the name of the Holy Cross, while those who died in these operations are considered heroes who sacrificed for their faith and the nation. Most of their monuments have become a religious shrine with a large number of religious symbols and messages.

46 According to **Juergensmeyer**, one of the crucial steps in the development of ideological-religious nationalism is to help identify the enemy (when considering politics through a religious lens, the roots of social and political issues are portrayed in religious terms; enemies are either members of other religions or are non-religious but act in an anti-religious way - like for example, secularists).

lence against members of other religions. The use of this amount of religious symbolism in the memorialization process is causally linked with the principle that dominated during the armed conflict in Bosnia and Herzegovina, which meant that the final showdown with the enemy himself comes only after one has clashed with the enemy's symbols and objects, and thus marked the territory of the victorious army and its people.⁴⁷

Religious buildings have since the war been the first on the list to be renovated, and with them are usually placed the monuments associated with victims of a particular ethnic group in a particular area. Religious symbols should be considered neither as something *a priori* directed against the other, nor as elements of peacefulness: they receive their basic meaning through contextual interpretations.

A New Approach to Memorialization in Bosnia and Herzegovina

There are examples in Bosnia and Herzegovina today of monuments with symbolic value achieved through pure artistic expression, without the undue involvement of religion.⁴⁸

In Sarajevo, on May 9, 2009, which is Europe Day and Victory Day, a monument was unveiled to commemorate all children murdered in the siege of Sarajevo, regardless of their ethnicity. The monument was designed by a Sarajevo sculptor who, together with other artists, worked on the monument for more than a year. His work is an attempt to send a symbolic message about the children who were killed in the war while playing outside in the snow, sitting in the classroom, or sleeping at home. This example clearly shows that a powerful message can be conveyed through a work of art without recourse to any religious symbols or words that could somehow offend others. In 2012 a wartime event was marked in Sarajevo which did not require a physical monument, but simply the execution of an artistic performance. *The Sarajevo Red Line*, an event created by

a group of artists, was performed on the twentieth anniversary of the joint siege of the city of Sarajevo by the Yugoslav National Army (JNA) and the Armed Forces of the Republika Srpska. The city center was lined with 11,541 red chairs to represent symbolically each citizen killed during the siege of Sarajevo. Thousands of citizens and a number of officials from the country and the world took to the streets to pay their respects to the victims. A concert was held in front of the Eternal Flame, with performances of many choirs and soloists. In the shop windows on both sides of the city's main avenue was an exhibition of the posters from the time of the siege, all of which tell the story about how life unfolded in those circumstances, and how despite the 300 shells per day that on average fell on Sarajevo, the city held plays and concerts, produced daily newspapers, and organized various festivals. This event had a strong appeal to the public around the world which no single monument could have had, in that it showed a new way of memorialization for our region.

The most important project in this field in the postwar period is almost certainly the permanent commemoration of the genocide against Bosniaks in Srebrenica. According to the decision in 2000 of the High Representative, Wolfgang Petritsch, the land in Potocari (Srebrenica) has been permanently secured for the memorial and burial of the victims of genocide. Across the street from the memorial area is the "Battery Factory" – a building from the pre-war era used by the Dutch battalion as its headquarters in 1994 and 1995 (base Charlie). A decision made by the High Representative Paddy Ashdown in 2003 established that the location belonged to "the Srebrenica-Potocari Memorial and its Cemetery." In the general context of memorials, the Potocari memorial space can be seen as an example of the visible balance between the religious/sacred and the memorial functions, complementing each other. In 2010, one person of the Catholic faith was buried in the Potocari memorial center, which made it clear that the rituals of different religions can be carried out in the same place for the permanent com-

⁴⁷ According to some estimates, during the armed conflict in Bosnia and Herzegovina, 1,000-1,100 mosques were destroyed, 340 Orthodox churches, and 450 Catholic churches and monasteries.

⁴⁸ In 2012, the first memorial gallery in Bosnia and Herzegovina, "11/07/95", was opened in Sarajevo. It holds a permanent exhibition of artifacts in memory of the genocide committed in Srebrenica in 1995. It took photographer Tarik Samarah several years to develop this gallery project, which resulted in a modern interior designed according to the highest standards. Most of the gallery space is designed for its permanent exhibition; the second part of the gallery will hold special exhibitions. Tarik Samarah's photographs in the gallery, along with the video documents – *The Mapping of a Genocide*, survivors' testimonies and witness statements, portraits of victims and maps of mass graves - serve to preserve the memory of the suffering in Srebrenica.

memoriam and honouring of the genocide victims, with full respect for their religious and national identities, and without unnecessary tensions and manipulations.⁴⁹

In addition to these examples, in many cities that were continually shelled during the war, the visible signs of grenade explosions on the sidewalks, asphalt and city streets were later filled in with red paint, and as such represent a special form of memorialization. In Sarajevo, such relics are called the “**Sarajevo roses**”, and are to this day preserved in almost all parts of the city as a unique monument that evil itself created as a warning to future generations.⁵⁰

On the basis of what has been said above, it can be surmised that the current practice of building monuments in Bosnia and Herzegovina does not coincide with the principles of transitional justice in post-conflict societies. The current state of affairs contributes to the continuous deepening of mistrust and increasing of ethnic tensions, while constantly reducing the space for constructive dialogue between ethnic groups. National legislation could not fully resolve all the issues concerning memorialization, but there would certainly be some general improvement. It is necessary to exclude any possibility of the forced relocation or demolition of presently existing monuments, as such an assurance would prevent new conflicts. Evidently, the process of memorialization is being relocated from city parks, squares, camps and other places of suffering, into the books and forms of “*electronic memorialization*” which are becoming increasingly important in the process of dealing with the past and achieving the goals of transitional justice. In this process, the *Bosnian Book of the Dead* plays an especially important role. In it, a Bosnian Franciscan and professor at the Franciscan School of Theology in Sarajevo, Fra. Ivan Sarcevic says: “*There are four heavy books before us, as heavy as our past. But they are our truth, a difficult and liberating truth. This is the first*

*joint monument of all people in Bosnia and Herzegovina – a memorial book of names – a monument as a memorial (in German, ‘Denkmal’) of all war victims, a monument as a warning (in German, ‘Mahnmal’) for the future.*⁵¹ In a unique way, this list of 95,940 names contributes to preventing the manipulation of the facts and figures, while directly restoring the identity and dignity of every identified victim. The example of Jasenovac and other World War II crime sites shows how important it is to determine the number and identity of victims in order to avoid manipulation in the future.⁵² *The Bosnian Book of the Dead* marks a new culture of remembrance in Bosnia and Herzegovina, a culture not focused on making guilt equal on all sides. At the same time, it is a trans-national and trans-religious monument to all victims of the armed conflict.

In addition to this type of memorialization, there have been electronic versions that mark the suffering and the crimes by providing a direct insight into the events, statements of witnesses, documents, and virtual visits to places of suffering, all on one website. In this respect, the Virtual Museum of the Siege of Sarajevo – the FAMA Collection, marks an especially interesting case, in that it serves as a knowledge fund with access open to anyone involved in the study of anthropology, sociology, international relations, human rights, history, psychology, art, philosophy and the media. The FAMA Collection should eventually get its own space – the Museum of the Siege of Sarajevo – for which the District Center has already provided land, while the city of Barcelona has expressed willingness to help build the museum.⁵³ In addition to this, the collection offers the possibility of establishing a regional educational model for interpreting the period of the breakup of Yugoslavia between 1991-1999. The Youth Initiative for Human Rights in Bosnia and Herzegovina has presented a map of the Srebrenica genocide, designed for educating youth through documentary animation as a new

49 Rudolf Hren was also buried in the memorial center of Srebrenica-Potocari. He was the victim of the Srebrenica genocide, and last seen on July 10, 1995. Fifteen years later, in 2010, Rudolf's body was exhumed from one of the mass graves around Srebrenica and identified.

50 The siege of Sarajevo lasted 44 months and is considered one of the longest in modern history. It is estimated that during the siege, on average more than 300 shells a day fell on the city. Every shell that exploded in the street, on the pavement, or other hard surface left a crater in the shape of a flower.

51 Ivan Sarcevic, „Kultura sjećanja: „**Bosanska knjiga mrtvih**“ [„The Culture of Memory: *The Bosnian Book of the Dead*“], Elektoronske novine, available at: <http://www.e-novine.com/drustvo/78460-Bosanska-knjiga-mrtvih.html>.

52 “No longer will there be playing with numbers, as we are introducing standards by which those who want to talk about numbers must speak the names first. Second, we preserve the memory of our fellow citizens and are trying to free our daily narratives from mythical stories and ideology, political and national interests. Instead, we want to call things by their right name – and that name is the name of the victim.” (Mirsad Tokaca, <http://www.video.radiosarajevo.ba/novost/100710/bosanska-knjiga-mrtvih-95940-zrtava-bh-drzavljana>).

53 Cf. <http://www.famacollection.org/bhs/#>

model easily accessible on the Internet.⁵⁴ The project unfolds in stages, and is based on the facts from the documents of the institutions that dealt with the genocide in Srebrenica. Each map contains key points, each of which contains evidence (text files, drawings, photographs, videos).

In Place of a Conclusion

Finally, one can conclude that the problem with memorialization in Bosnia and Herzegovina consists in the absence of solutions for a comprehensive approach to the issue both in the two entities, and in the Brcko District. The *Strategy for Transitional Justice* in Bosnia and Herzegovina seeks to arrive at the solutions that would achieve a vision of memorials as symbolic reparations.⁵⁵ Existing practice in erecting monuments has demonstrated complete ignorance of the concept of transitional justice, with a constant deepening of ethnic tensions and absence of dialogue between citizens. National legislation and the establishment of precise criteria would improve the situation, especially with regard to the monuments built without consulting the facts previously established in courts. Decision-making would thereby have

been transferred from the local to a higher level.

It should be crystal clear that no strategy or legal solution will satisfy all ethnic groups in Bosnia and Herzegovina, as different perspectives on the events of the 1990s will continue to produce differences in how memorialization is understood. However, it is the obligation of every state to regulate this matter, as one of the rights guaranteed to victims, especially in view of the harm they suffered. One would hope that in the near future it will be possible to adopt legislative solutions that will regulate if not the entire area of memorialization, then at least the one that concerns erecting monuments on the sites of mass graves, for which examples can be found in the legal systems of the neighbouring countries.⁵⁶ Changes in the social and political context in the region, and thus in Bosnia and Herzegovina as well, should lead to a change in the attitude towards memorials and towards the past, along with ongoing education and the provision of information to the younger generations about the wartime events, in order to prevent anything similar from happening again in the future.

---

⁵⁴ Cf. <http://www.srebrenica-mappinggenocide.com/bh-m/>

⁵⁵ *Mechanisms – goals:* The right to reparation ensured and collective memory of the events 1992-1995 preserved, in order to overcome the consequences of the violations of international humanitarian law and international human rights law, and to restore dignity to the victims of war and secure their reintegration into society. *The Strategy for Transitional Justice in Bosnia and Herzegovina, 2012-2016.*

⁵⁶ The Republic of Croatia adopted the **Law on commemorating the mass graves of victims of the Homeland War** (OG 100/96) in 1996; the law was designed to preserve the memory of the victims. The law regulates all issues relevant for determination of the location of mass graves and ways of commemorating it by mounting the uniform memorial by the sculptor Slavomir Drinkovic and by inscribing an identical text, that says that the monument was raised in the memory of Croatian soldiers and civilians executed by the Serbian aggression against the Republic of Croatia, and signed by the "Croatian people." That said, mass graves were discovered in Croatia with the bodies of people of other nationalities. One example is the mass grave in Golubnjaca from which Serbs were exhumed and identified, or the mass graves of Vasic bare and Cetingrad, from which Bosniaks were exhumed and identified. These graves have not yet been marked, but the question is whether it is appropriate to mark them in the same way (Narodne Novine br. 100/96).

A Comparative Analysis of History Textbooks

Sanjin Hamidičević i Nenad Mišković

Introduction

This research is concerned with identifying the relationship between course content in history textbooks and the process of dealing with the past. In other words, this asks whether or not the content of teaching materials (textbooks) contributes to society's accepting the facts about the past events in the former Yugoslavia, and whether or not the teaching programs, in the way they present in history textbooks the history of Bosnia and Herzegovina and Serbia, respectively, contribute to reconciliation in the post-conflict societies in the former Yugoslavia.

Given that course contents of the history textbooks in Serbia and Bosnia and Herzegovina do not present the events in the same or a similar manner, we show in this study that a revision of textbooks is needed at the regional level, which will contribute to reconciliation in the post-conflict societies in the former Yugoslavia.

A total of 17 history books, used in primary school and high school education, have been analyzed, (three from Serbia, fourteen from Bosnia – of which nine in Bosnian, and four used in in the Croatian-speaking schools – and one textbook from Republika Srpska).

Although at first, due to disproportionate numbers, one would be lead to think that the sample of the analysis had not been well defined, it is not the case. The specificity of the system of education in Bosnia and Herzegovina, which generates a wide variety of educational programs and textbooks, requires that a larger number of history books be looked into. On the other hand, the system of education in Serbia is far simpler than the one in BH – hence, the number of textbooks used in schools is significantly smaller.

While the sample may not be representative, given all the factors that affect the supply and distribution of books, the data used in this analysis should be considered methodologically sound.

In this study, we analyze the segments of the textbooks that deal with specific historical events during which the people from the former Yugoslavia were directly or indirectly confronted, or those that are the subject of public debates in the countries of the former Yugoslavia. We then compare the contents of these books as they represent a number of historical events: the Battle of Kosovo, World War I (its causes), the Fall of Yugoslavia (armed conflicts in Bosnia and Herzegovina and Croatia), the Kosovo crisis, and the bombing of Yugoslavia.

territory	number	language	number
Bosnia and Herzegovina	14	Bosnian	9
Federation of Bosnia and Herzegovina	13	Croatian	4
Republika Srpska	1	Serbian	4
Serbia	3		

The Battle of Kosovo 1389

The textbooks used in Bosnia and Herzegovina, the 1389 battle of Kosovo battle is mentioned in the context of the Ottoman army's advancing into the territory of South Eastern Europe, and therefore on average only fifty words are devoted to it. The event is represented in accordance with historical facts, without bestwoing importance to unimportant aspects of the event.

It is generally noted that the Ottoman army won defeated the Serbian and other Balkan feudal lords, which led to the fall of Serbia into the vassal status under the Ottoman Sultan. The most data is given in the textbook for the sixth grade, published by the *Bosanska rijec*, which mentions the cooperation of Prince Lazar with the Bosnian King Tvrtko and Vuk Brankovic, especially in the context of the fact that Vuk Brankovic's area becomes a military base for the intrusion into Hungary, Bosnia and Zeta. The textbook for the freshman year of the vocational secondary school, published by the Institute for textbooks and teaching resources from East Sarajevo, the main body of the text about the Battle of Kosovo discusses the "Serbian nobles" who "gathered [...] in order to resist the Turks."⁵⁷ Under the text that describes the illustration of Lazar Hrebeljanovic, Serbian nobleman Vuk Brankovic and Bosnian nobleman Vlatko Vukovic are also mentioned.

In the textbook for the second grade, published by the *Sarajevo publishing* in 2003, the decline of Macedonia is tied to the battle of Kosovo. Also interesting is the observation that the „mythical battle has been widely written about [...] but what is irrefutable truth is that the Ottomans, despite the death of Sultan Murad, triumphed in this battle.”⁵⁸

In the six analyzed textbooks that mention the Battle of Kosovo, least (just one sentence) was written in the textbook for the junior year of high school, published by the Mostar-based *Skolska naklada* („The defeat of the Serbian army at Crnomen and in Kosovo showed to the European rulers that a great threat is coming from the East, from the Turks“).⁵⁹

We analyzed the terminology used to describe the conquerors,: in four books designed for teaching in Bosnian

language, the term used is „the Ottomans“; while in the textbook intended for teaching in the Croatian language uses interchangeably „Turk“, „the Turks“ and „the Ottomans“, while the textbook intended for education in Republika Srpska explicitly uses the term „the Turks.“

The situation is different in the Republic of Serbia. Although the books do not deny that the Turkish army triumphed in this battle, this fact is never explicitly uttered; instead, the books emphasize the prowess of the Serbian people, its enormous resistance to the much stronger Turkish army, and the suffering of the Serbian people.

In addition, it is notable that the Battle of Kosovo is given much more importance than it objectively had for Turkey's invasion of this area. The Battle on the Marica, which preceded the Battle of Kosovo, was given much less attention and importance, even though in the opinion of many authors it was just as crucial for the penetration of the advancements of the Turkish army.

The World War I (causes)

Particularly interesting in analyzing the historical account of the World War I in the textbooks used in Serbia is the interpretation of its immediate cause, i.e. the assassination of the Austro-Hungarian Archduke Franz Ferdinand and his wife on June 28, 1914, carried out by Gavrilo Princip and members of the "Young Bosnia." In all three textbooks, the explanation of the cause is given equal space (from 109 to 145 words). What makes the contents of the books different, and it concerns the reasons for the outbreak of the World War I, is the intent of the authors of *The History Textbooks for the Eighth Grade*, published by the Institute for textbooks, to portray the assassin Gavrilo Princip as an Austro-Hungarian citizen who had no ties with Serbia.

The cause for the outbreak of the World War I was the assassination in Sarajevo on June 18, 1914, in which the young Serb from Bosnia, Gavrilo Princip, assassinated the Austro-Hungarian Archduke Franz Ferdinand. The bellicose circles in Vienna accused Serbia for the assassination (although Gavrilo Princip was a citizen of the Austro-Hungarian Empire)...⁶⁰

57 Mira Šobot et al, *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*, (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010), 87.

58 Elma Hašimbegović et al, *Historija Istorija Povijest za 2. razred gimnazije*, (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2003), 169.

59 Franko Mirošević et al, *Povijest 2*, (Mostar: Školska naklada. Zagreb: Školska knjiga, 2001), 126.

60 Đorđe Đurić, Momčilo Pavlović, *Istorija za osmi razred osnovne škole*, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2011), 54.

All textbooks in Bosnia and Herzegovina outline, some in more, others in fewer details, the general course of events on June 28, 1914. Some of them mention Nedeljko Cabrinovic's attempt to assassinate Franz Ferdinand, while others don't. Some textbooks give it more room, some less (from one hundred to about five hundred words), but only two textbooks provide additional historical material.

The way in which Gavrilo Princip is characterized by particularly interesting. The 2004 textbook for the fourth grade of high school by the *Sarajevo publishing* depicts Gavrilo Princip as the Serbian nationalist who saw "Franz Ferdinand as the greatest danger for the idea of the unification of Serbs and all South Slavs under the Serbian leadership,"⁶¹ while the 2007 textbook omits this characterization and complements the section with a passage entitled "The closing speech of Nedeljko Cabrinovic at the trial of the assassins" about the context from which the idea to kill Franz Ferdinand emerged. The 2007 textbook for eighth grade by *Bosanska rijec* gives a snippet of the transcript from the trial of Gavrilo Princip, in which he is characterized as the Yugoslav nationalist who fights for the unification of all Yugoslavs. In a textbook from Republika Srpska, the text describing the illustration of Gavrilo Princip reads that "he carried out the assassination inspired by the South Slavic idea."⁶² In the 2009 textbook for the seventh grade by the Mostar publisher Alfa, all the assassins are said to have been of Serbian nationality, which doesn't correspond to historical facts.

There is also a discrepancy in the ways the organization "Young Bosnia" is categorized, the members of which were the assassins: *a secret organization, a secret terrorist organization, a revolutionary organization, a revolutionary terrorist organization*, "the organization [which used] terrorist methods in its struggle against the Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina."⁶³

The ties between Young Bosnia and the Serbian Kingdom are mentioned in three books. The textbook for eighth grade, by the *Bosanska rijec*, states that the assassins were supported by "some secret organizations from Serbia," while the textbook for the fourth grade of the grammar school, by *Skolska knjiga*, claims that the motive for the assassination was the conflict of interests between the Austro-Hungarian

Empire, which Franz Ferdinand had meant to reorganize, and the Kingdom of Serbia, which aimed at expanding its territory into Bosnia and Herzegovina; the book also claims that the organization was supported by the Serbian secret revolutionary organization "Unification or Death," better known as the "Black Hand." The connection is indirect in the textbook for the seventh grade, by the *School Publishers*, where it is not mentioned in the main text about the assassination itself, but next to the image of Gavrilo Princip, which reads: "...he lived in Serbia since 1912. There he came into contact with a secret organization that advocated similar views as the 'Young Bosnia'" (i.e. destruction of the Austro-Hungarian authorities in Bosnia and Herzegovina).⁶⁴

With regard to the direct involvement of the Serbia's government in the Sarajevo assassination, one textbook states that certain military circles of the Kingdom of Serbia are suspected to have organized the assassination, another says that Serbian government's involvement had never been clarified, while the third claims the Austro-Hungarian had suspected Serbia's involvement, and hence requested an investigation in which it, too, would participate.

It is well-known that the Austro-Hungarian Empire after the assassination of Franz Ferdinand sent an ultimatum in which among other things it stated that it wanted to conduct an investigation on the territory of Serbia into the assassination, and that the Kingdom of Serbia did not accept this. This launched the domino effect that led to the World War I in other European countries. The way the ultimatum is presented in history textbooks, as well as what is referred to as the background to it, is interesting. While most textbooks only note that the ultimatum was unacceptable to Serbia, some mention the involvement of the Kingdom of Serbia in the assassination and in the ultimatum. Only in *Sarajevo Publishing* textbooks pay more attention to the events between the assassination and the ultimatum, showing that Austria-Hungary had intentionally sent a request it knew would result in a rejection, which then opened "the way for a radical solution."⁶⁵ It is interesting that in the only textbook from Republika Srpska analyzed for this purpose, does not mention the Austro-Hungarian ultimatum, but merely states that the assassination was the reason for the start of the World War I.

61 Zijad Šehić et al, *Historija Istorija Povijest za 4. razred gimnazije*, (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2004), 55.

62 Mira Šobot et al, *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*, (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010), 156.

63 Stjepan Bekavac et al, *Povijest 7*, (Mostar: Alfa, 2009), 154.

64 Ivan Dukić et al, *Povijest 7*, (Mostar: Školska naklada. Zagreb: Školska knjiga, 2003), 131.

65 Zijad Šehić et al, *Historija, istorija, povijest udžbenik sa čitankom za četvrti razred gimnazije*, (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007), 64.

When analyzing the way the Sarajevo assassination is represented in the eight of the analyzed textbooks, we conclude that the representation is generally superficial, and that some facts are omitted to suit the contemporary political needs. It is interesting that there is no common view about the character of the organization "Young Bosnia," and that only the textbooks by the *Sarajevo publishing* show the real intent of Austria-Hungary when sending the request to the Kingdom of Serbia. At the same time, however, it should be noted that in the 2004 book of the same publisher Gavrilo Princip was characterized as a Serbian nationalist, who wanted to unite all Southern Slavs under the Serbian leadership, while this characterization is omitted in the 2007 edition of the same book. Additionally interesting is that the textbooks intended for the schools in Croatian language the operations of the Young Bosnia are associated with organizations from the Kingdom of Serbia.

The break-up of Yugoslavia (armed conflicts in Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Kosovo)

Identical in all three textbooks from Serbia is that the disintegration of Yugoslavia is seen as inevitable and deeply rooted in the life of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The authors of all three books agree that national and religious issues were suppressed in Yugoslavia and that fear of nationalism prevailed.

In *The textbook for the eighth grade*, Predrag Vajagic and Nenad Stosic explain the conditions that led to the breakup of Yugoslavia. They discuss the political parties in all six republics that advocated independence and advanced a nationalist ideology (the Croatian Democratic Union in Croatia with Franjo Tudjman at the head, and the Party of Democratic Action in Bosnia and Herzegovina led by Alija Izetbegovic).⁶⁶ It is interesting that the textbook fails to mention that a party in Serbia (the Socialist Party of Serbia), led by Slobodan Milosevic, which although it didn't call for independence, directly affected the armed conflict by inciting Serbian nationalism in the region.

The program units that deal with the consequences of the war in Croatia and Bosnia and Herzegovina are also noteworthy.

The consequences of these wars were disastrous for all residents, regardless of their ethnicity or religion. The conflict killed large numbers of civilians, destroyed property and forcedly evicted the population (ethnic cleansing). A number of crimes were committed on all sides. The total number of victims in Bosnia and Herzegovina is estimated at around 100,000, and about 20,000 in Croatia. Entire villages were burned and civilians massacred. In the clashes in the Drina valley around 3,500 soldiers and Serb civilians perished, mostly in and around Bratunac. The Srebrenica massacre was a war crime and a crime against humanity committed by the army with the help of Serbian paramilitary units against Bosniak civilians and soldiers. The data on the total number of victims remain controversial. According to some, 8,000 people were killed; others estimate that those numbers are exaggerated. The commander in chief of the Army of the Republika Srpska, Ratko Mladic, who led the operation of capturing Srebrenica, together with other Serbian officers, have since been indicted for war crimes, including genocide, by the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. On February 26, 2007, in the judgment of the BH lawsuit against the Federal Republic of Yugoslavia, the International Court of Justice in the Hague qualified the crime as genocide, but did not link Serbia with it. Several officers and soldiers of Republika Srpska have been convicted of this crime by the Hague ...⁶⁷

Before the reference to the crime in Srebrenica, the text mentions the victims of the Serbian people in the immediate vicinity of Srebrenica. These data were obtained from Milivoje Ivanisevic, Director of the Research Institute of Serbian suffering, and a member of the defense team of Radovan Karadzic, currently on trial before the Hague tribunal. The crime in Srebrenica seems to have been somehow justified and presented it as less unacceptable. What is also unacceptable is that the textbook allows the manipulation of the number of victims in Srebrenica, although in a number of judgments by the Hague Tribunal the number of victims has been clearly determined at more than 7,000, while the Commission of the Government of the Republika Srpska estimated the number of victims in Srebrenica between 7000 and 8000.⁶⁸ This manipulation of the number of victims to some extent reduces the sheer enormity of the crime. One

66 Predrag Vajagić, Nenad Stošić, *Udžbenik za osmi razred osnovne škole*, (Beograd: Izdavačka kuća „Klett“, 2011), 194-195.

67 Đorđe Đurić, Momčilo Pavlović, *Istorijski osnovne škole*, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2011), 185-186.

68 A Supplement to the Report on Srebrenica from June 11, 2004, concerning the events in and around Srebrenica in the period July 10-19, 1995.

detail that definitely attracts attention is that the words “the Srebrenica massacre” are given in bold. Although the rest of the text states that the International Court of Justice in the Hague has classified this crime as genocide, it looks as though the bold in text has meant to challenge this classification. Another problem is that the book incorrectly asserts that the International Court of Justice did not link Serbia with the genocide in Srebrenica. According to the 2007 judgment, Serbia was found responsible for failing to prevent the genocide and punish those responsible for it, and therefore Serbia was found responsible for the violation of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.⁶⁹

As for the textbooks used in Bosnia and Herzegovina, they generally point out that the economic crisis, the process of democratization, and nationalism all took the stage prior to the dissolution of the SFRY. The relationship between Serbs and Albanians in Kosovo is taken as the stark example of nationalism. The 2004 textbook for the senior year of high school by the *Sarajevo publishing* submits that „the center of the nationalist unrest that brought on the dissolution of Yugoslavia was located in its center – Serbia.“⁷⁰ The same assessment appears in the 2007 edition of the same textbook. The author point out the development of nationalism in Serbia was supported bu the members of the Serbian Academy of Arts and Sciences (SANU) and its 1986 Memorandum which „highlights the plight of Serbia and the Serbian people, and refutes the assessment of Serbian hegemony in the first Yugoslavia. Serbia's economic development is also emphasized [...] along with Serbs' vulnerability; the document claims that organized anti –Serb forces are in existence.“⁷¹ An interesting fact shiould be mentioned here – the one to be found in the textbook for the fourth year of high school by Matkovic – where extracts from the SANU Memorandum have been *translated into Croatian*.

The rise of Slobodan Milosevic is linked to nationalist rallies he organized while preparing the atmosphere for abolishing the autonomy of Kosovo and Vojvodina. In some text-

books this is linked with the dissatisfaction of Serbia's political leaders, which believed that the 1974 Constitution took away part of Serbia's sovereignty over its territory.

The analyzed textbooks state that representatives of different republics clashed during the 14th Congress of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia, while Matkovic claims that „the delegates from Serbia and Montenegro showed great aggressiveness, violently attacking the delegates from Croatia and Slovenia.“⁷²

The parties became more nationalistic with the introduction of the multiparty system, where there are secession tendencies in some republics. In his textbook for the eight grade Leonard Valenta states that „the Izetbegovic-Gligorov platform envisaged radical internal reorganization, based on confederate relations between the republics,“⁷³ while Matkovic believes that „the Republic of Croatia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, and Macedonia insisted that the state crisis be resolved through agreement based on the respect for the specificities of each republic. Slobodan Milosevic in turn attempted to prevent this initiative, by requesting the inclusion of the republics in the centrally-organized Yugoslav community...“⁷⁴

The textbooks used in the teaching in Bosnian language link further developments to the declaration of independence of Slovenia and Croatia, the referendum in Bosnia and Herzegovina, the international recognition in April 1992, and its admission to the UN in May 1992. Other events are described in the textbook for the eight grade by *Bosanska knjiga*, where it is stated that after the adoption of the Memorandum on the independence of the Parliament of Bosnia and Herzegovina on October 15, 1991, „former SDS president Radovan Karadzic, today accused of war crimes by the International Court in The Hague, made open thretsm primarily to Muslim political leadership and people, that in the case of Bosnia and Herzegovina's independence, a war would break out and the Muslim population would disappear from this area.“⁷⁵ The textbook additionally suggests

69 Available at: <http://www.icj-cij.org/docket/files/91/13685.pdf>.

70 Zijad Šehić et al, *Historija Istorija Povijest za 4. razred gimnazije*, (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2004), 162.

71 Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža, i Ivica Šarac, *Povijest 4.* (Mostar: Školska naklada, 2003), 264.

72 Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža, i Ivica Šarac, *Povijest 4.* (Mostar: Školska naklada, 2003), 267.

73 Leonard Valenta, *Historija-Povijest za 8. razred osnovne škole*, (Sarajevo: Bosanska riječ, 2007), 187.

74 Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža, i Ivica Šarac, *Povijest 4.* (Mostar: Školska naklada, 2003), 268

75 Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić, i Vahidin Mehicić, *Historija Istorija Povijest udžbenik za osmi razred osnovne škole*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2008), 141.

that the SDS deputies walked out of the Parliament after Bosnia's declaration of independence and formed a „special assembly where they adopted their own Constitution“ of the 'Serbian people in Bosnia and Herzegovina' and proclaimed 'the Serbian national entity' as the federal unit in Yugoslavia.”⁷⁶

It is interesting that the textbook for high school seniors, published by *Bosanska knjiga*, adds an excerpt from the book by Noel Malcolm, *The History of Bosnia* (1995), which is longer than the full description of both the breakdown of Yugoslavia and the proclamation of the independence of Bosnia and Herzegovina in that textbook. The passage, among other things, states that „Milosevic was openly associated with the pan-Serbian plans of Dobrica Cosic and the Serbian Academy of Arts and Sciences, while Tudjman proclaimed that the majority of Bosnian Muslims are ‘undoubtedly of Croatian origin’ and that Bosnia and Herzegovina constitutes an ‘indivisible geographic and economic unit’ with Croatia, that ‘it is clear that Milosevic wants to reconfigure the state borders’,”⁷⁷ the book also discusses „the propaganda from Belgrade about the ‘vulnerability’ of the Serbs in Bosnia and Herzegovina,”⁷⁸ about „Karadzic’s SDS [having] banned Serbs from participating in the referendum, so much so that it had placed road blocks to prevent the ballot boxes from being delivered to the areas under their control,”⁷⁹ and that after the referendum results „members of the Serbian paramilitary units built street barricades and took sniper positions near the Parliament building in Sarajevo.”⁸⁰

Matković's *History 4* for the fourth grade of high school places all the blame on Serbia (and Serbs), especially the blame for the war. The book states that „several peace treaties were signed, but all were broken by the Serbian aggressor,”⁸¹ who then „committed unspeakable crimes: along with the destruction of entire villages, churches, cultural monuments, roads, and the shelling of hospitals, the Serbian army and the Chetniks massacred and committed mass killings of captured soldiers and civilians.”⁸² It should be stressed that in textbook contains chapters on the „Homeland War“ and the „War in Bosnia and Herzegovina.“ The conflict between the HVO and the Army of Bosnia and Herzegovina is mentioned only as „a conflict in which each side sought to ensure its supremacy“⁸³ in Central Bosnia. The book states that „in July [Karadzic and his circle] conquered the UN safe areas of Zepa and Srebrenica, where they killed thousands of Muslims,”⁸⁴ and that after the threat of NATO intervention, „the Serbs captured 370 UN troops and held them as hostage, tied them to trees or street poles near their military facilities.”⁸⁵ The chapter ends with the following assessment: „The war that Slobodan Milosevic started and that led to the dissolution of the former Yugoslavia, ended with the defeat of the conception of Greater Serbia.”⁸⁶

The other extreme description of the breakup of Yugoslavia is the textbook used in Republika Srpska, where the events surrounding the collapse of Yugoslavia are tied to the 1974 Yugoslav Constitution which gave to Kosovo and Vojvodina the status of the Autonomous Provinces, which the book presents as „the separation of Vojvodina and Kosovo from Serbia.”⁸⁷ In 1987 the Serbian leadership „began to correct

76 Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić, i Vahidin Mehić, *Historija Istorija Povijest udžbenik za osmi razred osnovne škole*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2008), 141.

77 Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić, i Vahidin Mehić, *Historija Istorija Povijest udžbenik za četvrti razred gimnazije*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2007), 174.

78 Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić, i Vahidin Mehić, *Historija Istorija Povijest udžbenik za četvrti razred gimnazije*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2007), 174.

79 Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić, i Vahidin Mehić, *Historija Istorija Povijest udžbenik za četvrti razred gimnazije*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2007), 174.

80 Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić, i Vahidin Mehić, *Historija Istorija Povijest udžbenik za četvrti razred gimnazije*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2007), 174.

81 Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža, i Ivica Šarac, *Povijest 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 275.

82 Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža, i Ivica Šarac, *Povijest 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 275.

83 Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža, i Ivica Šarac, *Povijest 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 281.

84 Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža, i Ivica Šarac, *Povijest 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 282.

85 Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža, i Ivica Šarac, *Povijest 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 282.

86 Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža, i Ivica Šarac, *Povijest 4*, (Mostar: Školska naklada, 2003), 283.

87 Mira Šobot et al, *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*, (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010), 217.

the injustice of the 1974 Constitution.⁸⁸ The 1989 amendments to the Constitution of Serbia are associated with „the aggressive actions by Albanian terrorists and the expulsion of Serbs from Kosovo and Metohija“⁸⁹; the JNA is said to have prevented the potential conflicts of Albanian and Serbian populations. The disintegration of Yugoslavia is presented as a logical result of the fall of communism, where the „collapse of the one-party system in Yugoslavia marked the collapse of the idea of cohabitation.“⁹⁰ Slovenia’s and Croatia’s declaration of independence „scared the Serbs in Croatia“⁹¹ while the new Croatian Constitution, „stripped the Serbs of their status of a constituent people.“⁹² The armed conflicts in the former Yugoslavia are characterized as a national and religious war, which began in Croatia in 1991, and in Bosnia and Herzegovina it started the following year.

Two of the three Serbian textbooks (Pavlović, Z., Bosnić Korica, J: *Mozaik prošlosti*, BIGZ školstvo, Beograd; and Đurić, Đ., Pavlović, M: *Istorija za osmi razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike, Beograd) mention and explain the conflict that took place in Kosovo in late 1990s. The authors suggest that the Western powers provided open support to the Albanians, but fail to mention the reason for that support. Neither textbook mentions ethnic Albanian civilian casualties during the conflict of the Kosovo Liberation Army with the security forces.

Everyday actions of the Albanian terrorist group, called the Kosovo Liberation Army, banditry and clashes with the security forces, in which more civilians were being killed, made the situation in Kosovo extremely dangerous. Finally, the western countries, especially the United States, stepped in, giving open support to the Albanians. After the negotiations in Rambouillet and Paris, and after the Serbian refusal to sign the ultimatum on the withdrawal of its army and police from Kosovo in February 1999, the NATO aggression ensued, which lasted from March 24 until June 10, 1999...⁹³

What draws attention in one of the books in particular is the neat conclusion of the lesson that suggests that greater attention should be paid to the crimes committed against the Serbs:

Ask if anyone in your family or your immediate surroundings had fled to Serbia in the 1990s. Talk about the war with someone who took part in it.⁹⁴

Concluding Remarks

In almost all analyzed textbooks one notes what Dubravka Stojanovic calls „the first level of surface construction of history,“ which can also be called factual. At this level, the authors „adjust historical facts to daily political needs.“ As Dubravka Stojanovic specifies in her analysis of the Serbian textbooks of the early 1990s: „Three methods are most frequently applied: some facts are omitted from history, others are insisted upon more than the historical reality calls for, and some are distorted to the point of historical falsehood.“⁹⁵

The methods of the surface construction of history are applied indiscriminately to almost all textbooks and almost all teaching units analyzed in this study.

Based on the content analysis, the Battle of Kosovo is still represented in the a Serbian textbook and those in Republika Srpska through the notion of a „victimized nation“ rather than through objective observation of this historic event. Some questions about the Sarajevo assassination, about the character of Gavrilo Princip and „Young Bosnia,“ as well as the role of Austria-Hungary and Serbia in the outbreak of the World War I remain open. This is particularly important because failure to investigate the facts may lead to the notion that *terrorism* was a prelude to the creation of „Serbian Yugoslavia.“

When it comes to the teaching content concerning the break-up of Yugoslavia and the armed conflicts in the former

88 Mira Šobot et al, *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*, (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010), 217.

89 Mira Šobot et al, *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*, (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010), 217

90 Mira Šobot et al, *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*, (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010), 218.

91 Mira Šobot et al, *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*, (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010), 218.

92 Mira Šobot et al, *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*, (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010), 218.

93 Đorđe Đurić, Momčilo Pavlović, *Istorija za osmi razred osnovne škole*, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2011), 186.

94 Zoran Pavlović, Jovo Bosnić Korica, *Mozaik prošlosti*, (Beograd: BIGZ školstvo, 2011), 146.

95 Stojanović, Dubravka, *Konstrukcija prošlosti – slučaj srpskih udžbenika istorije*. Date viewed: March 26, 2013. Available at: <http://cpi.hr/download/links/hr/7008.pdf>.

Yugoslavia, here too the situation is quite unsatisfactory. As stated in the report, *Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries – A 2009 Report*, primary and secondary schools in Serbia and Bosnia teach about the armed conflicts that took place recently. According to the report, although the textbooks are purged of vulgar nationalist discourse, almost all of them contain a higher or lower dose of ethnic bias:

This made them unsuitable for the education based on respect for the facts, and on professional, politically impartial interpretation. The books in many ways mirror the bias in the way they approach the topics related to the disintegration of Yugoslavia and the related armed conflicts. Responsibility for the violent disintegration of Yugoslavia is exclusively or disproportionately attributed to the „other“ side. Although most textbooks do not dispute that members of the majority ethnic group were responsible for the war crimes, the crimes are described briefly, without concrete data, as opposed to detailed descriptions of the crimes for which the opposing party is responsible. Textbooks often attribute the responsibility for „ethnic cleansing“ and other crimes to the other side, while remaining silent about the crimes committed by their own side.⁹⁶

In Bosnia and Herzegovina, textbooks have been revised at the recommendation of the Council of Europe in order to omit the lessons that deal with these issues. The revision is apparent in the case of the 2004 and 2007 editions of the textbook for fourth year of high school by Sarajevo Publishing, where the content that might influence the stirring of nationalism has been altered or entirely omitted.

Another problem is that the textbooks sometimes tend to educate the new generations on the idea of a victimized nation. In one of the textbooks in Serbia, the assignment reads: *Ask if anyone in your family or your immediate surrounding had fled to Serbia in the 1990s. Talk about the war with someone who took part in it.*⁹⁷

Insisting on Serbian victims or Serbian refugees from the neighboring living in Serbia is an excellent example of an attempt to impose the idea of victimized nation. The stories are often subjective, personally passionate, anecdotal, with a lot of emotional and negative charge. They are usually accompanied by horrific descriptions of suffering of the Serbian people. In this way, the information, which is usually not historically founded, develops fear, anxiety and tension in the people who listen to the story. This has potentially serious consequences for the attitude of the new generations to the neighboring nations, but also to the process of reconciliation. As Dubravka Stojanovic concludes in her analysis of the *Construction of the Past – the Case of Serbian History Textbooks*:

Since the relations with other neighboring nations are presented in a similarly brutal way, one can say that history textbooks are developing a model of a paranoid historical consciousness, which can provide a basis for hatred and contempt for the neighboring nations, thus enabling further misunderstandings, conflicts and vengeance to remain permanently open. Constructing such dimensions of historical consciousness education becomes an important mobilizing factor with a delayed action, because the accumulation of hatred and the patterns of behavior imposed in the early years are carried over into the future, thus diminishing the possibility of rational dealing with the past and the present.⁹⁸

201

A unique, rather than unitary, education system, based on the same values that existed on the territory of Bosnia and Herzegovina in 1992, gradually forked into three separate educational systems, „initially only nominally different, and later different in many other characteristics, [...] Serbian – imported from Serbia; Croatian – imported from Croatia; and Bosnian – slightly modified earlier, pre-war education system of the Republic of Bosnia and Herzegovina.“⁹⁹ Adila Pasalic-Kreso, member of the Academy, believes that the division did not emerge or rapidly expand with the outbreak of the war, Instead, she believes the change to have

96 *Tranzicijona pravda u postjugoslovenskim zemljama – Izveštaj za 2009. godinu*. Date viewed: March 26, 2013. Available at: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/04/Tranzicijona_pravda_u_post-jugoslovenskim_zemljama-izvestaj_za_2009-_1_.pdf.

97 Zoran Pavlović, Jovo Bosnić Korica, *Mozaik prošlosti*, (Beograd: BIGZ školstvo, 2011), 146.

98 Stojanović, Dubravka. “cpi.hr.” Last modified 2013. Date viewed: March 26, 2013. <http://cpi.hr/download/links/hr/7008.pdf>.

99 Adila Pašalić-Kreso, “Višegodišnja mutacija i rezistentnost ratnog virusa podjele u bosanskohercegovačkom obrazovanju”, *Bosna i Hercegovina na putu ka modernoj državi? Perspektive i prepreke*, ur. Azra Džajić, Christophe Solioz i Tobias K. Vogel (Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo, 2004), 184-185.

been prepared, cultivated, and maintained with care and inserted when it was needed – „as an additional means for achieving the war aims and assignments, which essentially sought to partition Bosnia and Herzegovina and attach its territory to the eastern and western neighbors.“¹⁰⁰ With the signing of the Dayton Peace Agreement the authority in the sphere of education was ceded to the lower levels of government, or entities, where in the Federation the authority was given to the cantons as well. As a result, today there is no ministry of education in Bosnia and Herzegovina at the state level – instead, there are 13 ministries, each of which has the right to make decisions about the curriculum and the textbooks to be used. In the post-war period this has enabled the continuation of the affirmation of „the national cluster of courses, with the aim of strengthening national consciousness and identification [...] by devaluation others,“ which „instead of national affirmation [...] creates ethnic hatred and divisions.“¹⁰¹

Characteristic of all analyzed textbooks in Bosnia and Her-

zegovina and Serbia is their respective tendency to present the relations between neighboring nations as if they were destined to have clashed, that throughout history they were constantly burdened with irreconcilable differences, disagreements and animosity. The intent is to impose rigidity and generalization in the perception of other nations, in order for the armed conflict to be finally justified, which actively prevents the possibility of reconciliation.

Differences in the presentation of the events that occurred more than six decades ago, which have had an incredible impact on the breakup of Yugoslavia, a country erected on the idea that existed at the time of the Sarajevo assassination, demonstrate how important it is to study the past based on facts. It is particularly important to study the facts about the disintegration of Yugoslavia and the armed conflicts in the former Yugoslavia, in order to prevent the abuse of education in stirring *hate for the other* among the future generations. It is therefore imperative that textbooks be based on facts and be written jointly.

-
- 100 Adila Pašalić-Kreso, „Višegodišnja mutacija i rezistentnost ratnog virusa podjele u bosanskohercegovačkom obrazovanju“, *Bosna i Hercegovina na putu ka modernoj državi? Perspektive i prepreke*, ur. Azra Džajić, Christophe Solioz i Tobias K. Vogel (Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo, 2004), 184.
- 101 Adila Pašalić-Kreso, „Višegodišnja mutacija i rezistentnost ratnog virusa podjele u bosanskohercegovačkom obrazovanju“, *Bosna i Hercegovina na putu ka modernoj državi? Perspektive i prepreke*, ur. Azra Džajić, Christophe Solioz i Tobias K. Vogel (Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo, 2004), 187.

The Many Systems of Serbia's Transitional Justice

Miroslav Keveždi

Introduction

The aim of this paper is to establish the key features of transitional justice in Serbia. The concept of transitional justice is used relatively rarely in Serbia's public discourse, and even when deployed, it is misunderstood, misinterpreted, or dismissed as inconsequential. At the same time, it is one of the key concepts for understanding the socio-political dynamics of Serbian society. It is on the basis of society's relation to transitional justice that one is able to evaluate political actors and make projections of future trends on the socio-political scene - and not only for Serbia, but for the region as well. Transitional justice is as important in international relations as are social and political divisions, and the balance of power of Serbian political actors is derived from this principle.

The absence of transitional justice and related problems in Serbian society is indicated by the relative lack of information or relevant literature that would help structure our knowledge of, and attitudes toward, this important issue. This paper's conclusions are based on the theoretical framework established by the Norwegian theorist Jon Elster in *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective* (2004).¹⁰² Elster provides insights on transitional justice in a number of essays and in another book, *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy* (2006).¹⁰³

His theory of transitional justice will serve as the basis for this paper's discussion of transitional justice in Serbia, with especial attention to one particularly important aspect – namely, the fact that in Serbia transitional justice theory/the theory of transitional justice should be discussed in the plural. There is not just one process of transitional justice in Serbia –there are several. Any theory of transitional justice in practice relates to other theories, and it is these relations that determine Serbian politics, both national and international.

Therefore, the aim of this paper is to determine what transitional justice is, what processes of transitional justice are present in Serbia and how they relate to one another. This paper does not aim at any definite conclusions, but proceeds to treat already identified traits as hypotheses the testing of which might become possible objects of research in the future.

Jon Elster's Theory of Transitional Justice

Elster approaches transitional justice from a historical perspective, identifying cases of transitional justice even in ancient Greece in the 5th century BC and in France after the 1789 Revolution (Elster, 2004), while also listing a variety of cases from other periods, especially since 1945 (Elster, 2004, 2006). He distinguishes between the cases, on the basis of which he then establishes the main elements of transitional justice, such as structure, perpetrators, victims, limitations,

---

¹⁰² Elster, Jon. (2005) *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective*. Cambridge University Press.

¹⁰³ Elster, Jon. (2006) *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*. Cambridge University Press.

emotions and politics. Some of the elements considered to be constitutive parts of transitional justice vary between individual cases. The case of Serbia certainly has its specificities, but one could say that these are merely variations of the common abstract elements.

According to Elster, "transitional justice is made up of the processes of trials, purges and reparations that take place after the transition from one political regime to another" (Elster, 2004:1). While considering the cases of the classical period, Elster points out that the modern history of justice that arises after the transition to democracy essentially begins with the defeat of Germany, Italy and Japan in World War II in 1945 (Elster, 2004:54). Considering the problems of transitional justice, Elster's first question is how, after the fall of an autocratic regime, to create the conditions that would make the former regime accountable for the crimes committed in the past, and how to stop its influence in the future. The second question is how to build a new and better regime. And third comes the question of how to treat the victims of the former regime. Although turned towards the past, all of these are actually questions about how societies respond to atrocities and suffering.

Transitional justice must result in a series of legislative, administrative and judicial decisions. In order for such decisions to be reached, several basic questions must be answered first. The first issue on which everything else depends, according to Elster, is whether or not to deal with past atrocities at all (several transitions decided to refrain from broaching past issues).¹⁰⁴ If the answer is positive, the ensuing questions will concern the crimes and the perpetrators, victims, time -frames, the scope of the trials and the like. After a war, the victorious states may require reparations from a defeated state, or individual or collective punishment. The purpose of reparations can in fact also be retribution¹⁰⁵ or deterrence, rather than mere compensation.

Crimes and Perpetrators

After deciding to move toward the process of dealing with the past, the state must decide what is to be counted a crime and who is to be counted a perpetrators. The answer to this question determines ultimately what the charges will be. Crimes can be committed by four categories of individuals, depending on their actions: firstly, there are those who issued the orders for the execution of criminal wrongdoing; secondly, there are those who were following orders; thirdly, there are those whose responsibility can be attributed to the intermediate links in the chain of command between those who give orders and those who carry them out; and fourthly, there are the accomplices, those who knowingly facilitated the crimes - for example, those who held the victims while someone else was torturing them (Elster, 2004:119).

Elster's typology of wrongdoers unfolds as follows:

Opportunists, losers and the malicious are all animated by *desire for gain*. Opportunists seek material gains, losers the psychological benefits of appearing important in their own eyes and in those of others, while the malicious seek the satisfaction of seeing their enemies or rivals brought down. Although the category of losers overlaps with that of the malicious, neither group can be subsumed under the other.

Conformists are motivated by the *fear of material loss*. This is not the simple equivalent of the desire for material gain, since for most people, the sacrifice of a career is much more momentous than the opportunity to build one.

Fanatics and the principled are like these four groups in that they are *motivated by consequences*, but unlike them in that their main motivation does not derive from the consequences for themselves. The principled differ

¹⁰⁴ In Spain in 1976-78 or in Brazil, where the restraint from opening the questions about the past was the consequence of the military's self-amnesty, or in Rhodesia, where it was imposed by the British authorities, etc. „In the former Soviet Union, the near-total absence of transitional justice after the collapse of the communist regime was not the result of a conscious collective decision, but caused by the lack of any organized demand for justice“ (Elster, 2004:116).

¹⁰⁵ Retribution presupposes punishment: „The concept of retribution implies that a criminal merits his just punishment because he has done something morally or socially evil. Another aspect of retribution implies that the punishment should be related to the harm done by the crime, rather than to the moral guilt of the criminal. The utilitarian school, by contrast, believes that all punishment is evil, insofar as it adversely affects human happiness. It can only be justified, therefore, if it prevents greater unhappiness or harm. This is the basis of the theory of deterrence, in which the punishment is aimed at deterring the criminal from repeating his offences or deterring others from committing similar acts“ (Martin, 2003:397-398).

from the fanatics in their willingness to change course once they discover that the goal is a worthless thing or badly served. Some wrongdoers who turn into resisters fall into this category. The thoughtless are unlike all the other groups in that the grounds for blaming them *do not include motivations* at all. (Elster, 2004:141-42)¹⁰⁶

In the process of transitional justice, the question is how to deal with perpetrators defined in this way. History teaches us that punishment may include execution, persecution, forced labour, imprisonment, suspended prison sentences, loss of civil and political rights, post-mortem loss of "victim status," confiscation of property and fines. At the same time, when it comes to purges (lustration), when public officials are to be punished, a decision must be made regarding the specific measures that are to be applied.

It is natural that the perpetrators who realize that they have done evil should feel guilty. The normal tendency of the guilty is to atone for the wrongdoing by an attempt to remove the damage or, if that is not possible, to inflict comparable damage on oneself, as an alternative way of restoring the "moral balance of the universe" (Elster, 2004:241).

Victims

For victims to be compensated, a decision must be made as to the kinds of suffering that bestow victim status. Suffering can be material (loss of property), personal (violation of human rights) or intangible (loss of opportunity). A decision ought then to be made as to which of the relatives and family dependents of the "primary" victims should be included in the category of "secondary" victims (Elster, 2004:128).

Suffering in the form of material damage is reflected in the status of property. It can be real and personal. If personal, it can be in the form of physical objects or funds. One form of material damage is destruction of property. This type of loss is usually "less generously compensated

than confiscated property" (Elster 2004:170).¹⁰⁷ The question of dual ownership is a sensitive issue as well. The usual principle is that proprietorship that has not been legally challenged within a reasonable time-span should be regarded, as the laws of all nations stipulate, as full ownership. To the extent that demands for restitution have an emotional component, as is often the case, in situations in which emotions fade with time, as is also often the case, there is reason to expect that restitution would become less frequent in time.¹⁰⁸ Restitution of confiscated property is turned toward the past and is rights-based. Compensation, an alternative solution, is turned toward the future and is utilitarian (Elster, 2004:174).

Personal suffering refers to the years spent in prison or concentration camp, where the victims have not only been deprived of freedom, but frequently tortured.

Intangible suffering consists of a loss or lack of opportunities. At the time of autocratic regimes, certain opportunities may be denied to all citizens, or to some groups, or limited to a privileged elite only. The allocation of compensation for personal suffering may depend on the duration and intensity of the past suffering or the extent of present needs. As Elster points out, sometimes this is not enough – a causal link between past damages and present needs is necessary instead (Elster, 2004:183).

Crimes that cause suffering can cause two reactions in victims (or third parties). First, there may be a desire to inflict similar suffering on the perpetrators, through the *eye for eye* approach. Secondly, there may be a desire to undo the damage, to some extent at least, or as much as possible. In modern legal systems, punishment is not justified by victims' needs. Compensation for victims is separate from the punishment of the perpetrators (Elster, 2004:166).

Elster points out that it is difficult to undo damage done: „one might try instead to bring about the state that would

106 Elster suggests that different types of perpetrators evoke different emotional responses. Conformists and the thoughtless cause anger or indignation, fanatics and the malicious hatred, while losers and opportunists give rise to contempt. While conformists and the thoughtless cause certain emotions because of what they do, the other categories provoke emotional responses on the basis of what they are. Among the latter, fanatics and the malicious incite hatred because they are evil; the opportunistic and losers cause contempt because they are weak (Elster, 2004:143).

107 Elster cites the example of Norway, where the objective of the law was to help the survivors in rebuilding their lives rather than reclaiming the pre-war wealth.

108 In general, memory fades with time. To the extent that emotions are triggered by memory, they will fade too. Nevertheless, memories of emotionally charged events decay more slowly. In a statement that captures both aspects, "emotion slows, but does not eliminate forgetting" (Elster, 2004:219).

have obtained today had the original harm not occurred" (Elster, 2004:167).¹⁰⁹

Emotions

Emotions play an important role in determining the strength of the demand for retribution. Elster argues that emotions decay with time, but states that there are four mechanisms that can slow down this weakening and diminution, or even arrest it entirely. These include: communication between victims of crimes; honour codes that keep the memories alive until the thirst for vengeance has been satisfied; the visible physical traits of crimes; as well as the continuation of the state of affairs which caused the atrocities (Elster, 2004:219). Emotions influence motivations, three of which can be identified: the desire for revenge, the desire for substantial retributive justice, and the desire to follow correct procedural principles in the execution of substantial justice. An additional reason for the respect of the rule of law within the context of transitional justice is that the new leaders wish to distance themselves as much as possible from the lawless acts of their predecessors.¹¹⁰ That said, however, societies often find themselves confronting the choice of whether to proceed with distancing themselves from the old regime or to punish that regime as severely as it deserves. New democracies can resolve this problem in one of three ways: 1) they can insist on respect for the fundamental principles of law, such as the prohibition of retroactive laws or extending the statute of limitation; 2) new regimes can honestly and openly accept the need to violate these principles in an unprecedented situation; or 3) most commonly, they can resort to "subterfuge in trying to have it both ways" (Elster, 2004:237).

From Carlos Nino, Elster borrows a list of factors that increase or decrease the demand for transitional justice. The factors that can increase the demand include the atrociousness of the crimes committed, the absolute and relative number of crimes, identification with the victims of crimes, the pre-democratic regime imposed by a foreign power, the raising of awareness and dissemination of knowledge about the crimes, and the absolute and relative prosperity of per-

petrators after the transition. The factors that can reduce the demand include the time that has elapsed between the crime and the trial, the identification of the society with the perpetrators, the scope of responsibility, the crimes committed by the opponents and the representatives of the regime respectively, and the time that has elapsed between the transition and the beginning of the trial (Elster, 2004:220-221).

Structure, limitations and politics

Duration

In addition to the decision about what is to be classified as wrong-doing and who as wrong-doer, it is necessary to make a decision on time limits, i.e. how far back into the past to go and when to start with the process of transitional justice.

In view of this temporal dimension, Elster makes the following classification of the systems of transitional justice:

1. *Immediate transitional justice* (the procedure begins immediately after transition and is completed within 5 years)
2. *Protracted transitional justice* (the process begins immediately, but stretches over a long period of time until the issues are resolved. This process was in effect in Germany after 1945, and in most post-communist countries)
3. *Second-wave transitional justice* (there are three stages: the process of immediate transitional justice is followed by the period of latency, during which nothing is being done, and then, decades later, new measures are initiated)
4. *Postponed transitional justice* (the first measures are undertaken ten or more years after the transition) (Elster, 2004:75-76).

When a non-democratic regime is short-lived, there is a tendency to keep fresh the memories of the crimes and suffering. In such cases, the demand for retribution is urgent, and hence there is not much delay in commencing the process of transitional justice. Announcing strict justice before

¹⁰⁹ According to Elster, this criterion is inadequate, because it does not take into account the suffering that occurred in the period between the time when the abomination occurred and the present moment (Elster, 2004:167).

¹¹⁰ One should be cautious here. Elster cites a statement from the time of Vaclav Havel: "With the call for a government of national reconciliation, the slogan 'We are not like them' (Nejsme jako oni) was coined. Skeptics responded with the words, 'Yes, we are stupid.'"(Elster, 2004:235).

the perpetrators have been taken into custody – as was the case with the former Yugoslavia¹¹¹ – may delay the transition by strengthening the resistance of dictators.

Transitional Justice Actors

In the process of transitional justice, the new regime can face the following fundamental decisions: who should be brought to court, and who should be punished and compensated, as well as how to prosecute, punish and compensate.

Transitional justice can include several levels: supranational institutions, nation states, corporate actors and individuals. The supranational institutions have included the International Military Tribunal in Nuremberg, the International Military Tribunal for the Far East and the International Criminal Tribunals for the crimes committed in Rwanda and the former Yugoslavia. Corporate actors include organizations (political parties and churches), economic enterprises, professional associations or churches.

Atrocities committed by the previous regime create three types of actors. Firstly, there are the already mentioned perpetrators of crimes, those who in the name of an autocratic regime committed atrocities. Secondly, there are the victims who suffered these atrocities. Thirdly, there are those who benefited from the wrongdoing. A category of helpers can be added to this classification – those who tried to mitigate or prevent the crimes as they were happening, and those who resisted, fought or opposed the perpetrators of crimes while the latter were still in power. In the next category are those who were neutral, because they were neither perpetrators nor victims of crimes, neither supporters nor among those who resisted. Organizers and advocates of transitional justice - promoters -, emerge after the transition. These include political figures who decide to start the purges, trials and reparations, and elements from the society (jurors, liberation committees, etc.) who can be involved in the implementation of their decisions. Broadly speaking, the promot-

ers are those who are loudest in demanding justice. Judges and prosecutors may fall into this category if they are guided by political motives. There are also those who interfere with transitional justice, i.e. individuals who try to oppose this process, to stop or postpone it. Elster points out that the same individual can appear in more than one category (Elster, 2004:99-100).

The elite that leaves the political scene and belongs to the category of perpetrators, can rely on its military might and its economic importance to achieve immunity. At the same time, it can join parliamentary politics and use the protection of its voters. This strategy, according to Elster, is feasible if the autocratic regime has been in power long enough to amass a large pool of party members and other associates, and if the new regime allows it to be organized, whether in the form of political parties or as pressure groups that can exert influence on the existing parties (Elster, 2004:252). The governments coming after the old regime face special challenges. Adenauer's government, in fact, had to pay a double price. On the domestic front, it had to pay the price of non-retribution to achieve internal peace. On the international front, the price for admission to the Western community was the payment of reparations to Israel. (Elster 2004:256). According to Elster, the main aspect of the policy of transitional justice in Eastern Europe after the transition was the law on lustration. However, for Elster, this process is questionable. He points out that after the Second World War an extensive purge (denazification) was launched in Germany, but was significantly reduced when it turned out to be impossible to implement.¹¹²

The Conception of Justice

In his analysis of the structure of transitional justice, Elster insists that the concept of justice and fairness adopted by the subjects in question must be determined first. Once established, the causes and consequences of this concept, and particularly the impact it has on the behaviour of the agents,

---

¹¹¹ During the war in Kosovo, in May 1999 the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia issued an indictment against Milosevic for crimes against humanity. Charges for violations of the customs of war and the Geneva Conventions in Croatia and Bosnia and Herzegovina, and charges for genocide in Bosnia were added a year and a half later. See <http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/bilten/Bilten11.pdf> (viewed March 21, 2013).

¹¹² This process was left to the Germans to implement, but they showed little interest in dealing with the past: "By February 1947, German tribunals had prosecuted only slightly more than half of the 11,674,152 completed screening questionnaires (Fragebogen). Of these 6 million individuals, only 168,696 had been brought before a tribunal. Of these, only 339 had been classified as major offenders, 3,612 as offenders, and 13,708 as lesser offenders. The rest were either classified as 'fellow travelers' (Mitläufers), or were acquitted" (Elster, 2004:54).

can be investigated. The concept of justice and the acts that follow from it are certainly affected by emotions and interests (Elster, 2004:81).

When it comes to interests, there are the interests of the perpetrators of crimes to avoid prosecution, of victims to be compensated, and of political parties to increase their share of the electorate. In many cases the interests merge with understandable reasons and passions, creating political ideologies (Elster, 2004:83).

There is also the question of how to behave towards a state responsible for atrocities. Elster gives the example of Germany: "If treated leniently, Germany would have the resources to stage a new aggressive war, and if treated harshly, a strong motivation to do so" (Elster, 2004:207).

Three institutional forms of justice can be distinguished: legal justice, administrative justice and political justice. Purely political justice occurs when the executive branch of the new government (or an occupation force) unilaterally and without the possibility of appeal designates the wrongdoers and decides what shall be done with them (Elster, 2004:84). On the other hand, there is purely legal justice, which is based on four requirements: first, that in order to minimize loose interpretations by the courts, laws should be as clear as possible; second, that courts should be separated from other branches of government; third, that judges and jurors must be impartial when interpreting the law; fourth, that legal justice be bound by the principles of statutory proceedings (in particular: trials should be public; the prosecution and defense should participate equally in the hearings; the right to choose counsel and the right to appeal should be upheld; there should be no retroactive legislation or retroactive application of the law; there should be compliance with the statute of limitations; there should be determination of individual guilt; the presumption of innocence should place the burden of proof on the prosecution; the right to a speedy trial should be upheld, because justice delayed is justice denied; the right to reflection before the judgment should also be upheld, because swift justice, too, is justice denied) (Elster, 2004:88). According to Ester, these requirements are routinely violated in transitional justice, while in "normal times" these criteria are rarely violated. When a large number of violations happens, or when there is a breach of essential criteria, legal justice gets replaced with political justice. As a working indicator, one could say that this happens at the moment when an observer can predict with absolute certainty the outcome of the trial. Legal justice demands that outcomes to some extent be surrounded by uncertainty (Elster, 2004:88).

Elster notes that transitional justice almost always includes procedural decisions that deviate from the standards of "purely legal justice". These include illegal internment, collective guilt, the presumption of guilt rather than innocence, biased judges and jury selection, inequality between prosecution and defense, lack of appeal mechanisms, an arbitrary number of defendants, special courts, bargaining between the prosecution and the defendant, retroactive legislation, the extension or elimination of the statute of limitation, shortening of the statute of limitations, justice delayed or accelerated (Elster, 2004:129-135).

Sentencing is another important issue. Analyzing transitional justice in Athens, Elster recognizes that the Athenians "may have concluded from the previous episode that severity might work against its purposes, angering its victims rather than deterring them" (Elster, 2004:21). Elster cites cases from which it is clear that, "although restitution may remedy an historical wrong, it may also create new problems and, ironically, injustice" (Elster, 2004:95).

Crimes can be justified, and so Elster differentiates between justifications, excuses and mitigating circumstances. When a wrongdoing is justified, it is not a wrongdoing at all, for Elster. When a wrongdoing has been excused, the apology itself removes criminal liability for the wrongdoing (Elster, 2004:143).

The Case of Serbia

The general assertions about transitional justice in Serbia are these: 1) the concept of transitional justice in Serbia is fairly unknown to the general public; 2) transitional justice is of interest to a small circle of organizations and individuals (mostly belonging to civil society); 3) transitional justice is a necessary object of practice of the state of Serbia; 4) Serbian state practice with regard to transitional justice is highly controversial.

Understanding transitional justice in Serbia

If you were to ask an ordinary citizen of Serbia what is meant by "transitional justice," you are likely to get the response that it describes a situation where citizens, during the transition process, are not deprived of their rights, and are not exposed to unfair privatization, lay-offs or other forms of "cuts" in social or economic rights. This view of transitional justice is the result of an understanding, cultivated and forced on the public over a long period, of the transition process as one in which the majority of society and its institutions simply switch from a socialist system of planned economy to a system based on market econ-

omy and private ownership.¹¹³ Such a view ignores the already mentioned broad definition of transitional justice by Jon Elster, as well as the narrow definition of transitional justice, such as the one formulated by the International Center for Transitional Justice (ICTJ), according to which “transitional justice refers to a set of legal and non-legal measures that have been implemented by different states in an effort to correct the legacy of massive human rights violations. These measures include prosecution, truth commissions, reparations programmes and various forms of institutional reforms.”¹¹⁴ Human rights violations would presuppose “violence undertaken by states or organized politically organized groups against individuals” (Kaldor, 2007:2).¹¹⁵ The ICTJ believes that “transitional justice is not a ‘special’ kind of justice, but an approach to achieving justice in times of transition from conflict and/or state repression. By trying to achieve accountability and redressing victims, transitional justice provides recognition of the rights of victims, promotes civic trust and strengthens the democratic rule of law.”¹¹⁶ The few non-governmental organizations in Serbia strategically oriented toward transitional justice share this conception of transitional justice, in contrast to the attitude of the majority of citizens in Serbia.

The two different views of the transition process are reflected in a pair of terms – “privatization” and “compensation” – which are opposed in the minds of citizens, although in reality (and even commonly) they can go together. When it comes to property relations, for example, the majority of citizens understand that transition involves the sale of public property to new owners, towards which they have a relatively conciliatory attitude. At the same time, however, citizens rarely think that transition presupposes the neces-

sary return of former public property to previous owners, as regards which they have a more negative attitude.

The reason for this is the controversial status of Serbia’s past and attitudes as to which state repression in the past requires transitional justice.¹¹⁷ In this sense, one could say that there are several processes of transitional justice in Serbia:

1. Justice towards the victims of the state before the World War II: Following the Marxist ideology, the Communist Party used to represent the proletariat as the victim of capitalist exploitation (Marx, Engels, 1958). Therefore, the Party believed it just to abolish the repression of the bourgeoisie over the proletariat. Having amassed political power during World War II, the Communist Party was in a position after the war to carry out nationalization, sequestration, regrouping and the confiscation of property from private owners to be converted into public property.¹¹⁸ In the end, the state transitioned to socialist self-regulation (which a large number of Serbian citizens still believe to have been fair). These actions can be seen as processes of some kind of revolutionary transitional justice.
2. Justice for the victims during the World War II: During the war, the Communist Party assumed a determined anti-fascist position, hostile to that of the Royal Yugoslav Army – the Chetnik movement or the fascist movement of Dimitrije Ljotic and the collaborator Milan Nedic (Zecevic, Vucevic, 2011). The Partisan army clashed with the occupier and his collaborators during the war and emerged from the war on the winning side. Because of the losses and suffering of victims among the Partisans during the war, the communist regime persecuted the associates and helpers of the occupiers.

¹¹³ For example, the study issued by the World Bank, *TRANSITION – The First Ten Years: Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*, says: „The experience of transition from a centrally planned to a market economy is an historically unprecedented process, and one that is by no means finished in many countries in Eastern Europe and the former Soviet Union.“ <http://siteresources.worldbank.org/ECAEXT/Resources/complete.pdf> (viewed March 20, 2013)

¹¹⁴ <http://ictj.org/about/transitional-justice> (viewed March 17, 2013)

¹¹⁵ Mary Kaldor points out that distinctions are vague between violations of human rights and wars which are often defined as political violence between states or organized political groups, or in relation to organized crime, which is violence carried out secretly by organized groups for personal reasons, often for financial gain.

¹¹⁶ <http://ictj.org/about/transitional-justice> (viewed March 17, 2013).

¹¹⁷ Here, ironically, we have to mention that it is possible to go as far back as several centuries – for example, to the Battle of Kosovo in 1389, which is still present as part of the mythic consciousness and nationalist ideology in Serbian political and cultural life. Unfortunately, no matter how strange it might sound, we saw that some war crimes received the warrant of revenge against the “Turks,” who for five centuries committed violence against the Serbs.

¹¹⁸ List of legal acts on expropriation in: The Law on Property Restitution and Compensation (“Sl. glasnik RS”, br. 72/2011).

Today, the number of people in Serbia who think this was just is in decline.

3. Justice for the victims of the communist persecution:¹¹⁹ The project of post-war Yugoslavia had its opponents, who ended up in places like Bare Island (Goli otok). How fair this was is an open question. During the disintegration of the former Yugoslavia, which took place at the time of the fall of the Berlin Wall and the collapse of the Eastern Bloc, there began in the former Yugoslavia a transition to a multiparty system. In Serbia, the Socialist Party of Serbia, with Slobodan Milosevic as its leader, took over the continuity and legacy of the Communist Party. The SPS was not substantially interested in transitional justice - that is to say, the victims of communist activity during and after World War II were not indemnified.¹²⁰ For a while, the strongest opposition party was the Serbian Renewal Movement, a party of Monarchist-Chetnik orientation, interested in the restoration of the monarchy, and created as the cooperative effort of Vuk Draskovic¹²¹ and Vojislav Seselj in 1990. The Serbian Chetnik Movement, later to become the Serbian Radical Party, was initially created after Seselj's group separated from the joint party. In the wake of the Memorandum of the Serbian Academy of Arts and Sciences (SANU), Milosevic's policy sought to remedy the "unfair" position of the Serbs in Yugoslavia. This policy meant that the SPS became a party that drew close to the Chetnik SRS. The war and the collapse of Yugoslavia began under Milosevic, with the Yugoslav Army, police, and paramilitary forces, including volunteer units SRS and territorial defense, playing an important role on the Serbian side.

4. Justice for the victims of the armed conflicts in the former Yugoslavia: According to several independent sources, some 130,000 people were killed in the wars in the former Yugoslavia.¹²² These are the new victims who require a transitional justice of their own. Mary Kaldor described the war in the former Yugoslavia as a "new" war: "In most literature, the new wars are described as internal or civil wars, or else as 'low intensity conflicts'. Yet, although most of the wars are localized, they involve a myriad of international connections, so that the distinction between the internal and the external, between aggression (attacks from abroad) and repression (attacks from inside the country), or even between local and global, are difficult to sustain" (Kaldor, 2007:2). Because of these ambiguities, the logical question is whether, when it comes to the 1990s, the armed conflict was one war or several wars? If they are wars in the plural, then they are armed conflicts in the former republics within Yugoslavia – Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, with the bombing of Serbia by NATO in 1999. To this list one should add the former autonomous province of Kosovo, "the Presevo conflict" of 2001, as a civil war *par excellence*.
5. Justice for the victims of Milosevic's regime: One of the leaders of the opposition, Vuk Draskovic, and his close associates were victims of assassinations and beatings carried out by representatives of state institutions. Ivan Stambolic, Milosevic's political opponent, was killed by the regime. Other members of the opposition, such as members of the Otpor! (Resistance!) movement, were also victims of the regime. Citizens of Serbia who were members of national minorities – Bosniaks, Croats

119 Here we must mention a strange form of requests for something we might call a conditional request for transitional justice. We are referring to the „Memorandum of the Serbian Academy of Arts and Sciences“ at the end in 1986, where the Serbian people is represented as a victim of the Yugoslav project: „Not all the national groups were equal: the Serbian nation, for instance, was not given the right to have its own state. The large sections of the Serbian people who live in other republics, unlike the national minorities, do not have the right to use their own language and script; they do not have the right to set up their own political or cultural organizations or to foster the common cultural traditions of their nation together with their conationals“ (Mihailovic, 1995:118). The political attitude toward the Memorandum was an indicator of the rift between Ivana Stambolic and Slobodan Milosevic at the Eighth Session of the Central Committee of the League of Communists of Serbia, held in September 1987. Cf. http://www.pescanik.info/images/stories/pdf/memo/memorandum_sanu.pdf

120 For example, although the Serbian Orthodox Church was vitally interested in the return of its property confiscated under communism, it was not until 2006, during the government of Vojislav Kostunica, that the Law on Churches and Religious Communities was adopted, followed by the Law on the Restitution of Property to Churches and Religious Communities. The Law on Property Restitution and Compensation was adopted in 2011, during Prime Minister Mirko Cvetkovic's mandate.

121 Draskovic was in government as Deputy Prime Minister of Yugoslavia from January 18 until April 28, 1999, during the Kosovo conflict and NATO bombing.

122 <http://www.hlc-rdc.org/?cat=266> (pogledano 20.03.2013.)

and Albanians – were also victims of the regime. They were members of minorities in whose native countries “Serbia was not at war,” as the state claimed at the time. “Just as a reminder, we will say that in Vojvodina, in the period of 1991-1995, 25 Croats were killed or disappeared, two Catholic cathedrals were completely destroyed (Vasice and Novi Banovci), while dozens of buildings were damaged by explosive devices” (Zigmanov 2011:37-38.). Vojislav Seselj was indicted by the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia to answer for these crimes.¹²³

Victims and perpetrators in Serbia’s transitional justice systems

The list of victims who are candidates for transitional justice in Serbia is lengthy: the pre-war owners of capital, the proletariat, the Partisans, the Chetniks, the collaborators with the occupiers, the local fascists, the population of the occupied country, victims of the post-war communist persecution, Serbs, victims of the wars of the 1990s, Milosevic’s opposition. In the case of Serbia, it is characteristic that the list of victims can be seen as the list of perpetrators. Who should be indemnified and where to start can be taken tentatively as an indicator of the power of the different political parties within the political spectrum in Serbia. The Left is mainly interested in justice for the victims of the armed conflicts in the former Yugoslavia and justice for the victims of Milosevic’s regime. The Right is seeking justice for the pre-war capitalists, for those denounced as fascists, for the victims of the communist persecution, for the Serbs. It can be said that (almost) no one is representing the proletariat today. This leads us to argue that Serbia has a multitude of transitional justice systems.

In 2011, Serbia launched restitution by adopting the Law on Property Restitution and Compensation. According to that law, almost all the victims in the second and third transi-

tional justice sectors will be compensated. The categories that have no right to restitution or compensation are: 1) a natural person – a foreign national or his/her legal heirs, on behalf of whom the indemnification obligation was undertaken by another state on the basis of international agreements, 2) a natural person – a foreign national or his/her legal heirs, who were remunerated in the absence of an international agreement, or whose right to restitution law was recognized by the state, and 3) a person who was a member of the occupying forces acting on the territory of the Republic of Serbia during World War II and his/her successors.¹²⁴

Whether domestic fascists and their associates were members of the occupying forces is an open question. Logically speaking, local fascists cannot be classified as an occupying power, even though they were collaborators of the occupiers. As stipulated by the Law, all those who fought against the partisans but were not foreign occupiers should be restituted. However, one of the conditions of restitution is the existence of the rehabilitation provision (Article 42), according to the Law on Rehabilitation which was adopted in 2006.¹²⁵ This law regulates the rehabilitation of persons who, for political or ideological reasons, and without any judicial or administrative order, or judicial or administrative decision, were deprived of life, liberty or other rights in the period between April 6, 1941-April 25, 2006, while residing in the territory of the Republic of Serbia. The judges are to decide whether Serbia is to be characterized as a country that holds antifascist values in high esteem.¹²⁶ In accordance with these laws, the owners of seized (nationalized) property will be compensated, which corresponds with the process of transition from socialism to capitalism.

The lustration law has been passed, and it concerns the Left and justice for the victims of Milosevic’s regime, as well as for the victims of the armed conflicts in the former Yugoslavia.¹²⁷ In all likelihood, this law will become a part of history this year, when its application is officially terminated.¹²⁸ The

123 <http://www.icty.org/case/seselj/4#ind> (viewed March 21, 2013)

124 The Law on Property Restitution and Compensation (“Sl. glasnik RS”, br. 72/2011).

125 The Law on Rehabilitation (“Sl. glasnik RS”, br. 33/2006).

126 „This is a time when the descendants and followers of Serbian collaboration and cooperation with the fascist occupiers during the World War II, with the help of political power, use any means possible to carry out the legal, political, social, moral and class rehabilitation of their representatives. ... The aggressiveness with which this rehabilitation is being carried out and the absence of the basic historical principles and standards that bind all those who study history is alarming“ (Zečević, Vučević, 2011:5).

127 The Law on Accountability for Human Rights Violations (“Sl. glasnik RS”, br. 58/2003 i 61/2003).

128 The law comes into effect three months after the date of its adoption, i.e. from September 11, 2003, and applies for 10 years from that date., i.e. until September 11, 2013.

provisions of this law apply to all human rights violations that occurred after March 23, 1976 (the date when the International Covenant on Civil and Political Rights came into effect) under the conditions stipulated by that law. In the ten years of its existence, this law has never been applied.¹²⁹ Non-implementation has thus legitimized all those to whom the law could and should have been applied. That means that if those in charge are not held accountable, they are not politically accountable. In this way, the government established after October 5, 2000 did not distance itself from the previous regime, so one would be right to ask whether transition was initiated in the first place and to what extent.¹³⁰

As regards the victims of armed conflicts in the former Yugoslavia, the Law on the Organization and Jurisdiction of Government Authorities in Prosecuting Perpetrators of War Crimes was adopted and it should contribute to the process of transitional justice.¹³¹ By March 12, 2013 the Prosecutor's Office for War Crimes prosecuted 395 persons; there were 152 indictees and 2,894 victims. The trials related to the following cases: *Ovcara, Djakovica, Zvornik, Scorpions, Suva Reka, Velika Peratovica, Medak, Slunj Podujeve, Banatski Kovacevac, Stara Gradiska, Stari Majdan, Tenja, Rastovac*, etc.¹³²

In addition to this, the Law on the Cooperation of Serbia and Montenegro with the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 was also adopted.¹³³ Cooperation with the Hague Tribunal has been repeatedly

stipulated as a condition for Serbia's joining the European Union. In 2011, Serbia fulfilled this requirement.¹³⁴

Victims and perpetrators in the conflicts in the former Yugoslavia: the Case of Serbia

When it comes to the victims of the conflict in the former Yugoslavia, we consider it important that the victims generally are not citizens of Serbia, and that the crime sites are only rarely located on the territory of Serbia (not counting Kosovo). The processes of transitional justice have been mainly implemented in states where the regime had changed or were the result of conflicts between states. The situation in which conflict and repression are taking place simultaneously with the dissolution of the state should be considered specific. This is why the need for an international tribunal appears to be more than obvious.

The fact that usually neither the crime sites nor the primary crime sites are in Serbia is important, because the Serbian public had no direct experience of suffering before the NATO bombing in 1999. This fact contributes to the lack of empathy with the victims of conflicts conducted by Milosevic's regime. And we believe that it also contributes to the lack of understanding and empathy with regard to transitional justice actors, such as those who opposed Milosevic. In this sense, a fundamental shift in public consciousness occurred when the mass graves with the bodies of Kosovo Albanians were discovered in Batajnica, Petrovo Selo and Lake Perucac. However, there is still the impression that "all that" happened somewhere else, and that Serbia had "nothing to do with it."

129 The Lustration Commission was established in 2003. However, it was never fully formed, nor was it given basic working conditions.

Due to the lack of governmental support, almost all members of this body resigned in 2004. To what extent lustration was considered important is perhaps best illustrated by the fact that these resignations were never discussed in the Parliament.

130 One should be reminded of the fate of Zoran Djindjic, the first prime minister of democratic Serbia, who was assassinated by members of the Special Operations Unit (which was one of the protagonists of war events in the former Yugoslavia). After his assassination, and especially in the absence of public discussions about the political context of the murder, the government approached transition/transitional justice by extraditing indictees to the court in the Hague, while transitional justice in Serbia itself was in effect pushed aside and shunned.

131 Law on Organization and Jurisdiction of Government Authorities in Prosecuting Perpetrators of War Crimes ("Sl. glasnik RS", br. 67/2003).

132 http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/predmeti_cir.htm (viewed March 22, 2013)

133 The Law on Cooperation between Serbia and Montenegro and the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 ("Sl. list SCG", br. 18/2002 i "Sl. list SRJ", br. 16/2003).

134 „Bramerc: The Key Condition for EU Satisfied“ <http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/154505/Bramerc-Ispunjeno-kljucni-uslov-za-EU> (viewed March 21, 2013)

The social mechanisms of inhibition are still very strong.

That said, the only mechanism in the Republic of Serbia which secures the right to financial support for the victims of past human rights violations is the Law of the Right of Civil War Invalids.¹³⁵ However, the law only applies to the citizens of Serbia who suffered violence committed by members of the enemy in armed conflicts, while it excludes the victims of wrongdoing committed by members of the Ministry of the Interior (MUP) of the Republic of Serbia, the Yugoslav People's Army (JNA) and the Yugoslav Army (VJ), regardless of whether they are citizens of Serbia or not (Kandic, 2011:3).

Elster's distinction between fanatics, opportunists and conformists may not be entirely applicable in Serbia – the matter requires appropriate research. Generalization leads to stereotyping. Various groups of robbers who were operating in war zones can certainly be counted as opportunists. Also certainly involved were the malicious and the losers, especially within paramilitary groups. Many citizens of Serbia exhibited a strangely conformist traditionalism, that manifested in the form of the fear of losing something (losing Kosovo, "Serbia's Holy Land," for example). This fear can be understood as a result of Milosevic's nationalist ideological machinery, which was primarily anchored in media reports. At the same time, there is a convergence of conformity and fanaticism in Serbia. The fear of losing is complementary to zealous defense, which is apparent in the example of Kosovo. Those that could be classified as fanatics might be said to include certain members of the Serbian Orthodox Church, political parties such as the SRS (the DSS would be a form of fanaticism in disguise), Chetniks, volunteer soldiers, right-wing associations, some academics, and the like.

Victims are seldom spoken about in public. While the victims that belong to the "other side" rarely interest us, "we" see ourselves as the victims of an international conspiracy to rob us of the territory. The criteria according to which the War Crimes Prosecutor initiates proceedings are questionable.¹³⁶ In Serbia, there is no feeling that the suffering that others experienced in the former Yugoslavia should be

compensated in any way. According to Elster, this means that guilt is lacking as well. Unfortunately, in such an environment the practice of punishing the perpetrators of war crimes can only empower the status in the public eye of the Serbs as victims. This does not contribute to the normalization of relations, either in the region, or in Serbia.

The interdependence of the different processes of transitional justice mentioned so far is also important. The same actors appear in different transitions playing different roles. For example, the role of the Communists generates controversy and misunderstanding. The Communists fought against the fascists and the Chetniks during World War II. In the 1990s, a nationalist wing, led by Milosevic, emerged from within the Communist Party. This wing was easily able to form a coalition with the Serbian Radical Party, led by the Chetnik 'duke'/leader Vojislav Seselj. Today, the President of Serbia is the Chetnik 'duke'/leader Tomislav Nikolic, while the ruling coalition is once again composed of representatives of the major parties from the 1990s (the SPS and the SNS, the latter of which had been part of Seselj's SRS until just recently). In fact, there has been in Serbian history a continuity of fascist collaborators, in the form of the Serbian Chetniks. Their reputation is very negative in Croatia and Bosnia and Herzegovina (as well as in the anti-fascist segment of the Serbian public). This continuity calls into question the very process of transition: is transition happening, if the same participants are still occupying the positions of power?

Conclusion

Elster's questions about how, in the aftermath of an autocratic regime, to bring about a situation where the old regime will be held accountable, and how to stop its influence in the future - in other words, how to build a new and better regime – receives only a partial answer in Serbia. Which is to say, some members of Milosevic's regime have been brought to justice, and their personal influence has been arrested; but it appears that the overall impact of the regime has not been stopped.

135 The Law of the Right of Civil War Invalids ("Službeni glasnik RS", br. 52/96).

136 "Compared with the activities of the corresponding institutions in Bosnia and Croatia, only a handful of trials occurred in Serbia.

Certain reasons for this lack of progress can be noted, including resource deficits in the Office of the War Crimes Prosecution, as well as the inadequate cooperation between the Prosecutor's Office and the Serbian Police War Crimes Service. This indicates insufficient efforts to launch an investigation into war crimes" in: Against Circumstances: Criminal Prosecution for War Crimes in Serbia (2007): http://wcjp.unicri.it/proceedings/docs/ICTJ_WC%20Prosecutions%20in%20Serbia_2007_bcs.pdf

Inhibiting the influence of individual representatives of a regime is often performed by non-legal means. For example, Slobodan Milosevic died during his trial in the Hague. His wife, Mirjana Markovic, the President of the Yugoslav Left (JUL), is not serving a sentence, but is instead residing abroad, in a manner more appropriate to the ancient custom of ostracism than to the legal relations of the 21st century (as we like to imagine it). Representatives of the Socialist Party of Serbia (SPS) and other parties that were in power during the 1990s are in power again today. A substantial distancing from the policies of the former regime is extremely questionable. Today such distancing is cloaked in the naïve rhetoric of the “political maturity” of the SPS and other parties. Lustration has not happened either, which is why it will never happen.

Building a new and better regime has not provided the essential answers in the form of adequate security reform, and reform of the educational, judicial and media systems. The example of the media is sufficient to establish that during the Milosevic era there existed a greater number of media less economically or politically dependent than the media today. Some heroes of the free press are struggling to survive or have disappeared. In other social structures one notices compromises, ignorance or unwillingness to initiate a reform, thereby throwing the entire transition process into question and turning the transition processes into simulacra. We are in the midst of a transition that is not a transition.

It is difficult to say how victims of the regime would be dealt with unless the regime is first defined as autocratic and unless there is sufficient distancing from it. In other words, in Serbia the actors from the time of the wars of the 1990s have returned to power, and are doing everything they can not to make the mistake made by the democratic government, which failed to perform the lustration. Through the political actions of the current ruling elite, the previous government will be made accountable and is expected to suffer the consequences of its rule. For example, the government of the Democratic Party, rather than the centralists who came to power two decades ago and abolished the autonomy of Vojvodina, is being blamed for today’s poor economic situation in Vojvodina. This will inevitably lead to pressures on the Democrats to abandon their positions of power in the province, and to an additional reduction of structural autonomy.

The emotions that were alive during and immediately after the 1990s have now dissipated to some extent. It is as though victims in Serbia are not communicating among themselves, while the visible physical remains of war destruction are on

the other side of the borders. And where this is not the case, as in the visible evidence of the NATO bombing, we appear to be the only victims. Through political manipulation, the still visible cumulative consequences of the 1990s are today ascribed to the post-Milosevic governments, rather than to the current rulers.

The intensity of the demands for transitional justice in Serbia is reduced by the continuous diminishment of the atrocious nature of the crimes (e.g. by questions as to the number and character of the victims in Srebrenica – whether they were civilians or soldiers, whether they died in combat or not, etc.), by the suppression of information about the number and nature of the crimes, by the intensification of national self-victimization, by the absence of investigations into the wealth and prosperity of war profiteers and all others who benefitted from the events of the wars. Transitional justice in Serbia cannot prosper in a context in which crimes are kept in the past, in which society identifies itself with the perpetrators, and in which the necessary critical mass cannot be established to insist that the process of transitional justice be effected.

The interest of political parties in increasing their stake in the body politic leads to compromises with the policy of former regimes. Thus, the parties increasingly lean toward the voter profile created in the 1990s, and, shying away from the role of leader, adapt to the electorate.

At the same time, the other transitional justice processes continue. The processes of restitution and rehabilitation further reinforce the economic and political Right. These interests coincide with the interests of the one-time opposition to Milosevic’s regime, which was indifferent to restitution and transition. Today, parties like the SPO and the DSS easily enter into joint arrangements with the Serbian Progressive Party (SNS) or the SPS, which leaves fewer parties in opposition than during the time of Milosevic.

Had it not been for the sharp and excessive turn to the right that occurred in the second half of the 1980s, Serbia could normally have compensated the victims of World War II, as well as the victims of the Communist persecution. This period was still marked by the tendency in Milosevic’s politics to view transition in the same way as it was viewed in Russia, where there were no such requests for transitional justice. This forced some parties, like the SPO, into opposition to Milosevic. The claims for restitution of these actors do exist and are being fulfilled, while the obligations to the victims of the armed conflicts in the former

Yugoslavia and justice for the victims of the Milosevic regime are not being met sufficiently.

There will be no hope for full transitional justice in Serbia, for the victims of Milosevic's regime and for the victims of the conflicts in the former Yugoslavia, unless the so-called

second wave of transitional justice is established. But the question is whether and in what way the social forces and relationships that could create conditions for transitional justice can be established within a context in which right-wing transitional justice processes would be disturbing the efforts of the left-wing transitional justice processes.

Dealing With The Past In Kosovo and RECOM

Besart Lumi

Introduction

On the territory of former Yugoslavia a series of tragic episodes happened during the '90's. Wars in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Kosovo left more than one hundred thousand murdered people, and thousands of others were wounded or victims of other forms of violence. At the present time in the year 2013 there are still 12 thousand missing persons. Amongst this number, a large number are civilians such as children, women and the elderly, who were not involved in the army of in the war. Whole cities were ruined and burnt, people were killed or expelled from their homes, many of them never to return.

On the other hand, military and political leaders have been brought to justice. The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), established with the sole intention of arbitrating on the severe crimes committed in these territories, has sat in judgement on some of the individuals most responsible for war crimes and genocide. The ICTY has issued more than 161 indictments on different individuals who were held responsible for crimes committed in Bosnia, Croatia or Kosovo. Many of them were sentenced and are serving their sentence at this time.

After the war, local courts were activated, which resulted in a considerable number of criminal cases of war crimes in the former Yugoslavia. These trials were mostly directed against military men who were directly responsible for certain murders during the period of the war.

Although the ICTY did some extraordinarily important work in ruling on certain military and political leaders in the process of dealing with the past, the region is still far behind on such matters in general. The release of Haradinaj

and Gotovina offered a clear reflection of the situation in the region: Albanians in Kosovo and Croats were celebrating while Serbs on the other hand were criticising the Tribunal as being one-sided. The latest case - the release of Perisic - has emphasized this. There is a lot of work to be done in this area.

This paper tries to treat the topic of dealing with the past in Kosovo, and the necessity of creating a commission which would concentrate on the victims. After the end of the war and the trials of some of the leaders, it is the victims who are mostly left aside. Although the idea of RECOM is to become regional, I will analyse its importance from the Kosovo perspective.

In order to present a clearer reflection on the necessity for RECOM, I will start by presenting how the mechanisms of transitional justice were implemented in Kosovo, then what was the activity of Kosovo's institutions and the civil society in regard to this, and finally I will present recent developments in the Initiative for RECOM and finish with the arguments why such an initiative is so important from the Kosovo perspective. To analyze the progress achieved in Kosovo in the transitional justice field, it is important to look briefly the implementation and development of the mechanisms of this process in Kosovo. I consider to be important also to events happened in Kosovo before and after the war.

Transitional Justice: Short overview

The concept of transitional justice in Kosovo started being intensively used after the war. It became known as a way to address the severe violations of human rights in the past, in such a way that nations can move forward towards sustainable peace and eventual reconciliation, transitional justice

has a very important role for the democracy in Kosovo. After the Second World War, Kosovo was left under the rule of Yugoslavia. Kosovo Albanians have continuously tried to improve their position within Yugoslavia (movements of 1968, 1981, 1988, 1989), asking for the same rights as other citizens. Although an improvement of circumstances was requested, the contrary happened. After the constitutional changes in 1989, Kosovo was deprived of many rights. Hundreds of thousands of people were unjustly expelled from their jobs, and schools and hospitals were closed. During this period, severe violations of human rights and discrimination occurred, against Kosovo Albanians. During this period in Kosovo, a parallel system was functional in Kosovo which included economy, education and healthcare. This period lasted for some 10 years, until the start of military resistance by the Kosovo Liberation Army.

After the war, Kosovo was facing an institutional vacuum. An international mission of United Nations (UNMIK) was established, and is still partly functional in Kosovo. Immediately after the war, there was no functioning judicial system and executive power. Mechanisms of accountability were not present. UNMIK established the institutions and proceeded with the investigation of some of the crimes that happened during the war. Regardless of the cases judged by the Kosovo courts, the biggest role in bringing the criminals to justice fell to the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

Having in mind the core pillars of transitional justice, such as mechanisms for finding the truth, sentencing of crime-perpetrators, reparations and institutional reforms, Kosovo remains a long way away from what should be achieved. As regards reparations, only lately some steps were taken and small progress has been achieved for victims and their families assistance. The situation is not better in the aspect of institutional reforms. As for the mechanisms for finding the truth, initiatives mostly come from the non-governmental organizations. These initiatives will be presented in more detail later in this paper.

Governmental Mechanisms for Dealing with the Past

The Government of the Republic of Kosovo and other deci-

sional institutions have made some effort in fulfilling their assignment in the field of transitional justice. The Kosovo Assembly has approved the Law on Missing Persons¹³⁷ which aims to regulate the rights and interests of missing persons and their families, particularly the right to know the fate of missing persons, and who went missing in the period between 1st January 1998 and 31st December 2000 as a consequence of the Kosovo war during 1998-1999. This law also established the Governmental Commission for Missing Persons, whose assignment is to lead, supervise and coordinate the activities of the local institutions in search for missing. The Commission has also the responsibility to cooperate with international institutions and organizations regarding the revelation of the fate of missing persons as a result of the war during the years 1998-1999, regardless of their ethnic and religious affiliation or military or civilian status.¹³⁸

Within the Ministry of justice, the Institute for the Investigation of War Crimes in Kosovo has been established, which is a public research institute with the aim of the gathering, systematisation, processing and publication of the crimes against peace, war crimes, crimes against humanity and acts of genocide committed in Kosovo during the period between 1998 until June 1999. This Institute will function within the Ministry of Justice and began its work on 1st June 2011.¹³⁹

Lately, the Government of the Republic of Kosovo has reached the decision to establish the Inter-Ministerial Working Group for Dealing with the Past and Reconciliation (IMWGfDP). This Working Group includes representatives from the Government, President's Office, Institute for Investigation of War Crimes, Commission for Languages and 8 representatives from the civil society. The Prime Minister's office leads the work of the Inter-Ministerial Working Group.

The aim of this working group is to support the process of deal with the severe mass violation of international humanitarian law and human rights in the past in Kosovo, to include the recent war and the transitional period, bearing in mind the perspectives of all the communities in Kosovo and with the intention to promote reconciliation and a sustainable peace, by among other things assigning responsibility,

137 Law No. 04/L-023 on misslin persons. Available at: <http://www.kuvendikosoves.org/?cid=2,191,670>.

138 Ibid.

139 Available at: <http://www.md-ks.org/?page=1,180>.

achieving justice, offering compensation to the victims, facilitating the search for the truth, promoting healing, and taking all necessary measures to restore trust in state institutions and enforcement of the rule of law in accordance with international human rights and standards of Transitional Justice.¹⁴⁰

In general, the initiatives of the Kosovo Institution have played an important role in expressing the readiness of the leading organisms to address the issues of Transitional Justice. However, their functioning has not been of a very high standard, and leaves a large area for improvement.

Role of Civil Society in Dealing with the Past in Kosovo

Civil society stands alone in the promotion of mechanisms for dealing with the past in Kosovo. Although limited, it is worth mentioning the contribution of the non-governmental organization which has for many years worked in this field. Without any doubt, a crucial role has been played by the Humanitarian Law Center (HLC), which has for many years documented data regarding crimes committed in Kosovo and is currently preparing for the publishing remaining volumes of the Kosovo Memory Book, a record of all those who lost their lives in Kosovo 1998-2000.¹⁴¹

The importance of the Kosovo Memory Book, in addition to the documentation of the numbers of those murdered, lies in its provision of detailed data on the time, place, circumstances and other information relevant to each person's death. This endows the victims with dignity, and is extremely important as regards ascertaining the truth.

Regarding missing persons, a large contribution has been made by the International Committee on Missing Persons (ICMP), that supports establishment of fate of missing persons through DNA identification, and also provide support for the associations of relatives of missing persons. As regards the civil society, the Youth Initiative for Human Rights in Kosovo (YIHR KS) has since the year 2007 continuously organized different actions to address responsibility and obligation of institutions to establishment of fate of the missing persons.

One of the actions realised by the YIHR KS and its activists was "Wall", in the year 2011 at the Prishtina Centre.¹⁴² On this wall are written the names of all the disappeared persons who have remained missing for the 13 years since the end of the war. The presentation of this wall provoked a huge reaction, since on it were the names of missing persons of Serbian ethnicity as well. Some of the associations of victims' families threatened the YIHR KS that they would destroy the wall if the Serbian names were not erased. The YIHR KS has also organized some symbolic actions to mark the Day of Missing People (27th April) and the International Day (30th August). Beside this, organization Integra has gathered oral histories from the victims and presented them in video compilation of interviews.

The absence of organizations of civil societies working in the field of dealing with the past opens the path for the RECOM Initiative.

RECOM Initiative

A group of activists for human rights, after more than a decade of work in transitional justice and the promotion of victims' rights, decided to advocate for the idea of establishing a Commission which would place at the centre of attention of its work the victims of the wars in the former Yugoslavia. During previous period, the focus of the dealing with the past processes were those responsible for atrocities, many of them have been brought to justice and made accountable through the International Criminal Tribunal for former Yugoslavia and some were processed before the national courts.

Motivated with the need for victims to become a focus of dealing with the past and transitional justice, and the need for their voice to be heard, groups of civil society from the whole region of former Yugoslavia established a Coalition for the establishment of the Regional Commission for establishment of facts on war crimes and other serious violations of human rights committed on the territory of former Yugoslavia 1991-2001. The aim of this commission will be to establish the facts of the severe violations of the human right that happened during the wars in Bosnia and

140 Kosovo Government decision to establish the Inter-Ministerial Working Group for Dealing with the Past and Reconciliation, Dated 4 June 2012, No 03/77.

141 Available at: http://www.kosovomemorybook.org/?page_id=29&lang=zh.

142 Available at: [Humanitarian Law Center](http://ks.yihr.org/ks/article/59>Youth-Initiative-for-Human-Rights-and-Nisma-Ime-My-Initiative-activists-marked-the-national-day-of-missing-persons.</p>
</div>
<div data-bbox=)

Herzegovina, Croatia and Kosovo. RECOM, if established, would become the first regional commission, because of the fact that the whole conflict happened in a regional perspective. Many victims have been murdered in one state while the responsible for their deaths live in another state. Regional cooperation between states of the former Yugoslavia is most important, but such cooperation is not easily achievable bearing in mind the legacy of wars and the mass violations of human rights that were committed in this region. In order to gather the data on all the victims, and facts that need to be established, and to determine the political and social circumstances that led to the crimes committed, an independent interstate and regional commission is necessary.¹⁴³

RECOM will deal with the establishment of facts on committed war crimes, but will not establish legal qualifications of the crimes and establish criminal guilt of responsible. Draft Statute that was prepared and submitted to the representatives of the governments in the region was prepared in accordance with the legislations of the countries established on the territory of the former Yugoslavia. RECOM as foreseen in its Draft statute will not have power to judge or exercise the judicial power; RECOM will be empowered to establish the facts about the war crimes and other severe violations of human rights, but it will not have power to do this in a definite way and have the right to imply any sanction. This is envisaged by Article 46 of the Draft Statute of RECOM which in an explicit manner says that the findings of RECOM will not have the effect of a court verdict and will not endanger the eventual outcomes of court procedures.¹⁴⁴

Several years, the Coalition for RECOM has organized different consultations with different groups from the region, from youth organizations, human rights organizations, artists, lawyers and many others. During this process of consultations, the idea of RECOM was discussed and also, of course, other aspects of dealing with the past and transitional justice in general, in all the countries established on territory of the former Yugoslavia. Coalition for RECOM has also organized the gathering of more than 500 000 signatures of citizens from the region, in order to support

establishment of the Regional commission. In the process of establishing RECOM with the intention of institutionalizing the Initiative, a Regional Team of Public Advocates was established, which members are respectable and credible intellectuals and human rights activists. The result of their efforts is the establishment of the intergovernmental Regional group of experts, elected by the presidents of the seven countries that will examine the Draft Statute of RECOM and examine the legal and constitutional procedures of establishing RECOM.¹⁴⁵

Regarding the support to the establishment of RECOM in Kosovo, public opinion, civil society and the associations of families of the war victims in Kosovo are divided as regards their positions on the need to establish such a Commission. A large number of non-governmental organizations and associations of families of war victims have openly supported the idea, actively participating in different organized activities where they have expressed the necessity for establishment of RECOM. Some associations of victims' families have been relentless promoters of the RECOM idea, while non-governmental organizations have played the most important role in organizing activities promoting the idea. On the other hand, there are organizations and associations that object to the establishment of RECOM, saying that Kosovo should choose a national approach to dealing with the past, and without the need of cooperation with other countries in the region.

However, despite this demands, we consider that it is of extreme importance that representatives of Kosovo institutions, state openly their support of establishment of RECOM. Although some small steps have been taken in the direction of treating the issue of dealing with the past, 13 years after the war, there is still a lot to be desired in Kosovo's implementation of transitional justice mechanisms. Facts about war have not been established yet, communities living in Kosovo still have conflicting narratives on crimes that were committed, and important role lies in the fact that relatively small number of responsible have been prosecuted for the crimes they committed, which all prevent the process of reconciliation, based on established and acknowledged facts about the crimes. Above all, the need

143 Available at: <http://www.zarekom.org/documents/Qestions-and-Answers.en.html>.

144 See; Draft Statute of RECOM. Available at: <http://www.zarekom.org/Proposed-RECOM-Statute.en.html>.

145 Official Regional RECOM group holds first meeting. Available at: <http://www.zarekom.org/news/Official-Regional-RECOM-Group-Holds-First-Meeting.en.html>.

to take a regional approach in dealing with the past can be easily identified in the acute problem in relation to the issue of missing persons from Kosovo conflict, whose fate cannot be established without adequate and thorough cooperation with neighbours.

Conclusion

The necessity to face the past and the war crimes that happened in the recent history of the countries in the territory of the former Yugoslavia is crucial to the process of reconciliation amongst nations. Having in mind the complexity of these issues, the regional approach of dealing with the past is the best approach for implementation of the mechanism for establishment of facts, although some mechanisms of transitional justice will inevitably be established on the national level. To date, there have been several initiatives to establish national truth commissions, and one established, such as the Truth and Reconciliation Commission in then Federal Republic of Yugoslavia, established by the President at that time,

Vojislav Kostunica, but they all turned out to be unsuccessful.

Kosovo along with all the other regional countries need to take regional approach in the process of establishment of the facts about war crimes and other serious violations of human rights. Only a regional approach will ensure prevention of self-victimization and acknowledgment of the victims of other, their suffering and prevention of new conflicts. The responsibility falls also on the civil society that needs to continue to actively and relentlessly advocate for justice for the victims, irrespectively of their ethnic origin.

RECOM therefore remains the best opportunity presented so far that would attend to and have as its focus the needs of the victims, and ensure that their voice is heard before the representatives of communities that did them wrong. Only in that way, an obligation to the coming generations in the region shall be fulfilled – that truth about crimes is established, since that is the only successful prevention of future conflicts on unresolved issues from the past.

Truth Commissions in Serbia

Branka Milinčić

Introduction

Peace is the greatest social value and a prerequisite for society's progress and prosperity. However, the last decade of the twentieth century was marked by more than one hundred and ten wars, of which seven were between states, while nine were conflicts within a single state, with external intervention. One of the consequences of these wars is the fact that today there are about 14.2 million refugees, a figure that constitutes about 0.21% of world's population. Unfortunately, this devastating piece of information is not characteristic only of the twentieth century – indeed, it has been haunting us throughout history. The fifteen million people killed in the fighting between 1914-1918 make the war's name – the Great War, although the World War Two's more than 50 million victims (of which 22 million were soldiers) greatly surpassed this dark record. However, a large number of victims is not characteristic only of the world wars. The October Revolution in Russia claimed 9 million victims (800,000 soldiers); the conflict in Sudan (1983-2005) took 1.9 million lives, and the one in the DRC in 1998 has claimed 3.8 million lives so far. When a conflict ends, efforts begin to rebuild the society and lay the foundation for lasting peace. The theory of transitional justice deals with the measures implemented by the state after the conflict and after massive human rights violations. This theory is very close to the idea of dealing with the past. At its core lie three kinds of right, part of the international law, which belong to victims: the right to justice, the right to truth and the right to reparations. These rights are commonly exercised through the following transitional justice mechanisms: trials, truth

commissions, compensations and institutional reform. All these mechanisms contribute to the victims' realization of their rights. This study will focus on a single transitional justice mechanism and its implementation (or lack thereof) in Serbia: the mechanisms for establishing the facts about the crimes of the past – i.e. truth commissions. In of Pablo de Greif's opinion, truth commissions are "an essential tool for expressing truth in a society in transition."¹⁴⁶ Without truth there is no rule of law – the basis of any democracy. The recognition of truth in transitional societies demonstrates the willingness of the new government to stop the practices carried out by the ousted power structures, stimulates the public debate about the good and just society, promotes a broader understanding of the rule of law, and restores confidence in the institutions (especially by way of the removal of those representatives of state institutions involved in human rights abuses).

The right to the truth is achieved in Serbia through the work of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY), the national judicial authorities and non-governmental organizations that collect data on human rights violations. The Ipsos Public Affairs conducted in October 2011 a survey at the request of the OSCE Mission to Serbia and the Belgrade Center for Human Rights about the attitudes of the citizens of Serbia on war crimes, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the national judiciary. The results show that 66% believe that the establishment of the Tribunal was not necessary, 44% believe that the Tribunal's main goal is blaming the Serbs for the crimes that took place, and as many as 73%

---

146 Pablo de Greiff, *Truth Telling and the Rule of Law*, p. 183.

believe that the ICTY's attitude towards those accused of war crimes depends on the indictees' ethnicity. Citizens also claim that the trials before the Tribunal will not bring the truth about the conflict (49% said no, 33% said it will only partially contribute to the truth, while only 11% believe that it will fully contribute to it). The data on public attitudes about the importance of reconciliation between the states of the former Yugoslavia are encouraging. Seven percent of the polled have no attitude at all; 21% believe that reconciliation is essential to the future relations between two countries because without it, it is impossible to build the relationship of mutual respect and tolerance; 28% responded that reconciliation is important; 30% said it would be good if it occurred, and 14% believe that reconciliation is not important and that the events should be forgotten and that all countries in the region should turn to the future. When asked whether it is necessary to establish a body that would deal with the discovery of truth and with reconciliation, 44% of respondents answered affirmatively, 36% negatively, and 22% did not know. Part of the research dealing with the attitudes and citizens' knowledge of the 1992-1995 conflict showed that Serbian citizens have a distorted image of the past. As many as 69% believe that the main victims of conflict were Serbs (13% Bosniaks, Croats, 1% Albanians and 16% abstained from responding). On the topic of the most responsible perpetrators 40% designated the Croats, 17% Albanians, 10% Bosniaks and only 7% Serbs. Only 15% of respondents knew what happened in Srebrenica and how many people lost their lives there. Ipsos researched the views about war crimes committed by different parties in the conflict. The results show that people who do believe that these events occurred are not always convinced that they constituted war crimes.¹⁴⁷

The data from this study show that an independent fact-finding mission pertaining to the period of 1991-2001 is needed in Serbia, which would enable the citizens to face the truth about the crimes committed during this period. This process is necessary because it will recognize the victims and restore dignity to them, show respect of their rights, and establish the foundations for a lasting peace in

the region. In this paper, we analyze two examples – one institution and one initiative to establish one such fact-finding process in Serbia: the Truth and Reconciliation Commission of the Federal Republic of Yugoslavia, and the Initiative to establish a regional commission to determine the facts about war crimes and other serious human rights violations committed in the territory the former Yugoslavia from 1991 to 2001 (RECOM).

Truth Commissions

Truth commissions come in a variety of names: The National Commission for investigation of enforced disappearances (Argentina), the National Commission for Truth and Reconciliation (Chile), the Office of Documentation and Investigation of Crimes of the Communists (Czech Republic). The theory of Transitional Justice does not prescribe rules that must be met, but instead emphasizes that each commission must be tailored to suit a society in which serious violations of human rights have been committed. However, the analysis of the existing commissions has shown that it is possible to extract some common principles and elements without which the work of the commission cannot be successful.

The first most commonly cited condition is that it takes „a minimum of political will: the politicians all those who have their role in this, should be given the opportunity to build a consensus around the idea of searching for the truth, and have to believe that the institution to be created will be objective enough, neutral enough and professional enough to hear all of their voices.“¹⁴⁸ Secondly, it is necessary to clearly define the goals of the commission, the types of human rights violations to be addressed and the period to be included in the study. This requirement is intended to prevent setting unrealistic goals before the commission, and thus doom the commission to failure. It is impossible to cover all human rights violations, and commissions mainly deal with severe forms of human rights violations, or, as was the case in Argentina, focus on one crime only, usually the one that was characteristic of the violence carried out in the past (as in the case of forced disappearances). Further, commissions

¹⁴⁷ Citizens were polled on 20 crimes in the former Yugoslavia. The first and the last case will be cited as exemplary. The first – the KLA committed crimes in Kosovo during the 1999 conflict. 85% of respondents heard about this, 82% believe that those really did take place, while 78% believes that those were war crimes. The next example are the systematic rapes of the Muslim women in Foca, the crimes committed by the JNA. Only 33% have heard about those, 18% believe that they took place while only 16% believe that at stake were war crimes.

¹⁴⁸ Forum za tranziciju pravdu, p. 35, <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/02/Forum-4.pdf>

will not explore the events that occurred in the very distant past, since it is not possible to find victims and witnesses. The next requirement which must be met by those who form the commission is to create mechanisms that would enable the commission to operate. Fact-finding entails the analysis of all available documents, primarily interviews with victims, witnesses and perpetrators. Comparing multiple sources is essential in order to prevent misconceptions and untruths. Archives of various state institutions must be available to the Commission. If they are not available, the first request is undermined – namely, the request for a consensus on the necessity of searching for the truth. Restricted documents indicate that there are still some groups in society who are not ready to face the truth and who are willing to jeopardize the search.

The question motivating the victims and perpetrators to give statements to the commission is a frequent issue in the discussions of truth commissions. The victims themselves decide whether to testify or not. In extant commissions, those suspected of having committed the crimes have been encouraged to cooperate with the Commission through amnesty or reduced sentences; in some cases, the refusal to give a statement to the commission was punished. The next rule the importance of which has been proven in practice is the preparation and publication of the commission's final report. The final report is a document which the Commission makes on the basis of the data obtained, and it usually comprises of two parts: the first, which lists the facts about the human rights violations that have been established, and the patterns of human rights violations¹⁴⁹; and the second, composed of the recommendations for the reform of the state and of the society, designed to prevent recurrence of the serious violations of human rights. Resources, both material and human, are one of the conditions for the smooth operation of the commission.

The Truth and Reconciliation Commission of the Federal Republic of Yugoslavia

Less than six months after the overthrow of Slobodan Mi-

losevic, on March 29 2001, the president of the Federal Republic of Yugoslavia Vojislav Kostunica issued a decree on the establishment of the Truth and Reconciliation Commission. The decree appointed 19 members of the Commission: Radovan Bigovic Mirjana Vasovic, Tibor Varadi, Svetlana Velmar Jankovic, Mihajlo Vojvodic, Djordjije Vukovic, Bishop Sava Vukovic, Vojin Dimitrijevic, Ljubodrag Dimic, Slavoljub Djukic, Aleksandar Lojpur, Bosko Mijatovic, Radmila Nakarada, Predrag Palavestra, Latinka Perovic, Zoran Stankovic, Svetozar Stojanovic, Darko Tanaskovic and Sulejman Hrnjica.¹⁵⁰ In addition to the members of the Commission, the decree also stipulated the tasks that the Commission should undertake, noting that the program and the organizational document was to be adopted by the members. President Kostunica put the following objectives before the Truth and Reconciliation Commission:

1. Conducting research to uncover the evidence of social, ethnic and political conflicts that led to the war and will shed light on the chain of causation of these events;
2. Informing national and international public about the Commission's work and results, and
3. Cooperating with similar commissions and bodies in the neighboring countries and abroad to exchange experiences.¹⁵¹

The main principles of the Commission were adopted in the two meetings held on April 17 and December 20, 2001, while the main program document was adopted in January 2002. The basic program document defines the objectives as follows: "The Commission aims to encourage and organize research of: a) the main causes of political, economic, social and moral decay of Yugoslavia b) the wars and other conflicts in the former Yugoslavia which caused great loss of life, ethnic cleansing, refugees, detention camps, economic devastation and destruction, the destruction of cultural monuments, the emergence of a dictatorship, the country's international isolation, general criminalization of the society, c) human rights violations and violations of public inter-

149 Rather than publishing all individual human rights violations, the commissions cite characteristic cases.

150 As early as April 2001 Vojin Dimitrijevic and Latinka Perovic left the Commission, while Tibor Varadi withdrew from it the following year. Bishop Sava Vukovic died. At the request of other Commission members, President Kostunica replaced these four in November 2002, by the following new members: Mira Bleham, Djordje Vukadinovic, Miomir Dasic, Mustafa Jusufspahic, Andrija Kopilovic, Emir Kusturica, Ljubisa Lazarevic, Slobodan Reljic and Ljiljana Smajlovic.

151 Decision on establishment of the TRC, available at: <http://www.usip.org/files/file/resources/collections/commissions/Serbia&Montenegro-Charter.pdf>.

national, humanitarian law.”¹⁵² Three working groups were formed in order to these objectives: the group to research key historical events and processes, the research group to research the violations of human rights and humanitarian law, and a group to research the influence of foreign factors. In May 2003 another important document was adopted – the Draft Program of the National Commission for Truth and Reconciliation. The Commission, however, never even commenced its work. Following the declaration of the State Union of Serbia and Montenegro, the Commission ceased to exist. Its work was never concluded in an official report, hence one cannot evaluate the facts and conclusions gathered by its members. However, President Kostunica’s Truth and Reconciliation Commission can be analyzed on the basis of the requirements that a truth commission should meet, which are outlined in the previous section of this study.

Already the first request poses a considerable problem. The consensus among the politicians and all those involved in the conflict didn’t exist because the Commission was established only on the territory of the FRY.¹⁵³ Other countries that emerged from the Socialist Federal Republic of Yugoslavia did not participate in the establishment of the Commission. It is clear that, from the perspective of Croatia, Bosnia and Herzegovina, Macedonia and Slovenia, this commission could hardly be viewed as objective and neutral in evaluating the causes of the conflict and the serious human rights violations throughout the territory of the former Yugoslavia. In addition, the consensus around the idea of searching for the truth in the FRY is also questionable, since at the time of the establishment of the Commission there was no “open, competent and wide-ranging discussion on crimes in previous wars” in the country.¹⁵⁴

Another reason why this commission was not to be perceived as a truth commission are the goals and the tasks set before it. The Commission’s task was too broadly defined. We do not deny the importance of determining the cause of the conflict, but it can not be the only task of a truth commission. Its aim should be researching and documenting the

grave violations of human rights and the humanitarian law. Here we return to the first objection (on non-inclusion of all stakeholders in the establishment of the Commission) and question whether this kind of commission was at all capable of fully investigating the human rights violation, i.e. whether it would have been capable of reaching all the victims, perpetrators, witnesses, and gathering documents necessary to investigate the facts. The mechanisms that the Commission should have applied were: public hearings, statements of witnesses, victims and perpetrators, and document analysis. The methods of securing the cooperation of witnesses presuppose the Commission’s authority to summon the witnesses to an interview and to provide physical and legal protection to victims and witnesses. The report, albeit envisaged by the program, was never compiled. The Commission was to be financed from the state budget, with the option of receiving grants (but subject to the approval of the Commission itself and the president’s office).

For the analysis of this institution, it is important to note that the draft budget provided the funds for three years, with the possibility of extension of the Commission’s mandate until the completion of its tasks. Since over the period of three years – which is how long the Commission had been in existence – the Commission didn’t even begin working on the defined objectives, we can rightfully conclude that this requirement was not met, because the approved budget would not cover the costs of the Commission’s operation. Based on all this, we can conclude that this Commission, due to the manner in which it was established and due to its objectives, can not be included in the category of truth commissions. It should also be noted that the work of this institution was highly unsuccessful, because during the three years of its existence a program outlining the way in which these objectives were to be met had not been adopted.

The Initiative to establish a regional commission for the establishment of the facts about war crimes and other serious human rights violations committed in the territory the Former Yugoslavia

152 Dejan Ilić, *Jugoslovenska Komisija za istinu i pomirenje 2001-?*, <http://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/73/53.pdf>, p. 64.

153 The decree stipulates the third goal of the Commission: cooperation with other commissions and similar bodies in the region, for the purpose of exchange of experiences pertaining to the operation of the commission, rather than a cooperation on the mutual establishment of the facts.

154 Slobodanka Ast, *Teško suočavanje*, Vreme, 12.04.2001, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=96154>

The importance of establishing a truth commission in Serbia was addressed in the first part of this study. The first attempt to form such a body by the FRY President Vojislav Kostunica was unsuccessful. In response to the need to establish the facts, but also as a response to the relatively small number of war crimes trials in comparison to the number of victims and the crimes committed in the former Yugoslavia, certain initiatives emerged in the post-Yugoslav countries to establish a regional commission. The idea of a regional approach to fact-finding is the result of the initial cooperation of three non-governmental organizations: the Research and Documentation Center from Bosnia and Herzegovina, Documenta from Croatia, and the Humanitarian Law Center from Serbia.¹⁵⁵ This cooperation had its massive follow-up at the Regional Forums of Transitional Justice (in 2006, 2007, and two held in 2008), as well as through the regional and national consultations with various groups – journalists, civil society, youth, students, artists, victims' associations, veterans' associations, religious communities, experts and artists. At the Fourth Regional Forum on Transitional Justice held in Prishtina in October 2008, the Coalition to support the Initiative for RECOM was established. Today, the Coalition has more than 1,880 organizations and individuals as its members.¹⁵⁶

The first phase of the establishment of RECOM, the consultation phase, ended with the adoption of the Draft Statute of RECOM at the General Assembly on March 26, 2011. The Draft Statute stipulates that RECOM is an international organization (Article 2), based in Sarajevo (Article 4), founded by the states created in the territory of the former Yugoslavia: Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Macedonia, Slovenia, and Kosovo. The Commission should have 20 members, five from Bosnia, three from Croatia, Serbia and Kosovo each, two from Montenegro, Macedonia and Slovenia each (Article 23). It is stipulated that members would be appointed by selection committees in a manner prescribed by Statute, through a procedure outlined in the Statute; state institutions and non-governmental organizations would have equal participation in the selection of the members (Articles 26-29). The criteria for the selection are precisely defined (Article 24). Members and support staff are expected to be diligent, independent and impartial (Ar-

ticle 35). The objectives of RECOM, as stipulated by the Draft Statute (Article 13), are:

1. Establishing the facts about war crimes and other serious violations of human rights committed in the former Yugoslavia in the period from January 1, 1991 until December 31, 2001, as well as about the political and social circumstances that led to the commission of these offenses and the consequences that the crimes and violations brought;
2. Recognition of the injustice done to the victims for the purpose of securing a culture of solidarity and compassion;
3. Contribution to the realization of the victims' rights;
4. Assisting the political elites and societies to accept the facts about war crimes and other serious violations of human rights;
5. Contributing to the process whereby the fate of the missing persons will be clarified;
6. Contributing to the prevention of the recurrence of war crimes and other serious violations of human rights.

It is planned that this regional commission deal with war crimes and other serious human rights violations committed in the territory of the former Yugoslavia in the period between 1991-2001. To achieve the objectives, the following mechanisms have been proposed: taking statements from victims, witnesses, representatives of institutions and perpetrators (Article 17), collecting relevant documents (Article 18), field investigations (Article 19), public hearings (Article 20) and thematic sessions (Article 21). A set of mechanisms have been proposed that should ensure the co-operation of witnesses and perpetrators, as well as the availability documentation (articles 11, 17, 48, 49); the funding method has been determined (Article 42); RECOM's three-year mandate should be completed by the compilation of the final report which would include: introduction, relevant facts about war crimes and other serious violations of human rights, lists of casualties, places of detention, detainees

¹⁵⁵ These organizations signed the *Protocol on the Cooperation on Documenting the War Crimes and Against Impunity* in April 2004.

¹⁵⁶ For more information on the consultative phase, see: *The consultative process on the establishment of the facts about war crimes and other serious violations of human rights committed on the territory of the Former Yugoslavia*: http://www.zarekom.org/uploads/documents/2011/07/i_1575/f_1/f_2871_sr.pdf.

and persons who have suffered torture, and Recommendations (articles 44, 45 and 46).

With the adoption of the Draft Statute, the consultation stage was completed and the institutionalization phase of the Initiative for RECOM was launched. A regional team of public advocates has been formed, whose mission is advocating the ideas of RECOM to the politicians, and strengthening the social support for RECOM in the region. To date, the support was given by the Presidents of Montenegro and Croatia, Macedonia and Kosovo, and by the High Representative for Bosnia and Herzegovina. RECOM still has no support from Serbia's political elite.

The lack of support from the politicians from Serbia challenges the first rule a truth commission should meet. Unlike Kostunica's Truth and Reconciliation Commission, RECOM has widespread support from civil society organizations on the entire territory of the former Yugoslavia, but in order to begin with its work, it must obtain the approval of the authorities in all seven countries. The consent of the government is key, because the SFRY successor states ought to sign an international treaty whereby RECOM would be established. RECOM meets all other requirements placed before any truth commission. The objectives are defined in Article 13 of the Draft Statute, and serious human rights violations are categorized as follows (Article 1): murder, enslavement, illegal detention, torture, enforced disappearance, deportation or forcible transfer of population, systematic discrimination and other human rights violations as defined by the international Covenants on Human Rights and other international human rights treaties which are binding for all the parties, and which the Commission estimates, on the basis of their characteristics and consequences, to have the character of "gross violations of human rights." The authors of the Draft Statute opted for two ways to ensure cooperation with all the parties who can help in the process of establishing the facts. The first is filing criminal complaints to ensure that a person is present, and the other is stimulation – the Commission will have the authority to propose an offender for partial pardon or reduced sentences, provided that such a decision does not conflict with the law and provided that the offender reveal significant information. Individual states would be responsible for funding the Commission, although

one part of the funds would be secured from donations from international organizations and local legal entities.¹⁵⁷ The Commission would be obligated to publish its final report three months before the end of its term. This report should be submitted to the heads of all seven states, and must be publicly available.

Based on the criteria previously cited to define the work of a truth commission, we can conclude that if the political elites in the countries formed after the breakup of Yugoslavia agree to the establishment of RECOM, this will be the first real truth commission in this region, and the only one that has a good basis for successful operation.

Conclusion

Truth commissions are a transitional justice mechanism that can significantly contribute to peace-building in post-conflict societies. The commissions focus on the victims, and their goal is not to impose fines, but to investigate human rights abuses. In that sense, commissions are not the substitute for trials and judgments, but rather a mechanism that complements juridical procedures. The President of Argentine Raul Alfonsin said about the truth commission in his country: "Our intention was not so much to punish, but to prevent: to ensure that what happened will not happen in the future."¹⁵⁸ Serbia has not yet used this mechanism for dealing with the past. The first attempt, on which more than three years were spent, lacked a healthy foundation for its work and did not leave behind any traces (except, perhaps, a confusion among citizens as to what kind of questions a truth commission should be tasked with investigating). Serbia's second chance, RECOM, is far better designed and has excellent prospects for meeting the goals of a successful truth commission. However, the polls in Serbia in 2011 showed that 75% of citizens did not even hear about RECOM, while among the 25% of those who have heard about it, only 20 % support its work, 36 % mainly support, 22% both do and don't, 5% mostly don't, and 17 % do not support at all. The government of Serbia has not made any official declaration about RECOM. It remains only to hope that the regional public advocates will achieve their goal, and that Serbia and the region will get the first truth commission.

¹⁵⁷ The Draft Statute does not stipulate the percentage of funding that is to be secured from the donations. Although donations are seen as more than welcome in light of the poor economic situation in all countries-members of RECOM, we believe that the Commission should not rely on donations (especially not for unplanned expenses). Instead, it should strive to cover all of its expenses from the funding secured from its member-states.

¹⁵⁸ Raul Alfonsin, *Never Again in Argentina*, Journal of Democracy vol. 4, No. 1 (1993), p. 378.

The Haradinaj Case and the others

Genc Nimoni

On 4th of March 2005, Prosecutor Carla del Ponte of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia presented an indictment against Ramush Haradinaj, Idriz Balaj and Lahi Brahimaj.

The three defendants were accused of crimes against humanity and violation of the laws and customs of war, in an indictment charging them on 37 points.¹⁵⁹

Short History of the Defendants

Ramush Haradinaj (1968), alias "Smajl", was born in Gllogjan in the Decan Municipality. During the war, he was a Commander in the Kosovo Liberation Army (hereafter KLA), in the Dukagjini area. Operations around Dukagjini covered a relatively large area, including the municipalities of Peja, Decan, Gjakova, Istog and Klina. Haradinaj held the position of Commander until the end of the war between KLA and Serbian forces. After the war ended in June 1999 after the transformation and demilitarisation of the Kosovo Liberation Army and its transformation into the Kosovo Protection Corps (hereafter KPC), Haradinaj joined the KPC in September 1999. He became Commander in the KPC second regional group headquartered in Prizren. In the

year 2000, Haradinaj withdrew from the KPC to form his political party, Alliance for the Future of Kosovo (hereafter AFK). At the time of the indictment, Haradinaj was holding the position of Prime Minister in the provisional institutions of self-government which were formed by the United Nations Mission in Kosovo (hereafter UNMIK). After the indictment was made public, Haradinaj resigned from the government and travelled to The Hague¹⁶⁰.

Idriz Balaj (1971), alias "Togeri", was born in Gllarevo in the Klina Municipality. Balaj during the wartime was a member of the KLA. He held the position of Commander of the Special Forces unit for immediate interventions, known as "The Black Eagles". After the end of the war, Balaj joined the KPC and held the rank of Major. Idriz Balaj was accused and sentenced in the year 2002 by the District Court of Peja for criminal acts conducted after the war, for which he was sentenced to 13 years of imprisonment.

At the time when the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia began procedures against this defendant, Balaj was serving the sentence.¹⁶¹

Lahi Brahimaj (1970), alias "Magjupi", was born in Jabllanicë

¹⁵⁹ According to the indictment against Ramush Haradinaj, Idriz Balaj and Lah Brahimaj issued by the International War Tribunal Prosecutor Carla del Ponte on 4th March 2005.

¹⁶⁰ Available at: http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/cis/sq/cis_haradinaj_et_al.pdf.

¹⁶¹ Ibid.

in the Gjakova Municipality. Brahimaj is a close cousin to Ramush Haradinaj. During the war, Brahimaj was a member of KLA and acted as Deputy Commander in the Dukagjini Operational Zone. At that time he served as liaison officer between the Dukagjini Operational Zone and the KLA Headquarters. At the time of his arrest, Brahimaj was a ranking officer in the KPC.¹⁶²

Indictment

The defendants in the indictment of Prosecutor Del Ponte were alleged between 1st March 1998 and 30th September 1998 to have by action or omission to act conducted Crimes against Humanity and violated the laws and customs of war!!!!¹⁶³

At this time, a war was taking place between the KLA and Serbian forces. According to the indictment of Prosecutor Del Ponte, the victims at this time were not participating in the war actively and were Serbian civilians and Serbian collaborators.¹⁶⁴ According to the indictment, amongst the victims there were also Albanian and Roma civilians whom the KLA believed were not collaborating with them or were acting in resistance to them. These victims were targeted for persecution and abuse, including threats, abduction, imprisonment, beating, torture and killing.¹⁶⁵ In the indictment it is mentioned further that Crimes against Humanity included the systematic attack against the civilian population of Serbian, Albanian and Roma ethnicity conducted in the municipalities of Decane, Peja, Gjakova, Istog and Klina. The actions and actions in omissions to act were considered to have been conducted in order to discriminate against the victims on a religious, political and racial basis.¹⁶⁶

The defendants, according to the indictments, were individually accused of having planned, promoted, ordered, performed or helped to perform Crimes against Humanity and violations of the laws and customs of war. The prosecution's allegations in the indictment were that the defendants had perpetrated what constituted a joint criminal enterprise.¹⁶⁷

The joint criminal enterprise was alleged to have begun in April 1998 or even earlier, and to have continued until September 1998. The participants in this joint criminal enterprise in the indictment are mentioned as the defendants, along with other KLA members who participated in these criminal acts consciously with the intention of committing crimes as described in the indictment, namely: Daut Haradinaj, Frashër Haradinaj, Shkëlzen Haradinaj, Nasim Haradinaj, Zeqir Nimonaj, Luan Përvorfi, Krist Përvorfi, Nazim Brahimaj, Naser Brahimaj, Alush Agushi, Myftar Brahimaj, Pjetër Shala, Arbnor Zejneli and Azem Veseli.¹⁶⁸

The indictment charged Ramush Haradinaj of participating in a joint criminal enterprise ?amongst other acts, as Commander of the Dukagjini Operative zone: enabling the KLA under his command to act in a structured and disciplined manner; controlling, planning and organizing KLA operations; allowing the KLA under his command and direction to create a system for abductions, killing, imprisonment and other form of maltreatment of Serb, Albanian and Roma/Egyptian civilians who collaborated or were thought to collaborate with Serbian forces or not support the KLA; expelling rival forces such as the Armed Forces of the Republic of Kosovo (FARK) from the Dukagjini Operational Zone. Haradinaj was charged to committ this with the intention of ensuring his soldiers would rule in the zone and persecute civilians; using his house as the Operational Center and using other resources of the Haradinaj Family and the support of his family members to further increase his power. Beside that, Haradinaj was accused to attempt among other things to act in joint criminal enterprise including persecution of civilians; approving the creation of the "Black Eagles" unit which assaulted and tortured civilians, while also naming and empowering the co-defendant Idriz Balaj as the Commander of "Black Eagles". Also, he named Lahi Brahimaj and afterwards Nazmi Brahimaj as the Deputy-Commander of the Dukagjini Operational Zone and as the operative in charge of the KLA detention centre in Jablanica where civilians were held and tortured; approving and encouraging the criminal behaviour of the co-defendants and KLA members.

---

162 Ibid.

163 Indictment, 4 March 2005, Case No. IT-04-84-I. Available at: <http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/ind/sq/050304.htm>.

164 Ibid, par.15..

165 Ibid, par.16..

166 Ibid.

167 Ibid, par.21.

168 Ibid, par.20-25.

The indictment charged Idriz Balaj with participating in a joint criminal enterprise, ??among other crimes through his actions or omissions to act: by collaborating closely as the Commander of “Black Eagles” with Ramush Haradinaj and by giving direct operational support for the criminal actions of the KLA in the Dukagjini Operational area; by approving and encouraging the criminal behaviour of the “Black Eagles” members who were under his command and members of the KLA; by approving and encouraging the criminal behaviour of other members of KLA in the detention facility in Jablanica.¹⁶⁹

Lahi Brahimaj was charged for participating in a joint criminal enterprise, among other crimes, by collaborating closely as the Deputy-Commander of Dukagjini Operational Zone and KLA Commander with Ramush Haradinaj and by giving direct operational support for the criminal actions of the KLA in the Dukagjini Operational area; by supervising the operation of the detention Center in Jablanica. Beside that, he was accused to act in a joint criminal enterprise by the imprisonment and torture of civilians; by approving and encouraging the criminal behaviour of the other defendants and other KLA members in the detention centre in Jablanica during this period and after at least until mid-September 1998.¹⁷⁰

The goal of the joint criminal enterprise, which necessarily involved the commission of crimes against humanity and violations of the laws or customs of war, was, according to the Indictment “the consolidation of total control of the Kosovo Liberation Army over the KLA operational zone of Dukagjin by attacking and persecuting certain sections of the civilian population there: namely the unlawful removal of Serb civilians from that area, and the forcible, violent suppression of any real or perceived form of collaboration with the Serbs by Albanian or Roma civilians there. The criminal purpose included the intimidation, abduction, imprisonment, beating, torture and murder of targeted civilians”.¹⁷¹

Indictment claimed that inside the Dukagjini area, the KLA under the command and control of Haradinaj continued

with similar attacks against Serb and Roma/Egyptian civilians and Albanian civilians who were considered as collaborators and who did not engage in the fighting, the indictment states. According to the indictment, the KLA under the command of Haradinaj is said to have committed many crimes of abduction in the Dukagjini area, with scores of civilians disappearing. Between March and September 1998 in the municipalities of Dukagjini Area other than those mentioned in this indictment, at least 25 Serb policemen were targeted and more than 60 civilians, Serb and Albanian, were abducted and many of them murdered.¹⁷²

On 4th of July 1998, Haradinaji was accused of, together with the soldiers at his headquarters in Glllogjan, beating, humiliating and severely wounding four members of FARK who were passing through this region to pick-up a batch of firearms coming from Albania.¹⁷³

According to the indictment, from the second half of May 1998at these headquarters in Jablanica an improvised detention facility was started. From this time until August 1998, at this detention centre at least 12 identified and 4 unidentified persons were held, beaten and tortured. One of them is known to have died as the consequence of beating in the KLA detention centre in Jablanica. Others are still missing.¹⁷⁴

During the end of August and beginning of September 1998, Serbian forces started a counter-offensive and temporarily retook the region surrounding Glllogjan. A Serbian forensic team visited the scene of the crime and conducted an investigation near to the canal leading to the Radoniqi Lake at the *Ekonimia* farm in Irzniq and on the road towards the village of Dashinoc. On 12th September 1998, according to the indictment, the team found at least 30 corpses or partial remains of corpses in the region of the Radoniqi Lake canal, six corpses in the *Ekonomia* farm and at least three corpses on the road to Dashinoc.¹⁷⁵

The corpses and other mortal remains were examined by the forensic medicine team in a morgue in Gjakova, the in-

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Ibid, par. 26 – 30.

¹⁷¹ Ibid, par.35.

¹⁷² Ibid, par.35.

¹⁷³ Ibid, par.36.

¹⁷⁴ Ibid, par.37.

¹⁷⁵ Ibid, par.40.

dictment states. Some of these mortal remains have been identified as civilian Serbs, Roma and Albanians who went missing between April and beginning of September 1998 in the Dukagjini Region. Haradinaj's Operational Centre during 1998 and 1999 was in his village of Gllogjan in the Decan Municipality. The distance between the village and the Radoniqi Lake canal and *Ekonomia* farm where corpses and other mortal remains were discovered was two kilometres. The village of Dashinoc where the three other corpses were found was nine kilometres away. The exact number of the corpses buried there is still unknown, as the mortal remains were mixed. However, according to the indictment, the forensic medical examination of the mortal remains revealed that at least 39 corpses had been thrown on the lake side.¹⁷⁶

Twelve of the mortal remains found in the abovementioned places were identified by the Serbian authorities through the traditional procedures of identification. According to the indictment, they include the mortal remains of Vukosava Markovic and Darinka Kovac, Milovan Vlahovic, Milos Radunovi, Slobodan Radosevic, Hajrullah Gashi, Isuf Hoxha, Ilira Frrokaj, Tush Frrokaj, Ilija Antic, Haxhi Seferaj, Velizar Stosic. Safet Kuqi, Zdravko Radunovic and Pal Krasniqi were identified with DNA analysis. However, still unidentified are 22 bodies.¹⁷⁷

Trial Chamber Verdict I

During the first appearance of the three defendants on 14th March 2005, each of the defendants pleaded not guilty to the charges.¹⁷⁸

After four years of trial, on 3rd April, 2008, the Trial chamber of the ICTY declared Ramush Haradinaj not guilty on all counts of the indictment. The Trial Chamber ordered that Ramush Haradinaj be released immediately from the United Nations Detention Unit. The Trial Chamber, Judge Höpfel dissenting, also declared Idriz Balaj not guilty on all charges of the indictment and ordered his release.¹⁷⁹

As opposed to the two abovementioned cases, the Trial Chamber declared Lahi Brahimaj guilty on the torture and violation of the customs of war and sentenced him to a sentence of only 6 years imprisonment.¹⁸⁰

In its justification, the Trial Chamber had listened to evidence in connection to a relatively small number of incidents. Moreover, evidences were often not so accurate as that it could be determined who was or were responsible for the incidents, and if the incidents referred to were part of a larger attack against the civilian population.¹⁸¹

The evidences presented in connection with the allegations of the indictment that the KLA had abducted 60 civilians and later killed most of them, did not suffice to prove that exactly that number of civilians were abducted, that many of them were killed and that the KLA held responsibility for the alleged actions. The evidence showed that many people in the region had heard about the abovementioned separated incidents and it might be that this had spread panic amongst the Serbian population and that as a consequence this had resulted in Serbs fleeing their homes.¹⁸²

One of the witnesses was Witness 60. He witnessed that at the beginning of the year 1998 there were nine Serbian houses in Dashinoc in the Decan Municipality, but at the beginning of March 1998, the Serbs of this village and surrounding villages started fleeing as a result of their fear of the KLA. Serbian neighbours tried to convince the witness that it was safer to go to another place and not to stay there.¹⁸³

According to the evidence gathered, the Trial Chamber concluded that the maltreatment, violent transfer and murder of Serbian and Roma civilians and of Albanian civilians who were considered as collaborators of the Serbian Forces or else as not supportive of the KLA (in groups or separately) were not on a scale or of an intensity to justify a closing verdict that there was an attack against the civilian population.

At the same time, the Trial Chamber concluded that some of

176 Ibid, par.39.

177 Ibid, par.41.

178 First appearance of Haradinaj and other in front of the Tribunal. Available at: <http://www.youtube.com/watch?v=2l8m73MzmmU>.

179 Judgment, 3rd April 2008- Case No.: IT-04-84-T. Available at:<http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/tjug/sq/080403.pdf>.

180 Ibid.

181 Ibid.

182 Ibid, par, 118..

183 Ibid.

the victims were chosen for individual reasons, such as the idea that they had a connection with the Serb authorities or some other reason, and not as members of the civilian population.¹⁸⁴

Direct evidences in possession of the Court did not, according to the Court, suffice to help reach the conclusion that a joint criminal action was evident, the intention of which was to commit the crimes alleged in the indictment.¹⁸⁵

Appeals Chamber Judgment

The verdict of the Trial Chamber was appealed by the prosecution, and by Brahimaj as well. The prosecution appealed with the appeal of 21st June 2012, demanding a partial retrial of the Case of Haradinaj and his co-fighters Idriz Balaj and Lahi Brahimaj, with the justification that they now had 2 crucial witnesses who had been too frightened to testify earlier.

The session on the appeal has begun on 28th October 2009. On the first count of the appeal, the prosecution argued that Court was mistaken when dismissing the Prosecutor's request to extend the time necessary for taking all reasonable steps to ensure the possibility of two crucial witnesses testifying and ordering the closing of the Prosecutor's case proceedings, before the Prosecutor was able to take the necessary measures.

The prosecution assumed that these witnesses held direct evidence in connection to the guilt of the three defendants and that these witnesses' refusal to testify was justified by the presence of threats and their consequent fear. Therefore the prosecution demanded a retrial on some of the counts.¹⁸⁶

On the second count of the appeal, the prosecution opposed the verdict of not guilty for Idriz Balaj delivered by the Court in connection with the help to and encouragement of the murder of three women, arguing that the Court had made a mistake when it concluded that the initial conditions for criminal intent and responsibility for the act of helping and encouraging murder were not fulfilled. On the third count, the Prosecutor opposed the conclusions of the Court in regard to the rape, torture and cruel treatment of Witness 61

and the cruel treatment of Witness 1.¹⁸⁷

For the reasons elaborated in the indictment, the Appeals Chamber rejected the prosecution's argument and kept the not guilty verdict in force for Mr Balaj on this count. After analysing the evidences in its possession, the Appeals Chamber judged that although Witness 1 was not a victim of actions or omissions to act with the intention of causing severe physical suffering, the treatment he had received had caused him severe mental suffering and did constitute a severe attack on the human dignity of Witness 1. Consequently, the Appeals Chamber partially approved the prosecution's appeal count and overturned the conclusion of the Court that the treatment of Witness 1 did not constitute cruel treatment. Although the Prosecutor proved that KLA soldiers treated Witness 1 with cruelty, it was not proven that Mr Balaj was responsible for the cruel treatment or responsible in other ways claimed by the prosecution.

Consequently, the Appeals Chamber enforced the not guilty verdict on Mr. Balaj on this count.

Lahi Brahimaj also appealed, where he demanded that the Appeals Chamber repeal the guilty verdict in regard to the torture and cruel treatment of Witnesses 6 and 3.¹⁸⁸ On Counts 1 and 2 of the appeal, Mr. Brahimaj claimed that the Court had made numerous errors when it concluded that he was responsible for the torture of Witness 6. On counts 3 to 8 of the appeal, Mr. Brahimaj raises numerous objections to the conclusions of the Trial Chamber that he was to be held responsible for the torture and cruel treatment of Witness 3. On count 9 of the Appeal, Mr. Brahimaj objected that Trial Chamber had made a mistake when it reached a guilty verdict for the torture of Witness 3, with the justification that the Prosecutor could not prove the necessity of any of the motives for the torturing of Witness 3 or that he was guilty of torture. The Appeals Chamber concluded that the prosecution did not provide material facts for one of the motives that constituted the basis of the guilty verdict for torture. The Appeals Chamber rejected these counts and the guilty verdict remained in force for Lahi Brahimaj.¹⁸⁹

184 Ibid, par.122.

185 Ibid, par. 475.

186 Ibid.

187 Aktgjykimi i Dhomës së Apelit – Përbledhje e aktgjykimit, 21 korrik 2010; <http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/acjug/sq/100721.pdf>.

188 Ibid.

189 Appeal Room Verdict – Verdict Abstract, 21July 2010; <http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/acjug/sq/100721.pdf>.

Case Returns For Retrial

Regarding the Prosecutor's appeal, the Appeals Chamber approved count 1 of the prosecution's appeal, Judge Robinson dissenting, and repealed the verdict of the Trial Chamber:¹⁹⁰

- (a) not guilty verdict on Ramush Haradinaj and Idriz Balaj for participating in a joint criminal act by committing the crimes in the KLA Headquarters and the prison in Jablanica, regarding counts 24, 26, 28, 30, 32 and 34 of the Indictment;
- (b) not guilty verdict on Lahi Brahimaj for participating in a joint criminal act by committing crimes in the KLA Headquarters and the prison in Jablanica, regarding counts 24, 26, 30, and 34 of the Indictment;
- (c) for releasing from individual criminal responsibility Ramush Haradinaj, Idriz Balaj and Lahi Brahimaj on counts 24 and 34 of the Indictment; and
- (d) for releasing from individual criminal responsibility Lahi Brahimaj on count 26 of the Indictment,

and ordered that Ramush Haradinaj, Idriz Balaj and Lahi Brahimaj go for retrial regarding these counts.

The Appeals Chamber repealed count 2 of the prosecution's appeal, partially approved and partially repealed count 3 of

the prosecution's appeal and approved the not guilty verdict on Idriz Balaj regarding count 37.

Appeals Chamber also repeals counts 10 to 19 of Lahi Brahimaj's appeal; and approved the guilty sentence passed on Lahi Brahimaj.¹⁹¹

Trials Chamber Judgment II

After the retrial, the Trial Chamber announced its verdict on 29th November 2012, where all the defendants were proclaimed not guilty on all counts of the indictment. The Trial Chamber ordered the release of all defendants. Out of two so-called "key" witnesses for the prosecution, one of the witnesses did not show when called, while the other witness changed their statement when standing witnessing at the trial, at the same time being sentenced to 2 months imprisonment for changing the initial statement given to the Prosecutor.¹⁹²

The Trial Chamber concluded that the prosecution did not present direct proofs that the crimes committed were part of a Joint Criminal Enterprise, after examining the prosecutions evidences to prove this allegation.¹⁹³

The Chamber concluded that Haradinaj, Balaj and Brahimaj are not criminally responsible as participants in a Joint Criminal Enterprise for the crimes in the indictment, and as a result set the defendants at liberty on all counts of the indictment.¹⁹⁴

190 Case IT-04-84. Available at: http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/cis/sq/cis_haradinaj_et_al.pdf.

191 Ibid.

192 Trial Chamber Judgment, 29 November 2012. Available at:http://www.icty.org/x/cases/haradinaj/tjug/sq/121129_summary.pdf.

193 Ibid.

194 Ibid.

Transitional Justice in Serbia: Truth Commissions

Danijela Ranković

Introduction

The Socialist Federal Republic of Yugoslavia disappeared in the wars waged in its constituent republics and provinces in the period between 1991 and 2001. Armed conflicts that took place in Slovenia (June-July 1991), Croatia (1991-1995), Bosnia and Herzegovina (1992-1995), Kosovo (1998-1999) and Macedonia (January-August 2001) are marked by massive human rights and serious violations of international humanitarian law, genocide, ethnic cleansing, persecution and deportation of hundreds of thousands of civilians. They left behind more than a hundred thousand victims. The legacy of the war past is a heavy burden to the societies of the former Yugoslavia, so profoundly divided along national lines, the societies attempting to mold their respective states on the principle of a functioning democracy. In order to cope with the legacy of pain, anger and violations as consequences of the conflict, the states have turned to a variety of mechanisms of the transition. Transitional justice as a means of societies in transition are struggling with the legacy of human rights abuses in the past, offers to post-war societies the only mechanism known to modern societies and tried many times, that enables the citizens to cope with the wartime past, justice for the victims, understanding and accepting the responsibility for the war policy as a necessary prerequisite to prevent the recurrence of crimes in the future.

Serbia has missed many opportunities to approach dealing with the past to the fullest extent and to implement the transitional justice mechanisms in order to create the preconditions for establishing the facts about the conflicts in the former Yugoslavia and accountability for the crimes com-

mitted during the wars. Lack of understanding of transitional justice and the absence of any genuine intention of the political elites in Serbia to engage in the processes of social recovery has led to the establishment of the general culture of denial of Serbia's role in the wars in the former Yugoslavia. This denial is most prominent in the political discourse, the media, the legal processes and the educational system. The state of Serbia, whose regime during the wars of the 1990s led war policy, is unable to face the reality of Serbia's responsibility for the breakup of Yugoslavia and the wars that subsequently erupted, nor was it able to condemn the nationalistic policies and thereby distance itself from them.

The mechanisms of transitional justice that the authorities and civil society strive to implement in order to deal with serious violations of human rights committed in the past include: trials, truth commissions, reparations programs and institutional reforms (illustration and vetting).

Inadequate political support to the institutions responsible for the implementation of transitional justice measures is reflected on their work. This is supported by the data from the report "Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries: Report for 2010-2011" which discusses the establishment of the system of transitional justice in post-Yugoslav countries. The report was compiled by the Humanitarian Law Center in collaboration with the Humanitarian Law Center, Kosovo, the association "Transitional Justice, Responsibility and Memory in Bosnia and Herzegovina," the Center for Democracy and Transitional Justice, the Youth Initiative for Human Rights, and the Center for Research and Policy Making. The data presented in this report show that war crimes trials constitute the most important form of transitional jus-

tice in post-Yugoslav countries. The main objection to the way in which the courts handle war crimes, is inefficiency.¹⁹⁵

The effect of the war crimes trials in Serbia is such that the final judgments did not bring justice for the victims, nor did they made the public in Serbia aware of the crimes committed by the Serbian military and police forces. Inadequate punishment of the perpetrators of war crimes, as well as the lack of transparency of the trials themselves, are reflected in the attitudes of the citizens of Serbia. Public opinion polls¹⁹⁶ show that the majority of Serbian citizens (82%) were not aware of or know very little about the work of the War Crimes Prosecutor, while 85% of respondents could not name a single trial for war crimes before domestic courts.

The establishment of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) was intended to bring to justice those responsible for serious violations of international humanitarian law in the former Yugoslavia, and thus to contribute to the prevention of further commission of crimes as well as to the restoration and durability of peace. Most of the judgments passed by the Tribunal terminated the chain of denial of crimes; facts about, and the responsibility for the crimes committed in the 1990s have been established as well. The Tribunal has given a sense of justice to the victims of war crimes, because it summoned and tried the individuals responsible for the crimes in accordance with its authority to establish criminal liability, the basis of which are direct and command responsibility.

Public opinion polls in Serbia show that the facts found by the Tribunal did not reach wider public, and consequently did not affect a large number of the citizens of Serbia. Most of the citizens of Serbia (66%) believe that the establishment

of the ICTY was unnecessary, while 40% of Serbian citizens believe that the primary purpose of the Tribunal is to put all the blame for the war on Serbs. Compared to the research done in the past years, there are more of those who believe that Serbia should not cooperate with the Tribunal because such cooperation did not bring anything good. Compared to 2009, significantly more people (from 34% to 43%) hold that Serbia should assist Serbian defendants tried before in the Tribunal. Half of the respondents believe that Radovan Karadzic and Ratko Mladic are not responsible for the crimes for which they are being tried before the Tribunal, while 23% of respondents think that Mladic is responsible. The polls show that 49% of respondents believe that the Tribunal does not contribute to the establishment of the truth, even though 90% of the population did not read a single judgment passed by the Tribunal, while 62% do not follow the trials or follow them only rarely. The number of people who know about the crimes committed in the former Yugoslavia or can name one of the criminal events is decreasing systematically from year to year. While 49% believe that the murder of Bosniaks in Srebrenica constitutes genocide, that is 12% less than in 2009.

Judgments are only one segment of the complex process of the transition measures that involves other non-judicial activities. Serious efforts, such as the Law on Responsibility for Human Rights Violations (the Law on Lustration, 2003) and the Commission for Truth and Reconciliation, have failed miserably. With the absence of broader efforts to establish the facts and identify those responsible, the activities carried out so far remain far away from the true process of dealing with the past.¹⁹⁷

195 The trials take a long time, the injured are not informed about the procedure, there is only a handful of new procedures, the legislation of the Republic of Serbia does not recognize command responsibility, and that category is therefore incompatible with the standards established by the ICTY in terms of command responsibility; the investigations prepared and led by the Office of the War Crimes Prosecutor of the Republic of Serbia (TRZ) take too long and in a significant number of cases do not result in the indictment ; TRZ is in the habit of amending the indictment prior to the verdict, reducing the responsibility of the accused on command positions; the Court of Appeals in Belgrade confirms the low sentences of the trial court; the protection of cooperating witnesses causes great concern because the Witness Protection Unit functions as a pressure group whose task is to prevent members of the military and police to testify about war crimes; indifferent attitude of the Government of Serbia is reflected in the meager financial assets given to the Council and the Office of the War Crimes prosecution. Source: "Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries: Report for the period 2010-2011," on the establishment of the system of transitional justice in post-Yugoslav countries, the Humanitarian Law Center, 2012.

196 Research „Attitudes towards war crimes issues, ICTY and the national judiciary“, Beogradski centar za ljudska prava i Misija OEBS-a u Srbiji, 2011.

197 The Conference "Dealing with the Past in Serbia: What Next?" organized by the Fund "Biljana Kovacevic –Vuco," Heinrich Boll Foundation, and the Center for Cultural Decontamination, January 19-20, 2012.

Truth Commissions

Truth commissions are temporary, official non-judicial bodies, established to investigate the legality of past human rights abuses and violations of international humanitarian law, and tasked with investigating, reporting, and proposing reforms, and officially recognize past wrongs that have been concealed or denied. Their main function is to provide a credible description of the violations committed in the past and to ensure recognition of the suffering experienced by the victims, whose testimony constitutes the most important research resource. Truth commissions are a public platform for victims of human rights abuses, as it enables them to tell their stories about their suffering, which had previously been denied or relativized. The public testimonies of the victims¹⁹⁸ constitute the necessary measure whereby the respect for the dignity of victims is expressed, and civic solidarity fostered through universal understanding of human suffering. They also instigate a wider public debate on the issues that were previously excluded from public discourse. Among other goals of truth commissions, the significant role is played by the public acknowledgment of the crimes by state representatives, as well as the accompanying gestures of apology. Although they appear with varying degrees of emphasis, truth commissions may have some or all of the five main objectives: to identify, clarify and formally recognize past violations; to meet the specific needs of victims; to contribute to justice and accountability; to outline the institutional responsibility and recommend reforms; and to encourage reconciliation and reduce controversies about the past.¹⁹⁹

To shed light on the truth and acknowledge it

Official establishment of facts about past human rights violations requires the establishment of well-documented material on the commonly disputed events, clarification of problematic events and a detailed description of the forms and patterns of violence. The main objective of clarifying the violent events is to break the silence about the controversial and painful historical period and its denial.

To provide credible descriptions of the past abuses, the Commission organizes public hearings during which victims of human rights violations tell their individual stories. Public hearings are also called “truth-telling” which emphasizes that every experience of human rights violations is an unquestionable truth about the suffering of each individual person. As the experiences of existing truth commissions show, listening, recording and remembering the painful experiences of the victims of human rights violations can bring satisfaction to the victims. Although efforts to determine the truth may cause major social upheavals, especially where the truth has been concealed or where there are several official versions of the truths, the commission finds its findings primarily on the direct testimony of the victims.

For some victims and survivors, truth commissions do not communicate so much the new truth as the officially recognized truth the victims and survivors usually already know. In the process of gathering evidence and publication of the official report, the Commission provides official confirmation of the facts that had been concealed for a long time.²⁰⁰

The experience the South African Commission shows that the public hearings led to an increase in public understanding of the suffering of the victims, while for some victims these processes were cathartic or healing.²⁰¹ The opportunity to publicly acknowledge the suffering of victims and restore human dignity through other transitional justice measures is an immense contribution of truth commissions to the humanitarian law.

Requests for the truth in response to earlier widespread abuses are partly caused by the courts' limited approach to transitional justice. Trials necessarily focus on specific acts of specific individuals, and seek to move away from general pronouncements. The proposal to establish a truth commission along the existing war crimes tribunal may lead one to think that the tribunal in itself is not engaged in establishing the truth. The facts established by the court are authoritative and play an important historical role, but due to the nature of trials, the truth established on these facts has a narrow

¹⁹⁸ “The public testimonies before the South African Truth and Reconciliation Commission are referred to as the experience after which no one, ever again, could deny the crimes of that nation’s past.” (Bogdan Ivanisevic, a comparative study of the effects of truth commissions, the International Center for Transitional Justice, 2009, p. 2).

¹⁹⁹ Priscilla Hayner, „Why a Truth Commission?“, in: *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*, Routledge, New York, 2002, 45.

²⁰⁰ Priscilla Hayner, 47.

²⁰¹ Priscilla Hayner, 50.

focus and relates to particular conditions of the crimes for which a particular individual has been indicted. By contrast, a common feature of the mandates of various truth commissions is the requirement to analyze and report not only on human rights abuses committed by private individuals, but also on the broader context in which such abuses occurred, examining in particular the structural elements of the government security forces and other social institutions that enabled these types of violations in the first place. A truth commission has the potential to shed light on whole sectors of society that would otherwise remain out of judicial focus. They can investigate and analyze the role of the media, the judiciary, academia, and religious institutions. Drawing on its assessments, the Commission may also recommend specific steps to be taken in terms of social reform, the treatment of past human rights violations and prevention of their recurrence.

Truth-telling before a truth commission aims to contribute to justice and accountability. Commissions themselves contribute to the general fight against impunity, which, again, is mainly in the domain of the judiciary. In addition to the judicial determination of the criminal responsibility of individuals for certain violations of human rights, the largest interest group of truth commissions are citizens who do not know or refuse to know and accept the truth about past human rights violations. Commissions are often tasked with interpreting the fact established about the crimes and past violations of human rights, and often have to explain why the crimes occurred, and which political and social circumstances influenced their commission. It is necessary that a society in transition learn of the facts about specific violations, but also to understand what in their political and social circumstances led to a particularly brutal nature of the conflict. It is necessary that citizens find their way to accept and understand the causes of victims' suffering, and thus to avoid making the same mistakes in the future. "To understand, of course, doesn't mean to deny the brutality, or to draw a precedent from the unprecedented, or to explain the phenomena by so many analogies and generalizations that prevent the impact of reality. [...] To understand is to test and knowingly carry the burden of events – without

denial, without humble suffering, as if everything that happened could not have happened otherwise. In short, to understand means to be ready to face the reality and stand up to it without a second thought – regardless of what it may look like."²⁰²

The interpretation of the facts and circumstances that led to the crimes and serious violations of human rights in the past should be focused on the process of citizens' self-reflection. If a society wants or should develop into a modern civil society, founded on the respect for human rights, then all those who want to be the citizens of that society must face the truth of that which was committed "in their name," and recognize that, at the very least, those acts were committed with their tacit approval. "Complicity with the regime stems from the civil status that belongs to individuals, while civic political maturity can be acquired and recognized only if civil responsibility is accepted."²⁰³

How can acceptance of civil responsibility for the crimes committed in the past restore trust among fellow-citizens and alleviate the fear that crimes could happen again? What is the role of truth-telling in this process and how valuable is it?

Pablo de Greiff²⁰⁴ argues that truth-telling before truth committees is an opportunity to regain lost confidence. The victim's trust is destroyed by the experience of violence and abuse, and a number of victims are afraid that the past will be repeated. Their fear is specific; they can fear that political identities of (some) citizens are founded on the values that enabled human rights violations in the past. How can trust be maintained in a situation where some suspect that the others still have a tendency to, either because of the open hostility or simply out of weakness, to repeat the crimes? Pablo de Greiff argues that truth-telling, memory, and the public acknowledgment of the truth about human rights abuses in the past, can be regarded as the beginning of an effort to meet the demand for the re-establishment of social trust. Institutionalized efforts to deal with the past can be seen by those who have suffered violence as a positive effort to break away from the past, to understand the long-term patterns of socialization, and thus to launch a new political

202 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (Izvori totalitarizma, Feministička 94, 1998, p. xviii-xix).

203 Daša Duhaček, *Breme našeg doba*, Beogradski krug, Centar za ženske studije i istraživanje roda, Beograd, 2010.

204 Pablo de Greiff, "Truth-Telling and the Rule of Law," in *Telling the Truths: Truth Telling and Peace Building in Post-Conflict Societies*, Notre Dame: University Of Notre Dame Press, 2006.

project. The second group of people who can benefit from truth-telling are those who are not so much worried that history could repeat itself but that, regardless of what may happen in the future, we have a debt to (responsibility for) those who died. They want to gain recognition for their suffering, not necessarily because they fear the recurrence of violence, but because of what they have endured. Social trust on all sides can be strengthened if there is a will to remember all those who suffered. Hence, truth-telling, in the best scenario, indicates the willingness to do things differently in the future.

The Truth and Reconciliation Commission of the Federal Republic of Yugoslavia

The Truth and Reconciliation Commission was established by the decree of the then President of the Federal Republic of Yugoslavia, Vojislav Kostunica, on March 29, 2001,²⁰⁵ through the initiative of Goran Svilanovic, former Minister of Foreign Affairs of the FRY and the president of the Civic Alliance of Serbia.²⁰⁶ The decision to establish the Commission came suddenly, bypassing the recommended processes, initiatives and dialogues.²⁰⁷ The official decision states that the Commission is being established out of the need to examine the causes and trends of the conflict that led to the breakup of Yugoslavia and the war, and to expose all the facts of what happened on the entire territory where the clashes, as well as the numerous violations of international humanitarian law and human rights law took place, resulting in large numbers of casualties and great destruction. The aim of the Commission is to begin the process of dealing with the truth and to achieve general reconciliation "in the country and among the peoples of the region." The 19 members of the Commission were appointed by the President,

as stipulated by the Decision on the Establishment of the Commission. There are no public records on how and according to what criteria the members of the Commission were selected.

Based on the statements made by members of the Commission, after the Commission was established, there was no clear plan of what it should do.²⁰⁸ Two weeks after the first formal meeting of the Commission, on April 15, 2001, Latinka Perovic and Vojin Dimitrijevic left the Commission. They sent an open letter to the President of the Federal Republic of Yugoslavia who is also the founder of the Commission, in which they explained their decision. Latinka Perovic held that a truth and reconciliation commission is never created in a manner in which this one was; that the establishment of a truth and reconciliation commission is a process that should be based on the request to deal with the past and must come from the society. She said that he does not find her own a place in the state Commission that is firmly institutionalized, whose mandate is unclear, and that she expected that the Commission would be completely independent from its founder in its work. She also estimated that the strategy of this body is not clear and that she cannot recognize in it a "serious plan to begin to reconsider the responsibilities of Serbia and the crimes committed in the name of Serbian society."²⁰⁹

Vojin Dimitrijevic, among other things, stated that a commission that passes judgments about the events that took place outside of the territory of Serbia, and is composed entirely of Serbian citizens (and does not even have a single person from Montenegro) can not seem impartial, nor have adequate access to documents, witnesses and other sources that are not located on the territory of Serbia. On the basis of the decision on the establishment and the materials for

205 Decision on the establishment of the Commission for Truth and Reconciliation (Odluka o osnivanju Komisije za istinu i pomirenje), Službeni list SRJ, br. 15/2001.

206 Goran Svilanovic saw the Commission as a way for the Serbian public to confront the testimonies about the crimes committed in the former Yugoslavia in the name of Serbian national and other interests. At the same time, he saw the Commission as a prelude to the trial of those responsible for the crimes, rather than as an alternative to determining the criminal responsibility (Beogradski centar za ljudska prava, "Izveštaj o stanju ljudskih prava u Jugoslaviji za 2001. godinu", Beograd 2002, p. 284; Ana Krajnc i Emilia Marinkov, "Komisija za istinu i pomirenje", u *Zbornik studentskih radova*, Beograd 2005.)

207 "Pravo na istinu" u *Suzbijanje nekažnjivosti u Srbiji: Opcije i prepreke*, Impunity Watch, 2008. p. 26.

208 In 2007 and 2008, Caslav Lazic, researcher of IW/YIHR, interviewed Latinka Perovic, Slavoljub Djukic, Ljubodrag Dimic, Vojin Dimitrijevic and Gordana Ristic, former members of the Commission for Truth and Reconciliation of the FRY. Segments of these interviews were published in *Suzbijanje nekažnjivosti u Srbiji: Opcije i prepreke*, Impunity Watch, 2008.

209 Letters published in the daily "Danas": by Vojin Dimitrijevic, April 18, 2001, and by Latinka Perovic, April 21, 2001; Conversation with Latinka Perovic, *ibid*; Conversation with Vojin Dimitrijevic, *ibid*.

the first meeting of the Commission, Vojin Dimitrijevic singled out as problematic the fact that the state has transferred little authority to the Commission, which did not even have the ability to issue summon the witnesses. Dimitrijevic believes that the area of operation of the future Commission is not properly defined, since it is purely historical and focused on the events immediately preceding the dissolution of Yugoslavia. Hence, it is not good that such a mandate allows the Commission to deal with the causes of the conflict, instead of shedding light on the crimes:

The causes of war are numerous, but the rules of humanitarian law, which both the attacker and the attacked in an armed conflict must respect, are universal. As one could have expected, because I am a lawyer, I am most interested in the bestiality of our wars. However, it is expected that the Commission will establish a great truth. Yet, I am afraid of great truths because it was in their name and for their expansion that brutal violence was carried out. Reconciliation can begin with far more modest means. Intentions are unimportant, and it is unimportant who was right and who was not, or whose behavior can be explained and understood (and perhaps justified). What is important is who was human and who inhuman.

2|38

Vojin Dimitrijevic is also believed that the Commission had been given an unrealistically broad field of operation, which in his opinion caused concerns that the work of this Commission would only compromise the idea of truth and reconciliation in the former Yugoslavia.

The first meeting of the Commission was held on April 17, 2001. The Commission adopted the basic rules of operation (program document),²¹⁰ which determined the basic goals of the Commission:

1.1. The aim of the Truth and Reconciliation Commission (hereafter the Commission) is to contribute to reconciliation within the SR Yugoslavia and neighboring nations by way of facing the truth about the conflict in the former Yugoslavia and its successor states, which

caused crimes against peace, a number of human rights violations, violations of humanitarian law.

1.2. The Commission aims to comprehensively investigate and establish the causes and developments of the conflict that led to the breakup of the former Yugoslavia and the war, and caused horrific human suffering and destruction of property in the past decade. It is anticipated that the Commission, as part of its research, will investigate "the crisis of the state and the social conflicts that led to the war," and will "seek to shed light on the causal chain of events that are the subject of research." Of its work the Commission was obliged to inform the public, and seeks to establish co-operation with related committees, bodies and other national and international governmental and non-governmental organizations and bodies. Independence and autonomy of the Commission and its members are guaranteed, but at the same time the Founder (President of the Republic) has the authority, with the approval of two-thirds of the members of the Commission, to "appoint and dismiss the members of the Commission."²¹¹ The basic program document, adopted on January 15, 2002, establishes that, through its truth-finding mission, the Commission will seek to "eliminate the many causes and forms of misunderstanding and establish trust among social groups and nations," while its goal is to promote and organize the research in the following areas:

1. the underlying causes of political, economic, social and moral decay of the SFRY;
2. wars and other conflicts in the former Yugoslavia, which caused great loss of life, ethnic cleansing, refugees, camps, economic devastation and destruction, the destruction of cultural monuments, the emergence of dictatorships, the country's international isolation, general criminalization of society;
3. human rights abuses and violations of public international, humanitarian law.²¹²

210 Decision on the establishment, *ibid.*

211 Rules of the Commission, see: "The Yugoslav Commission for Truth and Reconciliation 2001-?" ("Jugoslovenska Komisija za istinu i pomirenje 2001-?") Dejan Ilic, Rec, no. 73.19/2005. The basic documents of the Commission's operation were available on the Commission's internet site in the Fall/Winter 2003/2004, when the text was written. As of April 2004, the Commission's website does not exist.

212 "The Yugoslav Commission for Truth and Reconciliation 2001-?" ("Jugoslovenska Komisija za istinu i pomirenje 2001-?") Dejan Ilic, *ibid.*

The Commission was given a three-year mandate, during which it was to complete the task at hand. At the end of its mandate, the Commission was to publish its report on the results of its research and to make recommendations to the government.

On May 28, 2002 the Commission organized a roundtable titled "The Truth and Reconciliation One Year Later: How Far Did We Go and Where Should We Go." This roundtable, according to the Commission, provided an opportunity for plans of the Commission to be presented to the public. The participants harshly criticized the Commission members, accusing them of inaction and reluctance to deal with the major human rights violations and crimes committed by Serbian forces.

In May 2003, the Commission presented the Draft Program of the State Commission for Truth and Reconciliation. Under section 1, "Dealing with the past" the document recommended that a report be compiled about massive human rights violations during the conflict in the former Yugoslavia in the 1990s. Dubrovnik, Vukovar, Sarajevo, Bijeljina, Srebrenica, Strpici were mentioned as the sites where crimes were committed by the Serbian side, which was then followed by the crimes that the Croatian forces committed in Croatia and Bosnia and Herzegovina. The emphasis on human rights violations, atrocities and destruction during the 1990s was much stronger than in the previous documents, perhaps in response to the criticism launched against the Commission at the mentioned roundtable. Section 2 stated: "Report: Causes of the Western Balkan wars in the 1990s." The time span, which the historical analysis should cover, was stunning: among other things, the Commission "will seek to explain the historical background of the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (the Yugoslav or South Slavic movement in Serbia, Croatia and Slovenia in the 19th century)"; then, "The First World War, the rise of totalitarian ideologies in Europe (communism in Russia and fascism in Italy and Germany, the victory of fascism in the Civil War in Spain) and their impact on the Kingdom of Yugoslavia (the dictatorship of January 6, 1929, the assassination of King Alexander, the murder of the Croatian MP Radic in the parliament, the totalitarian movements in the

country, the Second World War," all the way to the "system of socialist self-management."²¹³

After the formation of the State Union of Serbia and Montenegro (SCG),²¹⁴ the Ministerial Council of Serbia and Montenegro never made an official decision on the fate of the Commission – the state left it to die on its own, without any official status and without the means to continue its work. The Commission stopped working without any official document or decision about it.

The reasons for the failure of the Truth and Reconciliation Commission of the Federal Republic of Yugoslavia

When comparing the goals and objectives of the Commission, as set out in its founding documents, with the five main goals that Priscilla Hayner defines, one arrives at the following conclusions:

*Objective One: to discover, illuminate and officially recognized past violations*²¹⁵

The main concern of the Commission, bequeathed to it by its founder, was revealing and illuminating the reasons and causes of the conflict. From the standpoint of human rights, especially the one concerning transitional justice and truth commissions, it is unacceptable to put emphasis on the causes of conflict and at the same time to suppress the facts about specific human rights violations and war crimes, as well as the identification and description of the crime and the pattern of events. Since its founding until its very end, the Commission emphasized in its documents, while its members emphasized in their statements, the need to interpret and explain from various aspects what had preceded the wars in the former Yugoslavia. Because of this, it can be concluded that serious human rights violations and war crimes committed during the armed conflicts in the former Yugoslavia were of secondary importance for the work of the Commission.

*Objective Two: to respond to the special needs of victims*²¹⁶

Victims of war crimes in the former Yugoslavia were not the

213 Dejan Ilić, "Jugoslovenska Komisija za istinu i pomirenje 2001-?", *ibid.*

214 Ustavna povelja državne zajednice Srbije i Crne Gore i Zakon o sprovodenju Ustavne povelje državne zajednice Srbije i Crne Gore, Službeni list SCG br. I/2003, stupila na snagu 4.2.2003.

215 Priscilla Hayner, "Why Truth Commissions?" in: *Neizrecive istine*, Samizdat B92, Beograd 2003, 45.

216 Priscilla Hayner, *ibid.*

focus of the Commission. This can be verified by the basic documents stipulating the scope of the Commission's operation. The Commission has not held a single public testimony of victims of past human rights violations, nor did the members of the Commission conducted any interviews with the victims. At the insistence of civil society representatives and human rights organizations, the Commission announced in 2002 that public hearings would be held – as part of the project to collect evidence about the major crimes in the previous wars: Srebrenica, Vukovar, Strpci, Kosovo, the Operation "Storm." The scheduled public hearings were canceled and in the end never took place.²¹⁷ The Commission has not conducted any interviews with victims of human rights violations. In May 2010, Alex Boraine, the special advisor to the Commission, issued a recommendation that the Commission must deal with victims of other people in the former Yugoslavia, not just with Serbian victims, but that never happened.²¹⁸

Objective Three: to contribute to justice and accountability²¹⁹

This goal was never specified as part of the Commission's mission. The only members of the Commission who spoke about the accountability of Serbia and the crimes committed in the name of Serbian society were Latinka Perovic and Vojin Dimitrijevic, members who stepped out of it immediately after its foundation, stating that as one of the reasons for their withdrawal.

Objective Four: to outline institutional responsibility and recommend reforms²²⁰

Since the Commission neither commenced nor completed its work, it never managed to compile a report. Hence, this goal was not achieved.

Objective Five: to encourage reconciliation and reduce litigation over the past²²¹

Over time, and especially in the region of the post-Yugo-

slav states, the term "reconciliation" has become the subject of different interpretations and abuses. The term may involve a direct relationship between individuals in their local communities, the relationship between citizens of the same country, an understanding between ethnic, political, or social groups at the national level, and the relationship between citizens of different states; it can also presuppose the recognition of and reconciliation with the responsibility for past crimes. Victims may not even consider reconciliation to be a viable objective to be pursued.

The Commission defined as one of its priorities to contribute to reconciliation within the Federal Republic of Yugoslavia and with the neighboring peoples through investigating the truth about the conflict in the former Yugoslavia and its successor states. Furthermore, discovering the truth, as defined by the Commission, was meant to effect reconciliation with neighboring nations, states and the international community. The constant repetition of requests that the "international public" be informed about the results of the research and to commence an ongoing "dialogue with the international community, its institutions and bodies (including the Hague)," one could conclude that the main intention of the Commission was to achieve reconciliation with the international community. The Commission never even addressed the citizens of Serbia, or the victims of other ethnic communities – it tailored its message to the audiences outside the country.²²²

Other criticisms of the work of the Truth and Reconciliation of the FRY concerned the fact that the institution never even came close to any truth, nor did it contribute to any kind of reconciliation. Human rights advocates immediately understood that the Commission's changing of the date from which to begin the historical research (to a decade before the war) came out of its need to justify the behavior of the Serbian side after the break-up of Yugoslavia. Given the way in which the Commission was established, and the conditions under which it operated, it was doomed to failure be-

²¹⁷ The explanation states that, due to the lack of expected financial support, the Commission was forced to delay its work on the series of testimonies ("Pravo na istinu", u *Suzbijanje nekažnjivosti u Srbiji: Opcije i prepreke*, Impunity Watch, 2008. p. 34).

²¹⁸ "Pravo na istinu", u *Suzbijanje nekažnjivosti u Srbiji: Opcije i prepreke*, Impunity Watch, 2008. p. 31.

²¹⁹ Priscilla Hayner, 45.

²²⁰ Ibid.

²²¹ Ibid.

²²² Dejan Ilić, "Jugoslovenska Komisija za istinu i pomirenje 2001-?", "Reč" br. 73.19/2005.

cause of the national narratives from which it could not rid itself.²²³

Having used of the Commission for the purpose of strengthening and expanding the founding nationalist narratives about the regional conflicts, its members managed to discredit the idea of a truth commission in the former Yugoslavia in a very short period of time. The damage was not corrected until the consultation process for the establishment of the Regional Commission for the facts about war crimes and other serious human rights violations committed in the territory of the former Yugoslavia 1991-2001 (RECOM).²²⁴

Conclusion

Although there are several common characteristics of a truth commission, they primarily remain the body that can not be founded according to some established pattern, because each commission must be made up to suit the needs and capabilities of individual societies. In the process of the broader quest for truth, the commission must be able to design the process that engages the public and would thereby encourage decision-makers, some institutions, the media and other stakeholders to examine their role in the past violence. An ideal precondition for a truth commission to work effectively and efficiently is to have it emerge from within the society's need for change.

It is unreasonable to expect that a commission would put an end to all the denials and lies, and it one not be expect that

any commission would "resolve" all the differences or different understandings of history, especially where there is a conception of history deeply rooted and where it is held in high esteem, as was the case in the former Yugoslavia. "All that a truth commission can achieve is reduce the number of lies that could find their way in the public discourse as unfounded interpretation of events."²²⁵

Finally, the goal of a truth commission should not be to close the door on the past, but to open up a much broader discussion and honest review of what happened in the past, taking into account all the difficulties and complexities of that task.

There are many reasons for the failure of the Truth and Reconciliation Commission of the Federal Republic of Yugoslavia. However, one is stronger than others: ignorance and misunderstanding of the concept of human rights and transitional justice. When the victims of war crimes are not the focus of a commission, when responsibility is disguised or overlooked, when there is a refusal to deal with the responsibility for one's own participation in armed conflicts, when state institutions are abused in order to justify one's own role in armed conflicts, when there is no break with the policies that led to the war, it is clear that the basic requirements necessary for the successful operation of any transitional justice mechanism have not been met. This "lack" or flaw in the former Commission points to the potential of RECOM, the initiative for the establishment of a truth commission, which has emerged as an internal need of the citizens of post-Yugoslav states to deal with the wartime past.

²²³ The foundational narratives often set criteria for deciding whether someone within the group, community, or society is or is not a full member. Simply put, they serve as a means of political or legal denial of the status of full citizenship to individuals or groups within the community. They establish power relations that produce social differences.

²²⁴ RECOM: the regional commission for the establishment of the facts about war crimes and other serious human rights violations in the former Yugoslavia.

²²⁵ Michael Ignatieff, „Articles of Faith“, in *Index on Censorship* 5/96, September 1996. <http://archive.niza.nl/uk/publications/001/ignatieff.htm>.

The Role of the Media in the Process of Accountability

Aida Džanović and Norbert Šinković

„Murder is not the only crime, nor are the charges contained in the indictment of the Hague tribunal or national courts the only crime. Crime is much larger than that – it is the context in which the conditions were created that from the words led up to the act“

Nataša Kandić

Introduction

The authors of this paper set before themselves the task of analyzing the role of the media in the process of accountability. In their view, establishing accountability is unthinkable without reference to the responsibility of the media in the wars of the 1990s in the former Yugoslavia. The extensive literature and numerous titles on the role of the media in the wars in the former Yugoslavia neither question nor dispute the role that radio, television and print media played in the production of the war, as “part of the front-line” (Thompson Mark, 2000). The media incited hatred and prepared the war, promoting and maintaining it by propaganda, and monitoring the „rhythm of crime“ (Mimica Aljosa, 2001). The media's participation in the general disorientation, disintegration, de-socialization and dehumanization of society prompted the authors of this study to reflect on the title topic. In their considerations, the authors proceed from the general issue which cannot be questioned: were the media responsible? For the authors, the responsibility of the media is a given, and a starting hypothesis. If we consider the factual material based on the experience and work of journalists, researchers and other social activists from all the

republics of the former Yugoslavia who have contributed to the considerable number of titles on the subject of the role of the media in the wars in the 1990s, an attempt at a (re)interpretative analysis of the existing material seems futile. The collected material mostly speaks about the aforementioned unquestionable responsibility of the press and television for the pre-war, wartime and post-war scenario in the 1990s.

Hence, rather than offer an interpretation, the authors of this paper have chosen to deal with the relationship between the government and the media. In treating this relationship, special emphasis will be placed on the theoretical notion of *discourse* which we have introduced into our discussion by drawing on the insights the French philosopher Michel Foucault. We will be considering the de/re-socializing role of the media and the ways in which the media, through their role in determining the responsibility, can turn from propaganda and antidemocratic values to “active participants in the process of re-socialization” (Sacic Nermina, 2004). And finally, for the work to move away from exclusively theoretical reflection, we will consider the Initiative for RECOM, in which the authors see the possibility for the practical role of the media in the process of accountability, through the media's presentation of the facts about war crimes and other serious violations of human rights, and the truth about the missing, the refugees, the displaced and the exiled. Our disquisition on RECOM will be accompanied by a comparative analysis of this regional initiative in the cases of Serbia and Bosnia and Herzegovina.

Dispositif, discourse, paradigm – a theoretical insight

The authority of the media, as the voice of the government and power, has a significant, maybe even crucial importance in the propaganda carried out by the media. This authority is perhaps greater than the power of the propaganda itself or cunning arguments and sophisticated methods of persuasion and brainwashing. For the majority of the audience, television and journalism in general are the epitome of the authority, says the ethnologist Ivan Colovic in one of his articles that deals with the role of the media and propaganda in the destruction of Yugoslavia, and with the ways in which the audience perceived the information broadcast or conveyed by the media. It is the words of this author that serve as the basis for our discussion which takes *discourse* as the key moment of the relations between the government and the media²²⁶. In order to make the problematic of this study comprehensible, we will start with defining the concept of *discourse*. Etymologically, the term derives from the Latin noun *discursus* which means speech, conversation, discussion. That is the simplest connotation of this concept. If we are to follow the work of modern linguists such as Ferdinand de Saussure, or the writings of the founder of the theory of biopolitics, Michel Foucault, we will find more complex definitions.

We will, therefore, move away from the simple understanding of *discourse* as speech or discussion between subjects. We will instead be interested in it as speech “in action,” as the linking of reflection and articulation, which perfectly fits the image of the media in Yugoslavia in the 1990s and as such satisfies the needs of this paper. Let us start with the definition of *discourse*. To understand *discourse* in the context of our work, it is important to consider Foucault’s notion of the *dispositif*, for which discourse constitutes one of the many possible modalities.

According to Foucault:

1. The *dispositif* is a heterogeneous set that includes

all things linguistic and non-linguistic: discourses, institutions, buildings, laws, police measures, philosophical propositions. The *dispositif*, as such, is a network established among these elements;

2. the *dispositif* always has a certain strategic function and is always connected to power;
3. as such, the *dispositif* stems from power and knowledge relations.²²⁷

As we can see, Foucault included *discourse* into one of the elements of INSERT the *dispositif*. What is discourse according to Foucault? “Understanding the rules by which objects, subjects, concepts and strategic field are formed and expanded” (Foucault according to Tanja Petrovic, 2010). According to the Slovenian anthropologist Tanja Petrovic, “discursive structure is not only the ‘cognitive’ or ‘contemplative’ entity, but the *practice of articulation* that establishes and organizes social relations” (Brown, 2010:69).

If we go back to the topic of our study – the media, their role in the spreading of myths, propaganda, hatred, manipulation – we will see why *discourse* is the starting point of our analysis. To begin with, we shall focus on a few articles published in the daily *Politika*, namely the column entitled “Impressions and Reactions.” According to the author Radina Vucetic, the political events of the late 1980s were closely followed and monitored by the “impressions” printed in the daily newspaper *Politika*. “...Rallies of Serbs and Montenegrins from Kosovo, the eruption of the ‘anti-bureaucratic revolution,’ the amendment of the Constitution of the Republic of Serbia, the worsening of the situation in Kosovo, the rally in Usce, Zuta greda, the strike of the Albanian miners in the Old Square [...] the celebration of the 600th anniversary of the Battle of Kosovo in Gazimestan, the question of the equality of Serbs in Croatia [...] the secession of Slovenia...” (Vucetic, 2001:13), corresponded with *Politika*’s “reactions”: *The nation has been born, have a good trip, Comrades, the Serbian nation determines the borders of Serbia, the world must not forget the monstrous crime against the Serbian people* and the like. The first reflections

226 The compound “government-media” is mentioned in the texts interpreting Foucault’s work, and relates to the media as the extension of government. In other words, it concerns the multilayered and heterogenous techniques of governing. Čolović, Ivan (1994): Bursting with Health, Belgrade, Belgrade circle.

227 In *Discipline and Punish* Foucault teaches us that *power produces knowledge*, that *power and knowledge* are “directly implicated in each other” and that “there is no power relation without the establishment of the correlative area of knowledge, nor can there be knowledge that at the same time does not assume, and does not establish power relations” (Foucault, *Discipline and Punish*)

on the unique but “vulnerable” Serbian national being and the first transmission of intolerance toward fellow-citizens come from “the more than four thousand articles published in those three rather tumultuous (political) years ...” (Mimica 2001:25).

What does this overview demonstrate? It addresses the problem of a *discourse* that was forged gradually (originally through literary or quasi-scientific material exhibited in the most widely read daily newspaper), preparing the ground for practical action. “Impressions and Reactions” is given as a blatant example of political instrumentalization of the media. But in order not to leave that column too much alone in the general instrumentation of the media by the then government, we should mention the role of electronic media. The national television’s prime-time news, and its special supplement, appropriated from the daily *Politika* the already formed, albeit extended, discursive patterns of daily political affairs

News programmes (especially during the war in Croatia and Bosnia and Herzegovina) worked to intensify the existing hate speech through image and sound.²²⁸ The analysis of some of the media, their content, what they wrote and how they reported for years before the breakup of Yugoslavia, shows that the introduction to the bloody dissolution of the country had been created by the media. They certainly could not have done it without the government’s help, this being the key point with regard to the notion of *discourse*: “*discourse* is a sort of domination that introduces speech, rules and divisions into the system of domination or the ‘microphysics of power’” (Alan Turen, 2011:12). *Discourse*, therefore, is an instrument of domination. In this case, *discourse* was an instrument in the hands of the print and electronic media, which can be seen as the “long arm” of government. Without *discourse* as the manipulative basis of the manipulations of the political elites, whose “microphysics of power” is constituted by the media, the “forging of war” (Thompson 2000) would have been insufficient. Through reviews, reports, articles, columns and TV programmes that had a propagandistic, quasi-scientific character, the *Other* was gradually degraded. Others were to be blamed for the ordeals the Serbian people suffered, others occupied Serbian land and threatened the Serbian population, Yugoslavia

was conceived as the project of the “eradication” of Serbian identity, etc.²²⁹ For these discourses to take root and elicit *reaction* among the nationally unconscious masses, it was necessary to (de)construct the *Other*. The *Others* are defined as *enemies par excellence*.

In her article “The perception of the Other,” author Olivera Milosavljevic says: “This is what *Politika* wrote about what the elites said and the people remembered well, namely, that ‘the enemies of the Serbs made Serbs the Serbs,’ or that ‘Serbian questions were launched and broached by others, who straightened us up with their blows, sobered us up with their insults.’ Individual images of the ‘others’ [...] were formed purposefully when the policy was dictated by the need to find a scapegoat” (Milosavljevic, 2001:81). The French philosopher Jacques Derrida reminds us of the notion of *otherness* as the source of our own personhood and identity, a notion he takes from Jacques Lacan. Derrida goes on to say: “These are, however, conditioned by the permanent existence of *the other* in each of our operations and relations. That *other*, as the basis of so many discourses at the end of the century, is what co-determines the subject (self, mind, spirit...) as the *first*, the subject that cannot determine its identity only from itself. Individual identity (people, nation, or culture) is open toward the *other*, and is at the same time opened by the *other*” (Krivak Marian, 2008:119). *Others* are constitutive of “our” proper selves. If we look back at the stereotypical, manipulative function of the media before and during the 1990 years, we will see that the mentioned discourses of “*otherness*” did not emerge out of thin air. Stereotypes introduced into the space of public communication, which only ‘sharpened’ the image of the enemy, ‘pointed to the inexhaustible historical arguments for a dispute and conflict with them’ (Branislav Milosevic, 2001:37). Which brings us to another important thesis, according to which “*discourse* can be identified on the basis of the different options that are being opened to reanimate the existing issue” (Ilc Blaz, 2010:50). The reanimation and reactualization of an existing *discourse* about *others* as significantly different, the ones responsible for historic defeats, the disrupters of the integration and survival of all-Serbian lands, has contributed to the creation of what Foucault placed in the domain of science and knowledge: the intellectual elite. The Memorandum of the Serbian Academy of Arts and Sci-

228 On war journalism and the way in which the media reported on the war in the former Yugoslavia, see: Mark Thompson, *Forging War*.

229 For more on this, see „Impressions and Reactions“ (The Time when the People Spoke [Vreme kada je narod govorio]), round table organized by the Humanitarian law Center, Belgrade.

ences is the product of academics and cultural workers. The content of the Memorandum is an ‘indelible mark of the dishonourable role of intellectuals in the construction and presentation of ethnic stereotypes, inciting ethnic hatred and revision of historiography’ (Mimica 2001:19). In this, the intellectuals were followed by the authors of some big titles and the repertoires of the Belgrade theatres. All have a distinctive ‘national stamp’: “A Serb gladly joins the military,” “The collapse of the Serbian Empire,” “The migration of Serbs”.... In mass culture, music is filled with the titles of ‘patriotic’ songs: “Who is saying, who is lying that Serbia is a small?” “Vidovdan,” “From Topola to Ravna Gora,” “We will kill, we will slaughter those who won’t join us”... At stake, therefore, is the mobilization of the whole society for the same thing – the liberation from *others*, from the *superfluous*. Each mentioned mechanism (media, academia, culture) is a kind of ‘microphysics of power’.

All of these were heterogeneous yet latent mechanisms that those in power used seek to spread propaganda among the population. By analyzing the relationship between the government and the media, as well as the relation between the government and academia/culture, we see the ‘division of labor’ under the direct control of that same government. The people had to be awoken and made nationally conscious, and so all the resources of state and society had to be focused on that task. The critical public in such a society was nonexistent because it was pursuing ‘tautological repetitions of general opinions and reasoning’ (Milosevic, 2001:41), created from the political discourse and, one might say, from a highly skilled, operational application of it. But in order not to focus exclusively on the media in Serbia before the 1990s, it would be dishonest to fail to mention the role the media in all the other republics of the former Yugoslavia had in the forged and false reporting during the wars in Croatia, Bosnia and Herzegovina and later in Kosovo. A number of studies on this topic describe in detail the role of the print and electronic media in enlarging the ‘occupied’ territories and battlefields. We will be using one of them - Mark Thompson’s *Forging the War*.

The two terms mentioned so far, *dispositif* and *discourse*, have their meaning and place in the title of this chapter. Through the example of *discourse*, which we understand to be a modality of *dispositif*, we have tried to show the role the media played as part of the ‘microphysics of power’ in mobilizing society in the early 1990s. In order for the media not

be left alone in this process, in a few lines we devoted some attention to what belongs to the field of knowledge and science, of the academy and culture. All the mechanisms of mobilization are dependent on one mechanism – government. Hence the *discourse* serves as the key point in the relation between the government and the media. However, “*paradigm*”, also mentioned in the title of the chapter, has its place and meaning too. We borrowed it from the French sociologist Alain Touraine, in whose work it connotes the idea of this study. In defining *paradigm*, Touraine says: ‘Paradigm is not only an instrument in the hands of the authorities, but also the formation of a defense and a critical attitude..’ (Touraine, 2011: 13). Alain’s paradigm is based on a critical attitude towards a single historical period. He sees the paradigm in the so-called *subjectivation*, which is the ability of human beings to create and modify themselves, both individually and collectively. If *discourse* can serve the purpose of surveillance and propaganda, *paradigm* in the same way emphasizes freedom and human rights. To advance from *discourse* toward *paradigm* as a new component of the political system and its potential ‘microphysics of power’,²³⁰ we need to face reality and look it in the eye. As Djuro Susnjic would say, we need to restore dignity to our words. “If we restore dignity to our words, there is hope of restoring dignity to ourselves” (Šušnjić, 1995:79). We conclude the first part of this paper, which we have designated as theoretical, with Susnjic’s words. In it we discuss the relationship between the media discourse during the 1990s and power. We offered a question: is it possible to pave the way to the truth through the media discourse of the 1990s, and the media, generally speaking, as the extension of government? Can the media, through the example of Touraine’s paradigm, which implies the mobilization of the whole society in a critical relation to reality, provide the way to deal with the past? If the media prepared the war, where is responsibility located? Who will open the themes that will guide the region through reconciliation and truth about the wars and war crimes if the 1990s?

De/Re-Socializing role of the media – empirical insight

As mentioned in the introduction, we believe that RECOM has a re-socializing role in the countries of the former Yugoslavia. In this case, re-socialization entails development of a society based on democratic and civil principles, as well as the creation of social cohesion.

---

230 We are primarily referring to the media.

What is also important, with regard to this initiative, is the fact that a re-socialization of the media is also necessary, apart from the re-socialization of the society. In this section, we discuss the results of the process of re-socialization through the lens of the media, while using the quantitative and qualitative analysis of *discourse*. Theorists believe that *discourse* is a way of using language, as we have already mentioned. This definition is sometimes too narrow and not always adequate. Simply put, the study of *discourse* does not analyze only language, but also seeks to know who is speaking, how, why and when. Texts, just like speech, have their users, authors and readers. When it comes to written communication or written interaction, face-to-face relationship is lacking: readers have a more passive role in that interaction. But the interaction itself should not be undermined. The process of written interaction also takes place in a context, just as a speech act does. Context is one of the characteristics of the social or communicative situation that has a significant impact on speech or text. This characteristic is essential for differentiating a "tangible" meaning of *discourse* from a more abstract meaning (Van Dijk, 1998:1-14). Context can be defined as "a specific mental model, or the subjective interpretation of the participants (social, interactional or communicative) of the situations in which they participate" (Van Dijk, 2008:26). Context largely depends on the culture in which a particular message is formed. Newspapers are never read in a cultural or social vacuum, just as other media content is never consumed without these factors. Understanding the message is conditioned by the acceptance of the cultural context. In fact, this is how one comes to an institutionalized context, essential for the understanding of the message.

In the first part of the paper we explained the relationship that existed and still exists between the political and social elite on the one hand, and media on the other. Since media discourse is the focus of our analysis, we must point out that in most cases the media discourse presupposes the separation of time and place between the creation of the text and the consumption of the messages.

The context is important precisely because the time of interaction is prolonged, since context ensures the stability of the message (Talbot, 2007). Since the topic of this paper is dealing with the past through the prism of the media's role in two different countries (Bosnia and Herzegovina and Serbia), it is necessary to mention the cross-cultural communication. This type of communication is always marked by deviations from expected norms of interaction, resulting in a rich source for cultural stereotypes (Fetzer and Lauerbach, 2007). Engendering stereotypes exists in the public

discourse as much as it does in private interactions.

In what follows, we will use this theoretical framework and the results of the analysis to try to introduce the mainstream media messages concerning the Initiative for RECOM, which aims to create the conditions for the establishment of new ties between the countries of the former Yugoslavia by advocating for the institution of an independent, inter-state regional commission which will establish the facts about all the victims of war crimes and other serious human rights violations committed in the former Yugoslavia in the 1991-2001 period.

The research method used is a quantitative-qualitative analysis of the content of the texts dedicated to RECOM.

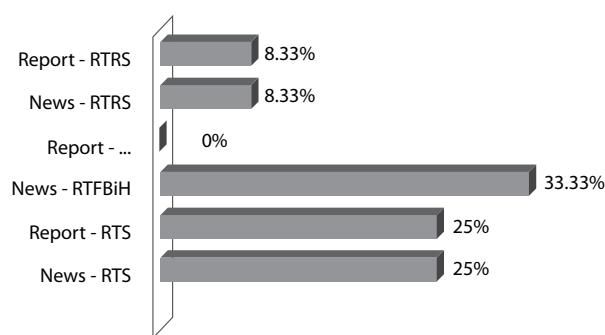
The unit of analysis is the text in its entirety, including the heading, title, subtitle, published on the website of Radio Television Serbia, the Radio Television of the Republika Srpska, and the Radio Television of Bosnia and Herzegovina in the period of one year from the start of the regional support campaign for RECOM (April 26, 2011), regardless of the journalistic genre. For the purpose of the analysis, a special *code list* was designed, which registers the media outlet, date, genre, length of text, author, location, occasion, theme, perception of victims, subject, object and context value.

The corpus of the analysis consists of the texts published on the websites of the public service outlets (Radio Television of Serbia, Radio Television of the Federation of Bosnia and Herzegovina, and Radio Television of the Republika Srpska) in the period of one year from the launch of the "One Million Signatures for RECOM" campaign. The analyzed period covers the year during which the websites of public service outlets in Serbia and Bosnia and Herzegovina were browsed. The search was conducted using the keyword (RECOM) and timelines. This kind of sample allowed us to find the texts that, according to these media outlets, deserved to be widely available on the Internet. The total number of texts is 12: 6 from the RTS, 4 from the RTFBiH, and 2 from the RTRS.

This fact alone tells us that the media were not particularly interested in the topic of a regional commission. The results of a more meticulous analysis proved this as well.

Genre is the central category of discourse analysis. Genres are conventional patterns of communicative solutions to individual problems. These social problems constitute the external (social and institutional) structure of genres (Fetzer, Lauerbach, 2007). In fact, this means that journalists choose a genre in response to certain items of information and depending on the impact they want to achieve with the au-

dience about a particular problem or phenomenon. A report, as pure news, certainly reflects the strict facts about a topic. At the same time, a column or commentary has a much better impact on the recipients of the emotional message. A genre determines the initial position of the reader. Texts always offer a range of potential readers' positions, while simultaneously proposing a preferred interpretation of the "most desirable" positions (Fetzer Lauerbach, 2007). The genre division of the analyzed content has been reduced to two categories: news and reports. These explicitly factual genres suggest that the media were focused only on certain facts and statements, and did not bother to comply with their social role as a public service and explain the essence of RECOM to their audiences. A strictly factual approach can hardly contribute to public awareness about dealing with the past, and cannot provide this essential initiative.

Graph 1 – *Genre division*

Length of text plays an important role in the media. A long text is an indication to the reader that the topic is important; but if the text is short, the message is that the information conveyed by it does not play a major role.

The text length of the texts examined in the said research period shows that the media were interested in RECOM only to the extent that "the genre boundaries" allow. In other words, the news and the report as a form have inherent limitations which do not allow for an analytical approach or any deeper consideration of a given topic.

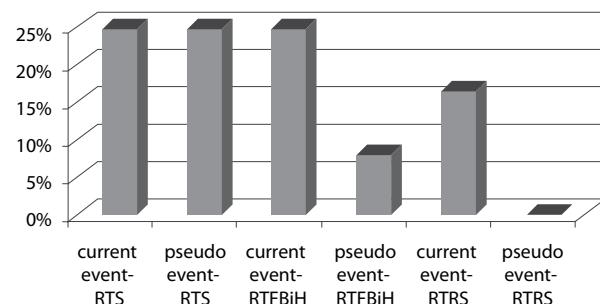
Location

In analyzing the location, we concluded that all of the media remained "within their state borders" in their reporting. Thus, in the RTS reports, Belgrade was always the most important; for the RTFBiH Sarajevo was virtually the only interesting place, while for the RTRS it was Banja Luka. Striking in this result is the fact that no public service was trying

to investigate the public reaction in a neighbouring state or entity. This is of particular concern when it comes to Bosnia and Herzegovina, where the two entities remain mutually exclusive when it comes to reactions about RECOM in the other entity. This points to a deep division between the communities, as a result of which even the fact that the war of the 1990s left a scar on almost all families cannot be a common reference point for a possible dialogue.

Cause

In analyzing the results, we concluded that these media, in the monitored period, did not show any initiative on their websites to expand the topic of RECOM, but instead exclusively focused on the current events or press conferences. It is worrisome that the analysis of public service institutions proved that these institutions that do not see or recognize the essential cause of their own existence: to create cohesion through channeling a variety of currents in the public dialogue.

Graph 2 – *Cause*

Authorship

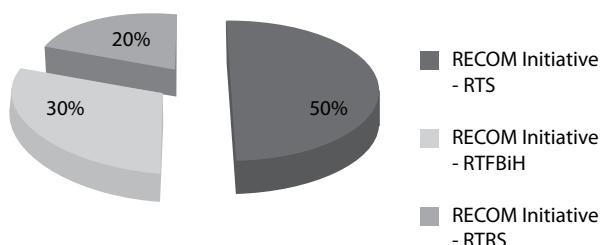
This category shows the involvement of journalists and media organizations in fulfilling their mission and being at the source of the information. It is commendable that all the media sent their reporters to the actual news site, and that they created original media products on the websites.

Topic

Theme is the next segment of the analysis. This category is particularly significant, considering that it is the media that impose certain phenomena or information on their audiences. They provide the framework within which the audience should think.

Although we mentioned in the code list a rather wide range of possibilities, the media, in the analyzed texts, focused on RECOM only as a regional initiative, neglecting its key role in the

process of dealing with the past and its purpose, and depicting it as an everyday occurrence – which, in all honesty, it is not, especially given that we are here dealing with post-conflict societies, where joint initiatives of the countries of the former Yugoslavia are rather rare. The media did not use the opportunity to discuss the past through the facts, and thus to re-socialize not only the society they address, but also themselves.

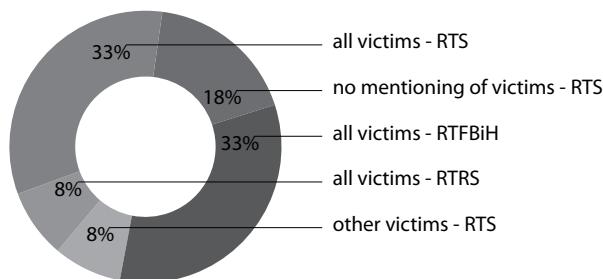
Graph 3 – *Topic*

Victims and RECOM

2|48

One thing is characteristic for the former Yugoslavia: the public rarely discusses all the victims of war; instead, different sides insist on their “own” losses. Initiatives dedicated to the position of the victims rather than the perpetrators of war crimes are rare. It was, therefore, interesting to see how the said media treated the victims, and whether they used RECOM to initiate a public dialogue about the victims and their situation.

The results show that victims, although formally present in the texts, are not treated as a category in need of greater social support, but are instead reduced to the level of a common phrase – “RECOM is important for all victims.”

Graph 4 – *Approach to victims in media reports*

Subjects

Subjects include those actors in the text who act, make statements, and speak about certain issues, and other stakeholders. The analysis showed that the dominant role was played by the non-governmental sector – when they were asked, they gave the most statements. The second place was occupied by politicians. One would expect this result, given the fact that RECOM was launched from within the NGO sector. It is worrisome that in the analyzed period, the broader social public was given no opportunity to speak on this topic. Such dialogue could have been given room on the public media webpage outlets.

Objects

The objects of this study are all actors in the text about which the subject is speaking. In the first place, these were the Initiative and the victims. But, as we have already mentioned, the victims were presented more “routinely,” without a deeper insight into why it is really important to support the Initiative for RECOM.

Value context

This category shows the attitude of journalists towards their topic. The analysis shows that the journalists generally display a neutral attitude, while the smallest percentage show negative attitudes.

It is interesting to note that in the two texts we encountered a negative attitude of the journalist towards the content of the text, one was the contribution from the RTFBiH website in which “the failed RECOM project” was being discussed, while the other text was from the RTRS website, in which the Organization of Families of the Captured, Killed Soldiers and Missing Civilians of Republika Srpska called on these population categories to refuse to support the Coalition for a regional commission and refuse to support this Initiative.

Conclusion

This study contextualizes the role of media in the pre-war and war period, in an attempt to point to the key position of the media by de-structuring the public discourse. As noted, the *discourse* formed by the political and intellectual elite, and presented by the media outlets in the former Yugoslavia, was critical for the dissolution of Yugoslavia. Numerous analyses of the war showed that the media played an active role in the bloody events, but even after the wars and after the beginning of democracy in these societies, they did not

undergo the necessary changes that would allow them to transform and become a public service free from party and ideological media. It did not take much for them to negate their own role, justifying themselves on the grounds that they were instrumentalized by the government and politics. Our analysis indicated that public discourse is still not in the service of citizens: it does not broach the key issues of social development, such as dealing with the past. An additional problem is the needs of the victims: the media do not understand or do not want to understand the victims. They are treated as a mere phrase, with no social weight. Our study has also pointed out that opening a public dialogue in the media about other communities of the former Yugoslavia is crucial. The public service media, which are financed from the budget or by broadcasters' subscriptions, have an obligation to their communities to assist them in dealing with the past, which will also allow them to undergo the process of re-socialization. The essence of media par-

ticipation in the process of re-socialization is "when *an objectively present (psychological) need* is focused in the direction that corresponds both to the communicator's and the recipient's need" (Sacic, 2004:139). Specifically, the success of the process of re-socialization is dependent on the manner and methods by which new values, different from those previously acquired, are "implanted" in the individual.

The media become active participants in the process of re-socialization when they "consult" with media consumers, because the media are the transmitters of their needs and interests. This entails a more pronounced role in the structure of the actors in the discourse: the media can no longer be subordinated to the purely political and intellectual elite, but must take a more active role in the creation of the societies. To start with, they can do so by becoming the correctors of public opinion, by creating new frameworks for thinking about the wars of the 1990s.

The Klećka Case²³¹

Florent Spahija

The indictment²³² issued against the wellknown ten was confirmed on 26th August 2011²³³. It charges Fatmir Limaj and nine others with crimes against the civil population and prisoners of war, in violation of the former criminal code of Yugoslavia, former criminal law of Kosovo and the Geneva conventions and its protocols²³⁴.

250

The Kosovo Special Prosecution Maurizio Salustro in the year 2010 started the investigations against Fatmir Limaj, Nexhmi Krasniqi, Naser Shala, Sabit Shala, Naser Krasniqi, Arben Krasniqi, Behlul Limaj, Bekim Shurdhaj, Shaban Shala and Refki Mazrreku.

Who are the defendants and with what are they being charged?

Fatmir Limaj²³⁵, born in 1971 in the Village of Banja in Malisheva municipality, was a member and a commander of the KLA in the 121st Brigade, and known under the alias of ‘Çeliku’ or ‘Daja’. At the time of issuing the indictment, he was a deputy in the Kosovo Assembly. Limaj is charged on three counts of the indictment as co-perpetrator in the

commission of War Crimes against the Civil Population and Prisoners of War and two charges for War Crimes against Prisoners of War. The period for which Limaj is charged covers January 1999 until mid-June 1999. After the war he developed a successful political career, reaching the peaks of power. In the meantime, he was found not guilty at a judicial process for war crimes at the International Criminal Tribunal for former Yugoslavia.

Arben Krasniqi²³⁶, born on 5th October 1978 in the village of Lower Terpeza in Malisevo municipality, was a member of KLA in the position of prison guard. He has lived in Switzerland, where he was arrested to be extradited to Kosovo. Krasniqi was accused of co-perpetrating the commission of War Crimes against the Civilian Population and Prisoners of War. According to the indictment, the crimes were committed in Klecka, Lipjan Municipality, from January 1999 until mid-June 1999.

Naser Krasniqi²³⁷, born on 11th October 1973 in Rahovec with a current address in Banje, was a member of KLA during the war and known as “Bashkim Fino”, one of the

231 Name refers to the detention center that was positioned in this village.

232 Indictment carries the number of prosecution PPS.nr:07/2010.

233 Last session for confirmation of the indictment was held in the District Court of Prishtina on the date 26th August 2011.

234 Indictment number PPS.nr:07/2010 dated 25 July 2011.

235 Indictment number PPS.nr:07/2010 dated 25 July 2011, page 9 and 10.

236 Indictment number PPS.nr:07/2010 dated 25 July 2011, pages 1 and 2.

237 Indictment number PPS.nr:07/2010 dated 25 July 2011, pages 3, 4 and 5.

commanders in the detention centre in Klecka. In the indictment it is said that he was the leader of the Detention Centre in Klecka, where he is accused on six charges of co-perpetration of War Crimes against Prisoners of War. According to the indictment, these crimes were committed between January 1999 and mid-June 1999.

Nexhmi Krasniqi²³⁸, born on 18th October 1962 in the village of Terpeza in Drenas municipality, lives in Prizren, and was a member of KLA during the war under the alias of "Skifter 500", and Commander of nine units of Military Police. He is charged on seven counts of the indictment, one count of War Crimes against the Civilian Population and Prisoners of War and six counts of War Crimes against Prisoners of War. In the indictment it is said that these crimes were committed between mid-January 1999 and mid-June 1999.

Behlul Limaj²³⁹, born on 3rd December 1965 in the village of Banja in Malisevo municipality, where he now lives, was a member of the KLA and was one of the commanders. He was accused on two counts of the indictment that in co-perpetration he committed War Crimes against the Civilian Population and Prisoners of War and War Crimes against Prisoners of War.

Refki Mazrreku²⁴⁰, born on 29th October 1971 in Mališevо was a member of the KLA known as "Van Damme". Mazrreku on two counts of the indictment is charged with co-perpetration in the commission of War Crimes against the Civilian Population and War Crimes against Prisoners of War.

Naser Shala²⁴¹, born on 26th October 1972 in Banja of Mališevо municipality, was a member of the KLA known under the alias "Ftyra". In the indictment he is described as holding a leadership position in the detention centre in Klecka. Shala was accused as co-perpetrator in the commission of War Crimes against the Civilian Population and Prisoners of War, four charges for War Crimes against Prisoners of War and

one charge for War Crimes against the Civilian Population.

Sabit Shala²⁴², born on 10th June 1972 in the village of Klecka in the Lipjan municipality, where he also resides, was a member of the KLA known under the alias "Cungi", and had the function of registrar in the detention centre, where he registered prisoners. Sabit Shala was accused on two counts of the indictment of co-perpetration in the commission of War Crimes against the Civilian Population and Prisoners of War and War Crimes against Prisoners of War.

Shaban Shala²⁴³, born on 19th March 1958 in the village of Klecka of the Lipjan Municipality, where he now resides, was a member of KLA. Shaban Shala is accused on one count of the indictment of co-perpetration in the commission of War Crimes against the Civilian Population and Prisoners of War.

Beslim Shurdhaj²⁴⁴, was born on 19th August 1974 in the village of Banja in Malisevo municipality, and was a member of the KLA. Shurdhaj is accused on two counts of the indictment of co-perpetration in the commission of War Crimes against the Civil Population and Prisoners of War and War Crimes against Prisoners of War.

How did the Klecka Case begin?

When in the spring of the year 1998 Agim Zogaj joined the KLA, it was hardly imagined that one day he would be fighting against those who were his fellow fighters of that time.

Zogaj was a simple soldier, one of those soldiers who worshipped the Brigade's Commander Fatmir Limaj to the point of idolisation.

Zogaj was trusted and therefore he was named prison guard of the improvised Klecka prison.

As prison guard, he kept a secret diary in notebooks, where he wrote down details about the prisoners: names, personal information, reasons of imprisonment, date of admission,

238 Indictment number PPS.nr:07/2010 dated 25 July 2011, pages 5, 6 and 7.

239 Indictment number PPS.nr:07/2010 dated 25 July 2011, pages 8 and 9.

240 Indictment number PPS.nr:07/2010 dated 25 July 2011, pages 10 and 11.

241 Indictment number PPS.nr:07/2010 dated 25 July 2011, page 11, 12 and 13.

242 Indictment number PPS.nr:07/2010 dated 25 July 2011, page 14.

243 Indictment number PPS.nr:07/2010 dated 25 July 2011, page 15.

244 Indictment number PPS.nr:07/2010 dated 25 July 2011, pages 15 and 16.

release or execution. When the wounds of the war were healed with time, these notes took life and started becoming a story. The author became known as Witness X²⁴⁵.

His story begins with the description of the murder of Nebojsa Djurisic and Veljko Markovic, two Serbian police officers who were held in prison in Klecka for a long period of time, and who were executed by him on the orders of, as he says, Fatmir Limaj, on the 4th or 5th of April 1999.

The witness told EULEX about the place of execution and burial of the two bodies, which were later found exactly at the place described. The identity of these bodies was verified by a DNA analysis that matched the description of Witness X. The autopsy showed the cause of death of these two victims - multiple wounds from firearm shots, in every way corresponding to the story of Witness X.

The testimony showed that Witness X also committed a murder of a Serbian with a grass scythe, for which he provided two possible locations of the execution and the burial. In the continuation of one of the exhumations, a mass grave that contained five bodies was discovered. In the same grave a grass scythe was found. The autopsy of the mortal remains of two of the five showed the cause of death to be "cuts to the neck executed by a sharp instrument".

The testimony reveals that cooperating Witness X²⁴⁶ had shown that the same mass grave contained the bodies of another four Serbs who were executed by shots from an AK-47. Witness X wrote down the names and the birthdates of all the persons. Four bodies were found in the location indicated and their identities were confirmed through DNA analysis. The autopsy showed that three of them were murdered by multiple shots to the head.

The former prison guard provided the investigators with official documents originating from the KLA, such as the verdicts of the military court, disciplinary actions, prisoners' lists, written demands, and dates of imprisonment and release of many of the prisoners held in the Klecka prison.

In a separate last note, Witness X told of the issues he had had with Fatmir Limaj and his people after the war. He recounted that Limaj had forced him to admit himself into a psychiatric ward so that he could deny an incriminating statement that Witness X had made to KFOR against him.

Apart from the testimonies of the Cooperative Witness X, the indictment is based on the testimonies of other witnesses, such as Witness Y, Anonymous Witness I, Witness A, and Anonymous Witness H, which matched the testimony of Witness X.

Witness X's diaries were kept secret after the war in his house; except from one other person, Witness Y, to whom Witness X had shown the diary with the request that he hand the diary to the Court Organs in the eventuality of something happening to him.

According to the indictment, the relations of Witness X with Limaj and his group had changed after the war, after the investigations that the ICTY had conducted into the events in the Llapushnik prison during the war with reference to the actions of Fatmir Limaj, Isak Musliu and Haradin Balaj.

After Limaj's arrest and transfer for The Hague, it is stated in the indictment that his people escorted Witness X to Albania, with the instructions that he never return. However, Witness X, regardless of this, returned to Kosovo, keeping his residence secret and avoiding contact with the Limaj group.

There were attempted murders directed towards Cooperating Witness X. In June 2009 he was shot and wounded in his house in Prizren. Also in July 2007, a grenade was found in his car. After this event, Witness X gave a comprehensive statement to the Kosovo police regarding his connections to Fatmir Limaj and his group and all the threats he had received.²⁴⁷

In front of the Prosecutor, Witness X testified that the brother of Fatmir Limaj, Demir Limaj, had threatened him

---

²⁴⁵ Witness X's statement before the Prosecutor on dates 4, 9, 11, 16 and 17 February, 10, 16 and 25 March, 9 June, 20 August, 5 and 7 October 2010. Witness X's statements given to the police 20 and 30 November 2010 and 3 December 2010. Witness X testimony to the defendants defensive lawyers on 5, 6, 7 and 9 July 2011.

²⁴⁶ Witness Agim Zogaj, known as 'Witness X', was declared by the District Court in Prishtina as Cooperative Witness on 25th August 2010.

²⁴⁷ Indictment number PPS.nr:07/2010 dated 25 July 2011, page 18.

and his family that in the case of his declaring something regarding the war, he “would blow up you and your family”. He had received similar threats from other Limaj people²⁴⁸.

In August 2011, the indictment against Limaj and nine other co-fighters was confirmed. Almost all of the indictment is based on the statements of Witness X, which were considered by the prosecution to be reliable and described in great detail.

According to the indictment, Fatmir Limaj together with the other defendants in co-perpetration have “violated the bodily integrity and health of an undetermined number of Serbian and Albanian civilians and Serbian military prisoners held in the detention centre in Klecka village, Lipjan municipality. These Serbian and Albanian civilians and Serbian military prisoners”, according to the indictment, “were held in inhuman conditions (including chaining, extreme cold, absence of food and sanitation, and frequent beatings)”. The accusation for these crimes covers the period from January 1999 until mid-June 1999.

20th November 2009 found Agim Zogaj with the EULEX police, giving a testimony for the crimes committed in Klecka during the war. On 4th of February 2010, Zogaj was at the Kosovo Special Prosecution testifying as a suspect for the crimes in Klecka. Interrogation of Zogaj as suspect in at the SPRK continued on the 9th, 11th, 16th and 17th of February, then on 10th, 16th and 25th of March, and from 9th June to 20th August.

Special Prosecutor Maurizio Salustro on 5th October 2010 in his offices heard Zogaj in the character of a witness. From that moment, the prosecution started the procedures whereby Witness Zogaj be proclaimed as a Cooperating Witness in the Klecka case.

The Court accepted the Prosecution's request that Zogaj be declared a Cooperating Witness, and the Prosecutor put Witness Zogaj under the EULEX programme for protected witnesses, giving him the codename X.

Indictment and the start of the trial

The end of August 2011 found Fatmir Limaj and nine of his fellow fighters in the District Court in Prishtina in front of the judge to confirm the indictment.²⁴⁹

The Prosecutor had at the beginning of August presented in this Court the indictment against Fatmir Limaj and the others, accusing all of them of war crimes against the Civilian Population and Prisoners of War. Earlier, the Prosecutor had requested custody and house arrest for most of the defendants, except Fatmir Limaj, who at that time had immunity.

An the end of September, the Constitutional Court clarified the issue of immunity; and the verdict of the court regarding individuals entitled to immunity was that they could only enjoy the privilege of freedom from house arrest while they were doing their jobs, meaning during working hours.²⁵⁰ Consequently, the Constitutional Court gave the permission to Prosecutor Maurizio Salustro to request house arrest for Fatmir Limaj. The Court, on the basis of the Prosecution's request, acted, and Limaj was sentenced to house arrest, thereby limiting his freedom of movement and communication with other people except family members.

With this verdict, court prevented Limaj from appearing in the Kosovo Assembly and attending to his daily work as an Assembly Deputy.

From the beginning of October, the whole judicial process experienced a shock before it had even started. In Germany, the prosecution's Cooperating Witness Agim Zogaj, known to the process as 'Witness X', committed suicide.²⁵¹

Further to the indictment, confirmation was given and a panel of judges was appointed to judge the case. This panel changed before the sessions began. Sources from Eulex at that time said that this change was made for the personal reasons of the Chairman of the Panel, who was about to complete his mission, while the judicial sessions were expected to last.

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Session held in District Court of Prishtina under sign K.A.no. 505/11 in front of Judge Ingo Risch and confirmation on 24th and 25th August 2011.

²⁵⁰ Decision Number Nr.ref: AGj 138/11, Case Number KO98/11. Available at: http://www.gjk-ks.org/repository/docs/KO98-11_SHQ_AKTGJYKIM.pdf.

²⁵¹ Available at: <http://gazetajnk.com/?cid=1,1018,135>; <http://gazetajnk.com/?cid=1,979,175>.

It was on 11th November 2011 that the sessions on the Klecka Case started.

All of the defendants at the beginning of the process declared themselves innocent on all counts of the indictment. Limaj's lawyer Karim Khan, a lawyer from the United Kingdom registered in Kosovo only for this case, asked at the first session for the sessions to be postponed until the end of February or March. This delay was justified on the grounds that the defense needed more time for preparation and that the prosecution should complete all of the evidence.

In the meantime, the prosecution had continued with the investigation and presented its statement before the court and the defense for the witnesses being interrogated at that time.

The Panel requested the defence to submit their request in writing with regard to the absence of the evidence of the testimony of Witness X and other evidence, and to the other reasons why they were requesting the postponement of the sessions.

The defence in these sessions also requested the expulsion of the prosecutor, proposing him as a witness. This was refused by the Special Chief Prosecutor of EULEX.

The defense in most of the sessions was in full composition, with Limaj having two lawyers and three legal assistants, while the other defendants had one defending lawyer. After these sessions, the District Court in Prishtina reached a decision regarding the defense request to announce as inadmissible all the statements and diaries of the Cooperating Witness Agim Zogaj as opposed to the prosecution's request that all of these items of evidence be pronounced as admissible. After hearing the arguments of the defense and the prosecution in accordance with Article 154 of the Code of Criminal Procedure, it reached this decision: "All the statements and testimonies of the Cooperating Witness Agim Zogaj are pronounced inadmissible", in the words of the Panel Chairman Jonathan Welford-Carroll.²⁵²

In the justification of this decision, the Chairman of the

Panel declared that the Prosecutor had rested his case on the testimony of a Cooperation Witness while the same person was at one stage a suspect in the same case.

Since the witness Agim Zogaj committed suicide, and was unable to be questioned before the Court, the Chairman of the Panel stated that "the court considering the specificity of the testimonies of a witness X cannot find someone as guilty based on a statement given by the Cooperating Witness".

After this, defense and prosecution presented their closing arguments.

After the acceptance of the closing statements on 30th March, when it was expected that all the defendants in the Klecka Case would be declared not guilty in the absence of evidence, the Court Panel constituted by Chairman Jonathan Wellford-Carroll, Panel Members Shqipe Qerimi and Dean Pineles, decided that the case against Fatmir Limaj, Naser Krasniqi, Nexhmi Krasniqi and Naser be separated and that the trial against them be continued.²⁵³

At the same time, the Panel pronounced not guilty and released from all the charges in absence of evidence other six of Limaj's co-fighters - Arben Krasniqi, Behlul Limaj, Refki Mazreku, Sabit Shala, Shaban Shala and Besim Shurdhaj.

The decision to continue the trial for the four defendants, amongst them Fatmir Limaj, the court justified on the grounds that the defendants had commanding positions and that the Prosecution has presented some evidence that referred to of those positions. The Court Panel requested the Prosecutor to make a general amendment in the Indictment, so that the Indictment presented in its listings exactly which commanding positions the defendants were accused of occupying and what were the responsibilities of each. The Prosecution will not amend the legal qualifications or the acts for which defendants have been accused, as it was said by the EULEX Special Prosecutor Charles Hardaway.

The Prosecution continues his letter with "gathered evidences in the Klecka Case file are more than sufficient to allow the Court Panel to deliver a final and fair verdict on the criminal responsibility of four of the defendants". On 2nd

²⁵² Session held in District Court of Prishtina on 21st March 2012. Available at: <http://gazetajnk.com/?cid=1,979,1693>.

²⁵³ Verdict in English: <http://www.eulex-kosovo.eu/docs/justice/judgments/criminal-proceedings/DCPrishtina/2013-01-21%20DC%20Pristina%20Accused/Klecka%20Judgement%20Accused%2030%2003%202012%20FINAL%20eng%20REDACTED.pdf>.

May 2012, the Court Panel declared not guilty on all charges of the indictment, all the defendants, including Limaj, in absence of evidences.²⁵⁴

Lastly, the Panel offered the parties the possibility to exercise appeals in the verdict. Prosecutor Maurizio Salustro warned of an appeal, saying, "We will exercise the right of appeal regarding all the defendants".

On the day of their release, after he had left the court hall, Limaj said, " This day and this verdict show clearly that our liberation war was fair and clean, a war in the service not only of building our nation ... I am proud that I have participated in this war... I am proud for what I have done for my country, for my fellow citizens, and I am proud of the contribution made by the Kosovo Liberation Army".

Retrial

On 20 November 2012, the Supreme Court of Kosovo accepted the appeal of the Special Prosecution through the State Prosecutor against the not guilty verdict for Fatmir Limaj and three other co-fighters in the Klecka Case, returning the case for retrial.²⁵⁵

The Court in its verdict takes into consideration the statements and diaries of the main witness Agim Zogaj, known as Witness X, deeming them as admissible in a court of law. In his justification, the Chairman of the Panel Gerrit-Marc Sprenger said that the District Court had confused he admissibility, sustainability and reliability of the Witness X statement. The Supreme Court also said that Zogaj had not signed every page of his testimony, but the Prosecution had read to the end all the testimonies and he signed at the end.

On 24th November 2012, the Head of the Panel of the District Court in Prishtina Dariusz Sielicki considered the re-

quest of Special Prosecutor Maurizio Salustro for scheduling the custody measure for Fatmir Limaj and three other defendants.

The Chairman of the Panel accepted the Prosecution's request and scheduled custody orders for one month in the cases of Fatmir Limaj, Naser Shala, Naser Krasniqi and Nexhmi Krasniqi. The court justified its decision on the ground that the defendants might flee justice or interfere with the evidences.

Two days later, the Defence presented an appeal against the decision of the Panel Chairman, Dariusz Sielicki. But the Supreme Court rejected all the Defence's requests for removing the custody orders. The Court Panel came to the conclusion that the scheduling of the custody orders was in accordance with the law. Following the cases of Fatmir Limaj and the three other co-fighters, the Supreme Court recalled for retrial six other members involved in the "Klecka" Case, also accused of War Crimes against the Civilian Population and Prisoners of War. Arben Krasniqi, Behlul Limaj, Refki Marezku, Sabit Shala, Shaban Shala and Besim Shurdhaj were brought back for retrial, although in March of this year they were declared not guilty.

The justification for this verdict was the same as in the case of the verdict against Limaj and the others. The Prosecutor Maurizio Salustro requested that in this case as well the defendants should be kept in custody. The District Court in Prishtina at that time approved the request of the Prosecutor, and four of the six defendants were issued with custody orders, while the two others were left under house arrest.

Finally, retrial of Fatmir Limaj and his co-defendants was finished before the District Court in Prishtina²⁵⁶, where all of them were acquitted in September 2013.²⁵⁷

²⁵⁴ Verdict in English. Available at: http://www.eulex-kosovo.eu/docs/justice/judgments/criminal-proceedings/DCPrishtina/2013-01-21%20DC%20Pristina%206%20Accused/2013-01-21%20DC%20Pristina%204%20Accused/Klecka%20Judgment%204%20Accused_02%2005%2012_FINAL%20-REDACTED.pdf.

²⁵⁵ Available at: <http://www.gazetajnk.com/?cid=1,979,3870>.

²⁵⁶ As of January 1st, 2013, court system in Kosovo was reformed. Instead of District and Municipal courts, Higher, Appealate and Supreme courts were established.

²⁵⁷ Available at: <http://gazetajnk.com/index.php?cid=1,1018,6445>.

REGIONALNA ŠKOLA TRANZICIONE PRAVDE – ZBORNIK / SHKOLLA RAJONALE E DREJTËSISË TRANZICIONALE – BULLETIN / REGIONAL SCHOOL FOR TRANSITIONAL JUSTICE – BULLETIN

ZA IZDAVAČA / PËR BOTUESIN / FOR THE PUBLISHER: SANDRA ORLOVIĆ

UREDNICA BROJA / REDAKTORE E BOTIMIT / EDITOR OF THE ISSUE: MARIJANA TOMA

PREVOD / PËRKTHIMI / TRANSLATION: VESNA BOGOJEVIĆ, ARDIAN DIKA, NORA DEDI, SHPAT BEGOLLI

KOREKTURA / KORREKTURA / PROOFREADING: PREDRAG IVANOVIĆ, ZEQIR METAJ, JONATHAN BOULTING

ŠTAMPA / SHTËPIA BOTUESE / PRINTING HOUSE: PUBLIKUM

TIRAŽ / TIRAZHI/ PRINT RUN: 500

BEOGRAD, MART 2014 / BEOGRAD, MARS 2014 / BELGRADE, MARCH 2014

ISBN 978-86-7932-054-4

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

316.4:172.4(497.6)(082)(0.034.2)

316.4:172.4(497.11)(082)(0.034.2)

REGIONALNA škola tranzicione pravde

[Elektronski izvor] : zbornik = Shkolla rajonale e drejtësisë
tranzicionale : bulletin = Regional School for Transitional Justice
: journal / [urednica Marijana Toma ; prevod Vesna Bogojević ...
[et al.]. - Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2014 (Beograd :
Publikum). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) ; 12 cm

Uporedno srp. tekst i alb. i engl. prevod. - Nasl. sa naslovnog
ekrana. - Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-7932-054-4

1. Уп. ств. насл. 2. Тома, Маријана [уредник]

a) Транзициона правда - Босна и Херцеговина

- Зборници b) Транзициона правда - Србија - Зборници
COBISS.SR-ID 205871372

British Embassy
Belgrade